Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

	Key Indicator - 3.3 Research Publications and Awards (25)						
	3.3.1 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the last five years (10)						
	2017						
Sr. No	**Title of paper**	**Name of the author/s**	**Department of the Teachers**	**Name of journal**	**Year of public.**	**ISSN No**	**Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal**
1	Rainfall variability a Spatio-temporal analysis in drought	Dr .Suryawanshi.D.S.	Geography	Ajanta Publication 3.378	January 2017	2277 5730	www.sjifactor.com
2	Vasahatvadi Rajvati Nantarchi Bharatiya Arthavyavesthecha Vikas	Dr.Gavit R. R.	History	Ajanta Publication 3.378	January 2017	2277 5730	www.sjifactor.com
3	Chhote prantoki mang aur vastvavikata	Dr.Khatri S.S.	Political Science	Vichar Mantathan Vol-4 No 1	January 2017	2347 9639	www.mpspac.com
4	NamantarChalvalit Dhule JilyacheYogdan pg.40-45	Dr.Amrutkar S. C.	History	GENIUS, Vol-V,Issue-II	February 2017	2279 0489	N.A.
5	Rashtiya mahila kosh ani madhyamacha jansampark	Suryawanshi Pravin	Journalism	Platinum, Vol-7, no 1	February 2017	2231 0096	N.A.
6	Shivarayanche bhashavishayak dhoran	Arke Rajiv K	Marathi	Akshargatha. Issue-4 Vol.-27	February 2017	0976 2957	N.A.
7	Aadiwasi upanyaso mai sri vimarsh	Dr Gavit J M	Hindi	Vidya warta	February 2017	2319 9318	N.A.
8	Aadiwashi upnyaso Mai chitrikt Nari Jivan Sanghrsh	Dr Patil Y. G.	Hindi	Sarthk Uplbdhi	March 2017	2394 2266	N.A.
9	Guru Shishya ParamparechePaik :Savlaram Naik vaShrimantPratapsheth pg.4-5	Dr. Amrutkar S. C.	History	IDEAL Issue-II Vol.-V	March 2017	2319 359X	N.A.
10	Wastu o Sewa Vikrimadhya Prasarmadhyamachi Bhumika pp 72-75	Dr. Golde S. G.	Economics	Vidyawarta I.F. 4.014, issue 17, Vol -11	March 2017	2319 9318	N.A.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

11	KhandeshatilHemadpanthiMandhirancheParyatanatilSthan pg.6-9	Dr.Amrutkar Sunil Patil Prashant	History	IDEAL,Issue-2 Vol.-5	March 2017	2319 359X	N.A
12	Adiwasi sanskruti ki prashingita	Dr. Gavit J.M.	Hindi	Research journey 3.453, issue-2, Vol -4	April 2017	2348 7143	www.researchjourney.net
13	Agonies and Broken Minds in the Outcaste Page No.-438-441	Dr.Wankhede M. R.	English	The Criterion ,Issue -II,Vol.-8	April 2017	0976 8165	www.the-criterion.com
14	ShrimantPratapshethYancheShaikshanikKara pp.4-5	Dr.Amrutkar S.C.& Karanje M.R.	History	Galaxy link, Issue II Vol.-V	May 2017	2319 8508	N.A
15	Vaishvikkaran ke daor me hindi ke badate kadam	Dr. Tardeja M. P	Hindi	Madhumati	May 2017	2321 5569	N.A
16	Bhartatil Navin Kar rachna – wastu o sewa kar pp 16-19	Dr. Golde S. G.	Economics	Ajanta I.F. 4.205, Issue-II, Vol.-VI	June 2017	2319 8508	N.A
17	KhandeshatilHemadpanthiMandhirancheParyatanatilSthan pp.6-9	Dr. Amrutkar S. C.& Patil Prashant	History	Royal, Issue –I, Vol .-VI	June 2017	2278 8158	www.sjifacors.com
18	Mafuaa : etihas anveshan padhsti nava aayam	Dr.Nikam.S. J	History	New man I/f 4.321, Vol -4, issue -7	June 2017	2348 1390	www.newmanpublication com
19	Mahatma Phulea& Cultivator's Whipcord, pg-81	Dr.Wankhede M. R.	English	Printing Area 4.00, Vol-3, issue- 31	July 2017	2394 5303	N.A.
20	ShrimantPratapshethYancheAudyagikKarya pg.24-27	Dr. Amrutkar S.C & Karanje M.R.	History	AJANTA, Issue –II, Vol-VI	July 2017	2277 5730	N.A
21	KhandeshvaBhudhanChalval pg.89-93	Dr. Amrutkar S. C.	History	Printing Area, Issue-31,Vol.-4	July 2017	2394 5303	www.vidyawarta.com
22	Depression, anxiety and academic stress among	Dr. Bhujade V.M	Psychology	Indian journal of health & wellbeing	July 2017	2229 5356	www.iahrw.com
23	KhandeshatilNilyatkalikevaAsprushtaNivaran pg.137-139	Dr. Amrutkar S. C.	History	Research Link 161, Vol-XVI, issue -6	August 2017	0973 1628	N.A.
24	AmalnerTalukyatil Sant Parampara pg.89-93	Dr. Amrutkar S. C.	History	Printing Area , Issue-32,Vol.-4	August 2017	2394 5303	N.A.
25	Karj Maphi ani Shetkari Aatmhatya Page no. 92-95	Dr. Golde S. G.	Economics	Printing Area I.F. 4.002, Issue- 32,Vol.-4	Aug. 2017	2394 5303	N.A.
26	Educational Deprivation and Limbale's The Outcaste	Dr. Wankhede. M.R.	English	Langlitt (Online) 4.23 Issue 1, Vol--4	August 2017	2349 5189	N.A.
27	La our welfare & social security	Dr.Pawar. P. R.	Economics	GENIUS I.F. 5.1723 , Vol-I, Issue- II	August 2017	2279 0489	www.sjifacors.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

28	Yoga Exercises and Spiritual Practices on Mental Health of Adolescents"	Dr. Bhujade V.M	Psychology	EIJER, Vol.-4, Issue: 9	August 2017	2349 8838	www.ocwjournalonline.com
29	Dhule shahar ki sindhi mahilae mailik adhikar	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Vichar Manthan, Vol-4, Issue -II	Aug. 2017	2347 - 9639	N.A.
30	Pakrut bhash me shiksha ka swarup pp77-81	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	IDEAL 4.08, ISSUE-I, Vol - VI	September 2017	2319 359 X	N.A.
31	Surkshit v Eksangh Bharthacha Nirmata: Sardar Patel P.13 - 16	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Platinum, Vol -VII, No-3,	September 2017	2231 0096	N.A.
32	Kanupriya: Pakar Kho dene ki Viyatha Bhari Premkhatha (51-54)	Dr. Tardeja M. P	Hindi	Veena, Issue -9	September 2017	2230 9209	www.veenapatrika.com
33	Strimukti Ani tyacheMarkswadiAakalan	Dr.Nikam.S.	History	Vidyawarta ,Vol:05, Issue -20	October 2017	2319 9318	N.A.
34	Dr Babasaheb Ambedkar aani Stri mukti	Arke Rajiv K	Marathi	Amchi Shriwani Issue-1,Vol.-24	October 2017	0971 6975	N.A
35	Naxalism : rajnaitik mansikata	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Journal of Research of Development, Vol-7 5	November 2017	2230 9578	N.A.
36	Naxalism :Its Percepations & Solution	Dr.Nikam.S..	History	Journal of Research Development 4.270 Vol-7 5	November 2017	2230 9578	N.A.
37	Ekvisavya Shatkatil Naxalwadi chadwad Karan V Samajik, Rajkiye v Prashasakiye Parinam: Upayyojana (131 to 134)	Dr. Gaikwad S.S.	Political Science	Journal of Research of Development I.F-4.270, Vol-7	November 2017	2230 9578	N.A.
38	Naxshalwadachya Prasarala Lokshai Dekhil Jababdar	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Journal of Research and Development (Ed.) /4.270 Vol.7/09	November 2017	2230 9578	N.A.

39	Kampani sarakari kalin angl rutra patare ani tyavaril nirbandh	Dr.Nikam.S..	History	Journal of Research and Development (Ed.) , 4.270 Vol.7/9	November 2017	2230 9578	N.A.
40	British Kayedyacha, Vyavsthecha Bharattil Vividh Kshetratil Prabhav/ Parinam (114 to 118)	Dr. Gaikwad S.S.	Political Science	Research & Development, IF-4.2702 (S.I) Vol-7	November 2017	2347 - 9639,	N.A.
41	Sarvajanik swatha eva lokprashashan	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Vichar Manthan Issue:-01 Vol:-4	December 2017	2347 9639	N.A.
42	Bharatiya Lokprashanacha Itihas (68 to 71)	Dr. Gaikwad S.S.	Political Science	Vichar Manthan IF-2.283-Vol-4, S. Issue – 01,	December . 2017	2347 - 9639	N.A.
43	Bhartachya Parrashtra Dhornatil Aakraman Dhoran P.20-23	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Vidyawarta (UGC Approved) / 5.131	December 2017	2319 9318	N.A.
44	Shaskiya Kharcha ani Sarwjanik Aarigya	Dr. Golde S. G.	Economics	Vichar Manthan I.F.2.283 Vol-4, S. Issue – 01,	December 2017	2347 9639	N.A.
45	Adivasichya arogya samasya nirmunat prashanachi bhumika	Dr Gavit R.R.	History	Vichar Manthan I.F.2.283 Issue:-01 Vol:-4-	December 2017	2347 9639	N.A.
46	Jal Sinchan ani Maharastratil Krushicha Vikas Page no. 092-095	Dr. Golde S. G.	Economics	Printing Area I.F. 4.002	December 2017	2394 5303	N.A.
47	Chhatrapati Shivaji Maharaj Aani SamajikAarogya	Dr.Nikam.S.	History	Vichar Manthan 2.283 Issue:-01 Vol:-04-	December 2017	2347 9639	N.A.
48	Satvahan hal rajache lokprashashan ani lokswastha PP89-97	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	Vichar Manthan 2.28ISSUE- SPL. 1. VOL.-4..	December 2017	2347 9639	N.A.
49	A historical study on economics origination in ancient India	Dr. Pawar P. R.	Economics	Research direction International Recognition Research Journal, I.F. 5.1723	December 2017	2321 5488	www.lbp.world

R - 3.378

33

Rainfall Variability – A Spatiotemporal Analysis in Drought – Prone Areas of Jalgaon District Maharashtra

Patil Namdeo Arjun
Dept. of Geography, Research Scholar NYNC College. Chalisgaon. Dist- Jalgaon (M.S.)
Suryawanshi Dnyaneshwar Shivaji
Research Supervisor & Principal VWS. College. Dhule. Dist. Dhule, (M.S.).
Kate Asha M.
Assistant Professor, VWS, College. Dhule. Dist – Dhule (M.S.).

Abstract

Rainfall patterns usually have spatial and temporal variability. This variability affects the agricultural production. water supply, transportation, the entire economy of a region. and the existence of its people. The consistent rainfall variability in a region would give rise to drought conditions as continuous dry spell would result in drought as is evidenced in many parts of the world. The drought- prone tahsils in Jalgaon district is no exception to drought due to the same reason of scanty rainfall including rainfall variability. Thereby. the study region experiences a combination of both the extreme conditions. Variability in rainfall over the last 50 years is the main cause for crop failure and water scarcity in the region. particularly. due to late onset of rainfall. short dry spells and multi-annual droughts. Therefore. the present study deals the rainfall characteristics of the drought- prone areas in Jalgaon District, which includes the spatial distribution and variability through different seasons. years and decades within the study region. The study is based on 31 years of the monthly rainfall data for 09 rain gauge stations have been collected from India meteorological department during 1980-2010. The rainfall variability is calculated by the IMD method. While analyzing the long term average of monthly and annual rainfall. the annual rainfall of the study region is 682.8 mm. of which the winter, summer. southwest and northeast monsoon record 6.1, 14.3. 593.3 and 69.0 mm respectively. The annual rainfall variability of 35 % is recorded in the year 1990 as excess rainfall. while the rainfall variability of -52% is recorded in the year 2000 as deficit rainfall. The year wise distribution shows a lot of variations. Hence. most of the cultivators are either becoming agricultural labourers or shifting their profession to cattle rearing.

Key Words: Rainfall variability, Rainfall distribution. Drought drought-prone tahsils and spatiotemporal variability

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Introduction

Rainfall is one of the most important natural input resources to the crop production and its occurrence and distribution is erratic, temporal and spatial variations in nature. The knowledge of rainfall in any particular region is very helpful in sound crop planning (Singhand Sharma. 2003). Jagannadha sarma (2005) has analyzed the rainfall pattern of the coastal zone of Krishana Godavary River Basin Andhra Pradesh, India. He has made analyzed the annual, monsoon and non monsoon rainfall and spatial and frequency distribution of rainfall intensity More or less similar trends in precipitation time series were reported by Partal and Kahya (2006). Vennila (2007) however reported declining trends in monthly and seasonal rainfall including its intensity and frequency for Vattamalaikarai river basin (Tamil Nadu). In India. Kumar et al. (2010) reported large spatial and temporal variations in rainfall trend. Out of 30 sub-divisions in the country, half of the regions showed an increasing trend in annual rainfall, and significant increasing trends in Haryana, Punjab, and Coastal Karnataka. The variation of annual rainfall has great consequences in the planning of irrigation projects, and therefore. such studies are important for agricultural planning in India (Gadgil. 1986). Climatic condition plays a vital role in human life and sustenance on the earth. Extremes of climatic conditions can be detrimental. However. moderate climates with equitable rainfall and temperature conditions can be extremely helpful for normal living conditions. Even though it is a widely known fact that rainfall is uneven and erratic over the Indian subcontinent. this is all the more so in transitional climatic belts where the rainfall variations are evidenced the most. Such variations of rainfall in extreme cases would give rise to drought conditions as continuous dry spell would result in drought imminent the land production and the people do get affected. In this particular research paper the same aspect of rainfall variability is being probed in detail taking into consideration of the 31 years of rainfall data of the study region. Inter-annual variability is a better (than mean value) and one of the most important indicators of the reliability of rainfall (Semenov and Porter. 1994; Corte-Real et al., 1998). Thus. understanding of the regional level of rainfall trend from past data is of importance for agriculture. In the rain fed condition success or failure of crops, is closely linked with rainfall pattern. Therefore, assessing rainfall variability has been an integral part of water resources planning and management. Used Kriging interpolation. Ayanlade et al. (2009) evaluated the variation in climatic parameters and found the rainfall to vary in both time and space. Recently. Dash et al. (2009) applied the IMD criteria of rainy day (i.e. rainfall = 2.5 mm per day) to identify wet and dry events across India.

Objectives

1) To study variability of annual rainfall in the study region.
2) To evaluate the spatial – temporal pattern of rainfall variability and its effect on runoff.
3) To evaluate the influence of rainfall in the study region.
4) To investigate the impact of climatic variability on rain-fed crop yield in the study region.

5) To confirm and analyze the high impact of spatial rainfall of the study region.

The Study Area

The study area is located in the drought-prone areas of Jalgaon district of Maharashtra state. These drought prone areas are identified by V Subramaniam (1987). Review Committee appointed by the Maharashtra State Government. There are 09 tahsils which are selected for present study which cover an area 6994.54 sq.km. It lies between 20011' to 21013' North latitudes and 74046' to 76024' East longitudes (Fig. 1). The more area of the study region is covered by plateau and least area comes under alluvial deposits of valise of Girna. Waghur, Tittur, Anjani, Bori and Purna rivers. The study region experiences the sub humid monsoon climate. The summer is relatively of small significance that is why the study region is rich in agricultural land. and produces many crops; viz. fruits, foods. cotton and vegetables. There are three harvests viz. the Kharip. the Rabi and the summer. The summer is relatively of small significance. The important crops which are produced in the study area and which occupy more than one percent of the cultivated area are Jowar. Bajara. Corn. Pulses. Oilseeds, Onion, Fruits. Sugercane and vegetables.

Tools & Method

An understanding of the spatial distribution is of paramount importance for judging the agricultural production potential of a region. However. rainfall has one of highest spatio-temporal rainfall pattern is necessary for planning suitable measures for justifying the problems. Therefore the study reflects the spatial distribution of rainfall and its variability through different seasons. years, and decades within the study region. The rainfall variability is the difference of variation from the normal rainfall and it can be excess or deficit depending upon the amount of precipitation.

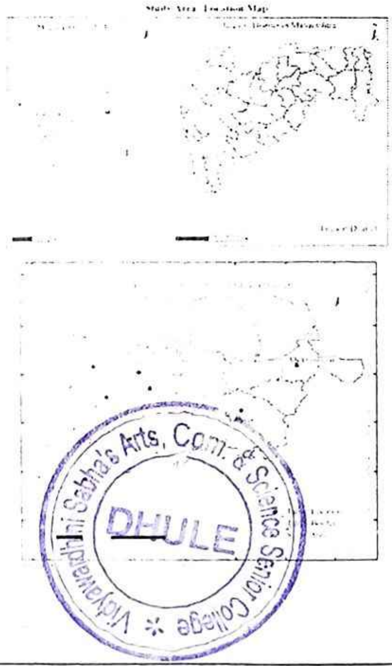

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

The methodology has been divided into three major parts as data collection and input, data processing function. and presentation of output. The monthly rainfall data over the study region for the period during 1980-2010 has been obtained from IMD, Pune for nine tahsils. Seasonal and annual rainfall data has been computed using monthly rainfall data of nine rain gauge stations. It was followed by computation of mean monthly. seasonal and annual Standard Deviation (SD) and Coefficient of Variation (CV). The coefficient of

Table 1 - Study Area: Percent variation of Monsoon Season wise rainfall during 31 years (1980-2010)

Year	Annual	Winter	Summer	Southwest	Northeast
1980	4	-100	-97	14	-53
1981	24	99	-55	26	21
1982	-52	-59	-64	-48	-78
1983	24	-82	-98	65	-10
1984	-11	103	-86	-14	20
1985	-14	-100	-68	-14	4
1986	-9	291	-52	-10	-15
1987	2	140	36	-4	37
1988	-8	-56	-41	-10	25
1989	13	-100	110	20	-62
1990	35	-69	172	27	53
1991	-22	-100	-34	-14	-82
1992	25	-100	-54	25	49
1993	1	-58	-55	-2	45
1994	5	48	-33	8	-22
1995	-7	156	157	-12	-20
1996	3	-100	-88	0	56
1997	-1	33	-80	-18	162
1998	14	-64	-59	17	13
1999	25	88	-68	19	97
2000	-52	-95	-91	-46	-89
2001	21	162	-69	5	164
2002	-8	101	-35	-9	2
2003	-4	33	142	-5	-26
2004	21	0	223	22	-27

...bha's Arts, Com. & S...
DHULE
College

Year	Annual	Winter	Summer	Southwest	Northeast
2005	-40	-98	-39	-36	-72
2006	13	-36	117	14	-17
2007	-3	-21	166	-2	-48
2008	-1	46	32	3	-45
2009	-9	-51	34	-6	-41
2010	15	68	74	19	-39

Source: Computed by the researchers. 2016

variation indicates the amount of fluctuation in rainfall recorded over a long period of time from the mean values. The coefficient of variation of annual precipitation is an index of climatic risk, indicating a likelihood of fluctuations in reservoir storage or crop yield from year to year. Agriculturally it is, perhaps, a more crucial statistics for marginal areas than in either very dry area. The rainfall variability is calculated by the following IMD. equation and is denoted by its percentage and presented through tables and graphs.

$$\text{RFV} = \frac{\text{Arf} - \text{Nfr} * 100}{Nrf}$$

Where

RFV = Percentage of Rainfall Variability

Arf = Actual Rainfall

Nrf = Normal Rainfall

Rainfall Variability

Rainfall Variability is an important climatic variable which has a wide ranging impact on agricultural production and agricultural yield. All the crops are grown suited to the climatic environments in which they survive. however with technological knowhow and scientific means, this can be changed depending on the changing demands in the global scenario. Uncertainty of rainfall pattern will lead to change in cropping patterns and cropping seasons which will have an impact on agricultural production. Variations in rainfall and fluctuations in rainfall amounts is all the more important in a climatic zone which is transitional in climatic characters like semi arid or sub humid. A slight variability either in temperature condition or rainfall amount may lead to either humid or arid regions. putting further constraints on agricultural activities.

Year wise Rainfall Variability

The normal rainfall variability of the study region up to 1980 is 682.8 mm and from 1981-2010 is 700 mm as prescribed by the IMD. The percentage rainfall variations are calculated as per the normal rainfall to that of the actual precipitation occurred during the year. The rainfall variation of the study region for the investigation period of 31 years (1980-2010) indicates that the maximum highest ever rainfall variation is

Vidyavardhini's Science College DHULE

recorded during 1990 with a percentage of 35 % of excess rainfall. The maximum deficit rainfall variation is observed in the year 2000 with -52 %. Out of the 31 years. the excess rainfall variation occurred 12 times with a minimum variation of 1 % in the year 1993 to that of a maximum variation 65 % in the year 1990. The deficit variation occurred 19 times with a minimum variation of -1 % in 2008 to that of the maximum variation of -52 % in the year 2000 (Fig. 2). There is 3 time where the consecutive years (1980, 1981). (1989. 1990). and (1992, 1993, 1994) recorded excess variation with 2% and 25%. There are good numbers of consecutive years where the deficit variation prevailed and the years are a- 1984, 1985 and 1986, b- 2002 and 2003, c- 2007, 2008 and 2009. The range of fluctuation of rainfall variation irrespective of the excess or deficit is from -52 % in the year 2000 to that of 65 % in the year 1990. with a great variation of 117 %. On the whole, the study period received the rainfall of 2945 mm as against 8107mm; thereby having an overall rainfall variability of -13 % of deficit.

Season wise Rainfall Variability

The seasonal rainfall variability is the variation of actual rainfall from the season's normal rainfall. The normal rainfall for four seasons is given by the Indian Meteorological Department, Pune. And each season is specified with different normal rainfall; South-west monsoon season is having the normal rainfall of 593.3 mm, followed by North- east monsoon with 69.0 mm. winter season 6.1 mm and summer season with 14.3 mm of normal rainfall respectively.

South-west Monsoon Rainfall Variability (June to September)

The rainfall variation of excess percentage is observed during the year 1983 with a maximum of 65 % (Fig. 3). The study period indicated that 14 times excess variation occurred while the remaining 17 times recorded a deficit variation. The excess variation initiated from 3.0 % in 2008 to that of maximum of 65 % which is also the preceding year.

Three consecutive years are recorded excess variation from 1980, 1981, 1989. 1990 and 1998, 1999. The deficit rainfall variation of extreme is found during 1984 to 1988 with a maximum of - 48 %. Five consecutive years namely 1984 to 1988 received deficit variations. The deficit variations range from - 48 % 1992 to that of -2 % in 2007. The great variation reached a peak at 65 in 1983 to that of the lowest of 27 % in 1990 having a difference of 113 %. On the whole the season received the rainfall of 2862 mm as against 7056 mm leaving a deficit of 7 %

North- East Monsoon Rainfall Variability (October to December)

The season of North- east rainfall has a highest variation of 164 % of excess rainfall during 2001. There are about 13 times which recorded excess rainfall variation and 18 years with deficit rainfall variation (Fig.4). The excess variation ranges from the minimum of 2 % in 2001 to the maximum variation of 164 % in 2002. Six times, consecutive years received excess rainfall variation during 1984 to1985. 1987 to1988,

1992 to 1993, 1996 to 1999 and 2001 to 2002. The maximum deficit variation of – 89 % is recorded during 2000. The years 2003 to 2010 are the consecutive years which recorded the highest deficit rainfall. The other consecutive years are 1994 to 1995, 1982 and 1991.On the whole the season had an excess variation of 164 % to the deficit variation of -89 %, thereby generating a fluctuation of 253 %. However, the season recorded a rainfall of 75 mm as against 1625 mm giving rise to the overall deficit of 21% during the season.

Winter Season Rainfall Variability (January to February)

The winter season rains gives very little rainfall of 6.1 mm but due to the climatic changes gave a good amount of rainfall was received beyond exception (Fig.5). Though, it is not a season for agricultural crops specifically, but helps a lot in the development of the ground water for various irrigational purposes as well by raising its water table. The year 2001 witnessed a record rainfall variation of 291 % excess rainfall. All the three consecutive years from 1986 to 1987, 1994 to 1995 and 2001 to 2001 recorded the excess rainfall variation in percentage of about 291%. There is 12 times where the excess rainfall is recorded while 18 times recorded a deficit rainfall. The highest deficit variation is recorded in 1996 with -100 %. On the whole the total rainfall received is 215 mm as against 1 mm indicating an excess rainfall variation of 291 %. The rainfall variability of this season recorded the highest excess rainfall during the study period of 31 years.

Summer Season Rainfall Variability (March to May)

The highest rainfall variation of 223 % is recorded in the year 2004. The range of excess rainfall variation starts from 32 % in 2008 to the maximum of 223 %. A healthy number of 11 times recorded excess rainfall variability while 20 times recorded deficit rainfall variability.

Coefficient of Variation of Rainfall from 1980 to 2010

The coefficient of variation of the rainfall data pertaining to the study region from 1980-2010 is calculated to compare the variability of 09 tahsils. The least of 0.45 % of co efficient variation is found in Amalner tahsil and a total of 02 tahsils fall in this Class Interval of 0.46 - 0.79 % variation. The second least class interval of 0.80 – 1.00 % has 03 tahsils, followed by the Third Class Interval of 1.01 – 1.99 has as many as 04 tahsils. The least coefficient of rainfall variations are found along the North western part of the study

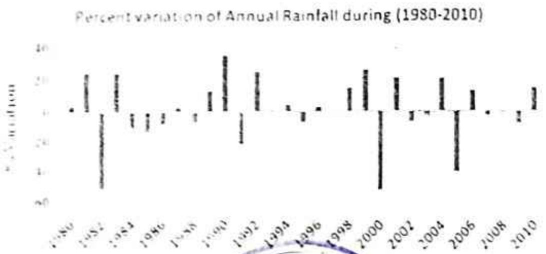

Fig. No. 2

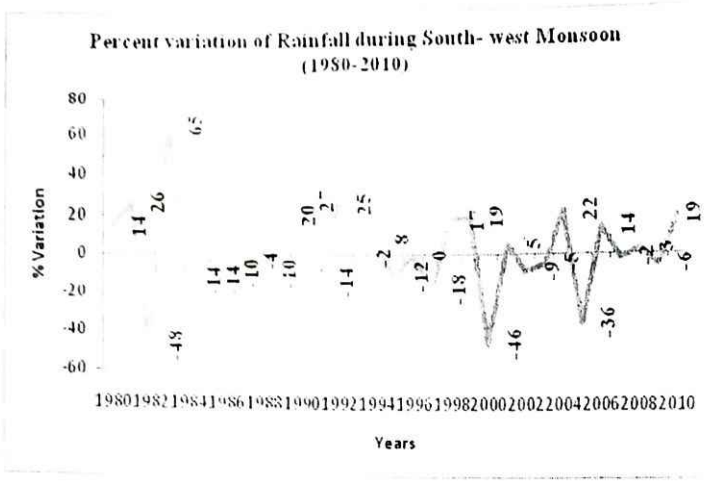

Fig.No.3

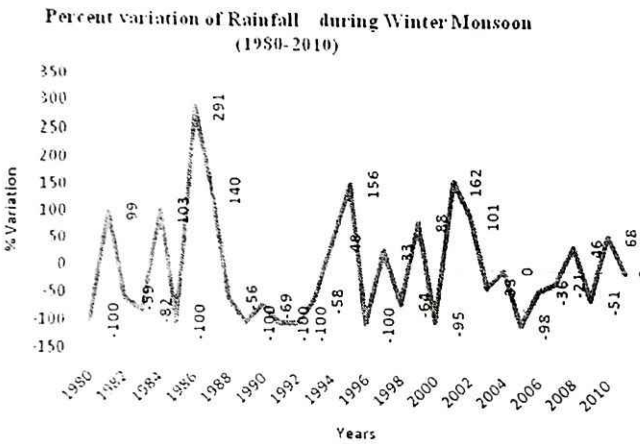

Fig No 4

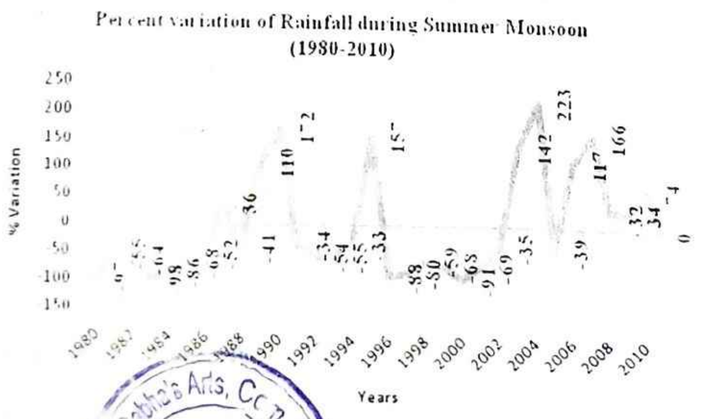

Fig No. 5

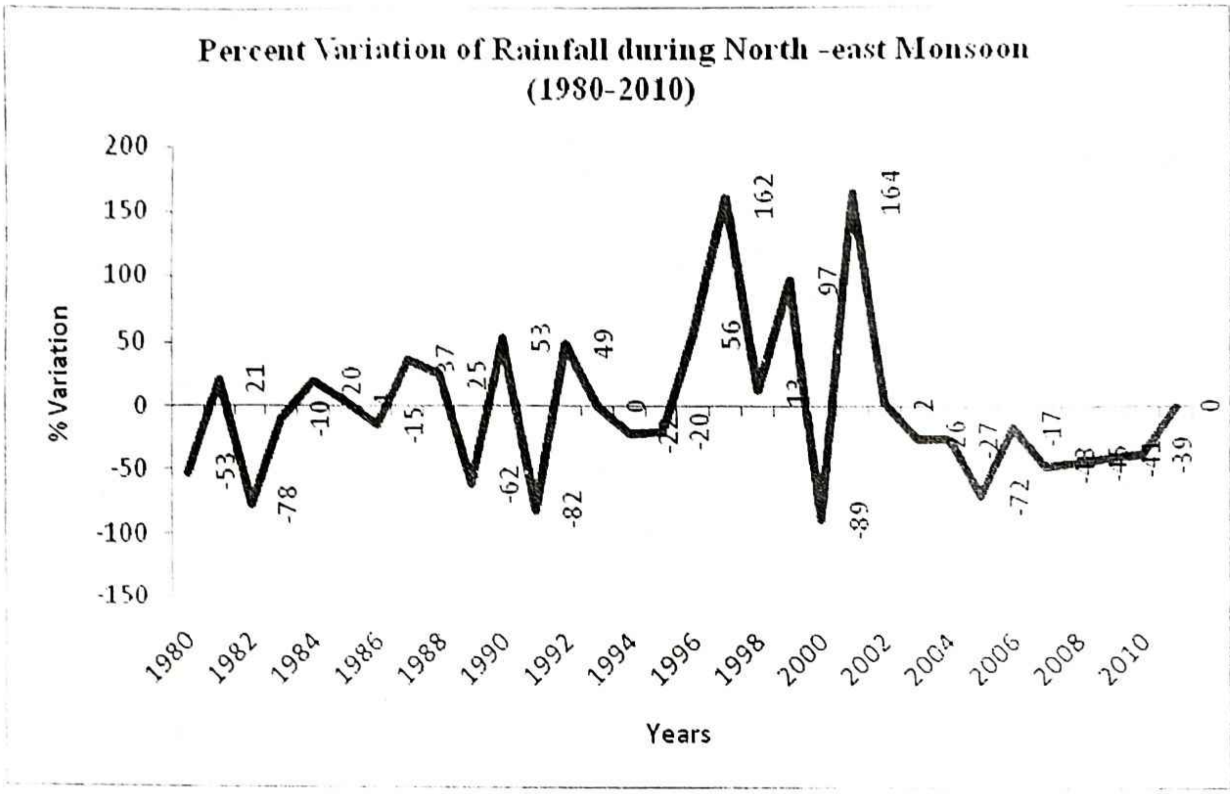

Fig No.6

region including Amalner and Parola tahsils, due to less rainfall. While, Chalisgaon, Jamner, Bhadgaon and Pachora tahsils come under high coefficient. It is because of high rainfall. Conclusions

The rainfall variability of 35% is recorded during the year 1990 as excess rainfall, while the rainfall variability of -52 % is recorded during the year 2000 as deficit rainfall. Season wise rainfall variability indicates that the south –west monsoon recorded the paucity rainfall variability of -48 % and the surplus rainfall variability of 65 %. The north-east monsoon season recorded the deficit rainfall variability of -89 % and the excess rainfall variability of 164 %. The winter season recorded the deficit rainfall variability of -100 %, while the excess rainfall variability of 164 %. Likewise the summer season recorded the scantiness rainfall variability of -98 % and 223 % being the excess rainfall variability. The rainfall coefficient of variations over a decade from 1980-2010 in the study region indicates the lowest coefficient of variation of 0.45 is observed in Amalner and Parola tahsils and the highest co efficient of variation of rainfall of 1.01 - 1.99 is observed in Chalisgaon, Jamner, Bhadgaon and Pachora tahsils. Therefore, it is to mention that there is a vast instability of rainfall over a period of time in the study region. More so, the on timely and sufficient rainfall is desired for the healthy crops i.e. the rainfall variability of + or – 10 % is very much appreciated which on the specific time required. The excess rainfall after the sowing season is also of no use.

Reference

- Ayanlade, A., Odekunle O.T. 2009. GIS Approach in Assessing Seasonal Rainfall Variability in Guinea Savanna Part of Nigeria. 7th FIG Regional Conference Spatial Data Serving People: Land Governance and the Environment –Building the Capacity Hanoi. Vietnam. 19-22.
- Corte-Real, J., Qian, B., Xu. H. 1998. Regional climate change in Portugal: precipitation variability associated with large-scale atmospheric circulation. International Journal of Climatology, 18, 619–635.
- Dash, S.K., Kulkarni, M.A., Mohanty. U.C., Prasad, K. 2009. Changes in the characteristics of rain events in India. Journal of Geophysical Research, 114, 1-12.
- Gadagil, A. 1986. Annual and weekly analysis of rainfall and temperature for Pune: A multiple time series approach. Institute of Indian Geographers, 8(1).
- Kumar, V., Jain, S.K., Singh, Y. 2010. Analysis of long-term rainfall trends in India. Hydrological Science Journal, 55(4), 484-496.
- Partal, T., Kahya, E. 2006. Trend analysis in Turkish precipitation data. Hydrological Processes. 20, 2011-2026.
- Semenov, M.A., Porter, J.R. 1994. The implications and importance of non-linear responses in modelling of growth and development of wheat in Predictability and Non-linear Modelling in Natural Sciences and Economics, Grasman J, van Straten G (eds). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 157-172.
- Singh, B. and Sharma, M.K. (2003). A study of pattern of rainfall of crop research station-Masodha (U.P.). Mausam, 54 (2): 552-556.
- V.V.Jagannadha Sarma, 2005.Rainfall pattern in the coastal zone of Krishna Godavary basin Andhra Pradesh India. Journal of applied hydrology.Vol.XVIII.No.1&2 pp111.
- Vennila, G. 2007. Rainfall variation analysis of Vattamalaikarai sub basin, Tamil Nadu. Journal of Hydrology, 3, 5059.

Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एस. एस. व्ही. पी. संस्थेचे

भाऊसाहेब ना. स. पाटील कला आणि
एम. एफ. एम. ए. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे.

एक दिवसीय आंतरराष्ट्रीय परिषद

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचा भारतीय व्यवस्थेवर होणारा परिणाम : एक मूल्यमापन

(आंतरविद्याशाखीय)

दिनांक : २१ जानेवारी २०१७

मराठी भाग - ४

संपादक
डॉ. मनोहर टी. पाटील

अजिंठा प्रकाशन

AJANTA - ISSN - 2277-5730 - IMPACT FACTOR - 3.378 (www.sjifactor.com)

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - ४

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	आरोग्य संवर्धनात प्रसार माध्यमांची भूमिका **डॉ. माया खंदाट** **सौ. नेत्रा कचरू शेळके**	४१-४४
१५	जागतिकीकरणाचा नव्वदोत्तरी खान्देशी साहित्यावरील प्रभाव **प्रा. निलेश एकनाथ पाटील**	४५-४८
१६	महिला सबलीकरण : शासनाच्या विविध योजना - एक अभ्यास **प्रा. नुतन रमेश पाटील**	४९-५२
१७	महिला सबलीकरण आणि समानतेचे तत्त्व **खंडेराव पल्लवी समाधान**	५३-५४
१८	सामाजिक-तांत्रिक परिवेशातील व वाढती गुन्हेगारी या सामाजिक समस्येचा विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणातून अभ्यास **डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे**	५५-५९
१९	स्त्री अत्याचार एक सामाजशास्त्रीय अध्ययन **वनमाला दादाराव डोंगरे** **डॉ. प्रतिभा अहिरे**	६०-६३
२०	महिला सशक्तीकरण आणि सामाजिक स्थिती **कांबळे पुरण नारायन**	६४-६५
२१	जागतिकिकरणाच्या प्रभावामुळे भारत आणि चीन यांच्यातील सतत बदलते परराष्ट्रसंबंध **प्रा. डॉ. विजय साहेबराव तुंटे** **प्रा. सोनवणे रघुनाथ कौतिक**	६६-६९
२२	महाराष्ट्र पंचायतराजमधील महिला आरक्षणातुन महिला सबलीकरण **डॉ. राजेंद्र नाडेकर**	७०-७४
२३	वसाहतवादी राजवटीनंतरची भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास **प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावीत**	७५-७६
२४	जागतिकीकरण आणि भारतीय स्त्री **प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके**	७७-८०
२५	भारतीय महिलांचे राजकीय सबलीकरण (विशेष संदर्भ : लोकसभा महिला प्रतिनिधी) **प्रा. रामसिंग राज्या वसावे**	८१-८४
२६	जागतिकीकरण आणि मराठी कवितेतील स्त्रीवाद **प्रा. डॉ. रजनी लुंगसे**	८५-८८

DHULE Arts, Com. & Science College

२३ वसाहतवादी राजवटीनंतरची भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास

प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावीत
विद्यावर्धनी महाविद्यालय, धुळे.

वसाहतीक राजवटीचा भारतावरील परीणाम म्हणजे भारतात उदयास आलेली स्वातंत्र्य चळवळ होय. ब्रिटीश राजवटीचा दिर्घकालीन परीणाम भारताच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक घटकांवर झालेला दिसून येतो. कारण भारतात आलेले ब्रिटीशपूर्व आक्रमक आणि ब्रिटीश आक्रमक यांच्यात मुलभूत स्वरुपाचा फरक होता. मध्ययुगीन मुस्लिम आक्रमक अखेर भारतीय संस्कृतीशी समरस झाले. परंतू ब्रिटीश आक्रमक मात्र कायम परीकीयच राहीले. ब्रिटीशपूर्व आक्रमकांनी भारतात राजकीय सत्तांतर घडवून आणले पण भारतीय अर्थ्यव्यवस्थेवर आघात केला नाही. परंतु ब्रिटीशाचे भारतावरील प्रभुत्व हे आधुनिक भांडवलशाही राष्ट्राने मध्ययुगीन सरंजामशाही राष्ट्रांवर मिळवलेले प्रभूत्व होते. त्यामुळेच भारताच्या अर्थव्यवस्थेला नवे रुप प्राप्त झाले. हे रुप प्रामुख्याने ब्रिटीशांच्या हितसंबंधाच्या अनुकूल आणि भारतीयांच्या हिताला प्रतिकूल होते.

ब्रिटीशांच्या शोषक धोरणाची जाणीव भारतातील काही विचारवंताना होऊ लागली या शोषणांविरुध्द त्यांनी विचार मांडले त्या विचारांनीच राजकीय विशेषत: आर्थिक जागृतीला चालना मिळाली. भारतातील आर्थिक राष्ट्रवादी विचारांची मांडणी प्रथम दादाभाई नौरोजी ''पॉवर्टी अॅड अन ब्रिटीश रुल इन इंडिया'' या नावाने प्रकाशीत आपल्या ग्रंथात केले. दादाभाई नौरोजी यांच्याबरोबर न्या. म. गो. रानडे, रमेशचंद्र दत्त, जी. सुब्रमण्यम अय्यर, भोलानाथ चंद्र वासुदेव, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरुप अधिक स्पष्ट केले.

सन १९४७ मध्ये स्वतंत्र भारताला जन्म देणाऱ्या राष्ट्रीय स्वातंत्र चळवळीने वसाहतवादी राजवटीनंतरच्या भारतावर खोलवर ठसा उमटवला, परंतु नव्या सहस्त्रकात प्रवेश करीत असतांना स्वतंत्र भारतासमोर अनेक आव्हाने होती. भारताची सामाजिक व राजकीय पुर्नस्थापना करण्याबरोबर आर्थिक अस्थिरतेचे गंभीर आव्हान भारतासमोर होते. स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर आलेली शासन, नोकरशाही, पोलिस, न्यायमंडळ, शिक्षणपध्दती, राजकीय पक्ष, तसेच नागरी समाज किंवा सर्वसाधारण लोक यांच्यामध्ये भारतीय स्वातंत्रलढा किंवा राष्ट्रीय चळवळीची मुलभूत तत्वे किती झिरपली किंवा त्यांचा किती आघात झाला त्याच्य प्रमाणेच वसाहतवादी राजवटीनंतरच्या भारतीय राज्याचे स्वरुप निश्चित करण्याच्या कामी निर्णायक भूमिका पार पाडली आहे.

मा. गांधींनी केवळ भारतीय जनतेच्या सहाय्याने वसाहतवादी राजवट उलथवून टाकण्याबरोबर भारतीय लोकांवरील वसाहतवादी राजवटीचा प्रभाव पुसून टाकण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या संस्थापक पितामहांनी एकोणिसाव्या शतकात शेवटच्या २५ वर्षांत साम्राज्याशाही व वसाहतीचे राज्य यांची एक बहुव्याप्त आणि अत्याधुनिक समीक्षा विकसित केली होती असे करणारे ते कदाचित संपूर्ण जगात पहिले असावेत. हॉबसन आणि लेनिन या विचारवतांच्या पुर्वी ही त्यांनी वसाहतवादी तपशीलावर आर्थिक समीक्षण केले. साम्राज्यशाहीविरुध्द प्रदीर्घ लढा. तिचे सातत्याने केलेले अद्यावत आणि सुधारीत समीक्षण लोकांपर्यंत पोहचवणे या सर्वाच्या प्रभावामुळे वसाहतवादी राजवटीनंतर राज्य खंबीरपणे उभे राहीले.

भारताला १९४७ मध्ये मिळालेले स्वातंत्र्य म्हणजे वसाहतवादी ब्रिटीश राजवटीकडून साम्राज्यशाहीचे हस्तक असलेल्या नेहरुच्या नववसाहतवादी राजवटीकडे झालेले सत्तांतर होते. १९६० च्या दशकात आर्थिक पेचप्रसंगाला तोंड देण्यासाठी रुपयाचे अवमुल्यन करण्यांत आले आणि काही परराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात अंशत: उदारीकरणाने धोरणे अवलंबिण्यात आले. १९६० आणि १९७० च्या दशकात इंदिरा गांधींनी आर्थिक राष्ट्रवादाकडे झपाटयाने वळण घेतले. १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीलाच त्या वेळेचे वैचारीक वातावरण लक्षात घेता. अर्थतज्ञ डॉ मनमोहन सिंगांनी भारताचा निर्यातीबाबतचा निराशावादी दृष्टीकोन अयोग्य आहे. हे सांगण्याचे धारीष्ट त्यांनी सांगितले होते. त्यावेळी त्यांनी अधिक मुक्त आणि कमी सरकारी नियंत्रण असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा सल्ला दिला होता. १९९० च्या दशकात काही सुधारणा केल्या गेल्या. रुपयाचे सरळ

Vidyavardhini's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

AJANTA - ISSN - 2277-5730 - IMPACT FACTOR - 3.378 (www.sjifactor.com)

अवमुल्यन न करता त्याची बाजारप्रवाहनुसार किंमत कमी होऊ दिली नाही. आणि घसरत्या पौडाशी तो जोडला गेला. सन १९८० मध्ये इंदिरा गांधी पुन्हा सत्तेवर आल्यावर त्यांनी उदारीकरणाचे सर्व धोरण मुख्यत: औद्योगिक परवाना पध्दतीचे नियंत्रण आणि मक्तेदारी संस्थावरील निर्बंध कमी करुन राबवण्याचे प्रयत्न केले सन १९८४ मध्ये राजीव गांधी सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी औद्योगिक निर्बधिकरण, विनिमय दर- लवचिकता आणि आयात निर्बंध शिथिल करुन सुधारणांना वेग वाढवण्यास सुरुवात केली. सन १९९१ मध्ये जेव्हा देशाची आर्थिक पत धोक्यात येण्याचे संकट उभे ठाकले तेव्हा सुधारणांना होणारा सैध्दांन्तिक व हितसंबंधी विरोध अगदी क्षीण झाला होता. त्याचा फायदा नरसिंह राव सरकारला घेता आला आणि परंपरावादी दृष्टीकोन मोडून त्यांनी अभुतपूर्व अशा सर्वसमावेशक आर्थिक सुधारणांना सुरुवात केली. अर्थात या सुधारणांना तसा उशीरच झाला होता. तरीही चीनने नवे आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून सुमारे तेरा वर्षांनी का होईना भारताने १९९१ मध्ये आर्थिक सुधाराणांना सुरुवात केली. यात विलंब होण्याचे कारण म्हणजे भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशात नेहरुप्रणित विचारधारे ऐवजी दुसरा एखादा विचार सर्वांच्या सहमतीने घेणे ही एक घटना नसते, ती एक प्रक्रीया असते.

सन १९९१ मध्ये सुरु झालेल्या आर्थिक सुधारणा प्रक्रियेत इतर गोष्टीबरोबर ताबडतोब वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा विनिमयदर बाजारदराजवळ वास्तवपूर्ण रीतीने ठेवणे व्यापार व औद्योगिक उदारीकरण, आर्थिक मुक्त आयात, मक्तेदारी कायदा मोडीत काढणे व परवानापध्दती काढून टाकणे, टप्प्याटप्प्याने खाजगीकरणासह सरकारी क्षेत्राची सुधारणा परकीय भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यावरील बहुतांश नियंत्रणे उठवणे व प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीचे स्वागत इ. महत्वाच्या गोष्टींचा समावेश होता. थोडक्यात अर्थव्यवस्थेला गुदमरुन टाकणाऱ्या बंधनापासून मुक्त करणे आणि तिला हितकारक ठरेल अशा रीतीने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी करुन घेणे यासाठीचा हा प्रयत्न होता.

अर्थव्यवस्थेच्या विविध स्तरावर भारतीय अर्थव्यवस्था मार्गक्रमण करीत आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने कृषी व्यवस्थेत कमालीची सुधारणा झाली आहे. कारण आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार देशातील कृषी व्यवसाय आहे. परंतु कृषी व्यवसायातील प्रगती ही सर्व स्तरावरील शेतकऱ्यांपर्यंत तेवढीच प्रगतीशील असणे गरजेचे आहे. माहीती तंत्रज्ञानामुळे भारतात एक क्रांतीच आणली या माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग भारतातील सामाजिक घटकातील प्रत्येकजण करीत आहे.

स्वावलंबन व जलद आर्थिक विकासासाठी जशी आयात पर्यायीकरणाची गरज आहे त्याचप्रमाणे भांडवलप्रवाह व उत्पादकतेमधील वाढ या मार्गांनी आता स्वावलंबन आणि जलद आर्थिक विकास साधावयाचा आहे. ज्यांनी पुर्वीचे धोरण आखले, स्पष्ट केले त्यांनाच आर्थिक सुधारणांची आवश्यकता वाटु लागली पं. नेहरु यांच्या काळातील पुरोगामी विचाराचे अर्थशास्त्रज्ञ के. एन. राज, मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ मेघनाद देसाई, नेहरुंचे सहकारी नरसिंग राव, सुखमय चक्रवर्ती, सी. एच. हनुमंतराव, अर्जून सेनगुप्ता, अमर्त्य सेन, कम्युनिष्ट नेते ज्योति बसू या सर्व मंडळीनी उदारीकरण आणि जागतीकीकरणाचा अंतर्भाव असलेल्या सुधारणांचे समर्थन केले. नंतरच्या काळात यासर्व सुधारणा प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. म्हणजेच बाह्य परिस्थिती बदल आणि अंतर्गत अनुभवानुसार धोरण बदलण्याची गरज देशात मान्य होऊ लागली आहे. परंतू हा बदल करीत असतांना भारतातील सामाजिक घटकातील विविध सगुदायांची आर्थिक स्तर, याचा विचार करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच या स्वरुपाचा बदल होत असतांना भारतातील सर्वसामान्य जनता या परीवर्तनाचे स्वागत करेल कारण बदलती अर्थव्यवस्था त्यांना मारक ठरण्याऐवजी ती तारक ठरली तर ते महत्वाचे ठरेल.

संदर्भ सुची

१) ऑमलेट गेव, "वसाहातिक समाजातील सांस्कृतिक बंड", सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९५.

२) चंद्र बिपन, "इंडिया आफ्टर इंडिपेंडन्स", के सागर पब्लिकेशन, पुणे. २००४.

३) तळवळकर गोविंद, "मंथन", मौज प्रकाशन बृहमुंबई, २००५.

४) फडके यं. दी., "विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, राजकीय इतिहास", के सागर पब्लिकेशन, पुणे, २००८.

DHULE

3

34 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstraction Conference's Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Volume - 4 Number - I Jan.- Apr. 2017

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, Amalner Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, Dhule

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Tryambkeshwar)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Hon'ble Guest Editiors ♦

Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)
Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. SunilKumar Goyal (Khandwa)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. J. Prabhash (Kerala)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Mrs. Manisha Pawar (Jalgaon)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)
Mr. Javed Tadavi (Jalgaon)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

♦ Publishers ♦

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/ Aurangabad-F-985

Visit Us : www.mpspac.com E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years Institutions : Rs. 1500/- For Five Years Singal Issue Price Rs.100/

विचारमंथन या अर्धवार्षिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१. (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०, फोन : ०२५७-२२३९६६६.

DHULE
Scanned with CamScanner

* अनुक्रमणिका *

- भारतातील घटकराज्य निर्मिती प्रक्रिया ०५
  - प्राचार्य डॉ.पी.डी. देवरे, नाशिक
- तेलंगणा आणि विदर्भ – एक तुलना १०
  - प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे, कर्जत
- लहान घटकराज्य व गतिशील विकासाचे राजकारण १५
  - प्राचार्य डॉ.प्रमोद पवार, अमळनेर
  - प्रा.संजय पाटील, चोपडा
- विदर्भ राज्याची मागणी 'इतिहास व वास्तव' १९
  - प्रा.डॉ.मनोहर पाटील, धुळे
- स्वतंत्र राज्य निर्मितीच्या चळवळी : अपेक्षा व वास्तव २२
  - डॉ. विजय तुटे, अमळनेर
- भारतीय संघराज्य : लहान राज्याच्या मागण्या विशेष संदर्भ जम्मु काश्मिर २८
  - प्रा.नंदीनी तडकळकर, नांदेड
- भारतीय संघराज्य : लहान राज्यांची मागणी एक भविष्यकालीन समस्या व उपाय ३०
  - डॉ.संजय वामनराव भोळे, शेंदुर्णी
- स्वतंत्र विदर्भाची मागणी ३२
  - डॉ.संतोष नारायण कायंदे, पातूर
- भारतीय संघ राज्य में छोटे राज्यों की आवश्यकता ३७
  - प्रा. लक्ष्मण एफ.शिराळे, ...
- भारत मे लघु राज्यो की प्रासंगिकता : एक सामायिक विश्लेषण ४०
  - प्रा. विलास एस. टाले, बुलडाणा
- छोटे प्रांतो की मांग और वास्तविकता ४३
  - प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, धुले
- महिलाओं के विरुद्ध होने वाले अपराध एवं कुप्रथाएं ४५
  - डॉ. सुभाष चन्द्राकर, रायपुर
  - कु. सांत्वना ठाकुर, रायपुर
- जिल्हा परिषदा कायमच्या बरखास्त करून त्रिस्तरीय पुनर्रचनेची आवश्यकता ४७
  - प्रा.गणेश सदाशिव चव्हाण, जळगाव
  - प्राचार्य डॉ.प्रमोद पवार, अमळनेर
- Indian Federation Demand For Smaller State 55
  - Dr.Chandrkant Mangal Gondhali, Karjat
- Indian Federalism -Claims for New States 58
  - Dr. Bhong Shriniwas, Sangamner
- Demand For Smaller States In India 61
  - Dr.Alka V. Deshmukh, Nagpur

Scanned with CamScanner

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN 2347-9639 Vol - 4 No - 1 Jan.- Apr. 2017

छोटे प्रांतो की मांग और वास्तविकता

– प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
धुले

प्रस्तावना :

भारत में भाषावार प्रांत रचना के बाद प्रांतों के मांग की समस्या खत्म हो जाएगी । यह भ्रम तब खत्म हो गया जब सन२००० में बिहार से झारखंड, उत्तर प्रदेश से उत्तराखंड तथा मध्य प्रदेश से छत्तीसगड इन तीन छोटे राज्यों का निर्माण किया गया । तबसे छोटे प्रांतो की मांग भारत में तीव्र होती दिखाई देती है । इसी श्रृंखला में तेलंगाना की निर्मितीने अने प्रांतीय गुटों तथा महत्त्वाकांक्षी नेताओं, प्रादेशिक शक्तीयों को नवचेतना दी है कि छोटे प्रांतों की निर्मिती हो सकती है, अपितु छोटे प्रांतों की मांग से अपनी रोटी सेकी जा सकती है । वास्तविक पृष्ठ भूमि में देखा जाए तो छोटे प्रांतों की निर्मिती से विकास एवं प्रदेश की समस्याओं का समाधान निकाला जा सकता है, कुछ हद तक इसका जवाब हाँ भी हो सकता है । परंतु छोटे प्रांत की मांग की समस्या या उसके पिछे की राजनीती कुछ ओर ही सुनाई देती है जिसका शोध इस पत्र में करने का प्रयास किया गया है । इस शोध पत्र के गृहितक इस प्रकार हैं –

१) छोटे प्रांत की मांग के पिछे राजनीती तथा चुनाव मुख्य कारण हैं।
२) प्रादेशिकतावादी खुद के छोटे साम्राज्य के पक्षधर हैं व उसके लिए लढ.रहे हैं।
३) छोटे राज्यों की मांग आर्थिक सुधार एवं विकास के लिए है।

शोध पत्र का उद्देश–

१) छोटे राज्यों की मांग कहाँ कहाँ से है इस संदर्भ में अध्ययन।
२) छोटे राज्यों की मांग को लेकर हो रही राजनीती का अध्ययन करना।
३) छोटे राज्यों की मांग कितनी उपयोगी है, यह ढुंडना।

भारत में एकीकरण की एक मजबूत व्यवस्था निर्माण करने हेतू भाषा के आधार पर प्रांतों की रचना की गई थी। इस व्यवस्था को तब धक्का पहुंचा जब १९९० के दशक में भाषा इक कारक की जगह विकास एवं पिछडेपन ने ली। इस कारक के आधार पर १९९० के दशक से ही छोटे राज्यों की मांग ने जोर पकडा। २००० में इस कारक को लेकर छत्तीसगड, उत्तरांचल तथा झारखंड की निर्मिती की गई। परंतु इन राज्यों का अध्ययन करने पर हम यह नहीं कह सकते की जिसकारण वश इन राज्यों की निर्मिती की गई वह उद्देश पुरा हुआ है। क्योंकि "उत्तराखंड निरंतर मानवी विकास तालिका में अंतिम पायदान है।" (१) तो छत्तीसगड आज भी नक्षलवाद से झुंझ रहा है। वहाँ आज भी आदिवासी विकास का मुद्दा जैसे थे स्थिती में है। झारखंड के संदर्भ में भ्रष्टाचार तथा अन्य गुन्हेगारी प्रवृत्ती की समस्याएं सुनाई देती हैं। इसी श्रृंखला में तेलगांना की निर्मिती २०१४ में की गई।

तेलगांना की निर्मिती से ही अन्य बडे प्रांतों में प्रादेशिक स्तर पर नए राज्यों की मांग ने जोर पकडा । बड़े प्रांतों में राजनैतिक महत्त्वकांक्षा रखने वाले अपने साम्राज्य को बचाने तथा बड़ाने के लिए विकास एवं पिछडेपन के आधार पर छोटे राज्यों की मांग करने लगे हैं इनमें प्रमुख हैं–

विदर्भ : १९६० में विदर्भ को मिलाकर महाराष्ट्र का निर्माण किया गया था। परंतु यह हिंदी भाषा प्रभुत्ववाला प्रदेश अपने पिछडेपन व दुजाभाव के कारण इस प्रदेश के लोग असंतुलीत विकास को लेकर स्वतंत्र विदर्भ की मांग कर रहे हैं।

बुंदेलखंड : उत्तर प्रदेश तथा मध्य प्रदेश के उत्तर एवं मध्य भाग के हिस्से को एकत्रित कर बुंदेलखंड की मांग की जा रही है।

हरित प्रदेश : उत्तर प्रदेश के उत्तरपश्चिमी प्रदेश के लोग अपने बागायती एवं कृषक प्रदेश के विकास हेतू हरित प्रदेश की मांग कर रहें हैं।

गोरखालैंड : पश्चिम बंगाल में के पहाडी प्रदेश को अलग कर गोरखालैंड की मांग की जा रही हैं। इन इलाकों में गोरखा जाती, हिमालयीन जाती तथा बंगाली भाषियों का प्रभूत्त्व है।

बोडोलैंड : उत्तरपूर्वी राज्य आसाम, अरूणाचल प्रदेश में बोडोलैंड की मांग पुरानी है।

जम्मू तथा लद्दाख : जम्मू कश्मिर के लद्दाख में बौध्द संप्रादय के लोग बुहसंख्य हैं । यहाँ के बौध्दी लद्दाख को केंद्रशासित प्रदेश करने की मांग कर रहें है। तो कश्मिर पंडित जो अधिकतर जम्मू में वास्तव्य करते हैं वे अपने आप को काश्मीर में सुरक्षित नहीं मानते तथा उन्हें खुद की सुरक्षा तथा विकास के लिए जम्मू स्वतंत्र प्रांत चाहिए।

तेलंगाना के निर्मिती के उपरान्त उपरोक्त प्रदेशवासीयों के मन में भी अपने प्रांत को लेकर चाहत बडी है। तो सुहाता श्रीनिवासराजू का कहना है कि, "तामिलनाडू और मध्य प्रदेश जैसे बडे राज्यों को तोड़कर सामाजिक, आर्थिक तथा संस्कृती वास्तविकताओं के मुद्देनज़र छोटे राज्यों की निर्मिती की जानी चाहिए"(२) तो पत्रिका के नुसार उपरोक्त कारकों के आधार पर "छोटे राज्यों की संख्या २८ से बढाकर ५० करनी चाहिए।"(३) लेकिन सवाल यह उठता है कि क्या छोटे राज्यों के निर्माण से सभी समस्याओं का हल निकल सकता है? क्या छोटे राज्यों की मांग विकास तथा सुशासन हेतू की पूर्ती के लिए है ? इस संदर्भ में दो मतप्रवाह भारतीय राजनीती विचारकों में दिखाई देतें है।

एक प्रवाह मानता है कि यह मांगे वह लोग या स्थानिय गुट करतें हैं जो स्थानिक राजनीती में अलग–थलग पड गए हैं, जिनकी राजनैतिक अभिलाषा पूर्ण नहीं हो पा रही है, जो अपना स्थानिक साम्राज्य बचाना चाहतें हैं। इस प्रकार के लोग, स्थानिय नेता तथा गुट छोटे प्रांतों की मांग करता आ रहा है। "तभी तो मायावती उत्तर प्रदेश के चार टुकडों की मांग करती दिखाई देती हैं।" तो "नितीशकुमार अजितकुमार जैसे नेता मायावती की मांग का स्वागत करते है"(४) परंतु उत्तरपूर्वी छोटे राज्यों का अभी तक

DHULE

Scanned with CamScanner

अनुभव देखें तो वे केंद्रीय मदत पर अधिक निर्भर रहतें हैं, उनके विकास की बाधाएं अभी भी दूर नहीं हो पायी हैं। शासन एवं सरकारों की बात करें तो वे कितनी सक्षम व कार्यक्षमता से कार्य कर रहीं है ? यह भी एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न है, तथा इन छोटे प्रांतों के प्रतिनिधी लोकसभा में भी संख्याबल में कम होने के कारण अपना प्रादेशिक प्रभाव नहीं रख पाते।

छोटे राज्यों की मांगे इस लिए भी मानी जाती हैं कि, राष्ट्रीय पक्ष तथा स्थानिक पक्ष अपनी सत्ता को बरकरार या फिर निर्माण करना चाहतें हैं। इसी कारणवश भाजपने अपने पिछले कार्यकाल में तीन नये राज्यों का निर्माण किया। ''कॉंग्रेसने तेलंगाना को इसी कारणवश मंजुरी दी क्योंकि उस क्षेत्र में कॉंग्रेस की १७ लोकसभा सीटें थी और आनेवाले चुनाव में उस पार्टी का सिधा या फिर गठबंधन के साथ सत्ता में आना तय था।''[५]

दुसरा एक प्रवाह यह मानता है कि मानवी एवं प्रादेशिक विकास के लिए छोटे राज्यों के निर्माण आवश्यक है। इस विचारप्रवाह के लोग मानतें हैं कि, छोटे राज्यों के निर्माण से पिछडे प्रदेशों का आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा मानवी विकास को गती प्राप्त होगी। करने से प्रशासनिक सुविधा उन लोगों तक आसानी से प्राप्त होगी जिन लोगों के पास यह सुविधा नहीं पहुँच रही है। राजकीय विश्लेषकों का यह मानना है कि अधिक प्रभावी एवं जवाबदेह शासन निर्माण के लिए तथा बेहत्तर सुविधा, सेवाओं के लिए छोटे राज्यों का निर्माण आज कि प्रासंगिकता है। रामचंद्र गुहा का मानना है कि, ''आजकी प्रमुख समस्या यह है कि गुणात्मक शासन देना और इसीकी पूर्ती छोटे राज्य के निर्माण से ही पूर्ण हो सकती है।''[६] वहीं रिनेमिंग इंडिया के लेखक तिलन का कहना है, ''नये छोटे राज्यों का निर्माण करने की क्षमता एवं परिपक्वता भारत सरकार में है तथा वह नये छोटे राज्यों की निर्मिती को मान्यता दे सकता है ऐसा करना प्रादेशिक महत्त्वाकांक्षा तथा प्रादेशिक मांगों की पूर्ती हेतू और भारत को एकात्म रखने के लिए मद्दगार होगा।[७]

भारतीय प्रांतों आकार तथा जनसंख्या अन्य देशों के प्रांतों के मुकाबले बहुत अधिक दिखाई देती है। इस कारण वश हम देख सकतें हैं कि बडे प्रांतों में कुछ प्रदेश विकसित तो कुछ अविकसित दिखाई देते हैं। बडे प्रांतों में विकास का यह असंतुलन दूर करने के लिए उनका विभाजन करना इस लिए भी आवश्यक हो जाता है, कि जो अविकसित प्रदेश है उनतक विकास तथा विकास के संसाधन पहुँच पाए। उन अविकसित प्रदेशों को भी सरकार तथा अपने शासन की अनुभूती हो। सामान्यतः एक प्रांत में औसतन जनसंख्या ३० एम् व्यक्ती होनी चाहिए। ब्राझील में यह तकरीबन ७ एम्. है, अमेरिका ६ एम्., तो नायजेरिया में यह ४ एम्. है। अगर भारत के सबसे बड़े प्रांत उत्तर प्रदेश की बात करें तो यहाँ तकरीबन २०० एम्. व्यक्ती है। इस तुलना के मुदेनज़र कह सकते हैं कि बड़े प्रांत के कारण विकास का प्रवाह भारत के अंतिम व्यक्ती तक पहुँचाना कितना कठीन होगा? आर्थिक विकास, सामाजिक विकास का प्रवाह अंतिम व्यक्ती तक पहुँचाने के लिए उन तक सरकार तथा प्रशासन पहुँचाना जरुरी है और यह तभी संभव है जब हम प्रशासनिक सुविधा उन तक पहुँचाएं, ऐसा सीधा और सरल रास्ता है छोटे प्रांतों की रचना करना। ऐसे छोटे राज्यों की रचना करते समय प्रादेशिक, भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक कारणों को ध्यान में रख कर करने से भारतीय अखंडता को कायम रखा जा सकता है।

निष्कर्ष :

अन्य देशों की तुलना की जाए तो यह निष्कर्ष निकलता है कि भारत में प्रांतो का आकार तथा जनसंख्या बहुत अधिक है, जिस कारण विकास का असंतुलन बना हुआ है। यह असंतुलन दूर करने के लिए छोटे राज्यों कि मांग होना स्वाभाविक है। परंतु वास्तविकता यह है कि छोटे राज्यों की मांग विकास हेतू कम पर विकास के नाम पर ज्यादा की है। यह मांग करने वाले अपनी राजनैतिक रोटी सेकने या फिर युं कहें कि वह अपनी प्रादेशिक सत्ता, साम्राज्य को बनाए रखने के लिए करतें है। अभी तक की जितनी भी हलचल छोटे राज्यों कि मांग को लेकर हुई है, उनमें से अधिकतर मांगे स्थानिकतावादीयों ने की हैं, वे यह देखते हैं कि उनपर स्थापितोंने किस प्रकार अन्याय किया है, उन्हे विकास से किस प्रकार दूर रखा गया है। यह सच भी है कि बड़े प्रांतों के सधन प्रदेशोंने तथा सधन प्रदेश के राजनेताओं ने समय समय पर पिछड़ एवं कमजोर प्रदेश को हमेशा कमजोर करने की कोशिश ही की है। इसीलिए हमें छोटे राज्यों की मांग के पिछे राजनीती दिखाई देती है। अंतिम में यह कहना गलत नहीं होगा कि बड़े प्रांतों के पिछड़ेपन को दूर करने तथा वहाँ आर्थिक, सामाजिक, मानवीय विकास हेतू छोटे राज्यों की निर्मिती वर्तमान परिपेक्ष में अत्यंत जरूरी है।

संदर्भग्रंथ :

1) http://www.thehindu.com/opinion/lead/small-state-problems/article5774395.ece Date 10.09.2016
2) http://www.thefridaytimes.com/beta2/tft/article.php?issue=20120224&page=8 Date 10.09.2016
3) http://www.thefridaytimes.com/beta2/tft/article.php?issue=20120224&page=8 Date 10.09.2016
4) http://articles.economictimes.indiatimes.com/2013-06-22/news/40134421_1_srm-university-private-engineering-colleges-tr-pachamuthu date 12.09.2016
5) http://www.ft.com/cms/s/ Date 13.09.2016
6) http://www.ft.com/cms/s/ Date 13.09.2016
7) http://www.ft.com/cms/s/ Date 13.09.2016

●●●

Feb. 17

ISSN 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - V ISSUE - II FEBRUARY-JULY - 2017 AURANGABAD

IMPACT FACTOR - 2016
4.248
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),

M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

185

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
८	क्रांतीबा फुले यांची शैक्षणिक विचार क्रांती **सचिन गुंडीराम डेंगळ**	३०-३१
९	म. फुले यांचा स्त्री – विषयक दृष्टीकोण आणि कार्य **प्रा. डॉ. स्मिता शिंदे**	३२-३५
१०	अजिंठा लेण्यातील नऊ क्रमांकाच्या गुंफेतील भितीचित्रांचे तत्कालीन सिलोन देशाशी असलेले नाते **सौ. राधिका सुधीर टिपरे**	३६-३९
११	नामांतर चळवळीत धुळे जिल्ह्याचा सहभाग **भुषण शांताराम वानखेडे** **प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर**	४०-४५
१२	उत्तरेकडील भक्तिपंथाची वाटचाल : शंकराचार्य यांच्या संदर्भात **प्रा. फेरोज कदिर देशमुख**	४६-४८
१३	नाटककार - राम गणेश गडकरी **प्रा. डॉ. सुनंदा किसनराव रेवसे**	४९-५१
१४	महाराष्ट्र शासनामार्फत मूलींच्या माध्यमिक शिक्षणासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजना **ज्वाला रगडे**	५२-५४

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

११

नामांतर चळवळीत धुळे जिल्ह्याचा सहभाग

भुषण शांताराम वानखेडे
संशोधक विद्यार्थी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव.
प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इ.स.१९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद कॉलेजची स्थापना केली. त्यावेळेस गोविंदभाई श्रॉफ आणि माणिकचंद पहाडिया यांच्या नेतृत्वाखाली एका शिष्टमंडळाने भेट दिली. त्यावेळेस त्यांच्या समोर आंबेडकरांनी मत व्यक्त केले की, औरंगाबाद येथे विदयापीठ ही उभारले जावे. त्यामुळे पुढील काळात इ.स.१९५८ ला मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबादची स्थापना झाली.

विद्यापीठाच्या स्थापनेबरोबर या विद्यापीठला काय नाव दयावे? हा प्रश्न ही समोर आला. तेव्हा महाराष्ट्र शासनाने नाव निश्चित करण्यासाठी एक समिती गठित केली. या शासननियुक्त समितीने दोन नावे सुचविलीत एक छत्रपती शिवाजी महाराज व दुसरे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे होय. यातील शिवाजी महाराजांच्या नावाने आधीच शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे इ.स.१९६० मध्ये स्थापन झालेले होते. म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्यात यावे, यासाठी महाराष्ट्र राज्याच्या विधीमंडळाच्या दोन्ही सभागृहानीं बहुमताने दि.२७ जुलै १९७८ ठराव संमत करण्यात आला. परंतु मनुवादी लोकांनी या नामविस्ताराला विरोध केला. या विरोधाला आंबेडकरी जनतेनेही चळवळी द्वारा विरोध केला. अशी ही चळवळ सुमारे १७ वर्ष सुरु होती. ही नामांतर चळवळ सर्व महाराष्ट्रातून सुरु झाली. तशीच ती धुळे जिल्हयातुनही सुरु झाली. आत्ताचा नंदुरबार जिल्हा हा देखील त्याकाळात धुळे जिल्हयात सहभागी होता.

नामांतर चळवळ म्हणजे काय ?

नामांतर चळवळ ही १९७३ सालाच्या सुमारास महाराष्ट्रात घडलेली दलित बौध्द चळवळीचे आंदोलन होते. हया आंदोलनाने मराठवाडा विद्यापीठाचे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ औरंगाबाद असे नामांतर झाले. या आंदोलनाला नामांतर चळवळ असे संबोधतात.[१]

२ जुलै १९८२ चा मुंबई मोर्चा

नामांतर निर्धार सत्याग्रह परिषदेने पत्रके काढून प्रत्येक जिल्हयाप्रमाणे धुळे जिल्हयातुनही लोक मुंबईला मोर्चासाठी गेले होते. मात्र नुकतीच चळवळीची सुरुवात असल्यामुळे दलित लोक फारसे उत्साही नव्हते.२

मुख्यमंत्र्यासमोर निदर्शने (२४ मार्च १९८६)

मराठवाडयात एका नामांतरवादी दलित बांधवाची हत्या करण्यात आली होती३व तसेच मराठवाडा विद्यापीठाचे नाव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ असे नामांतर त्वरीत महाराष्ट्र शासनाने करावे. यासाठी मा.मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण हे धुळे जिल्हयाच्या दौरे दरम्यान त्यांना काळे झेंडे दाखवून निदर्शने करावे असा कार्यक्रम लहु दगा वाघ व डी.जी.भामरे यांच्या नेतृत्वाखाली राबविण्यात आला होता.४

२८ जुलैला संपूर्ण दिवसभर धरणे

दलित पँथरने दि.२८ जुलै १९८६ सोमवार रोजी संपूर्ण दिवसभर धरणे धरण्याचा कार्यक्रम ठेवला होता.५ हा दिवस निवडण्यामागे उद्देश हा होता की, २८ जुलै १९८६ ला नामांतराची संमती भेटून आठ वर्षे होण्यात आली होती. नामांतर हा प्रश्न आता दलितांच्या आत्मियतेचा प्रश्न झ् ाल्यामुळे सकाळी ११ ते सायंकाळी ६ वाजेपर्यंत भारतीय दलित पँथरने धरणे धरले होते. या कार्यक्रमाचे नेतृत्व संजय पगारे, त्र्यंबकराव खरात, रमेश गरुड, शशिकांत वाघ, नाना दामोदर, रमेश सरदार, रहिम पटेल, विनोद रामटेके, प्रेम अहिरे, कैलास महाले यांनी केले होते.६

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

187

नामांतर प्रश्नांबाबत बैठक (मार्च १९८६)

दि.२५ ऑगस्ट १९८६ रोजी, भिमनगर धुळे येथे भिमराव खरात यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय रिपब्लिकन पक्षांची बैठक झाली या बैठकीत दि.१ सप्टेंबर १९८६ रोजी नामांतर चळवळीसाठी कलेक्टर कचेरीवर धरणे धरण्याचा कार्यक्रम ठरला होता. या बैठकीला पुरुषांबरोबर महिलांनीही सहभाग घेतला होता. जसे मिनाताई बैसाणे, लिलाबाई पगारे इ.[७]

नामांतर मोर्चासाठी दलित मुंबईकडे (जुलै १९८८)

मराठवाडा विद्यापीठास डॉ.आंबेडकरांचे नाव मिळावे यासाठी विधानसभा व विधान परिषदेवर दबाव टाकण्यासाठी धुळे जिल्हयातून दलित मुंबईकडे मोठया संख्येने जात होते व त्यासाठी एम.जी.धिवरे, प्रा.बाबा हातेकर, बलराज मगर, ईश्वरराव करडक, साहेबराव भामरे ही मंडळी भावनिक आवाहने करत होती.[८]

भारतीय दलित पँथरचा महामोर्चा (नोव्हें १९८८)

भारतीय दलित पँथरच्या वतीने दि.१६ नोव्हें १९८८ रोजी विधान भवनावर महाराष्ट्रातून किमान पाच लाख समुदायचा दलित पँथरचा मोर्चा होता. यात धुळे दलित पँथरही सहभागी होते. याचे नेतृत्व संजय पगारे, प्रेम गायकवाड, रमेश गरुड, शशिकांत वाघ यांनी जिल्हाभर दौरा करुन साक्री नवापूर, नंदुरबार, शहादा, शिरपूर, दोंडाईचा, धुळे इ. येथे जनजागृती केली होती.९

३० मार्च १९८९ चा धुळे-औरंगाबाद मोर्चा

रिपाई च्या वतीने एम.जी.धिवरे यांच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा निघून मा.जिल्हाधिकारींना निवेदन देणार होते. त्यांत पुढील प्रकारच्या मागण्या होत्या.

१) डॉ.बाबासाहेबांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठास दया.

२) सुशिक्षितांना काम दया.

३) शैक्षणिक व सहकारी संस्थामध्ये मागासवर्गीयांचे नोकरीचे पदे भरा.

४) अतिक्रमितांना जमिनीचे मालक बनवा.

५) दलितांवरील व आदिवासींवरील अन्याय दुर करा, अशा निवेदनातील मागण्या होत्या.[१०]

संपूर्ण जिल्हाभर प्रचार, सभा व प्रबोधन करुन दलित बांधवामध्ये जनजागृती केली होती. त्यासाठी धुळे, तळोदा, खांडबारा आदिवासी पाडे, नंदुरबार, नवापूर ग्रामीण भाग इ. भागात एम.जी. धिवरे व इतरांनी दौरे केले होते.[११]

दि.३० मार्च १९८९ रोजी सकाळी राणा प्रताप पुतळा, धुळे येथून हा मोर्चा औरंगाबादकडे निघाला. खाण्यासाठी धुळेकरांनी चांगल्या गाडेभर भाकरी बांधून दिल्या होत्या. पुढे-पुढे हा मोर्चा १० ते १५ हजार समुदायाचा झाला. या मोर्च्याचे नेतृत्व एम.जी.धिवरे करत होते. गरताड गावाजवळील गरताड, डोंगराच्या घाटात या मोर्च्याला पोलिसांनी अटकाव केला. २४ ते २५ ट्रकमध्ये लोकांना भरुन पोलिस मैदान, धुळे आणण्यात आले. त्यापैकी २७ ते २८ जणांना धुळे न्यायालयाने ७ दिवसाची पोलिस कोठडी सुनावली मात्र ही वार्ता धुळे शहरात पसरली व पुन्हा विना नेतृत्व मोर्चा उभा राहिला. परिस्थिती हाताबाहेर जावू नये म्हणून अटक केलेल्या एम.जी.धिवरे, कॉ.शरद पाटील, दशरथ पाटील, शिराळकर इ.२७-२८ लोकांना तात्काळ औरंगाबाद जेलमध्ये हलविण्यात आले होते. तेथेच त्या लोकांनी ७ दिवसांची पोलिस कोठडीची सजा पूर्ण केली होती.[१२]

१९९० सालाची आंबेडकर जयंती

१४ एप्रिल १९९१ साली आंबेडकरांचा जन्म झाला होता. त्यामुळे १४ एप्रिल १९९० साली सुवर्ण जयंती (शंभरावी) निमित्त१३ केंद्र सरकारने डॉ.बाबासाहेबांना भारतरत्न किताब, बौध्दांना सवलती व संसदभवनाच्या सेंट्रल हॉलमध्ये डॉ.बाबासाहेबांचे तैलचित्राचे अनावरण या निर्णयांमुळे दलित वर्गात उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले होते. आता महाराष्ट्र शासनाने देखील मराठवाडा विद्यापीठात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

नाव त्वरीत दयावे असे त्यांच्या जयंती निमित्तच्या भाषणात एम.जी.धिवरे यांनी आपल्या भावना दलितांपुढे व्यक्त केल्या होत्या.[१४]

१८ जुन १९९० चा विधान भवनातील मोर्चा

रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाच्या वतीने रा.सु.गवई यांच्या नेतृत्वाखाली नामांतरासाठी मुंबई दि.१८ जून १९९० ला मोर्चा निघणार होता. या मोर्च्यासाठी धुळे जिल्हयातून सुमारे ५ हजार प्रतिनिधी जाणार होते. यांचे नेतृत्व एम.जी.धिवरे (जिभाऊ) यांनी केले होते.[१५]

धुळे, शहादा, शिरपूर, साक्री, शिंदखेडा, नंदुरबार इ. या सर्व तालुक्यातील दलित दि.१७ जून १९९० रोजीच्या रात्रीच्या रेल्वेने मुंबईकडे रवाना होणार होते.[१६]

विदयार्थी परिषदेचा नामांतर सप्ताह

अखिल भारतीय विदयार्थी परिषदने दि.२८ नोव्हेंबर १९९१ ते दि.६ डिसेंबर १९९१ असा नामांतर सप्ताह आयोजित केला. या सप्ताह अंतर्गत जयहिंद कॉलेज (धुळे) विदयावर्धिनी कॉलेज (धुळे), महाजन हायस्कूल व ज्यु.कॉलेज (धुळे), पालेशा कॉलेज (धुळे) या कॉलेज मध्ये कार्यक्रम घेण्यात आले होते. त्या सप्ताहाला उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता असे आशा काटकर त्यांच्या प्रसिध्दित म्हणतात.[१७]

रामदास आठवले यांच्या बद्दल नाराजी

कॉग्रेस व रिपब्लिकन पक्षाने सरकार स्थापनेसाठी युती केली. या युतीमुळे नामांतराचा प्रश्न रखडला जाईल. त्यामुळे धुळयातील दलित जनता नाराज झाली आहे असे दलित पँथरचे धुळे तालुका प्रमुख अशोक वाघ यांनी आपल्या प्रसिध्दी पत्रकात नमूद केले होते.१८ अशीच नाराजी एम.जी.धिवरेंनी देखील दाखवली होती.[१९]

दि.०७.०७.१९९२ रोजीच्या मोर्च्यावर मारहाण

नामांतर आता ग्रामीण भागात पसरलेले होते. म्हणून ग्रामीण भागातून प्रतिक्रिया उमटत होत्या. त्यामुळे दि.०७.०७.१९९२ च्या मोर्च्यावर झालेल्या लाठी हल्ल्यामुळे अनेक दलित जखमी झाले होते. यामुळे कुंडाणे (वार) ता.जि.धुळे येथे अशोक वाघ यांच्या नेतृत्वाखाली निषेध नोंदविला होता.[२०]

दि.२७ जुलै चे धरणे व घंटानाद आंदोलन

दि. २७ जुलै १९९२ रोजी नामांतर च्या निर्णयाला १४ वर्षे होण्यात आली होती. त्यामुळे दलित पँथरतर्फे एका दिवसाचे धरणे, भरत खरात यांच्या नेतृत्वाखाली आयोजित केले होते.[२१]

असाच कार्यक्रम रिपाई ने दि.२७ जुलै १९९२ ला धरणे कार्यक्रम आयोजित केला होता. त्याचे नेतृत्व एम.जी.धिवरे (जिभाऊ) यांनी केले होते.२२ तसेच नामांतर निर्णयाला दि.२७ जुलै १९९३ रोजी १५ वर्षे लोटली. म्हणून नामांतर कृती समितीने या दिवशी सरकारी कार्यालये बंद पाडू असे पत्रक नरेश दामोदर यांनी काढले होते.[२३]

घोषणेप्रमाणे दि.२७ जुलै १९९३ सोमवार रोजी नामांतर कृती समिती धुळे तहसिल कार्यालयात गेली. पोलिसांचे कडे तोडून त्यांनी मुख्य दरवाजाला कुलूप लावले होते. या कार्यक्रमाचे नेतृत्व करणारे नरेश दामोदर सहीत ५२ कार्यकर्त्यांना पोलिसांनी अटक केली होती.[२४]

नामांतरच्या मागणीसाठी याच दिवशी अनेक दलित बांधवांनी व संघटनांनी धुळे शहरात गल्लोगली घंटानाद करून घंटानाद आंदोलन केले होते. तसेच सरकारी कार्यालये बंद, महाविद्यालये बंद करणे,धरणे इ. कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते.[२५]

६ डिसेंबर १९९३ पासून तीव्र आंदोलनात सुरुवात

मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर व्हावे यासाठी नांदेड येथील गौतम वाघमारे या तरुणाने आत्मदहन करुन आपले जीवन त्यागले होते.[२६] त्यास श्रध्दांजली देण्यासाठी दि.६ डिसेंबर १९९३ रोजी सकाळी ११ वाजता कलेक्टर कचेरीसमोर श्रध्दांजली व धरणे असा कार्यक्रम दलित बांधवांनी ठेवला होता.[२७]

दि.०८ डिसेंबर १९९३ या महापरिनिर्वाण दिनी नामांतर कृती समितीने हुतात्मा गौतम वाघमारे याची आठवण करुन दिली. तसेच यापुढे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

189

187

नामांतरासाठी अतिरेकी मार्ग दलित बांधव वापरतील असे निवेदन जिल्हाधिकारींना देण्यात येणार होते.[२८]

सदर निवेदन नामांतर वादी कृती समितीने भरपावसात मोर्चा आयोजित करुन दिले होते. या मोर्च्यात पुरुषांबरोबर नवाबाई शिरसाठ इ. सारख्या महिला देखील उपस्थित होत्या.२९ तसेच सदर कार्यक्रमाचे नेतृत्व करणारे एम.जी.धिवरे यांनी नामांतर लढा आता आपण अधिक तीव्र करु या असे आवाहन दलित बांधवांना केले होते.[३०]

दलित व दलित्तोरांचा नामांतर लढयात सहभाग

दि.१६ डिसेंबर १९९३ रोजी सकाळी १०.०० वाजता नामांतरासाठी धुळयात धरणे कार्यक्रम आयोजित केला होता. या कार्यक्रमाचे नेतृत्व पुरुषोत्तम गरुड, सुशिलाताई जोंधळे यांनी केले होते[३१]

दि.१६ डिसेंबर १९९३ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पुतळयास पुष्पहार घालून पुरुषोत्तम गरुड, सुशिलाताई जोंधळे यांनी धरणे कार्यक्रम राबविला होता. या दलित नेत्यांसोबतच डॉ.सुधाकर बोरसे, राजवर्धन कदमबांडे, मधुकर गर्दे, किसनराव खोपडे, बिपिन नाना चौधरी, रेखा परदेशी इ.दलित्तोतर लोकांनी देखील धरणे आंदोलनाला पाठिंबा दिला होता.३२ असाच पाठिंबा तत्कालीन आमदार रामराव पाटील यांनी प्रसिध्दी देवून दिला होता.[३३]

रामदासजी आठवले धुळयात

दि.१९ डिसेंबर १९९३ रोजी शासकीय विश्रामगृह, संतोषी माता मंदिराजवळ, धुळे येथे रामदासजी आठवलेंनी तातडीची बैठक आयोजित करण्यात आली होती. सदर बैठकीचे आयोजन आण्णा गायकवाड यांनी केले होते.[३४]

दि.२८ डिसेंबर १९९३ मंगळवार रोजी महामोर्चा आयोजित करण्यात येणार होता. त्यासाठी शेकडो धुळेकर कार्यकर्त्यांनी मुंबईला जावे असे आवाहन रामदासजी आठवले यांनी या बैठकीत केले होते. हा मोर्चा यशस्वी करण्यासाठी प्रचारार्थ जिल्हाभर दौरा करण्यात येणार होता. या दौऱ्यांचे नेतृत्व रमेश गायकवाड, ॲड.श्याम खैरनार, महेंद्र निळे, रामभाऊ माणिक, नामदेवराव शिरसाठ, प्रेम अहिरे इ.नी स्विकारले होते.३५

हिंदू एकता व शिवसेनेची प्रतिक्रिया

मराठवाडा नावामागे इतिहास आहे. तसेच ते नाव शासकीय संमतीने दिले आहे. म्हणून मराठवाडा हे नाव न वगळता मराठवाडा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ असे नामांतर करावे, असे प्रसिध्दी पत्रकात हिंदू एकताचे प्रांत अध्यक्ष हिरामण अप्पा गवळी यांनी नमूद केले होते.[३६]

सरकारने नामांतराचा प्रश्नाविषयी गचाळ राजकारण केले असा आरोप माननीय बाळासाहेब ठाकरे यांनी केला होता. त्यामुळे नामविस्ताराबाबत धुळे शिवसेनेने देखील तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त केली असे प्रसिध्दीपत्रक बापुदादा शार्दुल, धनराज रवंदळे या शिवसैनिकांनी काढले होते.[३७]

शिवसेना शिरपूर यांनी नामांतराला विरोध म्हणून दि.२२ जानेवारी १९९४ रोजी शिरपूर बंदचे आवाहन केले. हे आवाहन शिरपूर शिवसेना अध्यक्ष राजू टेलर, जगन्नाथ चौधरी इ.यांनी केले होते. या आवाहनाला शिरपूरकर जनतेने दुपारी १ वाजेपर्यंत शिरपूर बंद ठेवून प्रतिसाद दिला होता.[३८]

धुळयातील दलितांचा नामांतरासाठीचा प्राणांतिक लढा.

जिल्हा नामांतरवादी कृती समितीच्या वतीने दि.२४ डिसेंबर १९९३ पासून धुळे जिल्हाधिकारी कार्यालयासमोर साखळी उपोषण व दि.२७ डिसेंबर १९९३ पासून प्राणांतिक उपोषणांवर बसण्याचा निर्णय दलित जनतेने घेतला होता.[३९]

दि.२४ डिसेंबर १९९३ गुरुवार पासून सुरु झालेल्या साखळी उपोषणात शंभरच्यावर दलितांनी सहभाग घेतला होता. सदर उपोषणाचे नेतृत्व एम.जी.धिवरे (जिभाऊ) यांनी केले होते. यात प्रा.बाबा हातेकर, शंकरराव थोरात, सुरेश लोंढे, आनंदा बागूल, सुरेश बागूल, एस.एल.साबरे, दिलीप गांगुर्डे इ.सोबत ताराबाई चत्रे, नवाबाई शिरसाठ इ.सारख्या अनेक महिला उपोषणास सहभागी होत्या.[४०]

तीन दिवस सुरु असलेल्या साखळी उपोषणाला शेकडो दलित सहभागी झालेत. यानंतर दि.२७ डिसेंबर १९९३ सोमवार पासून

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

प्राणांतिक उपोषणाला सुरुवात झाली.४१हे प्राणांतिक उपोषणही २-३ दिवस सुरु होते.[४२]

उपोषणासोबतच अन्य संघटनांनी दि.२७ डिसेंबर १९९३ सोमवार रोजी महाविद्यालये बंद पाडणार होते. या कार्यक्रमाचे नेतृत्व बापू पटोल, संजय अहिरे, प्रकाश बाविस्कर बापू शेलार इ. केले होते.[४३]

अखेर नामांतर वादयांचा विजय

दि.२७ जुलै १९७८ पासून १६ वर्ष चाललेला दलितांचा संघर्षांचा विजय मकरसंक्रांतीच्या दिवशी मराठवाडा विद्यापीठाचा नामविस्ताराचा निर्णय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापिठ असे नाव करणार अशी घोषणा मा.मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी दि.१४ जानेवारी १९९४ रोजी एका पत्रकार परिषदेत केली.[४४]

हा ऐतिहासिक निर्णय शिवाजी पार्क मुंबई येथे दि.१३ मार्च १९९४ रविवार रोजी सायंकाळी ४.०० वाजता रामदासजी आठवले यांच्या हस्ते, मुख्यमंत्री मा.शरद पवारांनी नामविस्तार सोहळा आयोजित करण्यात येणार होता.४५ या सोहळयासाठी धुळे जिल्हयातून हजारो दलित मुंबईला गेले होते.[४६]

समारोप

दि. २७ जुलै १९७८ ते दि.१३ मार्च १९९४ पर्यंतचा १७ वर्षांचा नामांतर चळवळीचा लढा हा एक अभूतपूर्व असाच लढा होता. या लढयासाठी धुळे जिल्हयातुन हजारो दलित बांधव सहभागी झालेले दिसतात. लढयाचा कार्यक्रम हा धरणे, निषेध, निदर्शने, उपोषण, मोर्चा इ.लोकशाही मार्गांचा दिसतो. नामांतरासाठी शहर व ग्रामीण भागातील दलित सहभागी होते. तसेच पुरुषांबरोबर स्त्रीयांही सक्रीयरित्या सहभागी दिसतात. म्हणजेच दलितांमधील धुळे जिल्हयातील संघर्ष हा खरोखरच वाखण्यासारखा दिसून येतो. दलितांबरोबरच, दलितेतर लोक, विदयार्थी इ. देखील नामांतर लढयात धुळे जिल्हयात सहभागी झालेले दिसतात. शेवटी एवढेच म्हणता येईल धुळे जिल्हा हा क्रांतिकारी जिल्हा आहे हे नामांतर लढयातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) www.wikipedia.com.in/Namatar-Andolan Date ५ April २०१७ Time ११.२३ pm

२) श्री.एम.जी.थिवरे यांची मुलाखत दि.२८.०३.२०१७ मंगळवार वेळ १०.२६ am

३) कित्ता

४) अ) कित्ता

ब) दै.वार्ता, धुळे दि.२४ मार्च १९८६, सोमवार पृ.क्र.१

५) दै.वार्ता धुळे दि.२६ जुलै १९८६ शनिवार, पृ.क्र.३

६) दै.वार्ता धुळे दि.३० जुलै १९८६ बुधवार पृ.क्र.१

७) दै.वार्ता, धुळे दि.१ सप्टेंबर १९८६ सोमवार पृ.क्र.३

८) दै.वार्ता, धुळे दि.२६ जुलै १९८८ सोमवार पृ.क्र.२

९) दै.वार्ता, धुळे दि.२५ ऑक्टोबर १९८७ मंगळवार पृ.क्र.२

१०) दै.वार्ता, धुळे दि.२९ मार्च १९८९, बुधवार पृ.क्र.१

११) श्री.एम.जी.थिवरे यांची मुलाखत, पूर्वोक्त

१२) कित्ता

१३) कित्ता

१४) दै.वार्ता धुळे दि.२४ एप्रिल १९९० मंगळवार पृ.क्र.१

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

१५) दै.वार्ता, धुळे दि.१२ जून १९९० मंगळवार पृ.क्र.२
१६) दै.वार्ता, धुळे दि.१७ जून १९९० रविवार पृ.क्र.१
१७) दै.वार्ता, धुळे दि.१० जून १९९१ मंगळवार पृ.क्र.१
१८) दै.वार्ता, धुळे दि.१४ जुलै १९९२ मंगळवार पृ.क्र.२
१९) श्री.एम.जी.धिवरे यांची मुलाखत, पूर्वोक्त
२०) दै.वार्ता, धुळे दि.१५ जुलै १९९२ बुधवार पृ.क्र.३
२१) दै.वार्ता, धुळे दि.२७ जुलै १९९२ सोमवार पृ.क्र.२
२२) दै.वार्ता, धुळे दि.२५ जुलै १९९२ रविवार पृ.क्र.४
२३) दै.वार्ता धुळे, दि.२७ जुलै १९९३ सोमवार पृ.क्र.१
२४) दै.वार्ता, धुळे दि.२८ जुलै १९९३ बुधवार पृ.क्र.१ व ४
२५) कित्ता
२६) www.wikipedia.com.in पूर्वोक्त .
२७) दै.वार्ता, धुळे दि.०६ डिसेंबर १९९३ सोमवार पृ.क्र.१
२८) दै.वार्ता, धुळे दि.०९ डिसेंबर १९९३ गुरुवार पृ.क्र.३
२९) दै.वार्ता, धुळे दि.१० डिसेंबर १९९३ शुक्रवार पृ.क्र.१
३०) दै.वार्ता, धुळे दि.११ डिसेंबर १९९३ शनिवार पृ.क्र.३
३१) दै.वार्ता, धुळे दि.१५ डिसेंबर १९९३ बुधवार पृ.क्र.१
३२) दै.वार्ता, धुळे दि.१८ डिसेंबर १९९३ शनिवार पृ.क्र.३
३३) कित्ता, पृ.क्र.१
३४) कित्ता, पृ.क्र.४
३५) दै.वार्ता २१ डिसेंबर १९९३ मंगळवार पृ.क्र.३
३६) दै.वार्ता, धुळे दि.२२ डिसेंबर.१९९३ बुधवार पृ.क्र.३
३७) दै.वार्ता, धुळे दि.१८ जानेवारी १९९४ मंगळवार पृ.क्र.३
३८) दै.वार्ता, धुळे दि.२३ जानेवारी १९९४ रविवार पृ.क्र.१ व ४
३९) दै.वार्ता, धुळे दि.२४ डिसेंबर १९९३ बुधवार पृ.क्र.३
४०) दै.वार्ता, धुळे दि.२५ डिसेंबर १९९३ शुक्रवार पृ.क्र.१
४१) दै.वार्ता, धुळे दि.२८ डिसेंबर १९९३ मंगळवार पृ.क्र.२
४२) एम.जी.धिवरे यांची मुलाखत पूर्वोक्त
४३) दै.वार्ता, धुळे दि.२७ डिसेंबर १९९३ मंगळवार पृ.क्र.२
४४) दै.वार्ता, धुळे दि.१५ जानेवारी १९९४ शनिवार पृ.क्र.१
४५) दै.वार्ता, धुळे दि.१२ मार्च १९९४ शनिवार पृ.क्र.२
४६) एम.जी.धिवरे यांची मुलाखत पूर्वोक्त

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College
DHULE

ISSN 2231-0096

WOMEN IN DIFFICULT CIRCUMSTANCES :

Platinum

A Peer Reviewed National Journal

प्रा डॉ. प्रवीण सूर्यवंशी

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 7 Number - 1 (Part III) Feb. 2017

or
ladhukar. V. Patil, Nandurbar

isory Editors
hyam Kayande, Nagpur
hivankar S.N., Karnataka
Kishor Gaikwad, Mumbai
Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Var . J. Parikh, Gujrat
Ke v Phale, Amravati
. Garode, Chikhli

naging Editor
Yuvraj Mali

torial Office
rva Publications
No.17, Devidas Colony
hedi Road, Dhule - 424 001
v.atharvapublications.com
ail : atharvapublications@gmail.com

nch : Circulation & Advertisement
arva Publications
sement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
ghschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
No. 57-2239666

ubs tion Rates
or This Copy Rs 850/- Only
ingle Copy for reader Rs. 350.00 or US $ 35.00 Only
or printing/ Publication of research Paper
ndividuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
nstitutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.

- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

टिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच से नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच धनिबंधाची जबाबदारी ज्या–त्या लेखकांवर राहिल.

र्व अथर्व पब्लिकेशन्सच्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे–४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व का प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६३३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

- महिलांच्या दैनंदिन जीवनावर माध्यमांचा प्रभाव ३२१
  प्रा. राहुल रामलिंग कापुरे, जळगाव
  प्रा. डॉ. तुकाराम दौड, जळगाव
- महिलांवर होणारे कौटुंबिक अत्याचाराची संकल्पना व कारणे........ ३२३
  भारती रविना केदा, मोराणे
- हुंडा एक सामाजिक समस्या ३२५
  सोनवणे हर्षदा मनोज, मोराणे
- समान नागरी कायदा : स्त्रियांच्या मानवी हक्कपुर्तीची शाश्वती ठरेल........ ३२७
  डॉ. भाग्यश्री दाणे,
- आदिवासी व दलित स्त्री विकास व चळवळीत कार्य करणाऱ्या निवडक महिलांचा परिचयात्मक अभ्यास (सामाजिक व राजकिय विश्लेषण) ३३०
  प्रा.विरेंद्र मुरलीधर घरडे, नगांव.
  डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, धुळे
- महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक विचार........ ३३३
  प्राचार्य डॉ. शेख एस. जे., चोपडा
- देहविक्री करणाऱ्या महिलांच्या समस्यांचे अध्ययन........ ३३५
  देसले अर्चना दिनकर, मोराणे
- धुळे शहरातील दिव्यांग महिलांची सद्यस्थितीबाबत अध्ययन ३३७
  खंडेकर पुंडलिक जयदेव, मोराणे
- महिलांची कौटूंबिक आणि सामाजिक भूमिका........ ३४१
  डॉ. आर.एन. ठाकरे, पुसद
- राष्ट्रीय महिला कोष आणि माध्यमांचा जनसंपर्क........ ३४३
  प्रा.प्रवीण नथ्थू सूर्यवंशी, धुळे
- कौटुबिंक हिंसाचार कायदा व स्त्रियांचे अधिकार ३४५
  प्रो.किशोर एन.वहाणे, अकोला
- माधवी – स्त्री शोषण, संघर्ष और प्रतिक्रिया का दस्तावेज ३४७
  प्रा.डॉ.महेंद्रकुमार रा. वाढे, धुले.
- राजस्थान के मध्यकालीन हिन्दू समाज के विभिन्न वर्गों में महिलाओं की स्थिति........ ३५०
  डॉ.अर्चना सिसोदिया,
- महिलाओं के विरूध्द हिंसा और उत्पीड़न ३५५
  प्रा. संजय फुलकर, नागपूर
- देह व्यापार : एक वास्तविकता ३५८
  प्रा.अभय शेंडे, नागपूर

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Platinum ISSN 2231-0096 (Special Issue) Volume - 7 Number - 1 (Part-III) Feb. 2017

राष्ट्रीय महिला कोष आणि माध्यमांचा जनसंपर्क

प्रा.प्रवीण नथ्थू सूर्यवंशी
विभाग प्रमुख, जनसंज्ञापन आणि वृत्तपत्रविद्या, विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रास्ताविक

एकविसावे शतकात प्रवेश करुन झालं आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण निम्याहुन अधिक असून देशाच्या आणि समाजाच्या विकासामध्ये महिलांना समान संधी देणे गरजेचे आहे.महिलांना सर्वच स्तरांमध्ये एक समान संधी उपलब्ध करुन देणे आणि शहरी तसेच ग्रामिण महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावणे आणि सामाजिक विकास साधण्यासाठी केंद्र शासन विविध योजना राबवित आहे. गरीब व होतकरु महिलांना आर्थिक मदत पुरविण्याचे कार्य एका नोंदणीकृत संस्थेमार्फत करण्यात येते.ती संस्था म्हणजे राष्ट्रीय महिला कोष.केंद्र शासनाने १९९३ मध्ये गरीब आणि होतकरु महिलांसाठी आर्थिक मदत व्हावी म्हणून या कोषाची स्थापना केली.या संस्थेमार्फत बिगर शासकीय संस्थांना आणि महिला स्वयंसाहाय्य गटाव्दारे या महिलांना वित्तसाहाय्य उपलब्ध करुन देते.राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे बिगर शासकीय संस्था तसेच मलिला बचत गटांना उत्पन्नाचे स्त्रोत निर्माण करण्यासाठी वित्तपुरवठा केला जातो.

राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे खालील प्रमाणे मदत केली जाते.

१ ज्या बिगर शासकीय संस्थानी स्वयंसाहाय्य गटांनी त्यांची बचत वाढवून संभासदांना कर्ज पुरवठा केला आहे.अशा संस्थाना किंवा गटांना आर्थिक स्थिरता प्राप्त व्हावी यासाठी वित्त पुरवाठा केरणे.

२ बिगर शासकीय स्वयसाहाय्यता, संस्था,गटांना ८% व्याजाने वित्तपुरवठा करणे.आणि संस्था,गट यांचय संभासदाना १२% व्याजाने कर्ज पुरवठा करणे.

३ राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे देण्यात योणारर २५% कर्ज मध्यम मुदतीची तर ७५% कर्जे ही अल्प मुदतीची असतात.

राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे राबविण्यात येणारे योजना.

प्रमुख कर्ज योजना. गरीब आणि आर्थिक पत असणाऱ्या महिलांच्य पतपुरवठयाविषयक गरजा पूर्ण करणाऱ्या योजनांना आर्थिक मदत करणे व अशा आर्थिक साहाय्याव्दारे गरीब,होतकरु महिलांच्या स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून आर्थिक आणि सामाजिक विकास घडविण्यासाठी मदत करणे, महिलांकडच्या सध्या असलेल्या अर्थिक विकासाचे साधन टिकवणे,त्यात आणि आवश्यकतेनूसार वाढ करण्यास मदत करणे,तसेच संपत्ती निर्मितीस सहाय्यभूत ठरणाऱ्या कारणासाठी , कामांसाठी आवश्यकतेनूसार वित्तपुरवठा करणे असा योजनेचा मुळ उद्देश आहे.

शहरी तसेच ग्रामिण भागातील दारिद्रय रेषेखालील कुटुबांतील महिलांना या योजनेतंर्गत लाभ घेता येतो.या योजनेतंर्गत लघु तसेच मध्यम मुदतीचे कर्ज दिले जाते.अशा कर्जाची परतफेड १५ ते २ किंवा ५ वषाच्या कालावधीत करता येते.अशा कर्जाचे वाटप हे बिगर शासकीय संस्था, महिला स्वयंसाहाय्य गट यांचय मार्फत करण्यात येते.वेळेत कर्ज फेडणाऱ्या संस्थाना ,गटांना व्याजात अर्धा टक्का सुट देण्यात येते.या योजनेतंर्गत कर्ज वाटप करणारी संस्था व गटांना १०% रक्कम स्वत: उभारावी लागते.म्हणजेच कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थीलाही त्याला देण्यात येणाऱ्या कर्जाच्या १० % रक्कम स्वत: उभारावी लागते.लघु किंवा मध्यम स्वरुपाच्या कर्जासाठी ५ हजार, ते साडेसात हजार पर्यंतचा कर्ज पुरवठा केला जातो.असे कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थीस वारंवार घेता येते परंतू त्याने घेतलेल्या पुर्वीच्या कर्जाची परतफेड होणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे कर्ज घेणासाठी असलेली पात्रता.

– अशा बिगर शासकीय संस्था / स्वयं साहाय्य गटांना, ससंथेच्या सभासदानां कर्ज वाटप करणे व त्याची योग्य वसुली करण्याबाबत कमीत कमी तीन वर्षाचा अनुभव आहे,त्यांनाच या योजनेचा लाभ घेता येईल.या योजनेखाली ज्या लहान संस्थांना लाभ मिळु शकत नाही.अशा लहान संस्थांना राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे कर्ज प्रोत्साहान सारख्या अन्य योजना राबविण्यात येतात.लहान संस्थां आणि महिला बचत गटांमध्ये बचत व वित्तपुरवठयाच्या कामाचा आत्मविश्वास आणि अनुभव निर्माण करण्यासाठभ अशा सस्थांना ५ लाखापर्यंत आर्थिक मदत देण्यात येते.या मदतीचा पुर्णपणे आणि प्रभावी वापर करणाऱ्या संस्थांना कालांतराने आणि त्यांच्या अनुभच्या आधारावर प्रमुख कर्ज योजनेचा लाभ घेता येता.अशा प्रकारच्या कर्ज प्रोत्साहन योजनेंतंर्गत लाभ घेण्यासाठी कमीत कमी १ वर्षाचा अनुभव संस्थांकडे /महिला स्वयंसाहाय्य गटाकडे असावा.

या प्रमुख कर्ज योजने व्यातिरिक्त बिगर शासकीय नोंदणकृत संस्था,महिलांचे स्वयंसाहाय्य गट यांचा विकास व्हावा,या गटांना,संस्थांना स्थैर्य मिळावे याकरताही राष्ट्रीय महिला कोषा कडुन १ लाखापर्यंत व्याजविरहीत कर्ज १ वर्षाच्या मुदतीसाठी देण्यात येते.त्यासाठी अशा संस्थांकडे बचत/पतपुरवठा आणि त्यांच्या कामाचा किमान ३ वर्षाचा अनुभ्ज्ञव असावा.

राष्ट्रीय महिला कोषाव्दारे बाजारपेठ – या योजनेतंर्गत

DHULE

लाभ मिळालेल्या लाभार्थी महिलेला,संस्थांना,स्वयंसाहाय्य गट यांना बाजारपेठ अपलब्ध करुन देण्यास हा कोष मदत करतो. या करीता लाभार्थी,गटास संस्थेस लोणारे खेळते भांडवल पुरविण्यात येते.ही मदत उत्पादित केलेल्या वस्तुच्या किंमतीच्या ४० % खेळते भांडवल म्हणून ठराविक मुदतीसाठी अर्थात ही मदत,किंवा कर्ज ज्या लाभार्थीकडे , संस्थेकडे किंवा गटाकडै पुरेसा अनुभव आणि त्यासाठी पायाभूत सुविधा आहेत.अशाच संस्थांना देण्यात येते.याचे मुळ कारण म्हणजे ज्या संस्था,गट अनेक वर्षापासून कार्यरत आहेत व स्थैर्यप्राप्त करण्यासाठी प्रयत्नशिल आहेत त्याच्यासाठी ही मदत महत्वपुर्ण आणि फायदेशिर असते.

राष्ट्रीय महिला कोषाचे वैशिष्टयै –होतकरु व गरीब महिलांना त्यांचे संस्था किंवा स्वयंसाहाय्य गटांना शिक्षण/प्रशिक्षण घेण्यासाठी कर्जपुरवठा करण्यात येतो.याचे वैशिष्टयै म्हणजे गरजू महिलांना त्यांचा वैयक्तिक विकास साधण्यासाठी तंत्रज्ञानाव्दारे उपलब्ध असणाऱ्या संधीचा लाभ घेण्यासाठी अशा प्रकारच्या शैक्षणिक मदतीचा उपयोग महिलांना होऊ शकतो.यामुळे महिलांचे पारंपारिक कौशल्यात वाढ होऊन त्यांना सथैर्य प्राप्त करता येते. या कोषाव्दारे देण्यात येणाऱ्या पीक व कृषिवर आधारीत कर्जाची सुविधा, पिकांचे उत्पादन भूविकास,पीक कापनीनंतच्या सुविधा यशंचा ही लाभ घेता येतो.अशा प्रकारांसाठी देण्यात येणारे कर्ज हे लघुमुदतीचे असून त्याची परतफेड विहीत मूदतीत करण्याची जबाबदारी लाभार्थ्यांची आहे.अर्थात ही जबाबदारी अशासकीय संस्था,स्वयंसाहाय्य गटांची असते. या व्यतिरिक्त आरोग्य,किरकोळ आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी प्रति लाभार्थी ५००/ रुपयापर्यंता मदत करता येते.

शहरी महिला आणि ग्रामिण भागातील महिलांसाठी उपलब्ध योजनांची विस्तृत माहिती तसेच या कोषामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनामध्ये वेळोवेळी होणारे बदल या साठी लाभार्थी थेट संपर्क साधू शकतात.

जनसंपर्क अणि सामाजिक माध्यमे – हल्लीच्या स्पर्धेच्या युगात कॉर्पोरेट क्षेत्रास आपल्या कंपनीच्या मालाची,उत्पादनाची,सेवची केवळ गुणवत्ता जोपासून चालत नाही तर ती त्या गुणवत्तेची आहे ते पटवून देण्यासाठी,त्याचे सातत्य कायम ठेवण्यासाठी कम्युनिकेशन अर्थात प्रभावी संवदाची गरज भासते. कॉर्पोरेट कंपनीच्या दृष्टीने सामाजिक माध्यमे व जनसंपर्क पाहता या दोनही गोष्टीची सांगड व त्याचे महत्व निदर्शनास येते. त्यामुळे प्रभावी संवादाची गरज भासते.त्यादृष्टीने पध्दतशीर प्रयत्न या कॉर्पोरेट क्षेत्राकडुन करण्यात येतात.त्यामुळेच आता फायनान्स किंवा एचआर सोबत आता पीआर हा शब्द ही कॉर्पोरेट क्षेत्रात परवलीचा झाला आहे. या पीआर च्या माध्यमातूनच कॉर्पोरेट क्षेत्रातील जनसंपर्क जोपासले जातात.म्हणूनच कॉर्पोरेट क्षेत्र आणि जनसामान्य यांच्या तील संपर्काचे कार्य व संवादाचे कार्य सामाजिक माध्यमातून पार पडत आहे.

माध्यमांचे योगदान – आजचे युग हे संगणकाच,स्पर्धेचे युग समजल जात आणि ते खरही आहे.प्रत्येक व्यक्ती या स्पर्धेत टिकुन राहण्यासाठी धडपडत आहे.महिलांच्या अशा राष्ट्रीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि या योजनांचा प्रसार कसा होईल याचे ही कार्य आत प्रसार माध्यमांना करावे लागणार आहे.विशेषत: महिलांनी महिलांसाठी चालवलेली संस्था किंवा गट यांनाही आता पारंपारिकते मध्ये बदल करावे लागतील.स्पर्धेच्या या युगात माध्यमांचे योगदान महत्वाचे आहेच परंतू आता महिलांनाही स्वताचा विकास कसा करता येईल आणि अशा योजनांचा फायदा आपल्या आणि आपल्या समाजाच्या विकासासाठी करावा लागणार आहे.शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यासाठी माध्यमांनाही आपल्या भूमिकेत बदल करावा लागणार आहे.अशा शासकीय योजना या सर्व सामान्य लाभार्थी पर्यंत कशा पोहचतील या साठी प्रयत्न रत राहिले पाहिजे.जेणे करुन या शासकीय योजनाचा लाभ शेवटच्या घटकांपर्यंत कसा पोहचेल याचाही विचार आता माध्यमांना करावा लागणार आहे.

विश्लेषण – सध्याच्या युगात माहिती व तंत्रज्ञान क्रांतीचा स्फोट झालेला आहे.दूरसंचार व दळणवळणांतील विविध साधाणामुळे जग हे एक वैश्विक खेडे बनले आहे.संवादातील या क्रांतीमुळे सहज संवाद साधला जात आहे.तसेच ही साधणे सहजतेने वापरली जात आहेत.यामुळे महिलांच्या विकासाशी निगडीत अन्य माहिती व योजना या सर्व स्तरांपर्यंत पोहचण्यास मदत होत आहे.

सारांश – माध्यमांचा आढावा घेतला असता या विषयाची वेगळी बाजु लक्षात येते.आजच्या आधुनिक युगात जनसंपर्क आणि सामाजिक माध्यमे हे एकमेकांशी निगडीत असून सामाजिक माध्यमात व्हॉटसअॅप,फेसबुक,टिव्टर,आर्कुट,ब्लॉग्ज् ,इंटरनेट,मोबाईल, टॅब,आयपॅड, वेबसाईड यांच्या माध्यमांतून जनसंपर्क साधतानां ही सामाजिक माध्यमे मोठया खुबीने वापरली जातात.उद्योग, कृषी, क्रीडा, शिक्षण, विज्ञान, कला नाटय, शैक्षणिक एव्हढेच नव्हे तर राजकीय क्षेत्रातही ही माध्यमे कमालीची लोकप्रिय झाली आहेत.या माध्यमांचे जसे चागले फायदे आहेत तसे दुष्परीणामही दिसून येत आहेत.तर दुसरीकडे या माध्यामाने युवा पीढी भरकटतेकी काय असा प्रश्न कायम आहे.

तरीही या वरील सर्व क्षेत्रात या माध्यमांचे जनसंपर्कच्या दृष्टीने महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे असे दिसून येते.

संदर्भ सूची –

१. प्रसार माध्यमे आणि समाज,डॉ.सुधीर भटकर,प्रा.विनोद निताळे,डॉ.गोपी सोरडे
२. संवाद विश्व,डॉ.सुषमा दातार
३. प्रसार माध्यमे आणि जनसंवाद,य.च.म.मुक्त विद्यापीठ,नाशिक
४. मिडीया मास कम्युनिकेशन,द.वा.आंबुळकर
५. गुगल सर्च
६. मिडीया,डॉ.विश्वास मेंहदळे

•••

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

२७ कुळवाडीभूषण छत्रपती शिवराय विशेषांक ISSN 0976-2957

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी
पुरोगामी विचाराशी बांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : सातवे । अंक : चौथा । १० जानेवारी २०१७

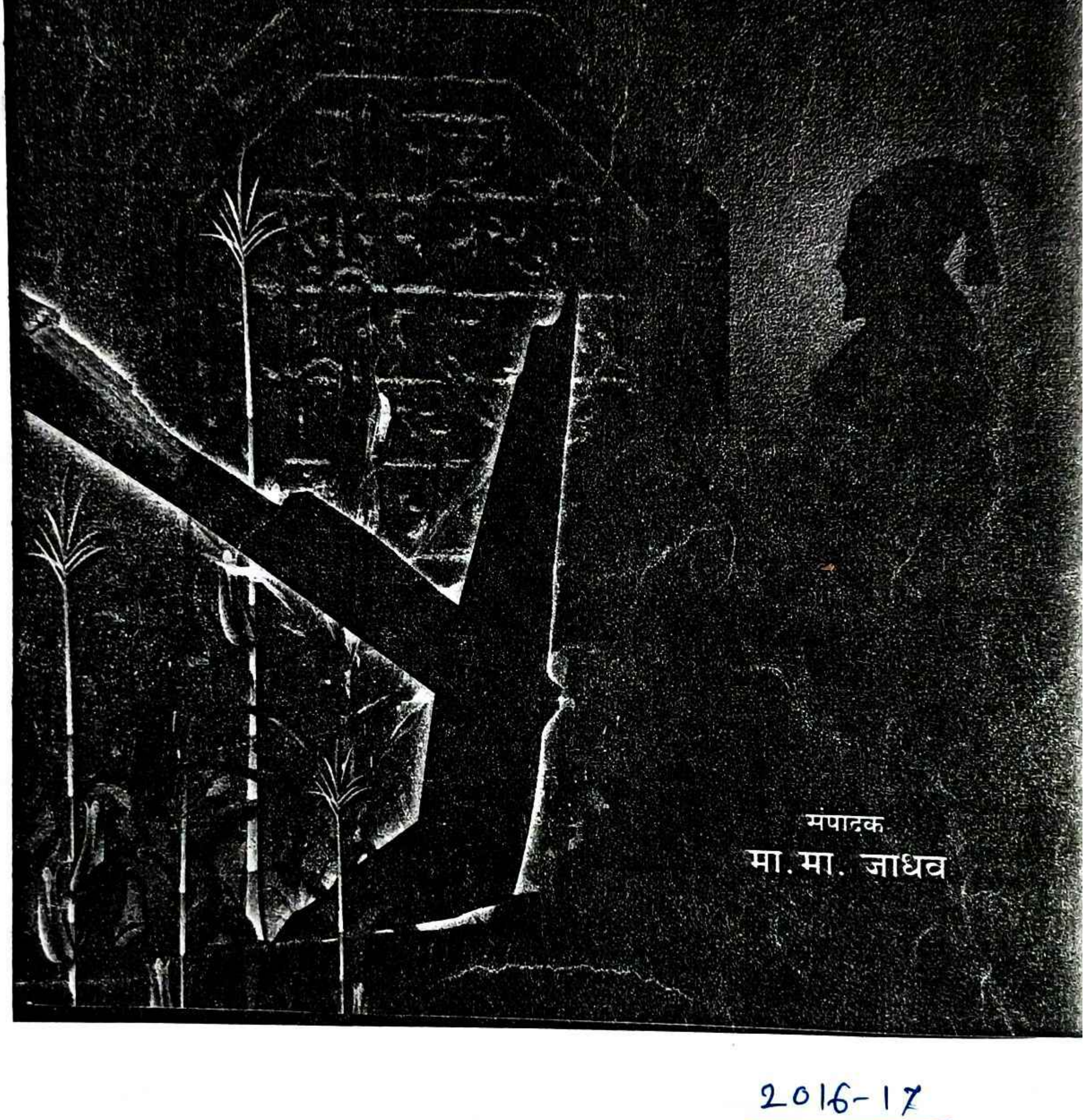

संपादक
मा. मा. जाधव

2016-17

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

अ नु क्र म

विभाग : पहिला

पूर्वछत्रपती शहाजीराजे आणि राजमाता जिजाऊसाहेब	मनोज तायडे	५
शिवछत्रपतींचे चरित्र : काळाची गरज	डॉ. द. ता. भोसले	१२
छ. शिवाजी महाराजांचे असेही वेगळेपण	प्राचार्य आनंद मेणसे	१५
जिजाऊ : शिवरायांची प्रेरणा	शैल जैमिनी	१८

विभाग : दुसरा

कूळवाडीभूषण शिवराय	डॉ. सदानंद मोरे	३३
शिवछत्रपतींचा समाजक्रांतीचा एक महान प्रयत्न	डॉ. जयसिंगराव पवार	४७
शिवाजी महाराजांची आचारतत्त्वे	भाई वैद्य	६१
कूळवाडी कूळभूषण शिवरायांच्या काळातील इतिहास आणि आजच्या काळातले आपण	डॉ. भारत पाटणकर	६५
कूळवाडीभूषण छत्रपती शिवराय आणि राजकारण	डॉ. भालचंद्र कानगो	६९
शेतकऱ्यांचे राजे : छत्रपती शिवाजी	अमर हबीब	७१
छत्रपती शिवाजी यांचे राज्यविषयक विचार	डॉ.अशोक चौसाळकर	८०
लोकशाही स्वराज्याचा पाया घालणारा निधर्मी राजा : छत्रपती शिवाजी	डॉ. आर.पी. इंगळे	८५

विभाग : तिसरा

भक्ती चळवळ आणि स्वराज्य	प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर	९६
शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण-एक दृष्टिक्षेप	प्रा. सचिन गरुड	१०९
शिवछत्रपतींचा आचारधर्म आणि शिवस्मारकाचे राजकारण	ॲड. असीम सरोदे	११८
इतिहासलेखन, स्त्रियांचे चारित्र्यहनन आणि सत्यशोधक स्त्रीवाद	प्रा. प्रतिमा परदेशी	१२३

विभाग : चौथा

आग्रा प्रकरणातील पुरंदरचा तह	ॲड. अनंत दारवटकर	१४०
शिवाजीराजांचा दुसरा राज्याभिषेक	श्रीमंत कोकाटे	१४९

विभाग : पाचवा

'सभासद बखरी'तील शिवप्रतिमा	डॉ. यू. म. पठाण	१५४
मराठी नाटक आणि शिवरायांची प्रतिमा	डॉ. सतीश पावडे	१५८
शिवरायांची सौंदर्यदृष्टी	डॉ. अशोक राणा	१६४
राजे, आम्ही करंटेच !	राजा शिरगुप्पे	१७२
मौखिक परंपरेतील शाहीर अनामिकेचा पोवाडा - ।। शिवाजी आजोळी आला ।।	डॉ. मधुकर वाकोडे	१७४
शिवरायांचे भाषाविषयक धोरण	प्रा. राजीव आरके	१८०
शिवकाल, भटक्या जमाती आणि त्यांच्या भाषा	डॉ. नारायण भोसले	१८५
'अक्षरगाथा' साहित्यसूची वर्ष २०१६-१७		१९३

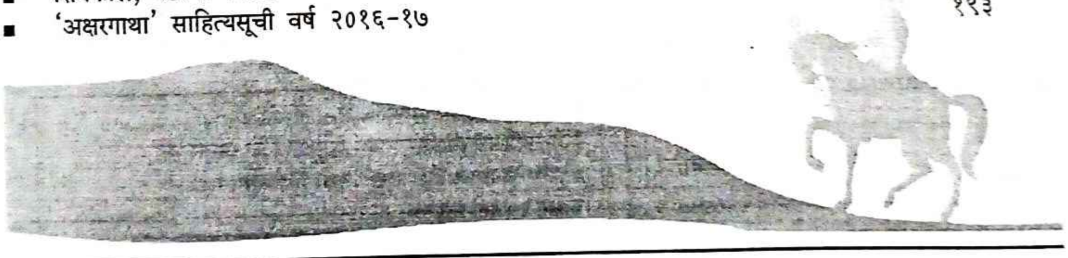

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science College DHULE

 ISSN 0976-2957

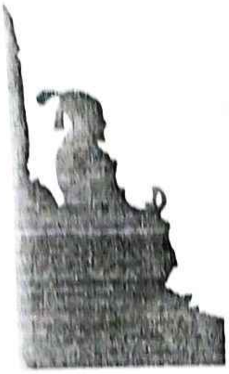

शिवरायांचे भाषाविषयक धोरण

प्रा. राजीव आरके

साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे. भ्र. ८६२५०४०११६.

इतिहास ही एक सापेक्ष विद्याशाखा असून, तिची सापेक्षता ज्या काही घटकतत्त्वांच्या आधाराने सिद्ध होते, त्यात समाज, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, संस्कृती, सांस्कृतिकता अशा अनेक घटकतत्त्वांचा समावेश असतो. स्थैर्य ही बाब मानवी जीवनाच्या संदर्भाने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि अपरिहार्य अशी मानली जाते. कारण स्थैर्य नसेल तर अनेकानेक, वैविध्यपूर्ण निर्मिती साधण्यास लागणारा अवकाश प्राप्त होणे दुरपास्त होऊन जाते. स्थैर्याची दुरपास्तता ही मानवी जीवनाच्या संदर्भात तर अत्यंत उजागर होणारी असते. मानवी समाजजीवनाच्या दृष्टीने विचार करावयाचा झाल्यास स्थैर्याच्या अभावी मानवाच्या हातून संस्कृतिनिर्माणाचे महत्कार्य अशक्य होऊन बसले असते. संस्कृती सिद्ध झाली नसती तर, इतिहासाला मानवाने जो भौतिक विकास केला त्याचा स्थल-काल-परिस्थितिसापेक्ष लेखाजोखा मांडण्याची संधी मिळाली नसती. आणि जर इतिहास नसता, तर माणूस त्याच्या संस्कृतीच्या विकासाची क्रमबद्ध कारणामीमांसा करू शकला नसता. तात्पर्य, संस्कृती, इतिहास या ऐहिक विद्याशाखांचा विकास स्थैर्याशिवाय शक्य झाला नसता. संस्कृतीच इतिहासाला विचारार्थ खाद्य पुरवीत असते. संस्कृतीच तिच्या पोटात इतिहासाची बीजे घेऊन वावरत असते. एका अर्थाने संस्कृतीच इतिहासाला उजागर करीत असते.

संस्कृतीप्रमाणेच इतिहासाला उजागर करणारा दुसरा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे भाषा होय. इतिहासाच्या संदर्भात जितके महत्त्व संस्कृतीला आहे, तितकेच महत्त्व भाषेलाही असतेच ! कारण इतिहास म्हणजे केवळ माणसाच्या उत्क्रांत होत जाणाऱ्या सर्वंकष विकासाचा लेखाजोखा नसतो, तर भाषिक विकासाचाही लेखाजोखा असतो. म्हणून इतिहास आणि भाषा यांच्यात द्वैत आढळत नाही. त्या परस्पराश्रयी अशा विद्याशाखा असल्याचे सिद्ध होतात. म्हणूनच त्यांचा समावेश मानव्यशास्त्रांमध्ये केला जातो. कारण मानवाच्या संदर्भात बदल, परिवर्तन या विचारव्यूहांना अत्यंत महत्त्व असल्याचे मानले जाते. इतिहास जसा या बदलांचा, परिवर्तनांचा सकारण वेध घेत असतो, तसाच भाषेचाही घेत असतो. कारण माणूस बदलतो, परिवर्तन पावतो म्हणजे केवळ भौतिक दृष्टीने, मानसिक दृष्टीने बदल वा परिवर्तन पावत नसतो, तर भाषेच्या दृष्टीने परिवर्तन पावत असतो. इतिहास आणि भाषा यांच्यातला साम्यगुण म्हणजे या दोन्ही बाबी स्थल-काल-परिस्थितिसापेक्ष बाबी आहेत. इतिहासाच्या संदर्भात जितके महत्त्व स्थल-काल-परिस्थितीला असते, तितकेच महत्त्व भाषेच्या संदर्भातही असते. याचाच अर्थ असा की, भाषेत होणारे बदल वा परिवर्तने यांनाही स्थल-काल आणि परिस्थितीचा संदर्भ असतो. इतिहासात काल या

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

(8)

ISSN - 2394-2266

सिपना शिक्षण प्रसारक मंडल, अमरावती द्वारा संचालित

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

चिखलदरा, जिला–अमरावती

(नॅक द्वारा 'ब' श्रेणी प्राप्त) (CGPA:2.56)

ASCC Chikhaldara

एवं

महाराष्ट्र हिंदी परिषद

के तत्वावधान में

[illegible]

मार्च ९–१०, २०१७

राष्ट्रीय संगोष्ठी एवं महाराष्ट्र हिंदी परिषद का २४ वाँ अधिवेशन

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

मार्च-2017

ISSN - 2394-2266

सिपना शिक्षण प्रसारक मंडल, अमरावती द्वारा संचालित

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

चिखलदरा, जिला–अमरावती

(नॅक द्वारा 'ब' श्रेणी प्राप्त) (CGPA:2.58)

एवं

महाराष्ट्र हिंदी परिषद

के तत्वाव्धान में

सार्थक उपलब्धि

मार्च ९-१०, २०१७

द्वि-दिवसीय

राष्ट्रीय संगोष्ठी एवं

महाराष्ट्र हिंदी परिषद का

२४ वाँ अधिवेशन

आधुनिक हिंदी साहित्य के विविध विमर्श

संपादक

डॉ. मधुकर खराटे

अतिथि संपादक

संगीता नं. जगताप

...Vardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior C... DHULE

ISSN - 2394-2266

अतिथि संपादक : डॉ. कु. संगीता नंदकुमार जगताप

उपअतिथि संपादक : प्रा. आनंद रणजित बक्षी

प्रकाशक : महाराष्ट्र हिंदी परिषद,शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर–४१६००४
ई–मेल : maharashtrahindiparishad@gmail.com

प्रकाशन दिनांक : ०९ मार्च २०१७

स्वामित्व : महाराष्ट्र हिंदी परिषद,शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर–४१६००४
maharashtrahindiparishad@gmail.com
संपादक, सार्थक उपलब्धि

मुद्रक : श्री. गुरुदेव प्रिन्टर्स
महात्मा फुले संकुल, अभियंता भवन समोर, व्हि.एम.व्हि. रोड,
शेगांव नाका, अमरावती. मो. 9766656620, 9422420083
Email: gurudeoprinters@gmail.com,
wwwgurudeoprintersamt.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

क्र.	शीर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
६७	आधुनिक हिंदी साहित्य में दलित विमर्श	सौ. मौसमी रितेश मिश्रा	१७१
६८	अछूत का बेटा : सामाजिक रुढियों पर व्यंग्य	चेतन सिंह	१७२
	आदिवासी विमर्श		
६९	आधुनिक हिंदी साहित्य में आदिवासी-विमर्श	प्रा.डॉ. शंकर बुंदेले	१७७
७०	मेलघाट के गवलियों के अबोल स्वर	डॉ. संगीता जगताप	१८०
७१	'जंगल के फूल' में आदिवासी जीवन	डॉ. अनिल साळुंखे	१८३
७२	आदिवासी समाज की संस्कृति एंव अस्मिता	प्रा. सुनील कुमार मावस्कर	१८४
७३	आदिवासी विमर्श	डॉ. रवींद्रनाथ माधव पाटील	१८७
७४	समकालीन हिन्दी कविता में दलित चिंतन	डॉ. संतोष विजय येरावार	१८९
७५	आदिवासी कोरकू जाति : नारी विमर्श	डॉ. शालिनी ब. वाटाणे	१९२
७६	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श	नलिनी शशिकांत पशीने	१९४
७७	आदिवासी चित्रकला लोककला और जीवन	कुणाल अशोकराव राजनेकर	१९८
७८	आदिवासी विमर्श	सौ. निता न. तंगडपल्लीवार	२०१
७९	कोरकू समुदाय के लोकगीतों में आदिवासी संस्कृति	पन्नालाल लक्ष्मण धुर्वे	२०२
८०	कब तक पुकारुँ में आदिवासी विमर्श	प्रा.व्ही.जी. राठोड	२०४
८१	आदिवासी विमर्श : स्वरुप, क्षेत्र और संवेदनाएं	प्रा. भास्कर शिवलाल राठोड	२०६
८२	समकालीन आदिवासी कविता में प्रतिरोध के नए तेवर	प्रा. कल्पना दुबे	२०८
८३	आदिवासी उपन्यासों में चित्रित नारी जीवन संघर्ष	प्रा.डॉ. योगेश जी.पाटील	२११
८४	वैश्वीकरण और हिन्दी उपन्यास में चित्रित आदिवासियों का जीवन		२१३
८५	आदिवासी कलाओं में सौंदर्यानुभूति	डॉ. सुनिल रामलाल मावस्कर	२१६
८६	नक्सलवाद और आदिवासी	गिर्‍हे दिलीप लक्ष्मण	२१८
८७	आदिवासी विमर्श	प्रा.डॉ. एम.ए. पवार	२२०
	कृषक विमर्श		
८८	प्रेमचंद का परवश किसान	डॉ. अरुण घोगरे	२२३
८९	रामदरश मिश्र की कहानियों में कृषक विमर्श	डॉ. अमृत खाडपे	२२५
९०	जय गोस्वामी की कविताओं में किसान त्रासदी के अक्स	प्रा.डॉ. अशोक एम. पवार	२२९
९१	गोंड जनजाति के लोकगीतों में कृषक विमर्श	ठाकुर गोदावरी अजय सिंह	२३१
९२	जय गोस्वामी की कविताओं में किसान त्रासदी के अक्स	प्रा.डॉ. अशोक एम. पवार	२३४
९३	डॉ. हरिकृष्ण देवसरे के वाल कथा साहित्य में हास्य-व्यंग्य	आशिष पांडे	२३७
९४	आधुनिक हिंदी कविता में कृषक विमर्श की प्रासंगिकता	डॉ. ज्योति एन. मंत्री	२३९
	अन्यान्य विमर्श		
९५	सूचनात्मक वाल साहित्य	प्रा. आनंद बक्षी	२४३
९६	कृषक जीवन की दास्तान : भारतीय किसान	डॉ. प्रवीण दिगंबर देशमुख	२४५
९७	बाल-साहित्य विमर्श	प्रा. मालती बंसराज यादव	२४८
९८	वेश्याओं की मजबूरी और बेबसी का संवेदनात्मक चित्रण-आगामी अतीत	प्रा.डॉ. संजयकुमार शर्मा	२५१

...bha's Arts Co... DHULE

आदिवासी उपन्यासों में चित्रित नारी जीवन संघर्ष

प्रा. डॉ. योगेश जी. पाटील
सहयोगी प्राध्यापक एवं हिंदी विभाग
अध्यक्ष तथा शोध निर्देशक
विद्यावर्धिनी सभा का कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले.

आदिवासी विमर्श एक ऐसा विषय है जिसमें समाज के रहन सहन, उनकी संस्कृति, परंपराएँ, अस्मिता और साहित्य तथा उनके अधिकारों के बारें में विस्तृत चर्चा की जाती है। अज्ञानता और पिछड़ेपन के कारण उन्हें सताया गया हैं। अक्षरज्ञान न होने के कारण आदिवासी समाज सदियों से लेकर आज तक मुख्यधारा से कटा रहा, दूरी बनाता रहा। हिंदी साहित्य में स्त्री और दलित विमर्श जिस प्रवृत्ति के साथ आगे आया है उससे भिन्न आदिवासी साहित्य है। दलित साहित्य में भी स्त्री के जीवन संघर्ष को पीछे छोड़ा गया है इसी कारण अलग से दलित स्त्री विमर्श की चर्चा हो रही है। आदिवासी समाज में स्त्री पुरूष समानता दिखाई देती है। आदिवासी समाज में खेती का कार्य हो, श्रम का कार्य हो या लढ़ाई की बात हो हर समय स्त्री ने पुरूषो के साथ कंधे से कंधा लगाकर उपस्थिति दी है। इसी कारण आदिवासी साहित्य में स्त्री के अनेक सवालों को महत्व मिला हैं। आदिवासी विमर्श का प्रमुख प्रयोजन आदिवासीयों की जीवन प्रणाली, संस्कशति, सामाजिक स्थिति तथा शिक्षा अभाव के कारण उनके पीड़ित जीवन का विवेचन कर उसकी ओर सभ्य समाज का ध्यान आकर्षित करना हैं। आध ुनिकता के दौर में हमारे देश के मूल निवासी आदिवासी समाज आज भी सबसे अधिक वंचित, अभावग्रस्त तथा विपन्न अवस्था में जीवन यापन कर रहा है।

आदिवासियों का निवास स्थान जंगलों, पहाड़ों तथा दुर्गम स्थानों के मध्य होने के कारण विकास की कोई योजना उन तक न पहुँची न पहुँचने दी। अज्ञान और अशिक्षा का साम्राज्य सबसे अधिक आदिवासी समाज में दिखाई देता है। संवेदनशील हिंदी उपन्यासकारों ने आदिवासियों को केंद्र में रखकर उपन्यास लिखें जिनमें संजीव का 'जंगल जहाँ शुरू होता है' तथा 'ध ार' । एम.एल.वर्मा निकुंज का 'सतपुड़ा के आंसू' मैत्रेय पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी', राजेंद्र अवस्थी का 'जंगल के फूल','जाने कितनी आँखें', 'सूरज की छाँव', राकेश वत्स का 'जंगल के आस पास', हिमांशु जोशी का 'कगार की आग', मनमोहन पाठक का 'गगन घटा गहरानी', तेजिन्दर का उपन्यास 'काला पादरी' आदि उल्लेखनिय है। इन उपन्यासों में आदिवासीयों का जन–जीवन, उनकी संस्कृति, रीति रीवाज, पीढियों से चले आ रहे शोषण चक्र को तथा आदिवासी नारी जीवन संघर्ष को प्रमुख स्वर प्रदान किया है।

'धार' उपन्यास में उपन्यासकार संजीव ने मैना के माध्यम से आदिवासी स्त्री के संघर्षमय जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। दर्दनाक परिस्थितियों में जूझती हुई मैना के जीवन संघर्ष का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। मैना निस्वार्थ भाव से संथाल परगना के आदिवासीयों के शोषण के विरूध्द खड़ी होती है। मैना गाँव में तेजाब की फैक्टरी का विरोध करती है। पिता और पति ने मिलकर मैना को जेल भिजवा दिया था। जेल में जेलर द्वारा जब जब अत्याचार हुए तब मंगर ने उसकी सहायता की। बाद में वह मंगर के साथ रहती है। आदिवासी मैना की विवशता यह है कि उसे गलत काम करने के लिए विवश किया जाता है। मैना के शब्दों में ' हमको याद आता, जब हम बच्चा था, खेतों से चार–छै महिना का काम चल जाता, आज एक दिन का भी नहीं! खेत–खतार, पेड़, रूख, कूआँ, तालाब, हम और हमार बाल बच्चा तक आज तेजाब में गल रहा है, भूख में जल रहा हैं। पहले हम चोरी का चीज है, नहीं जानता था, भीख कभी नहीं माँगा, चुगली दलाली कभी नही किया, इज्जत कभी नहीं बेचा, आज हम सब करता है, आदत पड़ गया है, बल्कि कहें इसके बिना गुजारा नहीं'[१] परिस्थिति से वह हार नही मानती मैना एक संघर्षशील नारी है। वह सबकी समस्याओं को सुलझाने का प्रयास करती है, दुर्जनों का सामना करती है और गरीब होते हुए भी अपने आप को एक सक्षम नारी मानती है। आदिवासीयों का प्रचलित व्यवस्था के प्रति विरोध एवं संघर्ष मैना के माध्यम से व्यक्त हुआ है। 'विवशतवओं की परिधि में घिरी मैना निस्संदेह स्वयंसिध्दा नारी है। आदिवासी समाज पर हो रहे असिमीत अत्याचारों को देखते हुए मैना विरोधीयों के झुंड में विकराल सिंहनी बनकर अपना दुर्गा रुप दिखाती है। उसके भितर विद्रोह का ऐसा लावा रस उबलने लगता है मानो उसे छूते ही छूने वाला झुलस जाये, भस्म हो जाये।'[२] मैना का संघर्ष समस्त आदिवासी स्त्री के संघर्ष का प्रतीक बन जाता है।

'अल्मा कबूतरी' आदिवासी कबूतरा जाति पर केंद्रीत उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में मैत्रेयी पुष्पा ने एक ऐसे समाज को प्रस्तुत किया है जिसमें नारी की स्थिति अत्यंत दयनीय है। और उस समाज के पुरुषो का जीवन भी कम संघर्ष भरा नहीं है। लेखिका ने कबूतरा आदिवासीयों की कथा के माध्यम से समाज में व्याप्त विषमता को पाठकों के सामने प्रस्तुत किया है। उपन्यास के पात्रों का चयन परम्परा से हटकर किया गया है। सभ्य समाज से दूर बसे पहाड़ो में बसने वाले गाँव गाँव भटककर जीवन यापन करने वाले पात्र उपन्यास के केंद्र में है। इस उपन्यास के प्रमुख नारी पात्र है– कदमबाई, भूरी, आनंदी, जोधा, जंगलिया आदि । जो आदिवासी नारी जीवन संघर्ष को उजागर करते है।

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी समाज के ऐसे समाज का चित्रण किया है जिसे आज विलुप्त जाति में गीना जाता है। वे सामूहिक रुप से नही अलग अलग जगह फैले हुए होते है। आदिवासी कबूतरा जाति में पंचायत का महत्वपूर्ण स्थान होता है। वह डेरों के बुजूर्गों से मिलकर बनती है। उसके प्रमुख व्यक्ति को मुखिया कहा जाता है। कदमबाई अपने चोर, डकैत पति को जी जान से चाहती है किन्तु मंशाराम उसके पति की हत्या कर कदमबाई को हासिल करता है। प्रस्तुत उपन्यास में कदमबाई एक आदर्श पत्नी, माँ और अच्छी औरत के रुप में चित्रित है। अल्मा प्रस्तुत उपन्यास का केंद्रीय नारी पात्र है। वह रामसिंह की पुत्री है। वह राणा को चाहती है तथा उसके साथ शारीरिक संबंध भी स्थापित करती है। किन्तु पिता की हत्या के पश्चात अल्मा को दुर्जन कबूतरा सूरजभान के हाथों बेच देता है। अल्मा वहाँ से भाग जाती है। वह विधानसभा के विधायक श्रीराम शास्त्री के घर पहुँचती है। वहाँ रखैल के रुप में अपना जीवन यापन करती है। अंत में स्वर्गिय पति के रिक्त विधानसभा सीट की दावेदार बनती है।

प्रस्तुत उपन्यास में पुलिस और कर्मचारी शोषक वर्ग है और शोषित वर्ग आदिवासी कबूतरा समाज है। वस्तुतः आदिवासी कबूतरा जाति का जीवन संघर्षो से भरा है। पंचायत उनका पवित्र न्यायालय है। पंचायत के

निर्णय सभी को मान्य होते ही है। मुखिया बिरादरी का सर्वेसर्वा माना जाता है। बिरादरी के सदस्य के विद्रोह करने पर मुखिया को दोषी माना जाता है। मुखिया सरमन कहता है– 'कबूतरी के मन में से कही जंगलिया कबूतरा न निकल जाए, उसका निकलना जाति का निकलना होगा, और वह सरमन मुखिया की नाकामयाबी मानी जाएगी। नाकामयाबी नहीं जाति के लिए गद्दारी भी।'[३] उपन्यास में पंचायत के निर्णय की यह सच्चाई केवल आदिवासी कबूतरा समाज की ही नहीं बल्कि भारत के पहाड़ो और जंगलों में बसे आदिवासी समाज की है। 'अल्मा का चरित्र संपूर्ण आदिवासी समाज के लिए प्रेरणादाई है। अल्मा राजधानी जा पहुँची। समाज बदला है तो अब कबूतरों के हाथों में भी कुल्हाड़ी, डंड़े की जगह पिस्तौलों, बंदूकों ने ले ली है। वे अब अपराध का समय काटने जंगल की ओर नहीं भागते। महानगरों की कोठियों, गॉव में ही शेष रह गयी है वह उतनी आसानी से कबूतरा को बेदखल नहीं कर सकते जितनी आसानी से कबूतरा उन्हें कर सकता है। अल्मा को इससे आगे की भूमिका तय करनी होगी। सवालों के साथ उत्तर भी खोजने होंगे'' निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि भारतीय आदिवांसी समाज में लोक संस्कृति की उत्कृष्ठ और समृध्द परम्परा विद्यमान है। प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासी कबूतरा जाति के लोक संस्कृति का यथार्थ चित्रण हुआ है। उपन्यास में केवल कबूतरा जाति का ही नहीं बल्कि समग्र आदिवासी संस्कृति की सही तस्वीर पाठकों के सामने प्रस्तुत की है।

आदिवासी जीवन पर लिखें हिंदी उपन्यासों की दीर्घ परम्परा रही है। आदिवासी उपन्यासों में 'सतपुड़ा के आंसू' एम.एल.वर्मा निकुंज द्वारा लिखित आदिवासी नारी जीवन संघर्ष की करुण गाथा है। उपन्यास में सतपुड़ा की ऊंची घाटीयों में रहने वाले आदिवासीयों के जीवन का यथार्थ चित्र प्रस्तुत हुआ है। प्रकृति का सुंदर विस्तृत चित्रण उपन्यास में हुआ है– 'सतपुड़ा की ऊॅची घाटियों और पर्वत श्रृंखलाओं में दूर दूर तक यत्र तत्र फैली झोपडियों में कही से मादल की थाप वाली स्वर लहरिया निर्जन अंधेरी रात में गूंज कर फैलती रही है।'' सतपुड़ा के आंसू उपन्यास में प्रकृति की गोद में रहने वाले रुंजन और सोमली के परिवार की मार्मिक कथा है। रुंजन के पास बहुत कम जमीन है, गॉव के साहुकार से वह कर्ज लेता है। गॉव के साहुकार द्वारा गरीब आदिवासीयों के शोषण का चित्रण उपन्यास में हुआ है। सोमली अत्यंत अभावग्रस्त जीवन जी रही है। फिर भी वह खुश है। वनपाल और रेंजर के जाल में रुंजन फस जाता है। वनपाल के कहने पर वह जंगल से दो–चार बल्लीयां काट कर छुपा देता है और पकड़ा जाता है। बाद में रुंजन बदले की आग में फॉरेसग्राड की हत्या कर हमेशा के लिए पुलिस से बचने के लिए झांबुआ के जंगल में चला जाता है। यहॉ से सोमली का जीवन संघर्ष प्रारंभ होता है। प्रस्तुत उपन्यास में सोमली और उसकी बेटी सोमी के माध्यम से नारी जीवन संघर्ष का चित्रण हुआ है।

आदिवासी संस्कृति, उनके रीति रिवाज परम्पराएँ तथा उनमे प्रचलित अंधविश्वास का चित्रण उपन्यास में हुआ है। सोमली अनेक वर्षो तक अकेली रहती है। जब रुंजन के वापसी की आशा समाप्त हो जाति है तब सोमली दूसरा विवाह कर लेती है। सोमली के विवाह कर लेने के पश्चात उसकी बेटी सोमी अकेली निराश तथा असहाय हो जाती है। गांव का एक युवक दीत्या सोमी से सच्चा प्रेम करता है। वह सोमी से विवाह करके उसे शहर ले जाता है। परंतु वह नागरी संस्कृति में वे अधीक समय नही रह सकतें। नगर मे उनका शोषण किया जाता है। वे फिर गॉव की ओर लौटते है। गॉव में लौटने पर दीत्या अधिक शराब पिने लगता है। अत्याधिक व्यसनाधिनता के कारण दीत्या की मृत्यु हो जाती है। मृत्यु के वाद अपने पती दीत्या की लाश प्राप्त करने के लिए सोमी को रिश्वत देनी पड़ती है। शासकीय यंत्रणा में बढ़ रहे भष्ट्राचार की ओर यहा संकेत किया है। अपने छोटे पुत्र शन्या के साथ सोमी जीवन संघर्ष करती है। पुरुष के न होने पर नारी का जीवन कितना भयंकर बन जाता है इसका चित्रण उपन्यास में हुआ है।

संदर्भ

१. धार , संजीव , पृ. – ५८.

२. समकालीन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श, सं. डॉ शिवाजी देवरे पृ.–१११

३. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. –७९

४. सतपुड़ा के आंसू,एम.एल.वर्मा 'निकुंज', पृ.–०१

*****

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

VOLUME - V ISSUE -II MARCH-AUGUST - 2017 AURANGABAD

IMPACT FACTOR
2016
4.08
Impact Factor (www.sjifactor.com)

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

DHULE

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
४	खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरांचे पर्यटनातील स्थान **प्रशांत किसन पाटील** **प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर**	१०-१३
५	अजिंठा लेण्यातील भित्तिचित्रे ही तत्कालीन समाज-जीवनाचा आरसा आहेत : सामाजिक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण **सौ. राधिका सुधीर टिपरे**	१४-१८
६	भारत-जपान नागरी अणुकरार : एक दृष्टिक्षेप **प्रमोद भगवानराव जाधव**	१९-२०
७	बहुजन उध्दारक : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. संजय शिंदे**	२१-२५
१	आधुनिक समाज में तीन तलाक और नारी सशक्तीकरण **अरुण कुमार गुप्ता**	१-५

'आयडिल' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील.

हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

Arts, Com. ... DHULE

2

गुरू-शिष्य परंपरेचे पाईक : सावळाराम नाईक व श्रीमंत प्रतापशेठ

डॉ. सुनिल सी. अमृतकर

सहाय्यक प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, जि. धुळे.

प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे

सहाय्यक प्राध्यापक, राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा,जि. जळगांव.

परमपूज्य सावळाराम नाईक हे अमळनेर येथील श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे गुरू होते. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव शेठजीवर पडला त्या व्यक्तिमत्वाचा चरित्राचा मागोवा घेता त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या गुणावरून लक्षात येते.

सूक्ष्म व कुशाग्रबुद्धी, परमार्थ-निवृत्तीपरायणता विचार प्रवर्तकता, निरलसता, अल्पसंतुष्टता, साधेपण अंतर्मुखता, एकांतनिष्ठप्रियता, स्पष्टवक्तेपणा, प्रमाणशिरता, सश्रद्धता, तत्त्वज्ञानावरील एकनिष्ठप्रियता, कार्यकुशलता निर्लोभता, अनुपमशांती, कर्मकठोरता इत्यादि अनेक गुणवैशिष्ट्ये त्यांच्या अंगी दिसून येतात.

शिक्षक जन्मजात ब्राह्मण आणि शिष्यमात्र जन्मजात वैश्य (व्यापारी) असल्याने ह्या सर्व गुणांना आत्मसात करून सोन्यापेक्षा सोन्याचे अलंकार हे अधिक उपयुक्त ठरतात. गुरूला शोभिवंतांचा मान मिळतो तो शिक्षणामुळे. कारण शिष्याच्या कार्यामुळे गुरूचे नावलौकिक वाढते. गुरूने दिलेल्या ज्ञानरूपी कारणातून एक सुंदर विलक्षण अलौकिक, अनुपम व लोकोपयोगी अशा कार्याची निर्मिती शिष्याला करावयाची असते. हाच असतो गुरूचा बीजभूत ज्ञानमंत्र आणि त्या मंत्राचा विस्तार करणे हे असते शिष्याचे कर्तव्य ही कर्तव्य परायणता हाच प.पू.सावळाराम मास्तरांच्या जीवन चरित्राचा परिणाम म्हणजे श्रीमंत प्रतापशेठ.[१]

श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे वडिलाचे निधन झाल्यानंतर त्यांचे मन उदास झाले. त्यांचे मन रमावे म्हणून सावळाराम बाळाजी नाईक यांना दरमहा दोन रूपये पगारावर नेमले. गुरूजी हे एक सुस्वभावी व सदाचारी वेदान्ती होते. त्यांची चित्तशक्ति अनुपम होती. त्याच्या सहवासात येणारा मनुष्य परमार्थाची पायरी चढल्याविना राहत नसे. मार्मिक व सुगम विश्लेषण पद्धती त्यांना अवगत होती. कोणताही विषय अतिशय सोप्या भाषेत सांगणे त्यांना साधलेले होते. प्रारंभी सतारवादना करिता गुरूजींना नेमले होते. परंतु शेठजींना मराठी शिकविण्याचे हाती घेतले. शेठजींच्या शिक्षणाला सावळाराम मास्तरांसारख्या तत्त्वनिष्ठ पुरूषाचे हाताखाली सुरूवात झाली हे एक त्यांचे भाग्यच म्हणावयाचे वास्तविक पाहता शेठजींकडे गडगंज संपत्ती होती. मनात आणले असते तर ते चैन करू शकले असते. परंतु कर्मवंशात त्यांना सावळाराम गुरूजीसारखे सात्त्विक विचाराचे गुरू लाभले होते. त्यांच्या जीवनाला एक निराळेच वळण लागले. शेठजींनी ही त्यांच्यापासून पुरेपुर लाभ घेतला. हे ही एक अवघड कामच आहे. कारण उत्तम गुरू मिळून देखील त्यांच्यापासून योग्य फायदा घेण्याचे कार्य जर त्या शिष्याच्या हातून झाले नाही तर घ्वृथा तस्य जीवितेनङ शेठजींना मराठी शिक्षण तर मिळालेच परंतु त्यांनी सावळाराम मास्तरांकडून वेदांत विषयाची गोडी चाखली. वेदांत सागरात पोहून जाणे अगम्य आहे. परंतु मास्तरसाहेबांच्या धुरंदर नावाड्याच्या सहाय्याने शेठजींनी ते धाडस केले.[२] मास्तरांच्या सल्लानेच श्रीमद् शंकराचार्य, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, या तत्त्वज्ञांनी ज्ञानवंतांच्या ग्रंथाचे अध्ययन करून श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी मास्तरांच्या प्रेरणेने अमळनेर येथे इ.स. १९१६ ला तत्त्वज्ञान मंदिराची उभारणी केली.[३] या मंदिरास आज अखिल भारतात फार मानाचे स्थान आहे.

मास्तर हे एक उत्तम सतारिया होते. तंतुवाद्ये ते उत्तम प्रकारे वाजवीत. सशास्त्र संगीत ते जाणत होते. याचा फायदाही शेठजींनी घेतला होता. शेठजी सतार वाजविण्यासही शिकले होते.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Sen... DHULE

सावळाराम मास्तरांचा सर्वात विशेष म्हणजे त्यांची सूक्ष्म व कुशाग्र बुद्धी ही होय. या बुद्धीच्या जोरावरच सर्व गोष्टी त्यांनी स्वकष्टाने संपादिल्या. एकान्तिक जिवनामुळे त्यांची बुद्धी अनेक विषयात चमकतांना दिसली नसेल, परंतु स्वभावातच परमार्थप्रणव, निवृत्ती पर असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या तरंगावरच ती खेळत राहिली. तत्त्वज्ञानाच्या सागरात ती डुबत राहिली. लहान पणापासून ते बुद्धीचे कुशाग्र होते.[४] तत्त्वज्ञान मंदिरात अनेक वेळा वादविवाद होत. त्यावेळी ते आपले विचार प्रभावीपणे मांडत. प्रा.मलकानी सारख्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा नीट अभ्यास केलेल्या गृहस्थांना ही त्यांनी आपल्या विचार वैभवाने, बुद्धीबळाने जिंकून घेतले. प्रा.मलकानी प्रथम शेठजींकडे त्यांचे विचार समजून घेण्यासाठी जात. परंतु शेठजींनीच त्यास सांगितले "मी एखाद्या खाडी सारखा आहे ; ज्या सागराचे पाणी माझ्यामध्ये येते त्या सागराकडे तुम्ही का जात नाही तेव्हा मलकानी मास्तराकडे जाऊ लागले"[५]

तत्त्वज्ञान मंदिर म्हणजे प.पू.सावळाराम मास्तर यांचे अद्वैत वेदांताचे स्मारकच होय. मास्तरांच्या जीवनाची ही इतिकर्तव्यताच होय. त्याकाळातील भारतातील क्रमांक दोनचे तत्त्वज्ञान (क्रमांक एक मद्रास येथील तत्त्वज्ञान केंद्र) अद्वैतवेदांतासाठी प्रसिद्ध होते. त्याची साक्ष आजही श्रीमदजगदगुरू शंकराचार्यांची संगमरवरी मूर्ती श्रीराम मंदिरात पूर्वेकडे तोंड करून बसविलेली आहे. हे केंद्र खास करून वेदांताचा अभ्यासासाठी प्रसिद्ध होते. ह्या केंद्रामध्ये अनेक वेदांती शिक्षक म्हणून राहिले. उदा- पं.आत्माराम शास्त्री जेरे, प्रा.माधवचंद्र ओक, प्रा.डॉ.मलकानी, प्रा.चिंगळे. तुलनात्मक अभ्यासही येथे झाला. त्यासाठी प्रा.डॉ.जी.आर.मलकानी हे प्रसिद्ध आहेत. भारतभर याचा प्रचार होऊन अनेक लोक वृत्तिधारी सहाध्याची (फेलो) म्हणून आले त्यापैकी पू.सानेगुरूजी हे एक होते. त्यांनी खान्देशाला आपली कर्मभूमीच करून टाकली. केवढी ही विचार प्रवर्तकता की एक खरा स्वातंत्र्य सेनानी येथुनच उभा रहावा की जे पुढे सानेगुरूजी म्हणून प्रसिद्ध झाले. तत्त्वज्ञान केंद्र म्हणजे आदर्श गुरूकूल म्हणावे असे होते.[६] त्यासाठी खास राखीव निधी उपलब्ध करून ठेवलेला होता. पैसा आज आहे उद्या नाहीं हे तत्त्व विचारात घेवून हे ज्ञानदान बंद होता कामा नये ही दुरदृष्टी होती. आजही प्रताप तत्त्वज्ञान केंद्र उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव यांच्या नियंत्रणात असून याला पुनर्वैभव प्राप्त करून देण्याच्या प्रयत्नात आहे. अजूनही प.पू.सावळराम मास्तरांचा पुतळा दक्षिणेकडे तोंड करून ज्ञानोपासकांना केंद्रात या म्हणून बोलावित आहे.

श्रीमंत प्रतापशेठ दिवंगत झाले तरी त्यांच्या कर्तृत्वाने ते अमर आहेत. आत्मा अमर आहे. त्या आत्मचैतन्याचा विकास आजही ह्या विविध संस्थाच्या रूपाने अनुभवत आहोत. या प्रकारे प.पू.सावळाराम मास्तर, श्रीमंत प्रताप शेठजींच्या शिष्याच्या माध्यमातून आपल्याला जे काही समजले जेवढे समजले. तेवढ्याचेही आम्ही ऋण समजून त्या महापुरूषाच्या ऋणातच राहून कृतज्ञ होऊ इच्छितो. त्या ज्ञानगंगेने आमच्या सारख्या असंख्य बांधवांना तन-मन-धन ह्या त्रिरला वैभवाच्या रूपाने पवित्र केलेले आहे. ह्या श्रीमंत प्रतापचा प्रतापी विद्यार्थी जगभर पसरलेला आहे. हा सर्व प्रभाव प.पू.सावळराम मास्तरांच्या माध्यमातून श्रीमंत प्रताप शेठजींच्या कर्तृत्वातूनच झाला.[७]

प.पू.सावळराव मास्तर व श्रीमंत प्रताप शेठ ही गुरू शिष्याची जोडी जणू काही आजही गजाननाला हात जोडून हेच सांगत आहे की, जीवनामध्ये रक्षण सुखोपभोग पराक्रम आणि अध्ययन महत्वाचे असूनही द्वेष भावना गेली नसेल तर जीवन निरर्थक होऊन जाते. ज्यामुल्यांसाठी आयुष्यभर प.पू.सावळराम नाईक मास्तर आणि त्यांचे शिष्य श्रीमंत प्रताप शेठजी जगले त्या दोन्हीही गुरू-शिष्य महानुभावांना सादर सविनय प्रणाम.

संदर्भ

१) करंजे मनिष आर., 'श्रीमंत प्रतापशेठ : व्यक्ती आणि कार्य', एम.फिल. शोध निबंध, पृ.१४

२) ओक माधवराव रामचंद्र, 'श्रीमंत प्रतापशेठ', अमृत महोत्सव ग्रंथ, डिसेंबर १९५४.

३) साने पांडूरंग सदाशिव, 'कै.सावळाराम मास्तर यांचे आत्मचरित्र (लेख)', सावळराम मास्तर चरित्र आठवणी व तत्त्वविचार ग्रंथ, १९२९, पृ.७

४) कित्ता - ४

५) कित्ता - ५

६) करंजे मनिष आर., 'श्रीमंत प्रतापशेठ : व्यक्ती आणि कार्य', एम.फिल. शोध निबंध, पृ.२६

७) कित्ता - २७

Senior College DHULE

C-100 (10)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Issue-17, Vol-11, Jan. to Mar.2017

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

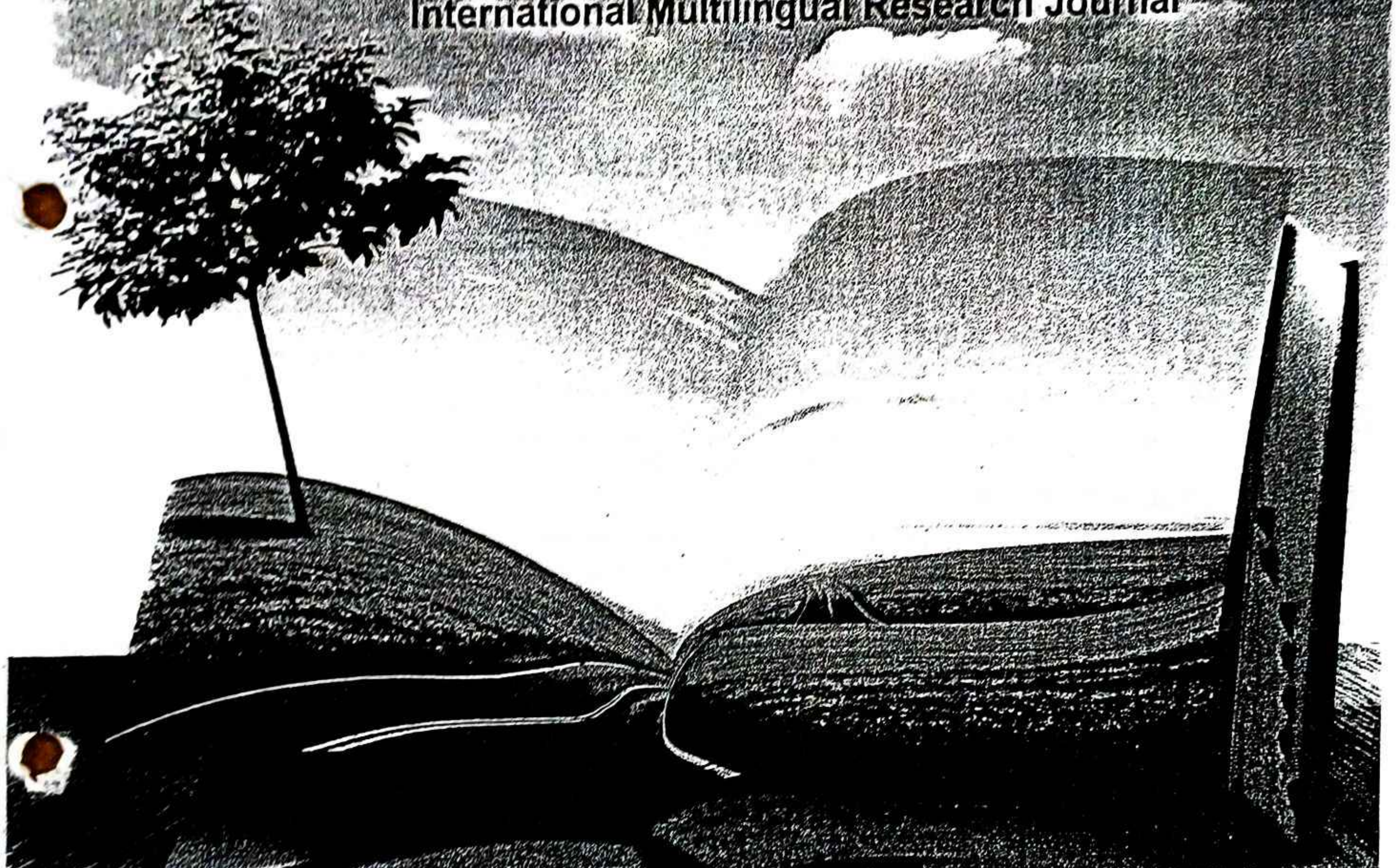

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

16) वारकरी सांप्रदायिक कीर्तनाची स्वरुप वैशिष्ट्ये || 65
प्रा.डॉ. एच.डी. आकोटकार, जि. बुलडाणा.

17) देऊळगाव राजा शहरातील नागरिकांसाठी ग्राहक संरक्षण कायद्याची उपयोगिता व जनजागृती- एक चिकित्सक अभ्यास || 68
प्रा. डॉ. विनोद रतिराम बन्सिले, देऊळगाव राजा

18) वस्तु व सेवा विक्रीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका || 72
डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे.

19) वारकरी संतांचा सामाजिक सुधारणावादी दृष्टिकोन || 75
प्रा. डॉ. संभाजी जाधव, जि. नांदेड

20) मराठी आणि हिंदीतील दलित कविता || 78
प्रा. डॉ. विजय विष्णुपंत केसकर, जि.पुणे

21) भूतान आणि भारताची बाह्य, अंतर्गत उर्जा सुरक्षा || 81
प्रा. डॉ. एस. पी. ढाके, प्रा. दिनेश दयाराम माळी, जि. धुळे

22) वारुताई वासुदेव दास्ताने यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात योगदान || 83
प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन, जि.जळगाव

23) लातूर जिल्हयातील अनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथालयात सिक्स सिग्मा या तंत्राचे उपयोजन : एक अभ्यास || 86
श्री. धनंजय एल. मोतेवार, जि. लातूर, डॉ. सौ. शालीनी एम. साखरकर, जि. नागपूर

24) मधु सावंत यांच्या कथेतून आलेले ग्रामीण राजकीय वास्तव || 90
प्रा. संगीता मुंढे, हिंगोली.

25) संत कवयित्री जनाबाईच्या काव्यातील प्रतिमासृष्टी || 92
माया विठ्ठलराव पराते, नागपूर

26) दुर्गा भागवत यांच्या 'ऋतुचक्रातील' निसर्ग वर्णनाचे वेगळेपण || 95
प्रा. किशोर आर. पाठक, जि. जळगांव

27) मराठवाडयातील पाणलोट क्षेत्राचीसद्य परिस्थिती : एक अभ्यास || 96
डॉ. पाटील बी. ए., केज.

28) श्री क्षेत्र तुळजापूर : एक जागृत शक्तिपीठ || 100
प्रा. पाटील व्ही.एम., बीड

29) अनुसूचित जाती—जमातींसाठी समावेशक योजना आणि कार्यक्रमाचे विश्लेषण || 102
प्रा. सुप्रिया दिनानाथ पावसकर, रत्नागिरी

30) दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर व मराठवाडा विकास - एक दृष्टीकोन || 105
प्रा. साबळे बालाजी आनंदा, जि.बीड

...pha's Arts, Com. & Science ... DHULE

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-11 | 072

C-103

18

वस्तु व सेवा विक्रीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका

डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे,
बँकींग व व्यवसायिक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना :-

मानवाने लावलेल्या अनेक शोधांपैकी मुद्रण कलेचा लावलेला शोध महत्त्वाच्या शोधांपैकी एक आहे. आज याचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार आणि प्रचार आलेला आहे. समाज प्रबोधनाचे करमणूकीचे व माहिती प्रसारणाचे एक प्रभावी साधन म्हणजे प्रसार माध्यमे होय. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रसार माध्यमाचे प्रमाण मर्यादित होते. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात खेड्यापर्यंत प्रसारमाध्यमे पोहोचली. सुरुवातीच्या काळात रेडिओ व वृत्तपत्रे हीच प्रसार माध्यमाची साधने होती. आज हे चित्र बदलले आहे. दृकश्राव्य साधनांचा मोठ्या प्रमाणात प्रचार-प्रसार झालेला दिसतो. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दुरदर्शन, मोबाईल व इंटरनेट यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली ही प्रसारमाध्यमे झालेली एक क्रांतीच आहे. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' रुपाने लावलेले रोपटे आज विविध वृत्तपत्रांच्या रुपाने वटवृक्ष झालेले आहे. या प्रगतीमुळे दिल्लीत घडलेली घटना काही मिनिटात गल्लीमध्ये कळू लागली आहे. तसेच समाजामध्ये हक्क व कर्तव्याची जाणीव लोकांना यामुळे होऊ लागली आहे. प्रसार माध्यमामुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय उत्पादित मालाची माहिती मिळते. याबरोबरच उत्पादित मालाची प्रसिद्ध करून त्याच्या विक्रीत वाढ घडवून आणण्याचे काम प्रसारमाध्यमांमुळे होते. एकुणच समाज विकासाचे पर्यायाने देशाला विकसित करण्यामध्ये प्रसारमाध्यमांचा सिंहाचा वाटा असतो. आजच्या स्पर्धेच्या जगामध्ये अधिकाधिक उत्पादन करून, जास्तीत जास्त नफा मिळविणे हे प्रत्येक उत्पादकाचे अंतिम उद्दिष्ट असल्याचे दिसते. आता मोठ्या प्रमाणात वस्तु व सेवांचे उत्पादन करून कमी किंमत ठेवून वस्तुची विक्री होत नाही तर त्यासाठी त्या वस्तु व सेवाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार-प्रचार किंवा जाहिरात करणे आवश्यक असते. आज जेवढा वस्तु उत्पादन करण्याला खर्च येतो तेवढा किंवा त्यापेक्षाही अधिक खर्च जाहिरातीवर करावा लागतो. तेव्हा त्या वस्तुची विक्री होती. बाजारात वस्तु व सेवा कितीही चांगल्या दर्जाची असली तरीही लोक ती वस्तु खरेदी करत नाही. कारण आपण जाहिरातीच्या एवढ्या अधिन गेलेलो असतो की, त्या वस्तुची जाहिरात किंवा नाव आपण कधी ऐकलेले नसते. याचाच अर्थ वेगवेगळ्या प्रसारमाध्यमांद्वारे उत्पादित वस्तु व सेवांची जाहिरात केल्याशिवाय वस्तुची विक्री होत नाही.

व्याख्या -

बोर्लींग सी. एल.

"वस्तु आणि सेवेसाठी मागणी निर्माण करण्याच्या कलेला जाहिरात असे म्हणतात."

प्रा. जे. ई. लिटिलफिल्ड-

"जाहिरात म्हणजे अधिक नफा कमविण्याच्या उद्देशाने संभाव्य ग्राहकांची मने मळवून त्यांच्याशी सुसंवाद साधण्याचा केलेला प्रयत्न होय."

या व्याख्यांवरून आपल्या लक्षात येते की, जाहिरातीचा मुळ हेतु वस्तु व सेवांची अधिकाधिक विक्री करून नफा कमविणे, ग्राहकांना वस्तु व सेवा विकत घेण्यास प्रवृत्त करणे आणि ग्राहक टिकवुन ठेवणे आहे. याबरोबरच जाहिरातीमुळे प्रसार माध्यमांना देखील चांगला आर्थिक फायदा होतो.

आज प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनात पदोपदी जाहिरातीचा संबंध येतो. मनुष्याने घरात सकाळी चहाचा कप हातात घेतल्यापासुन ते घराबाहेर पडल्यावर कशाला आजचे कोणतेही वर्तमानपत्रे घ्या त्यामध्ये १/२ भाग जाहिरातच असते किंवा दुरदर्शनवरील कुठलाही कार्यक्रम घ्या तो जाहिराती शिवाय असुच शकत नाही. या जाहिरातीची लोकांना एवढी सवय झाली की, केव्हा जाहिरात येईल व केव्हा संपेल हे लोक आधीच समजू लागले आहे. विना ब्रेक एखादा कार्यक्रम असलाच तर काहीतरी चुकल्या-चुकल्यासारखे वाटते. एवढा मनुष्य जाहिरातीशी जोडला गेला आहे. प्रसार माध्यमाचा जनमानसाच्या मनावर चांगलाच परिणाम झालेला दिसतो. कारण मानवाला आवश्यक असणाऱ्या सर्वच वस्तु व सेवांची माहिती किंवा ओळख प्रसारमाध्यमांद्वारे होते. याला खेड्यामधील माणुस देखील अपवाद नाही. याचे कारण म्हणजे आज खेड्यात देखील दुरदर्शन, वृत्तपत्रे, रेडिओ, मासिके,

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

पोस्टर्स, फलक, बॅनर्स व मोबाईल इत्यादी प्रसारमाध्यमांच्या सोईसुविधा उपलब्ध आहेत. या प्रसार माध्यमांद्वारे करण्यात येणाऱ्या प्रसारणाच्या माध्यमातून आपण कसे जगावे इथपासुन ते कोणत्या वस्तु वापराव्या, कोणत्या टाळाव्या, कोणत्या वस्तु कोठे मिळतील, बाजारात कोणकोणत्या वस्तु नविन आल्या ते व त्याचा वापर कसा करावा इथपर्यंत इंत्यभूत माहिती देतात.

प्रचार किंवा जाहिरात करून विशिष्ट गोष्टीची माहिती लोकांना देणे ही एक कला आहे. परंतु ही कला भारतामध्ये नविन नाही. ही कला प्राचीन काळापासुन चालत आलेली आहे. फरक एवढाच की, ती आजच्या एवढी नावारुपाला आलेली नव्हती. शिवाय तिला व्यवसायिक स्वरुप आलेले नव्हते. पूर्वी व आजही काही खेडेगावात दवंडी पिटवून लोकांना माहिती देण्याची पद्धत होती व आहे. राजे महाराजे आपला संदेश प्रजेपर्यंत पोहचविण्यासाठी ढोल वाजवुन दवंडी देऊनच संदेश पोहचवत असत. कालांतराने त्यामध्ये बदल होत गेला. यामुळे लोकांना माहिती देण्याचे एक नवीन माध्यम मिळाले. यानंतर प्रसारमाध्यमाची प्रगती उत्तरोत्तर होतच गेली. सुरुवातीला आपल्या उत्पादित वस्तु व सेवांची माहिती लोकांना देणे एवढाचा जाहिरातीचा उद्देश होता. आज जाहिरातीचा प्रमुख उद्देश म्हणजे उत्पादित वस्तु व सेवांची जाहिरात करून लोकांना उत्पादित वस्तु व सेवा घेण्यासाठी प्रवृत्त करणे व तसेच कायम ठेवणे हा आहे.

आज प्रत्येक क्षेत्रात प्रसारमाध्यमांचे तंत्र पोहचल्याचे दिसते. आपली आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी कर्ज कोठुन घ्यावे? गुंतवणुक कोठे करावी? धोक्यापासुन संरक्षण मिळविण्यासाठी कोणता विमा काढावा? आरोग्य कसे सुधारावे? चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळविण्यासाठी कोणत्या महाविद्यालयाची निवड करावी? अशा एक नव्हे दोन नव्हे तर असंख्य प्रश्नांची सोडवणुक करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांद्वारे संदेश मिळतो आहे. सुप्रसिद्ध तज्ज्ञ 'एडवर्ड फिल' यांनी असे म्हटले आहे की, ''कोणत्याही व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जाहिरात केलीच पाहिजे.'' याचाच अर्थ उत्पादित वस्तु व सेवांची अधिकाधिक विक्री करण्यासाठी आणि भरमसाठ नफा मिळविण्यासाठी आज जाहिरात करणे आवश्यकच झाले आहे. प्रसारमाध्यमांद्वारे नविन उत्पादनाची ओळख करून दिली जाते. त्याबरोबरच त्या वस्तुचे गुणवैशिष्ट्ये, उपयोगिता याबद्दल ग्राहकाच्या मनावर ठासवून त्या विशिष्ट वस्तु व सेवांची गरज निर्माण करण्यात येते. शिवाय दोन वस्तुंमधील भेद दाखवुन आपलीच वस्तु ग्राहकाने खरेदी करावी यासाठी प्रवृत्त करता येते. येथे एक बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे. जाहिरातीमध्ये दोन वस्तुची / उत्पादनाची तुलना करतांना दुसऱ्या वस्तुचे किंवा कंपनीचे नाव न घेता सर्वसाधारण वस्तुपेक्षा आमची वस्तु किंवा उत्पादन कसे अधिक उत्कृष्ठ आहे हे सांगितले जाते. शिवाय किंमत युद्ध न करता वस्तु विक्रीसाठी वेगवेगळ्या क्लृप्त्यांचा वापर केला जातो. त्यामध्ये एका वस्तुवर दुसरी वस्तु फ्री देणे, १० ग्रॅम जादा देणे, घरपोच सेवा देणे, वॉरंटी देणे, त्या वस्तुमध्ये गोल्ड क्वाईन आहे असे सांगणे इत्यादी.

जाहिरातीचा किंमतीवरील परिणाम –

आज स्पर्धेच्या जगामध्ये उत्पादित वस्तु व सेवांचा प्रसार-प्रचार, त्याची जाहिरात करावीच लागते. स्पर्धेच्या काळात उत्पादन खर्चाबरोबर जाहिरात खर्च केला जातो. यामुळे वस्तुच्या किंमती वाढतात. वस्तुच्या किंमतीबाबत म. गांधींचा असा विश्वास होता की, ''जाहिरातीमुळे वस्तु व सेवांची खरेदी किंमत वाढते आणि त्यामुळे सामान्य नागरिकाला ओझे होते.'' मात्र हे म्हणणे अल्पकाळासाठी सत्य आहे. परंतु दिर्घकाळाचा विचार केल्यास हे विधान खोटे ठरते. कारण दिर्घकाळात अधिक जाहिरातीमुळे वस्तुला मोठ्या प्रमाणात मागणी वाढते. वाढत्या मागणीमुळे त्या वस्तुचे अधिकाधिक उत्पादन करावे लागते. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन झाल्यास उत्पादन-वाटप किंवा त्यामध्ये विशेषीकरण केल्याने सरासरी उत्पादन खर्च कमी कमी होत जातो. हा फायदा कमी किंमतीच्या स्वरुपात ग्राहकांकडे हस्तांतरित करणे उत्पादकाला शक्य होते. शिवाय उत्पादनात अत्याधुनिक यंत्रा-तंत्राचा वापर होऊ लागतो. यामुळे एकुण उत्पादन तर वाढतेच शिवाय वस्तुची किंमत कमी होण्याला हातभार लागतो. सारांश रुपाने असे म्हणता येईल की, दिर्घकाळात जाहिरातीमुळे ग्राहकांना द्याव्या लागणाऱ्या किंमतीत घट होऊ लागते याचा फायदा ग्राहक, उत्पादक व देशाला होतो.

प्रसारमाध्यमे जनतेला वेगवेगळ्या वस्तु व सेवांची माहिती देते. त्या वस्तुविषयी आवड निर्माण करते. या आवडीमधुन गरज निर्माण होते आणि यातुनच वस्तुची विक्री होते. याशिवाय आर्थिक बाजु हे प्रसारमाध्यमाचे महत्वाचे अंग आहेच. आपल्याच वस्तुची अधिकाधिक विक्री व्हावी हा जाहिरातीचा गर्भितार्थ असतो. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, व्यापारी क्षेत्रातील जाहिरात ही वस्तु व सेवांच्या

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Jan. To Mar. 2017 Issue-17, Vol-11 | 074

अधिकाधिक विक्रीच्या उद्देशानेच केली जात असते. प्रसारमाध्यमामुळे वस्तु व सेवांचा खप वाढतो ही एक बाजू आहे तर याची दुसरी बाजू म्हणजे प्रसारमाध्यामुळे आणि प्रसारमाध्यमामध्ये अनेक लोकांना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या रोजगार मिळतो आहे. आज प्रत्येक उत्पादक आपल्या वस्तु व सेवांची कोणत्या ना कोणत्या प्रसारमाध्यमाद्वारे प्रसार प्रचार करीत असतो अन्यथा उत्पादन बंद करावे लागते.

वेगवेगळ्या प्रसारमाध्यमाद्वारे नजरेसमोर येणाऱ्या वस्तु व सेवा आपल्याकडेही असाव्यात असे प्रत्येकालाच वाटत असते. काही मुठभर श्रीमंत लोक जाहिरातीमध्ये दिसणाऱ्या वस्तु आपल्याकडे असणे प्रतिष्ठेचे लक्षण समजतात. ही प्रतिष्ठा राखण्यासाठी किंवा आपण वेगळे आहोत हे दाखविण्यासाठी जाहिरातीमध्ये दिसणाऱ्या वस्तु तात्काळ खरेदी करतात. तर दुसरीकडे आपल्या शेजाऱ्यांनी जी वस्तु घेतली तशी वस्तु आपल्याकडे देखील असावी म्हणुन तो ही ती वस्तु खरेदी करतो. याला अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. 'ड्युसेनबरी' 'प्रदर्शन परिणाम' म्हणतो. या प्रदर्शन परिणामामुळे देखील वस्तुची विक्री मोठ्या प्रमाणात होते. म्हणुनच असे म्हणतात की, जाहिरात हे वस्तु व सेवांची जास्तीत जास्त विक्री घडवुन आणण्याचे अत्यंत प्रभावी हत्यार आहे. प्रसार माध्यमाच्या किंवा जाहिरातीमधुन अत्यंत नाजुक आणि जवळच्या नात्याला, प्रेमाला व भावनिक विषयाला हात घातला जातो व जाहिरात अधिक प्रभावी बनविली जाते. उदा. आई-वडिल आपल्या मुलांसाठी, प्रियकर आपल्या प्रियशीसाठी किंवा आपल्या भविष्याच्या सुरक्षेसाठी किंवा पाल्याच्या सुरक्षेसाठी इत्यादी. याशिवाय जाहिरातीमध्ये सर्वाधिक भर हा सुंदर दिसण्यावर दिला जातो. व त्यासाठी जगभरातील विविध कंपन्या विविध वस्तु किंवा साहित्याची निर्मिती करून जाहिरात करतात. आज घडीला जाहिरात बघितली तर सुंदर दिसण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तुच्याच अधिक जाहिराती दिसतात.

प्रसार-माध्यमे किंवा जाहिरातीची दुसरी बाजु देखील अतिशय महत्वाची आहे ती म्हणजे या माध्यमातुन समाजाच्या हिताच्या, देशहिताच्या देखील जाहिराती असतात. देशाच्या विकासाला आवश्यक बाबी किंवा सरकारचे ध्येय धोरणे, सरकारच्या विविध जनहितार्थ योजना, लोककल्याणकारी योजना, आरोग्याच्या योजना, गोरगरीबांसाठीच्या योजना, शेतकऱ्यांसाठीच्या योजना इ. ची देखील जाहिरात केली जाते आणि म्हणुन प्रसार माध्यमाला लोकशाहीचा तिसरा आधारस्तंभ म्हणुन ओळखले जाते.

प्रसार माध्यमामुळे संस्कृतीवर आघात होत असल्याचा एक सर्वसाधारण आरोप केला जातो व तो काही प्रमाणात सत्य देखील आहे. कारण आज आपण बघतो की, भारतामध्ये विविध जाती धर्मांचे लोक एकत्र राहतात. मात्र आपली संस्कृती प्रत्येक धर्म टिकवून आहे. मात्र या जाहिरातीमुळे आणि जागतिकीकरणामुळे भारतीय संस्कृतीवर पाश्चमात्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढत असल्याचा दिसतो. असे असले तरी समाजाची तर्कसंगती व विचारशक्ती बघता प्रसारमाध्यमे समाजाची अभिरूची बदलवू शकत नाही असे म्हणता येईल.

*** ग्राहकांच्या दृष्टीने प्रसार माध्यमाचे महत्वः-**

१) ग्राहकांना ज्ञान मिळते.

२) दर्जेदार व प्रमाणित वस्तुची हमी मिळते.

३) वस्तु व सेवा कमी श्रमात व कमी वेळेत खरेदी करता येते.

४) ग्राहकांना योग्य वस्तुची निवड करता येते.

५) लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो.

६) कमी किंमतीत वस्तु उपलब्ध होतात.

७) वस्तु विषयीची संपूर्ण माहिती मिळते.

८) नवनविन वस्तु व बाजाराविषयी माहिती मिळते.

९) विविध वस्तुच्या गुणधर्मात, दर्जात आणि किंमतीतील फरक कळतो.

१०) प्रसार माध्यमे ग्राहकांच्या स्वातंत्र्याला चालना देऊन वस्तु निवडण्याची क्षमता उंचावते.

*** उत्पादकांच्या दृष्टीने प्रसारमाध्यमाचे महत्वः-**

१) प्रसार माध्यमामुळे उत्पादकांच्या विक्रीत वाढ होते.

२) राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय वस्तुची माहिती मिळते त्यामुळे बाजारपेठांची कक्षा रूंदावते.

३) मागणीत सातत्य टिकुन राहते.

४) उत्पादकाला किंमतीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते.

५) उत्पादकाच्या मालाला प्रतिष्ठा/लौकिक प्राप्त होतो.

६) विक्रेत्याला कामात मदत होते.

*** प्रसारमाध्यमांवर करण्यात येणाऱ्या टिका:-**

१) क्षणोक्षणी विरोधात्मक विधाने समोर येतात. याचा मानवी मनावर आणि समाजावर घातक परिणाम होतो.

२) फसवेगिरी-वस्तु विषयीची खोटी व विपर्यास्त

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

माहिती, प्रलोभने व अतिशोयोक्ती करुन लोकांना फसविले जाते.

३) वस्तुची सत्यता लपविली जाते.

४) नको असलेली विधाने बारिक अक्षरात छापली जातात.

५) ग्राहकांमध्ये गोंधळ किंवा संभ्रम निर्माण होतो.

६) उत्पादन खर्चात वाढ होते.

७) राज्यकर्त्यांची हातची बाहुले बनली आहे.

*** सारांश:-**

वरिल प्रमाणे प्रसार माध्यमावर टिका करण्यात येत असल्यातरी आज जागतिकीकरणाच्या व स्पर्धेच्या काळात प्रसारमाध्यमामुळे वस्तुला निर्माण होणारी मागणी, त्यामुळे वस्तुच्या विक्रीत होणारी वाढ, वस्तु व सेवांच्या उत्पादनात होणारी वाढ, रोजगारात वाढ आणि यातुन नविन संपत्तीची होणारी निर्मिती हा क्रम प्रसारमाध्यमाचे सहाय्य होते ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

*** संदर्भ ग्रंथ :-**

१) विपणन प्रक्रिया आणि प्रसिद्धी- प्रा. एल.पी. वाकळे.

२) भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज- जे.व्ही. विलानिलम, अनुवाद- जयमत दळवी.

३) जाहिरातीचे जग- यशोदा भागवत.

४) पत्रकारिता रूप आणि स्वरूप- डॉ. निशीगंधा व्यवहारे.

५) मीडिया शोध- ऋतु गोठी.

❑❑❑

19

वारकरी संतांचा सामाजिक सुधारणावादी दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव,
मराठी विभाग प्रमुख,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

****

वारकरी संतांची विचारधारा सुधारणवादी असून, त्यांचा समाजाकडे आणि धर्माकडे पाहण्याचा एक स्वतंत्र दृष्टिकोन आहे. समाजातील दोष दूर करून समाज व धर्म यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांनी अनेक प्रकारे प्रयत्न केले. अभंग हे त्यापैकी एक माध्यम आहे. अभंगातून समाज, व्यक्ती, धर्म यांत सुधारण घडवून आणण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला आहे. संतांच्या काळात धर्मात पाप-पुण्य, मोक्ष या नावाखाली ज्या अनेक वाईट गोष्टी चालत होत्या, त्यांची संतांना काळजी वाटत असे व त्यातून समाजाचे हित करावे, ही भावना तयार झाली. धर्मांचे, परमेश्वराचे खरे स्वरूप समाजासमोर आणण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. प्रत्येक कालखंडात संतांनी सामान्य माणसाचे नेतृत्व करीत विधायक सुधारणा झाल्या पाहिजे, ही भूमिका घेतल्याचे दिसून येते. प्रसंगी त्यांनी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी कठोर शब्दांनी प्रहार केले; पण समाजाच्या दुर्वर्तनावर, प्रहार करीत असताना त्यांनी समाजाला कधी अपमानित केले नाही. समाज किंवा व्यक्तीमधे बदल घडवून आणण्यासाठी त्याला अपमानित करण्याची आवश्यकता नाही, हे ते जाणत होते. त्यामुळे त्यांनी कधी परमेश्वरभक्तीच्या माध्यमातून, तर कधी प्रेमळ शब्दांतून समाजाला त्याची चूक लक्षात आणून दिली.

संत नादेमवांनी देशात भ्रमंती केली असल्यामुळे तत्कालीन समाजाचे त्यांनी सूक्ष्म निरीक्षण केले. त्यातून त्यांनी कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, व्यक्तिमन, परमेश्वर अशा अनेक विषयांवर अभंगरचना केली. यात वेळोवेळी सुधारण झाली पाहिजे, असे त्यांना वाटत असे. व्यक्तीने विवेक जपला पाहिजे, हे सांगताना ते म्हणतात, "सर्व पाप पुण्य हीचिं दोन्हीं भांडी । विवेक न सांडी येतां जातां।।१।।"[१] चांगले व वाईट यांतील फरक जाणण्याची ताकद विवेकाने प्राप्त होत असते. त्यामुळे विवेक जपा, असे नामदेव म्हणतात. त्यांनी व्यक्ती व समाज अधिकाधिक कसा विवेकशील

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

VOLUME - V ISSUE -II MARCH-AUGUST - 2017 AURANGABAD

IMPACT FACTOR
2016
4.08
Impact Factor (www.sjifactor.com)

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),

M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
४	खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरांचे पर्यटनातील स्थान **प्रशांत किसन पाटील** **प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर**	१०-१३
५	अजिंठा लेण्यातील भित्तिचित्रे ही तत्कालीन समाज-जीवनाचा आरसा आहेत : सामाजिक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण **सौ. राधिका सुधीर टिपरे**	१४-१८
६	भारत-जपान नागरी अणुकरार : एक दृष्टिक्षेप **प्रमोद भगवानराव जाधव**	१९-२०
७	बहुजन उध्दारक : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. संजय शिंदे**	२१-२५
१	आधुनिक समाज में तीन तलाक और नारी सशक्तीकरण **अरुण कुमार गुप्ता**	१-५

'आयडिल' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील.

हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अॅण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

4

खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरांचे पर्यटनातील स्थान

प्रशांत किसन पाटील
संशोधक विद्यार्थी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.
प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
संशोधन मार्गदर्शक, इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तवाना

खान्देशी संस्कृतीचे वैभव शब्दात साकारताना स्वाभाविकपणे इतिहासाची साक्ष घेतली जाते, वाङ्मयाचे अवलोकन केले जाते अन् त्यातून साकारतो या प्रांताचा समृध्द वारसा. नव्या आधुनिकतेशी नाते जोडताना खान्देशाने जुन्या पुराण्या घटनास्थळांनाही सांभाळत इतिहासाला जितेजागते ठेवले आहे. खान्देशात अशी ऐतिहासिक आधार असलेली अनेक स्थळे ठायी ठायी आढळतात.

कोणत्याही परिसराची संस्कृती, इतिहास यांचा अभ्यास करायचा असेल तर आपण अनेक साधने वापरतो. त्यातील एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे कला. मानवाने आदिम काळापासून आपल्या मनातील भावना, विचार आपली श्रध्दा व्यक्त करण्यासाठी कलेचाच आधार घेतला. कलेचा अभ्यास केला की अनेक गोष्टींचे ज्ञान होते. या कला प्रकारातील एक महत्त्वाची कला म्हणजे शिल्पकला होय.

पर्यटन- ही संज्ञा प्रवास (टूर) या शब्दाशी संबंधित आहे आणि प्रवास (टूर) हा शब्द लॅटिन भाषेतील TORNOS शब्दापासून आलेला आहे. त्याचा मूळ अर्थ वर्तुळ असा आहे. याच शब्दापासून पुढे वर्तुळाकार प्रवास किंवा पॅकेज टूर्स हा शब्द रुढ झाला.[१] मनोरंजन, फुरसत किंवा कामासाठी केलेला प्रवास म्हणजेच पर्यटन. जागतिक पर्यटन संस्था (World Tourism Organisation) ही जे लोक प्रवास करुन आपल्या परिसराबाहेरील जागी जाऊन सलग एक वर्षापेक्षा कमी काळ मनोरंजन, काम वा इतर कारणांसाठी रहातात ते अशी पर्यटकांची व्याख्या करते.[२] धार्मिक पर्यटन ज्यात आपण धार्मिक स्थळांना भेटी देतो.धार्मिक पर्यटनातून मंदिरांची माहिती होते. या मंदिरांच्या स्थापत्य शैलीवरुन त्याभागाची आर्थिक व वास्तू समृध्दी तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थितीची जाण आपणास होते. तेथील ऐतिहासिक वारसा आपणास कळतो. खान्देशातही अशाच धार्मिक पर्यटनास मोठा वाव आहे. त्यातीलच एक म्हणजे खान्देशात असलेले अनेक वैशिष्टयपूर्ण असे हेमाडपंथी मंदिरे होय.

हेमाडपंथी शैली विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेस मंदिरबांधणीचा प्रकारास हेमाडपंती बांधणी म्हणतात. या बांधणीचा विशेष असा, की देवालयाचे [illegible]णाचे चिरे त्रिकोण, चौकोन, काट-कोन, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ इ. आकारांत घडवून ते एकमेकांत इतक्या कुशलतेने बसविलेले असतात, की त्यामुळे इमारतीच्या प्रत्येक अवयावाला दुसऱ्या अवयवाचा आधार मिळून वरचे छतही मजबूतपणे राहू शकते. हे अवयव एकमेकांस चिकटून राहण्यासाठी माती, चुना किंवा सिमेंटसारखा पदार्थ वापरावा लागत नाही.[३] या प्रकारची मंदिरे १३-१४ व्या शतकात बांधली गेली.

या पध्दतीत चौकोनी गाभारा, सभामंडपाला अनेक अलंकृत खांब, खांबावर आणि छतावर पौराणिक प्रसंगांची कोरीव चित्रे, दर्शन-भागी भोगमंडप, कोनयुक्त भिंती, सर्व बांधकाम काळया पाषाणाचे, पूर्वाभिमुख देवालय आणि काही ठिकाणी कमानी काढून सभामंडपाला आधार दिलेला दिसतो. गाभाऱ्याच्या प्रवेश दरवाज्यावर वरच्या बाजूला देवीची मूर्ती तर खालच्या भागी कपालधारी शिवमूर्ती कोरलेली असते.

धनंजय आचार्य यांच्यामते,यादवकालीन साहित्यातून, पाषाणांवरील कोरीव लेखांतून, आलंखांतून प्राचीन भारताविषयी यथार्थ माहिती उपलब्ध होते.[४] देवगिरीच्या यादव राजांच्या कारकिर्दीत खानदेशात हेमाद्री पंथी मंदिरांची अनेक ठिकाणी उभारणी करण्यात आली. यादवांचा मंत्री हेमाद्री याने ती मंदिरे उभारण्यास प्रोत्साहन दिल्यामुळे ती मंदिरे हेमाद्री नावाने ओळखली जातात. चाळीसगाव जवळील पाटणा, वाघळी, संगमेश्वर, शेंदुर्णी, लोहारा, कुऱ्हाड (जामनेर) चांगदेव, दिघी इत्यादी पूर्व खानदेशातील ठिकाणी ती मंदिरे बांधण्यात आली होती. पश्चिम खानदेशातही

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science DHULE

बलसाणे आणि इतर ठिकाणी ही मंदिरे चांगल्या स्थितीत उभी असलेली दिसून येतात. याबाबत पाध्ये म्हणतात, नगर, नाशिक, खानदेश व पुणे याभागात तसेच व-हाड व निजामाच्या राज्यातील काही भागात हेमाडपंथी मंदिरांद्वारे धर्मजागृतीचे कार्य नेटाने पार पडले.[५]

हेमाडपंथी मंदिरे

बलसाणे - खानदेशातील हेमाडपंती मंदिराचा एक समूह धुळे जिल्हयातील बलसाणे येथे आहे. एकूण नऊ मंदिरे आज येथे उभी आहेत. या समूहात समोरासमोर दोन मंदिरे आहेत. बाकीचे एका सरळ रेषेत. ही दोन्ही मंदिरे आकाराने मोठी आहेत. या शिवमंदिरांच्या गर्भगृहात शिवलिंग आहेत. समोर मंडपात नंदीची मूर्ती आहे. कलात्मक मूर्त्या मंदिराच्या सर्व अंगावर दिसतात. त्यामध्ये नृसिंह, त्रिविक्रम, भैरव, शिवतांडव, पार्वती, महिषासूर मर्दिनी अशा नानाविध प्रकारच्या मूर्ती आढळतात.

बिल्हाळे - भुसावळ पासून काही किलोमीटर अंतरावर बिल्हाळे या गावी अतिशय सुंदर असे हेमाडपंती मंदिर आहे. या शिवालयास कपिलेश्वर महादेव असे स्थानिक नाव आहे.

संगमेश्वर - पाचोरा तालुक्यातील नगरदेवळे जवळ गडद, अग्नावती, खाशा या तीन लहान नद्यांचा त्रिवेणी संगमावर, एका उंच टेकाड्यावर संगमेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे.

गारखेडे - कपिलेश्वराचे हेमाडपंती मंदिर गारखेडे तालुका जामनेर येथे आहे. खान्देशातील हेमाडपंती मंदिरातील हे एक सुंदर मंदिर आहे.

पद्मालय - महाराष्ट्रातील गणेश मंदिरांची किंवा गणेश भक्तीची वाढ झालेली दिसते. पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील गणेश मंदिरांना एक वेगळ्या प्रकारचे स्थान त्यामुळे निर्माण झाले आहे असे दिसून येते. गणेशाच्या अडीच पीठापैकी खान्देशात एक आहे ते म्हणजे एरंडोल तालुक्यातील पद्मालय हे होय.

पाटणादेवी चाळीसगाव शहरापासून नैऋत्येला १८ कि.मी.वर पाटणादेवीचे (चंडिकादेवी) पुरातन मंदिर आहे. दरवाजाच्या द्वारशाखेवर खालच्या बाजुस उभ्या असलेल्या स्त्रीचे शिल्प आहे. स्तंभावर त्रिभंग अवस्थेतील विष्णुशिल्प आहे. विष्णुशिल्प दोन्ही बाजुस आहेत. स्तंभाच्या बाहयबाजु शिल्पविरहीत आहेत. या लेण्याचा कोरीवपणा सोडला तर त्याची रचना व बांधणी हेमाडपंती मंदिराप्रमाणे स्पष्ट दिसते. महाराष्ट्रातील हे हिंदू लेणे सर्वात अलीकडील काळातील असावे. आतील शिल्प व इतर बांधणीवरुन निकुंभांच्या शेवटच्या काळातील हे विष्णुमंदिर असावे.[६]

वाघळी - चाळीसगाव भडगाव रोडवर चाळीसगावपासून काही किलोमीटर अंतरावर वाघळी येथे आज महानुभवांचे श्रीकृष्ण मंदिर म्हणून ओळखले जाणारे हेमाडपंती मंदिर आहे. इ. स. १०६९ मध्ये हे मंदिर मौर्यराजा गोविंद याने बांधल्याचा व त्याला गाव दान दिल्याचा शिलालेख या मंदिरात आहे. प्रवेशद्वारावर व स्तंभावर उत्कृष्ट कोरीव काम आहे. या मंदिराच्या खांबावर दोन प्रकारचे शिर्षकस्तंभ आहेत. हे या मंदिराचे विशेष आहे. यानंतर दुसरे विशेष म्हणजे या मंदिराचे छत हे होय. या छतावर श्रीकृष्ण हा गोपींसह रासक्रिडा खेळत असल्याचे कोरले आहे.

मुधई (भवानी) मंदिर ५.१ मी. उंच, १६.५ मी लांब व ७.२ रुंद असून सभोवताली तटबंदीचे अवशेष आहेत. मंदिराचा विन्यास व्दार मंडपासह सभामंडप, अंतराळ व गर्भगृह अशा तीन भागात केलेला आहे.[७] या मंदिराची रचना जवळ जवळ धुळे जिल्हयातील लिंपणगाव मंदिरासारखीच आहे. गर्भगृह बाहेरुन २८ कोनी गोलाकार चांदणीप्रमाणे असून आठ कोनाडयांतून गर्भगृहात अंतराकातून मार्ग जातो. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वाराच्या द्वारमाथ्यावर गणपतीची प्रतिमा आहे. गर्भगृहाच्या आतला खालचा भाग चौरसाकृती असून त्यातील वेदीवर एका बाजूस नंदीवर आरुढ शिवपार्वतीची मुर्ती होती. छत वरील बाजूस वर्तुळाकार होत गेले आहे. गर्भगृहाच्या बहिस्थः भिंतीत (जंघाभागावर) तीन देवकोष्ठे आहेत. मागील पश्चिमेकडील देवकोष्ठत सुर्याची मुर्ती आहे त्यावरुन हे सुर्यमंदिर असावे असे अनुमान काढता येते.[८] उत्तरेकडील कोनाडयात महाकाली व दक्षिणेकडील कोनाडयात गणपतीची मुर्ती आहे.

मंदिराचा सभामंडप चौरसाकृती असुन चार स्तंभ व सहा भिंतिस्तंभावर सभामंडपाचे छत आधारले आहे. सभामंडपासमोर द्वारमंडप आहे. त्याच्या बाजूच्या भिंती पडल्या असून छत चार स्तंभावर कसेबसे टिकून आहे. हेन्री कझेन्सच्या मते छताचे काम पोकळ शंकूसारखे आहे.[९]

Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DH...

छताला वरपासून पाच पुष्पगुच्छयाच्या सरी लोबंकळतांना दिसतात. अंतराळ छताची रचनाही सभामंडप छतासारखीच आहे. फक्त त्यात एकच पुष्पगुच्छाची सर लोंबकळत आहे. मंडपाच्या बाहेरील भिंती लिपंणगाव (धुळे जिल्हा) मंदिराप्रमणे साध्या आहेत. सभामंडपाच्या कोपज्यात असलेल्या वेदीवर सूर्याच्या तीन सुंदर कलात्मक मूर्ती कोरल्या आहेत त्या तिन्ही उभ्या आहेत. त्यांची उंची साधारण ३० सेंमी. आहे. येथे दुसज्या एका कोनाडयांत चौथज्यावर सूर्याची मूर्ती विराजमान असून पाय खाली सोडलेले आहेत. दोन्ही हात दोन्ही मांडयांवर ठेवलेले आहेत. याशिवाय लहान लहान सूर्य मूर्तीची रचना जंघाभागावर बाहेरच्या बाजूने सर्व कोपज्यात केलेली आहे. या मंदिरात सूर्याच्या विविध प्रकारच्या प्रतिमा दिसतात. चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी खानदेशात सूर्य भक्त हे हया वंशाचे राज्य होते. त्या काळातील मूळ मंदिर असावे. त्यानंतर आलेले राजे शिवभक्त होते व या नंतरच्या प्रस्तुत मंदिराचे बहुतांश बांधकाम झाले असावे व सुर्याची पुजा ही मागे पडली. याच काळात मंदिराचे मुधई देवी (भवानी) मंदिरात रुपांतर झाले असावे.[१०]

महानुभवांचे कृष्ण मंदिरही हेमांडपंती असून ३.९ मी. उंच, ९.९ मी लांब व ८.६ मी. रुंद आहे. प्रवेशद्वार व स्तंभावर उत्कृष्ठ कोरीव काम आहे. गर्भगृहात पूर्वी शिवलिंग होते. अजूनही मंदिरात नंदीची मूर्ती आहे. पूर्वी या मंदिराचे नाव सिध्देश्वरनाथ मंदिर होते. महानुभावांच्या ताब्यात आल्यानंतर त्यांनी येथे कृष्णाची मूर्ती स्थापन केली तेव्हापासून मंदिरात कृष्णमंदिर किंवा महानुभाव मंदिर असे म्हणतात.[११]

मनुदेवी:- महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश सीमेवर सातपुडा पर्वत रांगांमध्ये मनुदेवीचे मंदिर आहे. यावल-चोपडा मार्गावर कासारखेडे गावापासून ८ कि.मी. अंतरावर मनुदेवीचे हेमाडपंथी मंदिर आहे. चारही बाजूंनी डोंगर व हिरवळींनी हे मंदिर व्यापलेले आहे.

निष्कर्ष

हेमाद्रीने अत्यंत दुरदृष्टीने स्वतंत्र मंदिर शैलीचा विकास केला. त्याद्वारे त्यास यादव प्रदेशात शैव पंथाच्या प्रभावाची श्रृंखला विकसित करता आली. यातील काही मंदिरे पंचायतन पध्दतीची आहेत. तर काही मंदिरे भूमिज शैलीतील आहेत.

यादव मंदिरांचे सौंदर्य खुलून दिसते ते तेथील कोरीव कामामुळेच नव्हे तर दगडातून साधलेल्या प्रमाणबध्द, शिस्तबध्द आणि डौलदार वास्तुघाटामुळे. या पध्दतीच्या बांधकामात पारंपारिक तत्वे, वास्तुशास्त्रीय ज्ञान हे जसे समाविष्ट आहे, तसेच त्यातून भविष्यातील संदर्भात्मक नवा आकार घडविण्याचे बीज आहे. चौदाव्या शतकातील यादव मंदिरे आणि त्यांचे अठराव्या शतकातील पेशवेकालात केलेले पुर्नव्यवस्थापन या दोन्ही घटनांमुळे यादव वास्तुकलेचे ऐतिहासिक महत्व द्विगुणित होते.

शिल्पशास्त्राच्या परंपरेप्रमाणे बलसाणे येथील क्र. १ व क्र. ४ ची देवळे लाटी जंघा असलेली आहेत. तर दुसज्या प्रकारची पाटणा वाघळी इत्यादी ठिकाणची देवळे नागर जंघा असलेली आहेत असे म्हणता येईल. वरील स्पष्टीकरण मान्य झाल्यास नागर परंपरेचा आणि दक्षिण गुजरातमधल्या कलापरंपरेचा असे दोन्ही प्रभाव खान्देशात दिसून येतात असे म्हटले पाहिजे.

स्तंभ, छप्पर, शिखर यांची रचना काळजीपूर्वक, शास्त्रोक्त आणि भूमितिसंपन्न असते आणि प्रत्येक वास्तुघटकाचे लहान-लहान स्नायूंमध्ये व अवयवांमध्ये विभाजन केलेले असते, यामुळेच हेमाडपंथी रचना-तत्व हे प्री-कास्ट कँक्रिट किंवा प्री-फॅब स्टील तंत्रज्ञानाच्या जवळचे भासते. या पध्दतीच्या वास्तूमध्ये प्रत्येक स्नायू व अवयव वेगळे करता येत असल्याने त्यांची पुनर्निमिती, पुनर्योजन करता येण्यासारखे असते. म्हणून ही वास्तुकला टिकाऊ किंवा आजच्या परिभाषेत Sustainable ठरते. या उलट ज्या दगड-विटांना चुना-सिमेंटने पक्के साधले जाते त्यांचा पुनर्वापर करताना कष्ट अधिक आणि वाया जाणाज्या साहित्याचे प्रमाणही मोठे असते.

अशाप्रकारे खान्देशात अस्तित्वात असलेली धार्मिक पर्यटनाच्या दृन्टीने उपयुक्त अशी खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरे ही सभोवतीच्या परिसरामध्ये लोकांच्या धार्मिक जीवन आणि सांस्कृतिक संस्काराची केंद्रस्थाने बनली होती. या मंदिरातील प्रगत मूर्तीकला व शिल्पशास्त्रातून सांस्कृतिक जीवनाची उंची प्रकट होते.

एकंदरीत आपण विचार केला तर धार्मिक कार्यासाठी म्हणून बाहेर पडणा-या कुटुंबांची संख्या ही भारतासारख्या देशात भरपूर आहे, पण त्याला अद्याप आपण पर्यटनाच्या दृष्टीने चांगले वळण लावलेले नाही. असे असले तरी खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरांना शासनाने तीर्थक्षेत्राचा दर्जा

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

देऊन मंदिरे व मंदिराभोवतीचं संवर्धन करावे असे वाटते. मंदिरांजवळ धर्मशाळा आणि राहण्याच्या व्यवस्था मुवलक असाव्यात. जेणेकरुन लोकांना मुक्कामी राऊन मंदिरे व त्याचे स्थापत्याविषयी सखोल अभ्यास करता येईल, माहिती करुन घेता येईल.तसेच खानदेशातील हेमाडपंथी मंदिरांची क्रमबध्द, कालबध्द वर्गवारी तयार करुन त्याची सूची राज्य शासनाच्या दार्शनिका विभागाने तयार करुन प्रकाशित करावी. जणेकरुन संशोधक अभ्यासकांना सोयीचे होईल. आणि धार्मिक वास्तू व पर्यटन यांची आपणास योग्य प्रकारे सांगड घालता येऊन स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी मिळतील व संशोधकांना संशोधनाच्या नवनव्या वाटा सोयीयुक्त शोधता येतील अशी आशा व्यक्त करता येईल.

संदर्भग्रंथ

१) Prem Nath Dhar, International Tourism, New Delhi, २००६, Pg.२२

२) https://mr.wikipedia.org/s/५२७

३) पाध्ये के.आ.,हेमाद्री ऊर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र, मुंबई १९३१, पृ.३३८

४) आचार्य धनंजय, प्राचीन भारत प्रारंभापासून इ.स.१२०० पर्यंत, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,२००५ पृ.४५४

५) उपरोक्त, पृ.३४५

६) चौधरी कि.का.(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर जळगाव जिल्हा, दार्शनिका विभाग, मुंबई १९९४ पृ.७८२.

७) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८११.

८) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१०.

९) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१०.

१०) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१२.

११) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८११.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-May-June- 2017

Vol. 4, Issue 2

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **research journey**

Total Journals : 2

Home

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yeola		23487143
View	2	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143

Showing 1 to 2 of 2 entries

Previous 1 Next

This Journal is indexed in :

- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-May-June-2017
Vol. 4 Issue 2

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 350/-

INDEX

No.	Title of the Paper ....Author/s	Page No.
1	Poetry of Suniti Namjoshi in the Postmodern Scenario - Dr. Jyoti Rane & Prof. M. S. Bhandari	05
2	The Helpless 'I' in Kamala Das' Poetry - Prof. Vijay Shirsath	12
3	S.N. Pendse's Novels : Some Critical Perspectives - Dr. Leena Pandhare	16
4	'Love: A Powerful Emotion' in Robert Burns 'A Red, Red Rose' - Prof. K. B. Gaikwad	21
5	The Need of ICT to Enhance the Communicative Competence in English - Prof. Kishor Nikam	24
6	An Analytical Study of Challenging Issues in Maharashtra's Ashram Schools - Dr. Shubhangi Rathi	28
7	Subalternity As Opposition Without Identity: A Study of Gayatri Chakravorty Spivak's Concept of the Subaltern - Chetan Sonawane	37
8	Effect of 12 Week Training Program on RPM of Time Trial Event of Track Cycling State Level Cyclist - Dr. A. Thoke & Mrs. L. Jadhav	41
9	प्रेम का सैद्धांतिक विवेचन - डॉ. डी. एम. मुल्ला	45
10	आदिवासी संस्कृती की प्रासंगिकता - डॉ. जयश्री गावीत	49
11	जनचेतना का नाट्यशिल्पी नरेंद्र मोहन डॉ. रेखा गाजरे	53
12	नागार्जुन के उपन्यासों में व्यक्त नारी विमर्श डॉ. पूनम त्रिवेदी	60
13	मराठी और हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना राजाराम बी. तायडे	65
14	आदिवासी रामायण : एक अभ्यास - डॉ. अंजली मस्करेन्हस	68
15	लोक वाङ्मय व लोककला - प्रा. डी. टी. जाधव	73
16	इंटरनेट वरील महानुभाव पंथीय साहित्य : स्वरूप आणि वेगळेपण डॉ. प्रमोद आंबेकर	80
17	चांगदेव पासष्ठी - डॉ. शुभांगी डोरले – परांजपे	85
18	संत तुकारामांच्या अभंगातील विठ्ठलाचे नातेसंबंधात्मक मानवीकरण आणि मानवतावाद - डॉ. धनराज धनगर	89
19	आंबेडकरवादी साहित्यात डॉ. यशवंत मनोहरांचे लेखन डॉ. इंदिरा आठवले	94
20	बदलत गेलेल्या खेड्याची वास्तव कहाणी : 'पांगिरा' - डॉ. भाऊसाहेब गमे	98
21	मराठी ग्रामीण स्त्री लिखित कादंबरी ... आकलन - डॉ. नानासाहेब पवार	102

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
UGC Approved Journal- Sr. No. 40705 & 44117 April-May-June 2017 Vol. 4, Issue 2

आदिवासी संस्कृति की प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. जयश्री गावित
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
महाराष्ट्र, भारत

आदिवासी जनजातियों के अनोखे जीवनमूल्य, दर्शन, प्रकृति, धर्म तथा कुलमिलाकर उनकी सुदीर्घ, संपन्न, समृद्ध, संस्कृति अन्य धारा से बिलकुल भी भिन्न है । उनकी अपनी आदिवासी संस्कृति अपने अत्यंत आदिम उतनीही अधुनातन, अनुपम तत्त्वो के कारण ही न कि केवल राष्ट्रीय स्तर पर अलावे विश्वपटल पर भी हमेशा चर्चा का, अभ्यास-संशोधन एवं आकर्षण के केंद्र में रही है । देश के पबुद्ध, जिज्ञासु महानुभावों में सदैव आदिवासियों को जानने-समझने की उत्सुकता रही है । परिणामस्वरूप कई सभा, संमेलनों, संगोष्ठियों में इन पर खुली चर्चा हो रही है।

अनदेखी संस्कृति के अनोखे, अधुनानन विचारोंके कारण उनकी सामूहिक सोच, सामूहिक जीवनशैली, स्त्री-पुरुष समानता, स्वतंत्रभाषा वर्णभेद से कोसों दूर इस जनजाति में ऊच-नीच का सवाल ही नहीं उठता, जिनकी संस्कृति में पर्यावरण संतुलन के सूत्र पाँए जाते है, जो समाज जनतंत्र-प्रजातंत्र का पोषक माना जाता है, आज वह सबकुछ परिवर्तित होता जा रहा है ।

दुर्भाग्य वश, कहना पडता है कि, अब वह उत्सुकता, जिज्ञासा आदिवासी संस्कृति को लेकर शायद नही रहेंगी । अब आदिवासी संस्कृति में निष्ठुर परिवर्तन जोरो-शोरों से शुरू हो गये है । अब यह कहने की नौबत आ गई है कि, जो आपके पास है , वो सबसे बेहतर है, समृद्ध सांस्कृतिक धरोहर खत्म करके आधुनिक नहीं बन सकते, नही ही इसे विकास कहा जाता है । अतीत में जो लढ़ाई इनके जल, जमीन, जंगल के लिए की थी, अब अनके साथ-साथ हमें हमारी संस्कृति, अनूपम आदित तत्त्वों, अनोखे जीवनमूल्य के दर्शन के लिए भी लढ़नी होगी।

इसलिए संवेदनशील कवि मन व्यथित हो उठता है, लेकिन साथही सतर्क, सचेत करते हुए जो कुछ शेष बचा है, उसी का जतन करने का आग्रह करते हुए कविमन कह उठता है ।

आओ मिलकर बचाएँ
अपनी बस्तियों को
नंगी होने से
शहर की आबो-हवा से बचाएँ उसे
जंगली की ताजा हावा
नदियो की निर्मलता
पहाड़ों का मौन
गीतों की धुन
मिट्टी का सोंधापन
फसलों की लहलहाट
और इस अविश्वास भरे दौर में
थोड़ा सा विश्वास
थोड़ी सी उम्मीद
थोड़े से सपने
आओ मिलकर बचाएँ
कि इस दौर में भी बचाने को
बहुत कुछ बचा है, अब भी हमारे पास

कवियत्री का यह आशावादी स्वर प्राण फूंकता है और अस्मिता जाग्रत करते हुए उन तमाम आदिवासी भाई-बहनों को प्रेरित, प्रोत्साहित करता है, आग्रह करती है - अब भी समय है हमारे पास, हम हमारी संस्कृतिरूपी

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

पहचान को मिटने से पहले, भाषा को खत्म होने से पहले, बचा सकते हैं । वे स्वंय भी इस संस्कृति बचाव अभियान में सक्रिय हो उठी है – वे जानती है कलम की ताकत को, यही कलम तीर बनेंगे जो समाज के सार्थक उत्थान का सशक्त संबल बनेंगे, कलमद्वाराही सफाई उजागर हो सकती है, जब एक पूरा समुदांय ही अपनी धरती जल, जमीन, जंगल, संस्कृति से साजिशन उखाड़ा जा रहा है और ऐसे में हम इसे बचाने के लिए कलम जैसे सशक्त माध्यम को हथियार बनाकर हमें अस्मिता बचाव आंदोलन, अभियान छेड़ना होगा, इसे लढ़ाई क्यों कहें क्योंकि यह तो अपनों के अस्मिता जागरण से संबंधित बात है । अर्थात यह अभियान कलमधारी पढ़े–लिखें लोगों को करना होगा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अक्सर कहते शिक्षित होते ही हम अपने हक एवं अधिकारो के प्रति तो जाग्रत होते हैं लेकिन अपने उत्तरदायित्व, कर्तव्य भूल जाते है ।

आरक्षण के चलते शिक्षा, स्कॉलरशिप, नौकरी फिर बंगला, गाडी लेकर सभ्य होते ही, अमीर होते ही जिसिके कारण यह जो कुछ मिला है, उसे ही भूल जाते है । यह बात किसी एक अकेले की नहीं अलावे जो जो शिक्षित हो रहा वह अपनी जाति, भाषा को भूल रहा है । अपने बीबी–बच्चों को भी वह आदिवासी भाषा बोलने से मना कर रहा । अपने बच्चों को अंग्रेजी स्कूलों में डालकर अपनी मिट्टी, देहात, पाडा, उत्सव त्यौहारादिसे जानबूझकर हट रहा है, जहाँ जिस शहर में रहता है, वही शहरी संस्कृति को अपनाने लगा है ।

हां जरूर अपने बच्चों को अंग्रेजी स्कूलों में डालिए, मराठी–हिंदी भी बोलिए लेकिन घर में, आपसी बातचीत में, जात–बिरादरी में अपनी भाषा ही बोलने के लिए बच्चों को अनिवार्य किजिए । कितना सहज और आसान तरीका है। जो हमारे अपने पास है ऐसे में हम हमारा उत्तरदायित्व क्यूं भूलें ।

यही स्थिती बनी रही तो एक दिन निश्चित ही हमारी आदिवासी भाषा बोलियाँ नष्ट हो जाएँगी निशून्य हो जाएँगी। जिन्हें बोलना आता है वे ही नहीं बोलेंग तो ऐसें मे हम इसका दोष अन्योंपर क्यों थोपें ।

अहिराणी, अन्य अन्यभाषी शिक्षित लोग देखिए, डॉक्टर, इंजिनियर या कोई–से भी बड़े अन्य पद पर आसिन हो जाएँ फिर भी जब मिलेंगे अपनी बोली भाषा में ही बोलेंगे । किसीने अनिवार्य नहीं किया फिर भी जाति के प्रति उत्तरदायित्व को नहीं भूलेंगे ।

अक्सर कहा जाता है, हमें अगर किसी जाति को खत्म करना हो, तो पहले उसकी भाषा को खत्म कर डालो, जाति की पहचान मिटते ही, जाति भी खत्म हो जाती है । जरूर आधुनिक बनना है लेकिन अपनी मूलें काटकर हम कैसे आधुनिक बन सकते है । प्रसिद्ध कवयित्री सरिता बड़ाईक की यही ठिस प्रस्तुत पंक्तियों में अभिव्यक्त हुई जिसमें वे लिखती है ।

जल, जमीन और जंगल,
ओखली, लेकी और हल
यही हमारी संस्कृति की धरोहर
जी नहीं पाएगा वृक्ष
अपनी माटी से उखड़कर (पृ. क्र.६६)

जो आपके पास है वो सबसे बेहतर है, इसलिए जों अन्यों को इतना पसंद आ रहा है, इसप्रकार सांस्कृतिक धरोहर खत्म करके हम विकास नहीं करं सकते ।

यहीं निष्ठुर परिवर्तन प्रकृति धर्म में अपनी खूँखार जड़े पसारने लगा है, देखिए नहिं कोई धर्म ग्रंथ है, धर्मशास्त्र है, न मंदिर न मस्जिद न कठिण वेदों का अखंड नामस्मरण, न बेल–फूल–पत्तों का अखंड अभिषेक, पूजा का अवसर है, प्रकृति तथा प्राकृतिक साधनों की फूल, पत्तों, पानी से मनोभाव से पूजा अर्चा कर संपन्न की जाती है, इस प्रकार प्रकृति जो आदिम संस्कृति का मूलाधार है, जो पापी पेट का सवाल हल करती है । अन्न, वस्त्र, निवारा जैसी सभी मूलभूत आवश्यकतांओं की पूर्ति करती है, उसी के प्रति कृतज्ञता भाव अभिव्यक्त करते हुए अपना सबकुछ समर्पित करना । जहाँ अखंड भारत की आत्मा को धर्म के नाम लेकर ठेस पहुँचाने वाले, आए दिन खून की नदी पाट बहाते है, बे–वजह, मासूम लोगों की लाशों का ढेर खड़ा कर डालते है, गीता–कुरान कभी–भी न पढ़नेवाले गीता–कुरान की कसमें खाकर भयंकर उत्पाद मचाते है, ऐसे लोग सीखें, धर्म का सही मतलब जानें, समझें उसे आचारण में लाए, धर्म किसी मंदिर, मस्जिद में बंदिस्त करने समान छोटी सी वस्तू नहीं वह तो चराचर सृष्टि में व्याप्त, निर्गुण, निराकार, अदृश्य शक्ति के प्रति समर्पण भाव है, जो हमें जीवन जीने का सही मार्ग बताएँ,

जितना है उसीमें संतुष्ट होना सिखाएँ, संक्षेप में मानव से मानवतापूर्ण जीवनआचारण ही धर्म है । किसी धर्म के धर्मग्रंथ में लाशों का ढेर खड़ा करना माने धर्मपूजा है – वो ही सचा धार्मिक है । यह बात नहीं कही गई है लेकिन जैसा की कहा गया है, धर्म के नाम पर उत्पाद मचाकर धर्म को बदनाम करनेवाले कभी-कभी धर्मग्रंथ नहीं पढ़ते । समस्त मानवजगत को धर्म नामक मंच पर एकसूत्र में बाँधने का अतूलनीय कार्य धर्म का माना जाता है । मानवसे मानव का मुक्त मिलन के सूत्र के रूप में धर्म की अड़िग भूमिका महत्त्वपूर्ण मानी जाती है ।

आदिवासी जनजातियों में धर्म यही अहमभूमिका निभा रहा था कि, बाहरी धर्मोने उनके मन मस्तिष्क पर आक्रमण शुरू कर दिया है । आज आदिवासियों के प्रकृति धर्म की उपेक्षा हो रही है, देहातों, पाडों में मासूम, अनपढ़, भूखे आदिवासी भाई-बहनों का रोटी, कपड़े का लालच देकर कभी डरा-धमकाकर फुसलाकर अन्य धर्म स्वीकारने के लिए मजबूर किया जा रहा है । हमारी पढ़ी-लिखी नई पीढ़ी इस दिशा में अग्रेसर है । पढ़-लिखकर खुद को सयाने बन जाने का दावाँ करते ये लोग अपने ही भाई-बहनों को अनपढ़ गँवारूपन से उबरना हो तो अन्य धर्म स्वीकारने की दकियानूसी सलाह देकर घोर पाप तो कर ही रहें है साथही नेता बनने का अपना अधूरा सपना भी पूरा कर रहे हैं । जबकि अक्सर देखने में आया है कि, जो हिंदू-मुस्लिम पढ़-लिख जाता उतना ही वह अपने धर्म का रखवाला बनकर धर्म का प्रचार-प्रसार करना यही आगे का एकमात्र जीवन जीने का मंत्र मान लेता है । उतने ही आदिवासी पढ़-लिख जाएँगे अपनी बस्तियों से, धर्म से, पूजा-उत्सवों से कट जाएँगे वह अपने हर एक उस पहचान मिटाने की साजिश में लग जाते है, जो जो उसका आदिवासी होना दर्शाती है।

आज हम जितना जल, जमीन, जंगल के लिए संघर्षरत है, उतना सजग आदिम, अमूल्य, एवं तमाम अनोखे तत्त्वोंके प्रति होना हमारा उत्तरदायित्व होना चाहिए । जल, जमीन, जंगल तो भौतिक बातें है – लेकिन हमारे आदिम, अमूल्य तत्त्व तो हमारी अस्मिता है, हमारी पहचान हैं, हमारी असाधारणता है एक बार फिसल गई मिट गई तो बस गई, फिर नही आदिवासी होने का फर्क होगा, नहीं अभिमान होगा ।

वधू मूल्य जैसी अनोखी रीत भी इस संक्रमण दौर में अत्यंत प्रभावित हो रही हैं । स्त्रीभ्रूण हत्त्या जहाँ एक आम एवं सामान्य बात हो रहीं हैं – ऐसे में बेटी जन्म का स्वागत करनेवाली, स्त्री-पुरुष समान माननेवाली इन जनजातियों में विवाह के अवसर पर वधू को वधूमूल्य देकर वधू की महत्ता अंकित करनेवाली रीत में भी आए दिन निष्ठुर परिवर्तन गतिशील होता नजर आ रहा है।

अब पढे-लिखे, जाति के आरक्षण के कारण साब बने, पेट्रोल – पंप, गॅस एजन्सी के मालिक बने आदिवासी बिझिनेस मॅन अपनी बेटियों के लिए अच्छे वर पाने की लालच में लडकों को दहेज देकर फुसलाकर अपना दामाद बनने के लिए मानो अनजाने मजबूर ही कर रहें है । अब वरों की खरीदारी बढने लगी है ।

अब कैसे कहें नाज से, फर्क से कि जो महाराष्ट्र दहेजबलि में शीर्षस्थान पर पाया जाता हूँ. उसी महाराष्ट्र के सम्पुटों में, सम्भागो में बसनेवाली आदिवासी जनजातियों में दहेजबलि की संख्या नहीं के बराबर है । यहीं स्थिती संस्कृति के आदिम स्त्रोत संपन्न, सांस्कृतिक धरोहर लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकोक्तियां, आदि को लेकर कही जा सकती है ।

लोकसाहित्य एक ऐसा प्रबल प्रवाह विशेष है, जिसमें अनगिनत धाराएँ आकर जुड़ी हैं । लोकसाहित्य की विधाओं में सर्वाधिक सशस्त्र एव प्रंधान, प्रभावी अंग के रूप में लोकगीत का स्थान वादातीत है। लोकगीत का प्रस्फुटन, अंकुरण, उद्भव और विकास हर गाँव के गलि-गलियारे, सुदूर बियॉबान सम्पुटो में जन जन के बीच हुआ है। सीधे-सरल, सपाटबयानी लोकभाषा में सहज शैली में गाऐ जानेवाले लोकगीत साधारण सहज जनसमूह के कंठहार है। उत्सव, त्यौहारादि पर स्त्रियाँ अपने कोकीलकंठ से समूह में इनका गायन करती है। लोकगीत प्रकृति के समान ही सहज, स्वच्छंद अपनेआप में अंकुरित एवं प्रस्फुटित होकर ह्रदय की मुलायम मसृण अनुभूतिक को पल्लवित तथा पुष्पित करते हैं ।

संक्षेप में आदिम मनुष्य के जीवन समस्त सार के रूप में उपलब्ध लोकगीत मानो निशून्य होने की कगार पर आकर खड़े हैं । लोकगीत का निशून्य होना माने आदिम मनुष्य की संपूर्ण पहचान ही मिट जाना । कितना भयंकर सत्य है – कि ये मिट रहे हैं – आदिम मनुष्य की सांस्कृतिक धरोहर मिट रही है । इसे विकास का नाम दिया जा रहा है । वस्तूत: विकास सांस्कृतीक धरोहर को खत्म करना नही होता– यह काम अधिकतर पढ़े-लिखे युवा पीढी के द्वारा ही शुरू हो चुका है । ये वे लोग हैं जो जनजाति के सर्टिफिकेट पर ही पहचान बनाकर जनजाति

ISSN : 2348-7143
Vol. 4, Issue 2

की ही पहचान मिटाने का पाप करते हैं, दुर्भाग्य इस बात का है कि, ये अधिकतर पढ़े–लिखे लोगों की तथाकथित कौम है, अस हमें पढ़ लिखकर बड़ा बनना है, अपना विकास करना है, इसप्रकार की वल्पना करते हुए वे अपनी संपन्न, सांस्कृतिक, सनातन धरोहर की उन तमाम संपन्न, आदिम, कलात्मक, आधुनिक तत्त्वों का बलि दिए जा रहे हैं, वे अनजाने में अपनी संपूर्ण विश्व को ही आर्कषित करनेवाले उन तमाम बिंदूओं को अपनेही हाथों से मिटाए जा रहे हैं, यह सचाई उजागर कब होगी, कैसे होगी –

निश्चितही कुछ अंधश्रद्धा है, बूरी प्रथा–परंपराएँ है, उन्हे मिटाया जा सकता है – लेकिन जिनसे हमारी विश्वपटल पर अत्यंत आधुनिक प्रगतिशील, आदिम तत्त्वों के कारण आकर्षक पहचान बनी हैं, लगभग सभी को आदिवासी संस्कृति को जान, समझ लेने की जिज्ञासा लगी रहती है, उन्हीं आदिम संपन्न तत्त्वों को निशून्य किया जा रहा है । संक्षेप में कहा जा सकता हैं । जहां एक ओर जल, जमीन, जंगल के लिए आंदोलन जरुरी है, उतनी ही आवश्यकता अस्मिता जागरण, के लिए भी है । आदिवासी आदिम जीवनमूल्यों को सुरक्षित, संवर्धित करने के लिए भी है । तमाम आदिवासी जनजातियों में सामूहिक सोच, सामूहिक जीवनशैली, सामूहिक जीवन जीने का अप्रतिम, आदर्श उदाहरण है – जो संगोष्टियाँ का विश्व–पटल पर आयोजित गोष्ठियों का संशोधन का, जिज्ञासा का, आकर्षण बिंदू हैं – उसे साँझा करना है, सहेजना, सँवारना, सुरक्षित, संवर्धित करना है । नकि धुमिल करना है ।

संदर्भग्रंथ –

१. नगाड़े की तरह बजते शब्द – भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, कवयित्री निर्मला पुत्तुल, पृ. क्र. ७६.
२. सरिता बड़ाईक – पृ. क्र ६६.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Vol. 8, Issue-II (April 2017)

ISSN: 0976-8165

THE CRITERION

An International Journal in English

Bi-monthly, Peer-Reviewed, Open Access eJournal

The Criterion

UGC Approved Journal [Arts and Humanities, Sr. No. 40]

Editor-In-Chief - Dr. Vishwanath Bite

www.the-criterion.com

About Us: http://www.the-criterion.com/about/

Archive: http://www.the-criterion.com/archive/

Contact Us: http://www.the-criterion.com/contact/

Editorial Board: http://www.the-criterion.com/editorial-board/

Submission: http://www.the-criterion.com/submission/

FAQ: http://www.the-criterion.com/fa/

GALAXY

ISSN 2278-9529
Galaxy: International Multidisciplinary Research Journal
www.galaxyimrj.com

Scanned by CamScanner

III A

Agonies and Broken Minds in *The Outcaste (Akkarmashi)*

Madhukar Ramesh Wankhede
Assistant Professor,
Department of English,
Vidyawardhini College, Dhule (M.S.)

Article History: Submitted-06/04/2017, Revised-24/04/2017, Accepted-26/04/2017, Published-30/04/2017.

Abstract:

The socio-economic, religious and psychological frameworks of the ideology shatter Dalit lives. They have to face the life with discriminations and humiliations in every section of their daily routine even in the 21st century. Though India is undergoing the currents of meta-modernism or post-post modernism, the dalits have not freed from the discriminative system. Each day comes with the horrifying experiences for them through which their agonies always pursue them. They and their so many generations have been destructed by the superstitions, illiteracy, ignorance, traditions and suspicious mindsets. The present paper attempts to deal with the agonies and broken minds in Limbale's autobiography 'The Outcaste' (*Akkarmashi*). The members in autobiography depict heartbreaking experiences of the innocent dalit women and children of the society who have been deprived of the right of coexistence and brotherhood.

Keywords: dalit, agony, abandonment, poverty and untouchability.

Introduction:

The Outcaste is an autobiography translated into English from Marathi '*Akkaramashi*'. *Akkaramashi* was published in 1984 when Limbale was 25 years old. It is a Marathi word that denotes illegitimacy. It literary means a child born from the illegitimate relationships. Limbale is Akkarmashi in autobiography that he is born from the illegitimate relationships of upper caste father belonging to *Lingayat* community and lower caste mother belonging to *Mahar* community in Maharashtra. The children born from such relationships are not accepted by the society and they are treated badly as other. Limbale reminds that "high caste people look upon my community as untouchable, while my own community humiliated me, calling me Akkarmashi" (Limbale, ix). It is the offspring of the societal sufferings with many agonies. This autobiography is the story of the untouchable people who are humiliated by both touchables and untouchables and live the impoverished, illiterate, ignorant and ostracized life. So this paper attempts to deal with the agonies and anger of the untouchable or dalit people who are the broken people and deprived of the essence of meaningful life.

Sharankumar Limbale is the representative of the communities which are awakened after the education became open to all. The downtrodden children from the villages, from in and out of the boundaries of villages and from unknown communities benefitted at some extent by the 'equal opportunities' promised by the Constitution. These misfortunate children came out of the hell of social nudity, social exclusion, social discrimination and social

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned by CamScanner

ISSN 2319 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

VOLUME - V ISSUE -II MAY-OCTOBER - 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.361
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
13	Side Effects of Demonetization on Indian Economy **S. B. Wadkar**	67-69
14	Groundwater Flow and Solute Transport Modelling Through the Sumudu Transform **Sheikh Sadik Ali**	70-76
15	Emergence of Kenyan Literature **Dr. Jukkalkar Syed Imtiaz**	77-82
16	The Role of Rest of Maharashtra Statutory Development Board in the Development of Konkan Region - A Critical Study **Dr. Adinath More** **Swapnil Suryakant Kulkarni**	83-93
१	ग्रामीण कवयित्रींच्या कवितेतील स्त्री जाणिवा **वाणी ललिता रामभाऊ** **डॉ. राजश्री पवार**	१-३
२	श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे शैक्षणिक कार्य **डॉ. सुनिल सी. अमृतकर** **प्रा. मनिषा रघुनाथ करंजे**	४-५
३	'नामवेद' – निर्मितीची मिमांसा **गीता किसन इंगळे** **डॉ. सर्जेराव जिगे**	६-९
४	सुशासन - राष्ट्रीय विकासाची गुरुकिल्ली **प्रा. गीता सा. गिरवलकर (शर्मा)**	१०-१३
५	मराठी रंगभूमी : संत तुकाराम नाट्य समन्वय **प्रा. सुनील टाक** **प्रा. रामदास ठोके**	१४-१७
६	ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **मनाली भाऊसाहेब पाटील**	१८-२३

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

२

श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे शैक्षणिक कार्य

डॉ. सुनिल सी. अमृतकर

सहाय्यक प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, जि. धुळे.

प्रा. मनिषा रघुनाथ करंजे

सहाय्यक प्राध्यापक, राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगांव

प्रास्ताविक :

राजस्थानातील जयपूरच्या पश्चिमेस २५ मैल अंतरावर कालाडेरा हे तालुक्याचे गांव आहे. तेथे कित्येक वर्षापासून गोपिरामजी अग्रवाल राहत होते. ते प्रामाणिक व मनमिळावू होते. म्हणून कालाडेरा पंचायतीच्या सरपंचपदी त्यांची नेमणूक झाली होती. त्यांना गावात मोठा आदर व सम्मान होता.

गोपिरामजींना छोटूराम नावाचा मुलगा होता. तो मोठा झाल्यावर बासा येथील प्रतितिष्ठ व्यक्ती बक्षीरामजी यांची कन्या शिवकुंवरबाई हिच्याशी त्याचा विवाह झाला. नंतर गोपिरामजींनी आपले कुटूंब मोहनपुरा येथे स्थलांतरित केले. छोटूरामजी यांना मुलचंद, नानगराम, रामप्रताप उर्फ प्रताप व जवाडबाई ही चार अपत्ये होती.

छोटूरामजी व शिवकुंवरबाई हे दाम्पत्य धार्मिक होते. घरची गरिबी होती. परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवणारे ते सदाचारी कुटूंब होते. त्यांना कार्तिक कृष्ण || १३ शालिवाहन शके १८०१, म्हणजे श्री.संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी मुलगा झाला. तो दिवस दि.११ डिसेंबर १८७९ होता. त्या मुलाचे नांव रामप्रताप ठेवण्यात आले. पुढे ते श्रीमंत प्रतापशेठ म्हणून नांव लौकिकास आले.

शैक्षणिक कार्य

शिक्षणाने संस्कारक्षम, चारित्र्यसंपन्न, निर्भय व राष्ट्रप्रेमीवृत्तीचे तरूण विद्यार्थी निर्माण करणे अगत्याचे असते. त्याकरिता शिक्षकवर्गही तसाच शीलवान, ज्ञानाची उपासना करणारा व निःस्पृहवृत्तीचा पाहिजे. विद्यादानासारखे दुसरे पवित्र कार्य नाही. विद्यामंदिरातील वातावरण प्रसन्न, सोज्जवळ ठेवल्यास त्याचा चांगला परिणाम भावी पिढीवर होईल व राष्ट्राचा विकास होईल.[१]

अमळनेर हे गांव जळगांव जिल्ह्यातील तालुक्याचे गांव २० व्या शतकाच्या सुरूवातीला ते सात ते आठ हजार वस्तीचे गांव होते. परंतु श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी इ.स. १९०६ मध्ये प्रताप मिलची स्थापना करून या गावाचा अभ्युदय केला. औद्योगिक कार्याबरोबरच अमळनेर येथे शैक्षणिकदृष्टीने विकास झाला. यासाठी श्री.वासुदेव महादेव भावे यांनी केलेले प्रयत्न महत्त्वाचे होते. श्री.विष्णू काशिनाथ उर्फ बाळूकाका भागवत यांच्या सहकार्याने, अमळनेरातील सुप्रसिद्ध वैद्य दाजीसाहेब यांनी माळी समाजाच्या मढीतील एक लहानशी जागा श्री.भावेंना शाळेकरिता मिळवून दिली. अशापद्धतीने दि.१७ जुलै १९०८ रोजी सकाळी सात वाजता श्री.त्र्यंबक जनार्दन वाळिंबे, दत्तात्रय भालचंद्र तेरेदेसाई, श्री.एकनाथ गणेश कुळकर्णी या तीन विद्यार्थ्यांवर शिक्षणाची मुहूर्तमेढ अमळनेरात झाली.[२]

शिक्षणासोबतच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून व्यायाम करणे, पायी फिरायला जाणे, झाडावर चढणे, टेकडीवर चढणे या सर्व गोष्टी करून घेतल्या जात.[३]

शाळेची प्रगती दिवसेंदिवस होत होती. भावेगुरूजींनी छात्रालयाचीही सुरूवात केली व जिल्ह्यातील अनेक विद्यार्थी येथे येऊ लागले. शाळा प्रगतीच्या मार्गावर पुढे पाऊल टाकत असतांना दि.२ नोव्हेंबर १९१२ रोजी प्रथम स्नेहसंमेलनाचे आयोजन केले व तेथूनच स्नेहसंमेलनाचा पायंडा पडला. याप्रसंगी अध्यक्ष म्हणून श्रीमंत प्रतापशेठ यांना बोलाविले. यावेळी गुरूजींनी शाळेचा संपूर्ण अहवाल सांगितला व अमळनेरात मोठी शाळा काढण्याचे मत प्रतिपादीत केले. त्या मंडळास त्यांनी आपली शाळा देण्याचा मनोदय व्यक्त केला.[४]

दि.७ मे १९१४ रोजी खान्देश एज्युकेशन सोसायटीच्या अध्यक्षपदाचा मान कलेक्टर रॉथफिल्ड यांना दिला व उपाध्यक्ष म्हणून श्रीमंत प्रतापशेठजींना मान देण्यात आला.[५]

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

२०१

पूर्व खान्देशचे कलेक्टर रॉथफिल्ड यांची बदली झाल्यामुळे खान्देश शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून श्रीमंत प्रतापशेठ यांची निवड झाली. इ.स.१९५५-५६ पर्यंत ही धुरा वाहिली.(६) ते संस्थेचे प्रमुख आश्रयदाते व आधारस्तंभ होते. त्यांच्या आश्रयाखाली या खान्देश शिक्षण मंडळाने बाल्यावस्थेपासून प्रगतीला प्रारंभ केला. त्यांची प्रेरणा, योग्य मार्गदर्शन, स्वच्छ प्रशासन, दूरदृष्टी व शिक्षणाविषयी त्यांना असणारी आस्था त्यांनी घालून दिलेल्या आदर्शामुळे संस्थेचा प्रचंड विस्तार होऊन संस्थेला लौकिक प्राप्त झाला. श्रीमंत प्रतापशेठजींचे अनंत ऋण अमळनेर वासियांवर आहेत. त्याची जाण अमळनेरच्या नागरिकांना आजही दिसते.

खान्देश शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष श्रीमंत प्रतापशेठजी यांनी आपल्या दत्तकपुत्र विधानाच्या कार्यक्रमानिमित्ताने दि.१७ मार्च १९२२ रोजी संस्थेला ५० हजार रूपयांची देणगी देऊन शिक्षणाबाबत असलेली आस्था त्यांनी दाखविली.[७]

श्रीमंत प्रतापशेठजींनी संस्थेची जी तन-मन-धन ने सेवा केली. सढळ हाताने दान दिले, त्यांचे चिरस्मरण रहावे व त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करता यावी म्हणून खान्देश शिक्षण मंडळाने शाळेचे प्रताप हायस्कूल असे नामकरण केले.

प्रताप कॉलेजची स्थापना

खान्देशाला वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आहे. अमळनेर येथील शिक्षणप्रेमी व्यक्तींचा अमळनेरला उच्चशिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा मनोदय होता. त्यासाठी उच्चशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्याचा त्यांनी विचार केला. खान्देशात खेडोपाडी माध्यमिक विद्यालये होती व काही नव्याने सुरू होत होती. अशा परिस्थितीत अमळनेरात उच्चशिक्षणाची सोय झाल्यास पुष्कळ गरीब, होतकरू व स्वावलंबी विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची सोय होणार होती.[८]

ब्रिटीश शासनाची कॉलेजला मान्यता मिळाल्यानंतर दि. २० जून १९४५ रोजी प्रताप महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली.[९] श्रीमंत प्रतापशेठजींच्या भगीरथ प्रयत्नानंतर हे यश आले. शेठजींनी स्वयंस्फूर्तीने व कृतज्ञ भावनेने कॉलेजला स्थापनेस दिलेले आश्वासन अडीच लाख रूपये देऊन पूर्ण केले.

श्रीमंत प्रतापशेठजींनी पारतंत्र्यात लावलेल्या शिक्षणाच्या रोपट्याचे आज वटवृक्षात रूपांतर झालेले दिसते. हे कॉलेज महाराष्ट्रात लौकिक प्राप्त कॉलेज म्हणून ओळखले जाते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आधुनिक व्यायामशाळा, एन.सी.सी., एन.एस.एस., स्काऊट-गाईड, सिद्धार्थ आदिवासी विद्यार्थी मंडळ, समाजशास्त्र मंडळ, इतिहास मंडळ असे अनेक मंडळे महाविद्यालयात आहेत. याचा फायदा घेऊन हजारो विद्यार्थी-विद्यार्थिनी उच्च शिक्षण घेऊन देशात-परदेशात नोकरीच्या निमित्तानें पोहचत आहेत. कॉलेजने यु.जी.सी कडून स्वतःला RE-NAAC द्वारे प्रमाणित करून घेवून A हा दर्जा प्राप्त केला आहे. कॉलेज जळगांव येथील उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाशी संलग्न आहे. या शिक्षणाच्या लहानग्या अंकुराचे आज वटवृक्षात रूपांतर झालेच दिसते. आज कॉलेजच्या प्रभारी प्राचार्या म्हणून प्रा.डॉ.सौ.ज्योती राणे तर चिटणीस प्रा.डॉ.सुनिल गरूड कार्यरत आहेत.

संदर्भ

१) संपादक - क्षीरसागर गंगाधर नारायण, प्रताप हायस्कूल सुवर्ण महोत्सव, प्रकाशक - भिकाजी रामचंद्रशेठ भांडारकर, अमळनेर, दि.२१ मार्च १९५९, पृ.९

२) कित्ता - पृ.३

३) कित्ता - पृ.४

४) कित्ता - पृ.७

५) पुराणिक का.प्र., अमळनेर नगरपालिका शताब्दी महोत्सव ग्रंथ, १८६४-१९६४, पृ.५०

६) देशपांडे एम.पी., प्रतापीय सुवर्ण महोत्सवी अंक, प्रकाशक - माळी अ.नि., अमळनेर, १९९५-९६, पृ.२३

७) पूर्वोक्त, पृ.२४

८) साप्ताहिक, प्रबोधचंद्रिका, जळगांव, दि.२३ मार्च १९५९, पृ.५

९) पूर्वोक्त, पृ.७३

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

मधुमती : अप्रैल–मई, 2017 समाचा... पंजीयन सं. 10421/60
प्रेषण तिथि : 25–26 प्रतिमाह डाक पंजीयन क्र. आर. जे./यू.डी./29-53/2015-2017
प्रेषण कार्यालय का पता– मुख्य डाकघर, चेतक सर्कल, उदयपुर मुद्रण तिथि– 28.05.2017

नाम : महाराणा प्रताप
जन्म : 9 मई, 1540
जन्मस्थान : कुम्भलगढ़ दुर्ग
पिता : राणा उदय सिंह
माता : महाराणी जयवंता कँवर
इतिहास : बचपन से ही महाराणा प्रताप साहसी, वीर, स्वाभिमानी एवं स्वतंत्रताप्रिय थे। सन 1572 में मेवाड़ के सिंहासन पर बैठते ही उन्हें अभूतपूर्व संकोटो का सामना करना पड़ा, मगर धैर्य और साहस के साथ उन्होंने हर विपत्ति का सामना किया।

डॉ. मंजु प्र. नरडेला
झुलेलाल सोसायटी
301, झुलेलाल अपार्टमेंट
साक्री रोड, धुलिया
424001

सचिव, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर द्वारा प्रका...
एवं मेसर्स स्वदेशी ऑफसेट, उदयपुर में मुद्रित।

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. Senior College DHULE

ISSN : 2321-5569
मूल्य : ₹ बीस

मधुमती

अप्रैल–मई, 2017

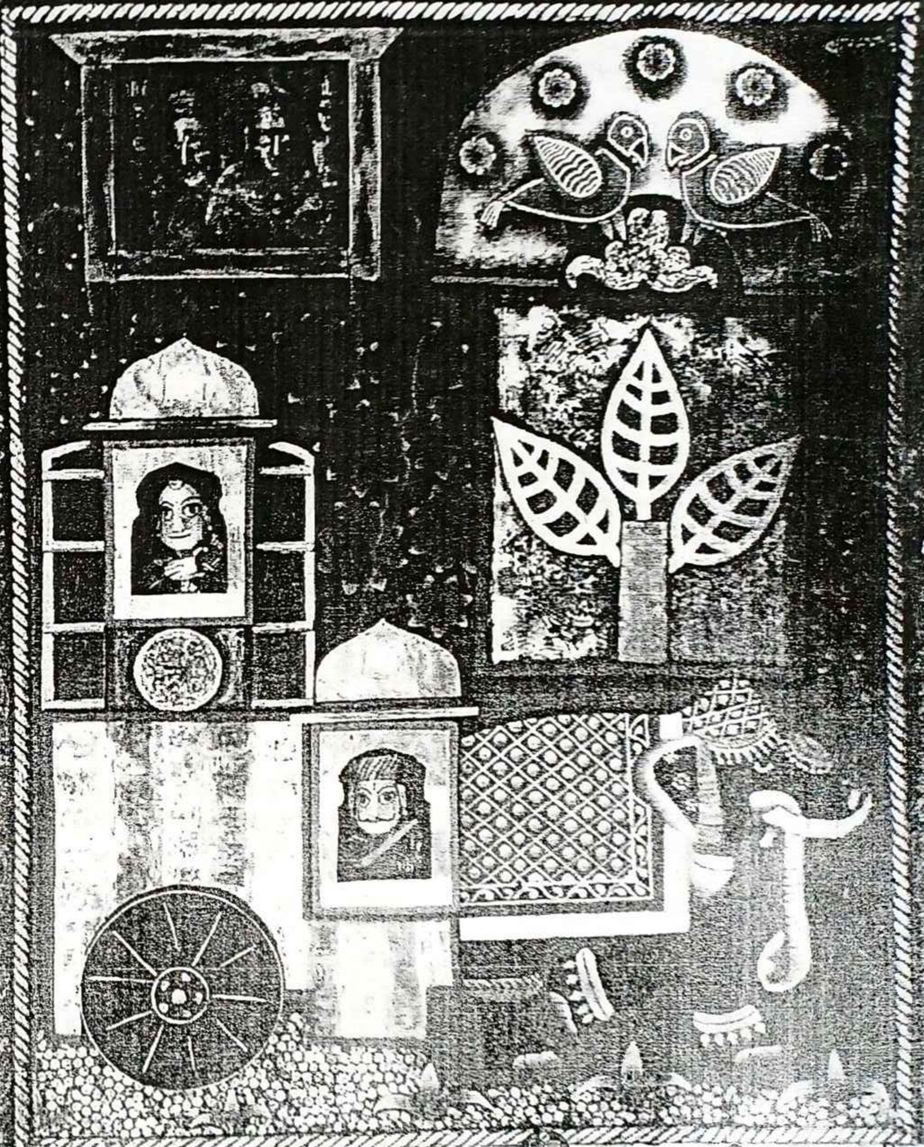

राजस्थान साहित्य अकादमी
www.rsaudr.org

म
धु
म
ती

मासिक
मधुमती

वर्ष 57, अंक 04-05 : अप्रैल-मई, 2017 (संयुक्तांक)

प्रकाशक
सचिव
राजस्थान साहित्य अकादमी
सेक्टर-4, हिरण मगरी
उदयपुर (राज.) - 313 002
दूरभाष : 0294-2461717

प्रबन्ध सम्पादक
मुबारिक हुसैन

प्रबन्ध सहयोग
विष्णु पालीवाल
प्रकाश नेभनानी

विक्रय व्यवस्था
राजेश मेहता

आवरण शिल्पी
डॉ. बसंत कश्यप, 7/7 पुराने पुलिस थाने के पास
गोवर्धन विलास, उदयपुर-313002 मो. 9414316560

रेखांकन
मनीषा जैन 165-ए वेस्टर्न एवेन्यू सैनिक फार्म, नई दिल्ली-80

अंक का मूल्य : ₹ 20 (एक प्रति)

वार्षिक शुल्क : ₹ 120

(वार्षिक शुल्क केवल धनादेश, बैंक-ड्राफ्ट या नकद
सचिव, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर के नाम से ही भेजें।)

मुद्रक
स्वदेशी ऑफसेट
3-17वां उमराव की हवेली, श्रीनाथ मार्ग
घंटाघर, उदयपुर (राज.)-313 001
मो. 9414168693, 0294-2417204

'मधुमती' में प्रकाशित लेखों / रचनाओं में व्यक्त विचार / तथ्य लेखकों के अपने हैं।
अकादमी का इनकी सहमति होना आवश्यक / अनिवार्य नहीं है और न ही अकादमी इसके लिए उत्तरदायी है।

इस अंक में

लेख

- वैश्वीकरण के दौर में हिन्दी के बढ़ते कदम — डॉ. मंजु पु. तरड़ेजा (सिंघाणी) — 07
- हिन्दी के आदि कवि : सरहपा — प्रो. जगमल सिंह — 12
- हिन्दी के प्रमुख साठोत्तरी उपन्यास — डॉ. सरला शर्मा — 16
- भीष्म साहनी की कहानियों में मानवीय संवेदना — डॉ. पंकज साहा — 19
- समाज के आईने में साहित्य — सीताराम पाण्डेय — 22
- प्रजातांत्रिक नाटककार : विष्णु प्रभाकर — राजेन्द्र जोशी — 29

कविताएँ

- पाँच कविताएं — मोहन थानवी — 31
- दो कविताएं — डॉ. प्रदीप कुमार 'दीप' — 33
- पाँच कविताएं — कविता मीणा — 35
- चार कविताएं — दिनेश रावत — 37
- तीन कविताएं — सुभाष नागर भारती — 39
- दो कविताएं — राजेन्द्र उपाध्याय — 41
- चार कविताएं — अनिल चतुर्वेदी — 43
- तीन कविताएं — डॉ. सरस्वती माथुर — 45
- छः कविताएं — दीपचंद सुथार — 47
- पाँच कविताएं — प्रियदर्शनी वैष्णव — 50

कहानी

- नाजो — चाँद दीपिका — 52
- अपना-अपना सुख — कुसुम अग्रवाल — 60
- खूबसूरत मन — डॉ. अखिलेश पालरिया — 64

गीत ग़ज़ल

- चार गीत — जया गोस्वामी — 66
- दो गीत — डॉ. गार्गीशरण मिश्र 'मराल' — 70
- चार गीत — अशोक 'आनन' — 71
- चार गीत — डॉ. कमला कान्त शर्मा 'कमल' — 73
- तीन ग़ज़लें — ओमप्रकाश अडिग — 75
- दो ग़ज़लें — प्रवीण कुमार दर्जी — 76
- ... ग़ज़लें — शम्मी-शम्स-वारसी — 77
- चार ग़ज़लें — रमेश मनोहरा — 79

Arts, Com. & Sc. Senior College Vidyavardhini DHULE

	हरिशंकर 'हरीश'	81
ग़ज़लें	डॉ. ब्रिजेश माथुर	83
• सत्रह हाईकू	माता प्रसाद शुक्ल	84
• सोलह हाईकू	सत्यनारायण 'सत्य'	86
साक्षात्कार		
• दीपमाला गिडवानी प्रो. कृष्ण कुमार शर्मा से बातचीत	दीपमाला गिडवानी	88
अनुवाद कहानी		
• प्यासा -(मूल कहानी तहान)	अनु. जुल्फिकार वानो देसाई	92
फारसी लोक कथा		
• अबुल वारिस का बदला	सुरेन्द्र 'काकाजी'	95
लघुकथाएं		
• दो लघुकथाएँ	अतुल मोहन प्रसाद	99
• पहले खबर क्यों नहीं की ?	ऋषि मोहन श्रीवास्तव	101
• चार लघुकथाएं	ज्ञान प्रकाश पीयूष	102
बाल जगत		
• धरती की भूख	शकुन्तला व्यास	105
• पाँच कविताएं	परशुराम शुक्ल	106
• दो कविताएं	राजकुमार सचान	108
• दो गीत	सुनील कुमार पाराशर 'सरल'	109
• चार कविताएं	डॉ. अशोक कुमार गुप्त 'अशोक'	110
• महान वैज्ञानिक डॉ. होमी जहाँगीर भाभा	नमिता वैश्य	112
शोध लेख		
• अमृतलाल नागर का कथा साहित्य : भाषा वैविध्य	इरम खान	114
परख		
• नहीं जो हाशिये पर भी, एक ज्योति और जलने दो	अरुण शर्मा 'अजात'	117
• चुक बोलती है, समसामयिका हिन्दी लघु कथाएं	डॉ. मधु अग्रवाल	120
• खिलती कलियां : हंसते फूल, ऋतु की चतुराई	रमेश मंयक	123
• कागज के फूल, चीत्कार उठी किलकारी	दुलाराम सहारण	126
साहित्यिक परिदृश्य		129
पत्र सेतु		137

डॉ. मंजु पु. तरड़ेजा (सिंघाणी)

वैश्वीकरण के दौर में हिंदी के बढ़ते कदम

''किसी भी राष्ट्र की संस्कृति और अस्मिता की पहचान उसकी अपनी भाषा से होती है। विश्व में वही राष्ट्र प्रतिष्ठा और सम्मान का पात्र होता है। जिसे अपनी भाषा, संस्कृति और संस्कारों पर गर्व होता है। हम अपनी भाषा के माध्यम से ही अपने साहित्य, संगीत तथा सभ्यता से परिचित हो सकते हैं। संसार की अनेक भाषाओं की जननी संस्कृत है हिंदी इसी संस्कृत का तद्भव रूप है। अर्थात संस्कृत भाषा अपभ्रंश की गलियों से गुजरती हुई आधुनिक हिंदी बनी। भाषा के रूप में हिंदी में न केवल संस्कृति से और यूरोपीय भाषा परिवार से तथा पर्शियन भाषा से बल्कि भारतदेशीय भाषाओं से भी उर्जा का संचार होता रहा है और ये भाषाएं हिंदी को सामर्थ्य प्रदान करती रही हैं, जो हिंदी की विशेषता है।''[1] साहित्याचार्य डॉ. शीलम्, वेंकटेश्वर राव के अनुसार-'हिन्दी केवल भाषा नहीं, अपितु समस्त देश की संस्कृति और आत्मा भी है।' हिंदी भारत के सर्वाधिक व्यक्तियों द्वारा बोली जानेवाली भाषा ही नहीं वरन् विश्व के अनेक देशों में भी इसका व्यापक प्रचार-प्रसार हुआ है।

बीसवीं शताब्दी का उत्तरार्द्ध भूमंडलीकरण का अद्भूत युग है। इस युग में अर्थव्यवस्था, समाज, संस्कृति, कला, संगीत, धर्म, दर्शन, राजनीति और पूरे मानव-चिंतन में परिवर्तन लाने की अद्भूत शक्ति है। भूमंडलीकरण विमर्श के केंद्र में है। दरअसल, वैश्वीकरण एक प्रक्रिया, जो गत 500 वर्षों से चल रहा है, लेकिन 1991 में सोवियत संघ के टूटने के बाद इसकी गति तेज हुई है। बाज़ार के प्रभाव से संस्कृति या भाषा भी अछूती नहीं रह गई है। अतएव, आज हिंदी का भूमंडलीकरण हो रहा है।

बहुराष्ट्रीय कंपनियों का व्यापार के लिए बड़े पैमाने पर भारत में पूंजीनिवेश, भारतीयों की विश्व के विविध देशों में पद-प्रतिष्ठा तथा विज्ञान व सामाजिक ज्ञान के क्षेत्र में उत्तरोत्तर सम्मानजनक स्थिति से विश्व-पटल पर इक्कीसवीं सदी की महाशक्ति के रूप में उभर रहा है। इन बहुदेशीय कंपनियों को भारतीय भाषाओं से भले ही कोई लगाव न हो, तो भी बाज़ार की शक्ति द्वारा इन बहुदेशीय कंपनियों का भविष्य इन भाषाओं पर टिका है। गौरतलब है कि व्यापार की कार्यप्रणाली तभी गति पकड़ सकती है जब लेन-देन का काम उपभोक्ता या खरीददार की भाषा में किया जाए। जर्मन, फ्रांसीसी, चीनी कंपनियों को अपना माल हमारे बाज़ारों में बेचना है तो हिन्दी से बचा नहीं जा सकता। व्यापारी उसी भाषा में ग्राहक से बात करेगा जिस भाषा में उसके माल की बिक्री होगी। उसका काम अंग्रेजी से नहीं चलेगा। यहाँ वह हिंदी ही बोलेगा तो धन कमाएगा। इस दृष्टि से भारतीय भाषाओं का और हिंदी का भविष्य बाज़ारवाद के युग में उज्ज्वल है। भूमंडलीकरण से 'विज्ञापन हिंदी' का विकास और संवर्धन तो हो रहा है, लेकिन हिंदी के एक नये स्वरूप की जिसमें आप हिंदी बोल तो सकते हैं, किंतु लिखने-पढ़ने के लिए विदेशी भाषा का सहारा लेते हैं, जैसे कि यह विज्ञापन 'Dil Maange More' दिल मांगे मोर।

अब बहुतों की समझ में आ गया है कि रूपर्ट मर्डोक अपना चैनल हिंदी में चलाने के लिए क्यों लपक रहे हैं? क्यों बिल गेटस भारतीय भाषाओं में सॉफ्टवेअर बनाने को लालायित हैं? कम्प्यूटर और फोन वाले भारत में दिन-रात बढ़ रहे हैं। वे प्रयोग को कौन सी भाषा अपना रहे हैं? भारतीय भाषाएँ या अंग्रेजी? मोबाइल फोन वाली कंपनियां अब फोनों पर कौनसी

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

भाषाएं डायल कर रही हैं? हर तरफ भारतीय भाषाओं का, हिंदी का बाजार गरम है। विदेशी लोग हिंदी सीख रहे हैं ताकि वे हिंदी में व्यापार कर सकें। अमरिकी सरकार हिंदी सीखने-सिखाने पर करोड़ों डॉलर खर्च कर रही है ताकि वह भारत से अरबों कमा सके।

उत्तर आधुनिकता के काल में बाजारवाद और भाषा संस्कृति को लेकर जो उत्तेजक बहसें हैं उनमें जाने का यहाँ औचित्य नहीं है। लेकिन जानना जरूरी है कि इनके मुद्दे बहुआयामी, जटिल और अधिक से अधिक मुनाफ़ा कमाने से जुड़े हैं। नव पूँजीवाद पूरी दुनिया को एक शॉपिंग काम्पलेक्स में बदल रहा है। हर चीज बिकाऊ है चाहे औरत की देह हो या कैमरा या साबुन, पूरा अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र बाजारवाद पर निगाह लगाए हुए है। बाज़ार की अर्थव्यवस्था, वैश्विक पूँजी, उपभोक्ता संस्कृति, मीडिया क्रांति, उच्च टेक्नोलॉजी सभी कुछ स्थिति-परिस्थिति के दबाव से भाषा को बदल रहे हैं। संस्कृति, संचार और संप्रेषण का क्षेत्र इस गति में बदल रहा हैं कि बदलाव को ठीक से परिभाषित करना कठिन हो गया है। अकेली हिंदी में न जाने कितने शब्द मीडिया क्रांति से आ रहे हैं और हिन्दी उन्हें अपनाकर फैल रही है। मीडिया के क्षेत्र में भी हिन्दी का प्रभाव दृष्टिगोचर हो रहा है। मीडिया एक ऐसा माध्यम है, जिसका मुख्य कार्य संप्रेषण है। संप्रेषण के लिए एक जनभाषा आवश्यक है ताकि मीडिया अपनी बातों को जनसाधारण तक पहुँचा सके। इसीलिए, आजकल हिंदी पत्र-पत्रिकाएँ, हिंदी न्यूज चैनल बड़ी संख्या में लोकप्रिय हो रहे हैं। अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर ख्याति प्राप्त भारतीय जन संचार संस्थान आज मीडिया के क्षेत्र में विश्वस्तरीय पत्रकारों को जन्म दे रहा है।

बोलने और समझने वालों की संख्या की दृष्टि से मंदारिन के बाद हिंदी संसार की दूसरी सबसे बड़ी भाषा है और हर महाद्वीप में मौजूद है। इस आधार पर हिंदी को एक विश्वभाषा माना जा सकता है लेकिन इस आधार पर हिंदी को संयुक्त राष्ट्र संघ में छठी भाषा के रूप में मान्यता दिए जाने की जो बात जोर-शोर से उठाई जा रही है, वह भी अधिकांशतः एक भावनात्मक मुद्दा ही है जिससे हिंदी की जमीनी स्थिति में कोई बुनियादी अंतर नहीं पड़ता, क्योंकि हिंदी अपने ही देश में विस्थापित होती जा रही है। इस संदर्भ में महात्मा गांधी अंतर्राष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय के पूर्व कुलपति प्रो. जी. गोपीनाथन का मंतव्य द्रष्टव्य है-

''कंप्युटर एवं सूचना प्रौद्योगिक में अँग्रेजी का एकाधिकार होने से भारतीय भाषाओं की स्थिति संकटग्रस्त हो गई है। उदाहरण के लिए, हिंदी का गढ़ माने जाने वाला उत्तर प्रदेश आज अंग्रेजी के रोग से पीड़ित है। हर जगह अंग्रेजी के बड़े-बड़े विज्ञापन ही दिखाई पड़ेंगे। हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं को इस दौड़ में पीछे धकेला जा रहा है, बल्कि उन्हें पिछड़ेपन के प्रतीक के रूप में माना जा रहा है। सिनेमा और अन्य संचार-माध्यमों में तो भारतीय भाषाएँ चलती हैं, लेकिन शिक्षा जगत के व्यावसायीकरण के साथ ही उनकी स्थिति दयनीय बनती जा रही है। स्कूलों, कॉलेजों और विश्वविद्यालयों में हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं की शिक्षा उपेक्षा की शिकार बन गई है। देशी और सरकारी पाठशालाएँ दिनों ब दिन बंद हो रही हैं और हर जगह पब्लिक स्कूलों का आधिपत्य स्थापित हो रहा है। राजभाषा हिंदी को कागज़ी भाषा बनाने में हमारे प्रशासकों एवं बुद्धिजीवियों का बड़ा हाथ रहा है।''[2]

''आज देश में किसी भी भाषा का साहित्यकार अपनी रचना को हिंदी में प्रकाशित कराना चाहता है या अपनी रचना का हिंदी भाषा में अनुवाद करवाना चाहता है। विदेशी भाषाओं का सर्वाधिक अनुवाद हिंदी में होता है और खूब बिकता है, चाहे 'हॅरी पॉटर' हो या 'सूटेबल ब्वाय' या 'द सेकंड सेक्स' जैसी पुस्तक हो। इसका कारण उसका हिंदी प्रेम नहीं, हिंदी की उपयोगिता है। हिंदी ही इस बड़ा नया देशव्यापी पाठकवर्ग दे सकती है। इस प्रकार पत्रकारिता के क्षेत्र में, हिंदी में प्रकाशित दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक तथा मासिक पत्र-पत्रिकाओं की संख्या अन्य भारतीय भाषाओं की तुलना में बहुत अधिक है। हिंदी की इस व्यापकता के कारण आज दुनिया में हिंदी को देश की प्रधान भाषा माना जाने लगा है और [illegible] विद्वान हिंदी का विविध कारणों से अध्ययन कर रहे हैं।''[3]

दुनिया के कोने-कोने में आज लगभग 2 करोड़ 20 लाख अनिवासी भारतीय और भारतवंशी विराजमान हैं। प्रवासी भारतीयों का बड़ा दल शर्तबंदी प्रथा के अंतर्गत सबसे पहले मॉरीशस, 1834 ई. में गया था फिर 1845 ई. में निदाद, 1860 ई. में दक्षिण अफ्रीका, 1970 में गयाना, 1873 में सुरीनाम तथा 1879 ई में फीजी पहुँचा था।''[4] इन देशों में जाने वाले भारतीय मूलतः पश्चिमी बिहार तथा पूर्वी उत्तर प्रदेश से गए थे और सामान्यतः अवधी तथा भोजपुरी बोलते थे। कुछ खड़ीबोली का भी प्रयोग करते थे। धीरे-धीरे उनकी शुद्ध भोजपुरी का रूप बदलने लगा और हिंदी की एक नई विदेशी भाषिक शैली का विकास हुआ, जो कालांतर में इन प्रवासी भारतीयों की अस्मिता का प्रतीक बन गई। विश्व के लगभग 137 देशों में हिंदी भाषा विद्यमान है। आज भी ये प्रवासी भारतीय हिंदी को बोलचाल का माध्यम बनाए हुए है, साथ ही इन देशों के मूलनिवासी भी हिंदी बोलते और समझते हैं। भारत के पड़ोसी देशों में पाकिस्तान, नेपाल, बांग्लादेश व बर्मा में हिंदी भाषा बोलने और समझने वालों की संख्या पर्याप्त है। यूरोप, अफ्रीका, आस्ट्रेलिया, अमरीका और एशिया महाद्वीप के अनेक देशों में भारत की सहज स्वाभाविक भाषा हिंदी का पठन-पाठन शासकीय स्तर पर हो रहा है।

फीजी में बोली जानेवाली हिंदी को प्रवासी भारतीय 'फीजीबात' कहते हैं। सूरीनाम की हिंदी को 'सरनामी हिंदी' या 'सूरनामी' कहा जाता है तथा दक्षिण-अफ्रीका की हिंदी को नैताली।''[5] इन शैलियों का व्यवहार प्रवासी भारतीय अधिकांशतः घर में तथा औपचारिक बात में करते हैं। इनमें साहित्यिक रचना बहुत कम होती है, पर साहित्यिक रचनाओं में इनका प्रभाव निश्चय ही [illegible] जा सकता है। साथ ही इनका भाषिक स्वरूप वहां के हिंदी लोकगीतों में भी देखने को मिलता है।

विदेशों में हिंदी में मौलिक साहित्य सृजन के क्षेत्र में मारिशस का स्थान सर्वोपरि है। पं. [illegible] चतुर्वेदी 'रसपुंज' मारिशस के [illegible] मुनीश्वर लाल चिंतामणि अन्य प्रमुख [illegible] हिंदी कवियों में हेमराज सुंदर, राजवती [illegible] नाम उल्लेखनीय हैं। समाज सुधार, स्वदेश प्रेम, प्रकृति, [illegible] तथा भारतीय संस्कृति इनके प्रिय विषय हैं। उपन्यास और कथा साहित्य के क्षेत्र में अभिमन्यु अनत, कृष्णबिहारी मिश्र, रामदेव धुरंधर, पूजानंद नेमा, दीपचंद बिहारी, भानुमति नागदान, नाटक के क्षेत्र में अस्तनिद सदासिंह, महेश रामजियावन, निबंधकारों के पं. वासुदेव विष्णुदयाल, ठाकुरदत्त पांडे, पं. मुनीश्वरलाल चिंतामणि, प्रहलाद रामशरण ने उल्लेखनीय कार्य किया है। सांस्कृतिक आदान-प्रदान के अंतर्गत मॉरीशस की यात्रा कर उस यात्रा का एक संस्मरण 'सागर में मोती' प्रस्तुत करते हुए श्री दयानंद पंदोला लिखते हैं-'सरकारी भाषा अंग्रेजी हैं, किंतु वहाँ एक भी अखबार केवल अंग्रेजी भाषा का हो ऐसा नहीं मिला। फ्रेंच एवं क्रियोल वहाँ की प्रमुख बोलचाल की भाषाएँ हैं, किंतु वे सरकारी भाषा नहीं हैं। घरों की भाषा भोजपुरी, तमिल, तेलुगू, उर्दू, मराठी और चीनी इत्यादि है। हिंदी अधिकांश लोग जानते हैं तथा स्कूलों में हिंदी अनिवार्य पढ़ाई जाती है, बोलचाल की हिंदी में उच्चारण का कुछ फर्क हो गया है जैसे 'गिरधारी' वहाँ की भाषा में 'गिरधोरी' हो गया है।

सूरीनाम उन देशों में शिरोमणि है, जहाँ हिंदी भारतवंशी समाज के मस्तक पर अभिषिक्त रही है। जीत नाराइन 'सरनामी' के प्रसिद्ध कवि हैं, जिनकी 'दोस्ती की चाह' तीन भाषाओं में अनुदित पुस्तक राजकमल प्रकाशन से प्रकाशित हुई। सूरीनाम में छह आकाशवाणी और [illegible] दूरदर्शन केंद्र हैं, जहाँ संगीत, धार्मिक प्रचार, चर्चा, साक्षात्कार, सूचनाएं, विज्ञापन और देश-विदेश के समाचार हिंदी में दिए जाते हैं। भारत के पड़ोसी देशों में पाकिस्तान, नेपाल, बांग्लादेश व बर्मा में हिंदी बोलने और समझनेवालों की संख्या पर्याप्त है। नेपाल में हिंदी पूरे देश के 53 प्रतिशत नेपालियों की मातृभाषा है।

यूरोप में हिंदी भाषा के अध्ययन की परंपरा सबसे प्राचीन तथा संपन्न है। हॉलैंड, जर्मनी, फ्रांस और इंग्लैंड में

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

...हिन्दी भाषा तथा उसके साहित्य ... अध्ययन प्रस्तुत किए। यूरोप ही नहीं, रूस, अमरीका, दक्षिण अमरीका, आस्ट्रेलिया और एशियाई देशों के बहुत से विश्वविद्यालयों में हिंदी की पढ़ाई हो रही है। अमरीका के शिकागो, कैलिफोर्निया, पैंसिलवीनिया, वाशिंग्टन आदि में 24 विश्वविद्यालयों में हिंदी अध्ययन की व्यवस्था है। इसके अतिरिक्त कनाडा, रूस, ब्रिटेन, जर्मनी, स्विटजरलैंड, नार्वे, इटली, पोलैंड, डेनमार्क, जापान, हंगरी, चीन आदि देशों के लगभग 150 विश्वविद्यालयों में शोध स्तर तक हिंदी के अध्ययन अध्यापन की व्यवस्था है। विदेशों से अनेक हिंदी के पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हो रही है, जिसके द्वारा देश के बाहर बैठे कृति रचनाकार अपनी अभिव्यक्ति छटपटाहट को वाणी दे रहे हैं। यदि अमरीका से 'विश्व हिंदी जगत' तथा श्रेष्ठतम वैज्ञानिक पत्रिका 'विज्ञान प्रकाश' हिंदी की दीपशिखा को जलाए हुए हैं तो मॉरीशस से 'विश्व हिंदी समाचार' 'सौरभ', 'वसंत' जैसी पत्रिकाएँ हिंदी के सार्वभौम विस्तार को प्रामाणिकता प्रदान कर रही हैं। इसी तरह साहित्य के अलावा ज्ञान-विज्ञान के विभिन्न अनुशासनों में भी हिंदी स्वाभाविक गति से बढ़ रही है। आज जरूरत इस बात की है हम विधि, विज्ञान, वाणिज्य तथा नवीनतम प्रौद्योगिक के क्षेत्र में पाठ्यसामग्री उपलब्ध कराने में तेजी लाएं। इसके लिए समवेत प्रयास की जरूरत है। यह तभी संभव है जब लोग अपने दायित्व बोध को गहराइयों तक महसूस करे और सुदृढ़ इच्छाशक्ति के साथ संकल्पित हों। यूरोपीय विद्वान रेवरेण्ड फादर डॉ. कामिल बुल्के गोस्वामी तुलसीदास की हिंदी से प्रभावित हो सन 1935 में अपना देश बेल्जियम छोड़कर भारत की नागरिकता स्वीकार कर लेते हैं, उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कहा था कि, ''अंग्रेजी यहाँ की दासी या अतिथि के रूप में ही रह सकती है, महारानी के रूप में नहीं। संस्कृत माँ, हिन्दी गृहिणी और अंग्रेजी नौकरानी है।''[7] आज समय की माँग है कि, हम सब मिलकर फादर बुल्के के अहसास को चरितार्थता प्रदान करें।

इस तरह तमाम [illegible] एवं प्रतिमानों पर कसे जाने के बाद हिंदी सही माने में विश्व भाषा की गरिमा के साथ गतिमान है, वह विश्व के अनेक महत्त्वपूर्ण पक्षों में संदर्भित है। हिंदी की भावी दिशा इस ओर संकेत कर रही है कि, उसका विश्व संदर्भ निरंतर फैल रहा है। हम वैचारिक खुलेपन का परिचय देकर इस सत्कार्य को गति प्रदान करें।

सारांश यह है कि हिंदी विश्व भाषा बनने की दिशा में उत्तरोत्तर अग्रसर है। वह विश्व के प्रायः सभी महत्त्वपूर्ण देशों के विश्व विद्यालयों में अध्ययन-अध्यापन में भागीदार है। अकेले अमरीका में ही लगभग एक सौ पचास से ज्यादा शैक्षणिक संस्थाओं में हिंदी का पठन-पाठन हो रहा है। आज जब 21वीं सदी में वैश्वीकरण के दबावों के चलते विश्व की तमाम संस्कृतियाँ व भाषाएँ आदान प्रदान व संवाद की प्रक्रिया से गुजर रही हैं तो हिंदी इस दिशा में विश्व मनुष्यता को निकट लाने के लिए सेतु का कार्य कर सकती है। उसके पास पहले से ही बहु सांस्कृतिक परिवेश में सक्रिय रहने का अनुभव है, जिससे वह अपेक्षाकृत ज्यादा रचनात्मक भूमिका निभाने की स्थिति में है। वैश्वीकरण के इस दौर में हिंदी भाषा को गति देनी है तो हमें अपनी मानसिकता को बदलना होगा और हिंदी को रोजगार परक एवं प्रगतिशील बनाने के प्रयास करने होंगे। ऐसा होने पर निःसंदेह भाषा का भविष्य वैश्वीकरण के दौर में उज्ज्वल होगा।

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी के शब्द अपने में एक संदेश लिए हुए हैं-''हिंदी राष्ट्रीयता के मूल को सींचती है और दृढ़ करती है। देश का कोई भी सच्चा प्रेमी हिंदी का तिरस्कार नहीं कर सकता।''[8] ●

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1) राष्ट्रभाषा-अक्टूबर 2010, राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा, प्रा. हिंदी नगर, वर्धा (महा.), पृ. 6-7

2) साहित्य अमृत-मासिक अंक, नई दिल्ली, जून 2003, पृ. 30

3) राजभाषा भारती अंक-84-राजभाषा विभाग, गृहमंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, जनवरी-मार्च, 1999, पृ. 40

4) विमलेशकांति वर्मा, हिंदी और उसकी उपभाषाएँ, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, नई दिल्ली, 1995, पृ. 317

5) विमलेशकांति वर्मा-फीजीबात-हिंदी की विदेशी भाषिक शैली, वर्ष-36, अंक-2, केंद्रीय हिंदी निदेशालय, भारत सरकार, नई दिल्ली-पृ. 34-35

6) 'मारीशस में सात दिन'-संपादक हरिबाबू कंसल, अंतर्राष्ट्रीय सहयोग परिषद, नई दिल्ली, 1985-पृ. 51

7) अक्षरा-जनवरी और फरवरी-करूणा शंकर उपाध्याय-पृ. 113-114

8) शोध दिशा-अंक-13-पृ. 77, जनवरी-मार्च

झूलेलाल सोसायटी, झूलेलाल अपार्टमेंट-301, साक्री रोड
धुलिया-424001 मो. 9423301306

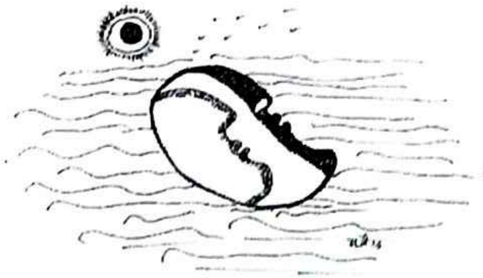

स्वागत

आदेश दिनांक 9 मई, 2017 के अनुसार श्री विष्णु चरण मल्लिक आई.ए.एस. जिला कलेक्टर, उदयपुर ने राजस्थान साहित्य अकादमी के प्रशासक पद का दायित्व ग्रहण कर लिया है। बधाई एवं शुभकामनाएँ।

पूर्व में कार्यरत श्री रोहित गुप्ता, आई.ए.एस. जिला कलेक्टर एवं अकादमी प्रशासक का स्थानान्तरण, कोटा हो गया है। एतदर्थ उन्हें शुभकामनाएँ। ●

-अकादमी परिवार

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN 2319-8508
Valume-VI
Issue-II
April-June-2017

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

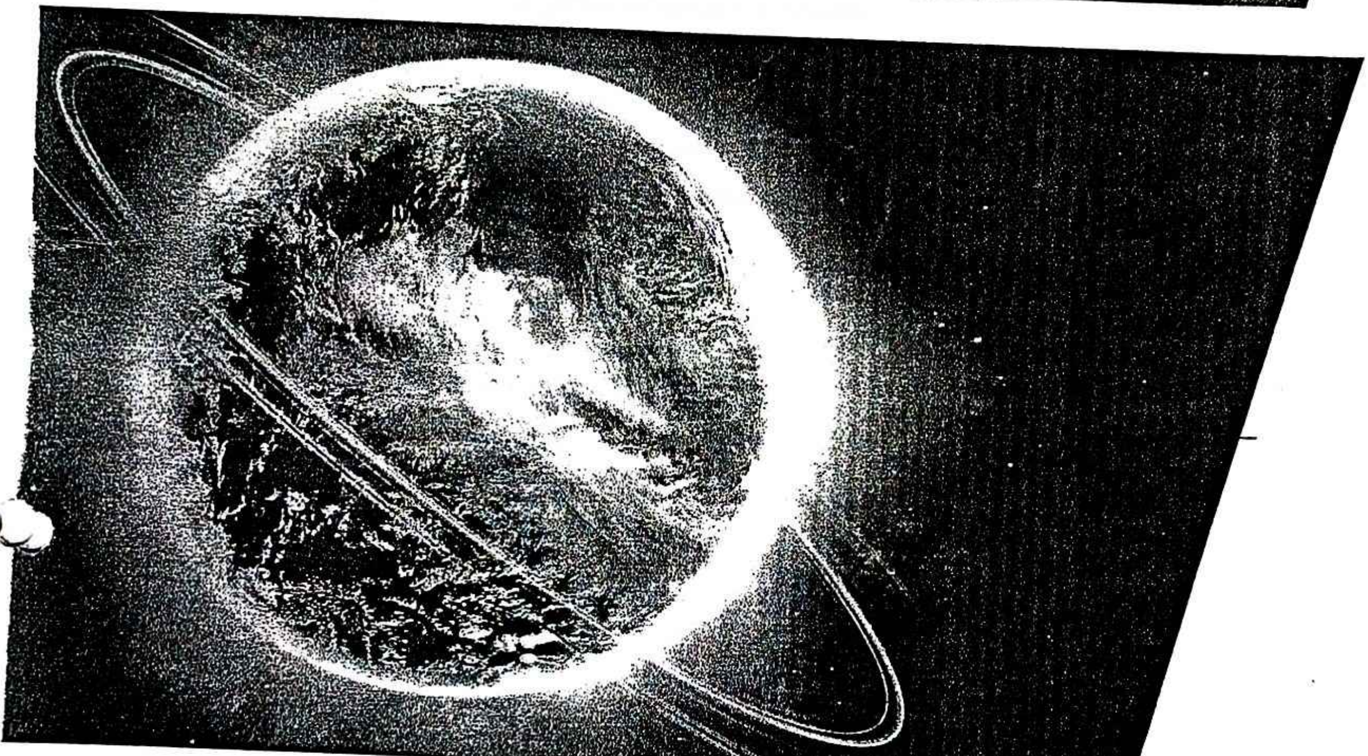

Ajanta Prakashan

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

16	Mahendra K. Mahajan	Geographical Study of Flora of Dadra & Nagar Haveli and Traditional Use of it in Health Care Practices	101-107
17	Dr. Vandana Khedikar Anupama Patil	Advertising Art and Folk Art	108-112
18	Anirudh Sakhare Dr. Sarje S. K.	A Study of Female Protagonists in the Fiction of Shobha De	113-117
19	Dr. Sunil G. Deodhar	A Descriptive Study of Development of Education in India	118-122
		MARATHI	
१	डॉ. शुभांगी डी. राठी डॉ. राजेंद्र एस. नाडेकर	जळगाव जिल्हा पंचायतराजमधील अनुसूचित जाती-जमातीच्या राजकीय नेतृत्वाच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन	१-७
२	प्रा. डॉ. संजय शिंदे	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे मराठी साहित्याला योगदान	८-१५
३	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	भारतातील नवीन कर रचना – वस्तु व सेवा कर	१६-१९
४	डॉ. स्मिता शिंदे	वसाहतवादी इतिहास लेखनाचे मूल्यमापन	२०-२४
५	श्री. वाय. एम. कुलकर्णी डॉ. मंजूषा कुलकर्णी	श्रीमद्भगवद्गीतेचे तात्पर्य	२५-२८
६	पठाण मकबूलखान इस्माईलखान	ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतींची भूमिका	२९-३२
७	विलास धोंडीराम सिनगारे	मराठी माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांच्या समस्या व उपाययोजना	३३-४०
८	शिवप्रसाद मीननाथ घोडके	वारकरी संप्रदायाविषयी	४१-४४

Vidyawardhini ...bha's Arts, Com. & Sc.

३ भारतातील नवीन कर रचना – वस्तु व सेवा कर

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे

व्यावसायिक अर्थशास्त्र व बँकिंग विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

अर्थव्यवस्थेचे योग्य दिशेने मार्गक्रमण होण्यासाठी आणि देशाला विकासाच्या उच्चशिखरावर नेऊन पोहचविण्यासाठी देशामध्ये चांगली करप्रणाली असणे आवश्यक असते. त्याचाच एक भाग म्हणुन भारतात अप्रत्यक्ष करप्रणालीतील सर्वात मोठी आर्थिक सुधारणा या रूपात वस्तु व सेवा कर अर्थात जीएसटी येत आहे. अगदी सुरूवातीला अप्रत्यक्षकर सुधारणाचा भाग म्हणुन केळकर समितीने २००३ मध्ये अशा कराची शिफारस केली होती. त्यानंतर २००६ मध्ये युपीए सरकारने जीएसटी विधेयक तयार केले व २०११ मध्ये मांडले. मात्र ते मंजुर होऊ शकले नाही. यावर उलट सुलट चर्चा होतच राहिली. अखेर ३ ऑगस्ट २०१६ रोजी या चर्चेला पूर्णविराम मिळाला. मुळ ११५ वी घटना दुरूस्ती म्हणुन जीएसटी हे विधेयक मांडले गेले होते. मध्यंतरी बराच कालावधी गेल्याने या सुधारित विधेयकाचे रूप १२२ वी घटना दुरूस्ती असे झाले. हे विधेयक असे दिर्घकाळ प्रलंबित असले तरी उशिरा का होईना या विधेयकाला दोन्ही सभाग्रहाने मंजुरी दिली हे बरेच झाले. जीएसटी म्हणजे सर्वसाधारण पणे असे म्हणता येईल की, "देशातील सर्व आर्थिक उलाढाल दोन पद्धतीने होते एक म्हणजे वस्तुची विक्री व दुसरी सेवाचा पुरवठा या दोन्ही उलाढालीवर एकत्रीत कर लावला की तो वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) होय."

१९४७ नंतरचे सर्वात महत्वाचे कर सुधारणा विधेयक म्हणुन वस्तु व सेवा कर विधेयकाचे महत्व आहे. या विधेयकामुळे केंद्रीय अबकारी कर, राज्याचा मुल्यवर्धित कर, करमणूक, जकात, प्रवेश कर, चैनीच्या वस्तुवरील कर, खरेदी कर हे असणार नाहीत त्याऐवजी एकच कर असेल. सद्यस्थितीला भारतामध्ये वस्तु आणि सेवावर दोन प्रकारचे कर आकारले जातात. एक राज्याकडुन व दुसरा केंद्र सरकारकडुन आकारला जातो. कारखान्यातुन वस्तु उत्पादित होऊन विक्रीसाठी बाहेर येते तेव्हा तिच्यावर अबकारी कर म्हणजे उत्पादन शुल्क आकारले जाते. हा कर केंद्राला मिळतो ही उत्पादित वस्तु ज्यावेळी विकली जाते किंवा मध्यस्थ वा वितरकाकडे जाते तेव्हा त्या वस्तुवर अतिरिक्त विक्रीकर आकारला जातो. तो राज्यसरकारला मिळतो. जर वस्तुऐवजी सेवाची निर्मिती झाली तर ती सेवा करास पात्र ठरते जी केंद्रसरकारला महसुलाचा भाग बनते. म्हणजे अबकारी कराचा दर साधारण १४ टक्के, राज्याकडुन आकारला जाणारा विक्रीकर (व्हॅट) साधारण १२ टक्के आणि सेवाकर १५ टक्के असे हे कर आकारले जातात. याबरोबरच आणखी काही अप्रत्यक्ष कर आहे जसे की, जकात कर, स्थानिक स्वराज्य संस्था कर (एल.बी.टी.) इ. या सर्व कराएेवजी संपूर्ण देशात एकच सामाईक वस्तु आणि सेवा कर लागू होईल. याचाच अर्थ राज्यांना उत्पादित वस्तुवरील विक्रीकर मिळणार नाही. तर केंद्राचा उत्पादन शुल्क आणि सेवा करावरील आपला हक्क राहणार नाही. यात विशेष म्हणजे विदेशी वस्तुवरील आयात कर (सीमा शुल्क) सध्या जसा आहे तसाच राहील. तसेच पेट्रोलियम उत्पादने, मद्य, तंबाखु आणि वीज आकारणी जीएसटीतुन वगळण्यात आले. कृषी उत्पन्न बाजार समितीकर देखील जीएसटीच्या कक्षेतुन वगळण्यात आला आहे.

उत्पादन शुल्क, विक्रीकर, सेवा कर यांना पर्याय ठरणाऱ्या जीएसटीची कर आकारणी ही उत्पादन स्थळ अथवा सेवाच्या उगमस्थानाऐवजी ग्राहकाच्या मागणीवर आधारित असणे हा एक मोठा फेरबदल यात आहे. यामुळे अनेक प्रगत राज्याच्या करमहसुलातही असलेला मोठा वाटा धोक्यात येणे स्वाभाविक आहे. नवीन बदललेल्या निकषाप्रमाणे औद्योगिकदृष्ट्या तुलनेने मागास असलेल्या उत्तरप्रदेश, केरळ, पं. बंगाल या राज्यचा करातील वाटा वाढेल. जीएसटी लागू झाल्यानंतर कर बुडण्याची भिती असलेल्या महाराष्ट्र, गुजरात, तमिळनाडु या राज्यांना केंद्रसरकारकडुन पहिली पाच वर्ष महसुलातील तोट्याची भरपाई म्हणुन पहिली तीन वर्ष १०० टक्के नुकसान भरपाई दिली जाईल. चौथ्या वर्षी ७५ टक्के व तर पाचव्या वर्षी ५० टक्के नुकसान भरपाई दिली जाईल असे आश्वासन दिले आहे.

Vidyavardhini ... Arts, Com. & Science Senior College DHULE

वस्तु व सेवा कर विधेयक मंजुर होण्यासाठी लोकसभेबरोबरच राज्यसभेची मंजुरी मिळणे आवश्यक होते. मात्र काही काळ विरोधक तीन मुद्यावर अडवुन बसले होते. यातील पहिला मुद्दा आंतरराज्य व्यापारावरील अतिरिक्त एक टक्का कर रद्द करावा. दुसरा मुद्दा वस्तु व सेवा करा संदर्भातील वादांचे निराकरण करण्यासाठी स्वतंत्र लवाद हवा. वरील दोन मुद्दे येथे तेवढे महत्वाचे नाही. मात्र तिसरा मुद्दा येथे महत्वाचा होता. तो म्हणजे वस्तु व सेवा कराचा दर कमाल १८ टक्के हवा आणि अशी तरतुद घटना दुरूस्ती विधेयकातच हवी. जेणेकरून भविष्यात कोणतेही सरकार सत्तेवर आले तरी करदराचे प्रमाण वाढविले जाणार नाही. अशी हमी हवी होती. मात्र सत्ताधारी हे मानायला तयार नव्हते. यामागे मोठे राजकारण होते. हा भाग वेगळा. असो. मात्र वस्तु व सेवा करावर कमाल मर्यादा ठेवणे अर्थपूर्णच ठरेल. याचे कारण म्हणजे वस्तु व सेवा कर हा एक अप्रत्यक्ष कराचा प्रकार आहे. म्हणजे करदात्याचे उत्पन्न अथवा संपत्तीशी थेट संलग्न नाही तर गरीब किंवा श्रीमंत या सर्वांनाच सारख्याच प्रमाणात हा कर भरावा लागणार आहे. त्यामुळे गरीबाची मिळकत आणि श्रीमंताची मिळकत यातील फरक पाहता हा कर श्रीमंतापेक्षा गरीबाच्या पोटाला अधिक चिमटा घेणारा ठरणार आहे. अप्रत्यक्ष कर हे मुळातच जाचक असतात आणि त्यावर नियंत्रण न ठेवल्यास ते खुपच अन्यायकारक ठरतात.

भारतामध्ये गेल्या काही वर्षापासुन विकसित देशाप्रमाणे एकुण कर संकलनात प्रत्यक्ष कराची मात्रा वाढेल असा प्रयत्न सुरू ठेवला आहे. आज घडीला सर्व प्रकारच्या अप्रत्यक्ष कराचा एकुण करात ६५ टक्के वाटा आणि प्रत्यक्ष कराचा ३५ टक्के वाटा आहे. विकसित देशात मात्र याउलट चित्र आहे. भारतीय लोकसंख्येतील प्राप्तीकराचे दाते केवळ ४ टक्के आहे तर अप्रत्यक्ष कर भरणाऱ्याचे प्रमाण १०० टक्के आहे. प्रत्यक्ष कराचे संकलन वाढविण्यासाठी अधिक प्रयत्न करण्याची गरज आहे. यासाठी आधार कार्ड, पॅनकार्ड यांच्या साहाय्याने आर्थिक उलाढालीचा भाग होता येणे शक्य आहे. पण भारतात उलट होते. वसुलीस सोपे असलेल्या अप्रत्यक्ष कराची व्याप्ती वाढवित नेणे पसंत केले गेले. यामध्ये स्वच्छ भारत अधिभार, कृषी कल्याण अधिभार आले. या बरोबरच गेल्या दीड दोन वर्षात पेट्रोलवरील अबकारी शुल्कात कितीतरी वेळा वाढ करण्यात आली. भारताच्या जीडीपी मध्ये करांचा हिस्सा हा जगात सर्वात कमी आहे मात्र कर संकलनाचे प्रमाण वाढविणे भारतासाठी खुप आवश्यक आहे. जीएसटीचा दर १८ टक्क्यावरून १९ टक्क्यावर नेऊन ते साधले जाणे केव्हाही सोपे ठरेल मात्र या वाढलेल्या कराचा बोजा प्रत्येकाला नाहक सोसावा लागेल. त्याऐवजी प्राप्ती कर दात्याची संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न होणे योग्य होईल. त्यामुळे या विधेयकाला कमाल मर्यादेचे बंधन घालुन भविष्यात कर महसुलासाठी जीएसटीच्या दरात वाढीच्या सोप्या उपायाला पायबंद घातला जाईल. देशाला अधिक कर महसुल हवा आहे पण तो अप्रत्यक्ष करामार्फत नसावा. शिवाय असे सांख्यिकिय बंधन पहिल्यांदाच घातले जात आहे असेही नाही यापूर्वीही सरकारच्या वित्तविषयक स्वातंत्र्यावर सांख्यिकिय मर्यादा घालण्याच्या प्रथा आपण घालुन दिल्या आहेत. उदा. वित्तीय दायित्व विधेयक यामध्ये सरकारची आवक आणि खर्चातील तफावत अर्थात वित्तीय तुटही ३ टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावी हे बंधन आहेच.

सर्वसमावेशकता, एकसंघता ही या जीएसटीची अर्थात वस्तु व सेवा कराची महत्वाची वैशिष्ट्ये म्हणता येईल. अवाजवी गुंता टाळुन सुटसुटीतपणा आणणारा हा एक सामाईक किंवहुना एकमेव अप्रत्यक्ष कर संपूर्ण देशात सारख्याच दराने लागू होईल. सध्याच्या जाचक व भरमसाठ करांच्या तुलनेत कमी व आकाराने लहान असलेल्या करातुन उलट जास्त महसुल गोळा होतो. याची प्रचीती म्हणुन जीएसटीकडे पाहिले जाते. याशिवाय सर्वात महत्वाचे म्हणजे दोन नंबरची मोठी बाजारपेठ म्हणुन जगासाठी भारत देश मोठे आकर्षण राहिले आहे. आपले हे नाणे खणखणीत आजमावण्याची संधी आपल्याला जीएसटीतून निर्माण होईल. व्यापार उदीमासाठी येणाऱ्या परकियांची भारताविषयीची असलेली प्रतिमा स्वच्छ करण्याचे काम यातुन होणार आहे. व्यापार वा व्यापारेत्तर कोणतेही अडथळे नाही, प्रवेश कर, तपासणी नाके, जकात या भारतीय बाजारपेठे संबंधीच्या उग्या वावी यातुन दुर होतील. व्यापारी व उद्योजकाचे अनेक प्रकारचे कर भरण्याचे काम वाचेल. यातुन करचोरीला मोठा आळा बसु शकतो.

सध्या ग्राहक व लघुउद्योजक शेजारच्या राज्यात एखादा माल स्वस्त मिळतो म्हणुन तो तेथुन मागवत होते. मात्र जीएसटी लागू झाल्यावर असे दुसऱ्या राज्यातुन माल मार्गावण्याचे प्रकार बंद होईल. कारण आता सर्व देशभर वस्तुच्या किंमती एकसमान होतील. त्यामुळे आंतरराज्य खरेदी व स्थानिक खरेदी यातील कराची विषमता नाहीशी होईल. आज प्रत्येक राज्यामध्ये केंद्रिय विक्रीकराची अदृश्यभिंत उभी आहे. एकदा ही भिंत जमीनदोस्त झाली की आपोआपच सर्व देशाची एकच बाजारपेठ तयार होईल. याशिवाय साठेबाजी, कृत्रीम टंचाई परिणामी अचानक महागाईचा भडका यापासुन ग्राहकाला दिलासा मिळेल. तसेच आज प्रत्येक राज्याचे विक्रीकर कायदे आहेत. करांचे वेगवेगळे दर आहेत. प्रत्येक शासनाने हर प्रकारच्या

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. Senior College DHULE

AJANTA - VOL. - VI ISSUE - II ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) APRIL-JUNE - 2017

वस्तुंना कर सवलती दिल्या होत्या. याशिवाय नवीन उद्योजकांना गुंतवणुकीच्या प्रमाणात कर सवलत देण्याची प्रथा देखील होती. जीएसटीमुळे या सर्व पद्धतीला तडा जाईल.

येथे वस्तु व सेवा कराची दुसरी बाजु अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्याचे कारण म्हणजे जगातील कोणत्याही संघराज्य असलेल्या देशाने या कराचा स्वीकार केलेला नाही. म्हणजे ज्या देशात अनेक राज्य आहेत आणि राज्याचे महसुलाचे मार्ग भिन्न आहेत ते देश या कायद्यापासून दूर राहिले आहेत. उदा. अमेरिका. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे यामुळे राज्याच्या उत्पन्न आणि उत्पादन व्यवस्थेवर गदा येते. या कायद्याने सर्व अधिकार केंद्राच्या हातात जातात म्हणुन ही करव्यवस्था प्राधान्याने लहान आणि मध्यम आकाराच्या एकसंघ देशांनी अंमलात आणलेली आहे. यात दुसरी एक बाब महत्त्वाची आहे ती म्हणजे डॉ. विजय केळकर यांच्या समितीने सुचविलेल्या मुळ कायद्यात आमुलाग्र बदल केला गेला. वस्तु व सेवा कराच्या अंमलवजावणीसाठी डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक तज्ज्ञ समिती नेमण्यात आली होती. त्या समितीने अभ्यास करून या कर विश्लेषणाचा मसुदा तयार केला 'लाख दुखों की एक दवा' असे या कायद्याचे वर्ण त्यावेळी केळकर करीत इतका हा मसुदा सर्वसमावेशक होता. परंतु राजकीय सोयीसाठी या मसुद्यात खुप बदल करण्यात आले. यात एवढे बदल केले की यातील पहिला मुद्दा म्हणजे 'एक देश एक कर' हे या कराचे तत्त्व होते. मात्र येथे तसे झाले नाही. हा कर आपल्याकडे कर आकारणीसाठी एकाच्या ऐवजी सहा टप्पे घेऊन सुरु होईल. ० टक्के, ५टक्के, १२टक्के, १८टक्के, आणि २८टक्के अशा कर आकारणी गटात सर्व वस्तु आणि सेवाचे वर्गीकरण केले जाईल. या सोबतच २८टक्के, कर द्यावा लागणाऱ्या वस्तु आणि सेवांवर ५टक्के, ते १५टक्के, एवढा अतिरिक्त अधिभार लावला जाईल याचाच अर्थ प्रत्यक्षात २८टक्के, वर्गवारीतील वस्तु आणि सेवा ३३टक्के, ते ४३टक्के, इतका कर देतील. ज्या देशात अशा प्रकारची करप्रणाली लागु आहे त्या-त्या देशात एवढा दर कोठेही नाही.

कर आकारणी पद्धत

या नवीन कर प्रणालीमध्ये कर आकारणीसाठी जीएसटी मंडळ स्थापन करण्यात येईल. त्याचे अध्यक्ष केंद्रीय अर्थमंत्री राहतील व सदस्य अर्थराज्यमंत्री असतील. कुठल्याही एका राज्याचे अर्थमंत्री उपाध्यक्ष असतील तर इतर राज्याचे अर्थमंत्री सदस्य असतील. मतदानात केंद्राचा वाटा एक तृतीयांश व राज्याचा दोन तृतीयांश असेल. म्हणजेच जीएसटी मंडळात एक तृतीयांश सदस्य केंद्राचे तर दोन तृतीयांश राज्याचे असतील. कुठलाही कर आकारतांना ७५ टक्के मतांची आवश्यकता असेल. केंद्र व राज्य यांना कर आकारणीचा समान अधिकार असेल.

वस्तु व सेवा कराचा ग्राहकांना फायदा

वस्तुची किंमत अदा करताना वस्तुवरील कर हा किंमतीचा भाग असतो. कराचा भार जास्त असल्यास वस्तुची किंमत जास्त असते. अस्तित्वात असलेल्या अप्रत्यक्ष कर पद्धतीमुळे वस्तुच्या विक्री किंमतीवर आकारण्यात येणाऱ्या करावर कराची आकारणी होते. परंतु नवीन वस्तु व सेवा करामध्ये करावरील कराची आकारणी नसल्यामुळे तसेच खरेदी विषयक कराची पूर्ण वजावट मिळाल्यामुळे वस्तुच्या विक्रीवरील कराचा भार कमी होईल याचा परिणाम वस्तु व सेवांच्या किंमतीवर होऊन किंमत कमी होईल.

वस्तु व सेवा कराअंतर्गत व्यापाराला चालना

वस्तु व सेवा कर ही समान कर प्रणाली लागू झाल्याने राज्यातील व्यापाराला, उद्योगाला चालना मिळेल तसेच देशभरात एकच करप्रणाली अंगीकृत आल्याने देशात एकसंघ बाजारपेठ निर्माण होईल. सद्यस्थितीला प्रत्येक राज्यात अप्रत्यक्ष करप्रणालीची वेगवेगळी पद्धत आहे. त्यामुळे प्रत्येक राज्यातील करप्रणाली समजून घेणे अवघड जाते. परंतु वस्तु व सेवा करामुळे संपूर्ण देशात अप्रत्यक्ष कराची एकच पद्धत अंमलात येईल. देशात एकच बाजारपेठ निर्माण होईल. निर्यातदाराला त्याने निर्यातीसाठी वापरलेल्या सर्व खरेदीमालावर दिलेल्या कराचा परतावा मिळणार असल्याने तसेच निर्यातीवर कुठलीही कर आकारणी होणार नसल्याने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर त्याला आपल्या मालाची किंमत स्पर्धात्मक ठेवता येईल.

वस्तु व सेवा कराचे फायदे

१) कर भरणे सोपे होईल. करभरण्याच्या, आकारण्याच्या पद्धतीत सहजता आणि सुलभता येईल.

२) कराची चोरी करणे, कर न भरणे किंवा कमी भरणे हे प्रकार कमी होतील.

३) संपूर्ण देशात वस्तु खरेदी करण्यासाठी एकच कर आणि एकाच [illegible] द्यावा लागेल. संपूर्ण देशात एकाच किंमतीला एक प्रकारच्या वस्तु खरेदी करता येतील.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

४) वेगवेगळ्या प्रकारचे कर भरण्यापासुन सुटका होईल. कर वसुली, कर आकारणी, कर चुकवेगिरी यामध्ये होणारे वाद-विवाद, हेराफेरी बंद होईल.

५) जीएसटी मुळे कररचना सोपी आणि कार्यक्षम होईल. त्यामुळे सरकारकडे करापोटी जमा होणारी रक्कम वाढेल आणि वस्तुच्या किंमती कमी होतील.

६) कर रचनेत पारदर्शकता येईल.

७) चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका भागात मिळतात ती देशात सर्वत्र मिळतील त्यामुळे ग्राहकाला निवड करायला अधिक वाव मिळेल.

८) जीएसटीमुळे असंघटीत क्षेततील दरी कमी होईल.

वस्तु व सेवा कराचे तोटे

१) उत्पादनात अग्रेसर असलेल्या राज्यांना आपला हक्काचा महसुल गमवावा लागेल.

२) पेट्रोकेमिकल उत्पादने जीएसटीच्या कक्षेबाहेर ठेवण्यात आली ही एक उणीव भासते.

३) कृषी उत्पन्न बाजार समित्यामधील बाजार कर काळण्यात आला.

४) पंजाब या राज्याला त्याच्या निम्म्या कर महसुलाला जीएसटीमध्ये अंतर्भूत केले जाण्यापासुन सुट दिली.

५) राज्याची कर विषयक स्वायत्तता संपुष्टात येईल.

६) जीएसटीच्या आराखड्यात प्रत्येक वादाची प्रकरणे अपील आणि लवादाच्या प्रक्रियेतून जाणे भाग ठरेल. जी अर्थातच खुप वेळ काढु प्रक्रिया बनेल. इत्यादी.

आपल्या देशात एक देश एक कर प्रणाली अस्तित्वात येणार असे म्हणता येणार नाही; कारण यामध्ये अनेक वस्तुंचा समावेश केलेला नाही. त्यामुळे असे म्हटले जाते की, किमान ३६ कायदे अस्तित्वात येतील. कराचा एकच सरसकट दर ही व्यवस्था आपण मान्य केली असती तर नोकरशाहीचे हस्तक्षेप टळले असते. अनेक अर्थतज्ज्ञांनी 'जास्तीत जास्त दोन टप्पे करा' असे बजावुनही चार टप्पे आणि अनेक वस्तु व सेवा वगळणे योग्य नाही.

जीएसटीमध्ये वरील प्रमाणे तोटे किंवा दुष्परिणाम सांगितले जात असले तरी केळकर समितीच्या निकषानुसार जीएसटीमुळे देशाच्या जीडीपी मध्ये १ ते २ टक्के इतकी वाढ निश्चित होईल. हा आशावाद आहे.

थोडक्यात प्रत्येक पुरवठा दाराने त्याने केलेल्या पुरवठ्यावर पूर्णकर आकारायचा आणि शासनाला कर भरतेवेळी खरेदीवर लागू झालेल्या कराची वजावट होऊन बाकीची रक्कम शासनाला भरायची. देशाबाहेर केलेल्या निर्यातीवर कर लागणार नाही. बाहेरून आयात केलेल्या वस्तु व सेवावर कर लागेल आणि खरेदी व आयातीवर भरलेल्या कराची नेहमीच वजावट मिळेल. नवीन कररचनेचे असे संक्षिप्त वर्णन करता येईल.

संदर्भ

१) दैनिक लोकसत्ता- दि. १६ जुलै २०१६

२) दैनिक लोकसत्ता- दि. १७ जुलै २०१६

३) दैनिक लोकसत्ता- दि. १८ जुलै २०१६

४) लोकरंग- दि. २४ जुलै २०१६

५) दैनिक लोकसत्ता- दि. २८ ऑगस्ट २०१६

६) https://www.marketaanimi.com

७) https://www.esakal.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730 Volume-VI, Issue-II April-June 2017
Impact Factor - 4.205

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे

An Recognition of the Publication of the Paper Entitled

भारतातील नवीन कर रचना वस्तु व सेवा कर

Editor : Assit. Prof. Vinay S. Hatole

AJANTA PRAKASHAN
ISO 9001 : 2008 QMS / ISBN / ISSN
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) - 431 004 Ph No. (0240) 6969427, 2400877
Mob. No. 9579260877, 9822620877. E-mail:ajanta1977@gmail.com, website : www.ajantaprakashan.com

True Copy

Vice Principal

June-17

(17)

ISSN 2278 - 8158

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

VOLUME - VI ISSUE - I JUNE - NOVEMBER - 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.42
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's). M.B.A. (Mkt). M.B.A (H.R).
M.Drama (Acting). M.Drama (Prod & Dirt). M.Ed

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

203

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

Prof. P. T. Srinivasan Professor and Head Dept. of Management Studies, University of Madras, Chennai.	**Dr. Rana Pratap Singh** Professor & Dean. School for Enviromental Sciences. Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University Raebareily Road. Lucknow
Dr. P. A. Koli Professor and Head (Retdf.). Dept. of Economics. Shivaji University. Kolhapur.	**Dr. Kishore Kumar C. K.** Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in Physical Education and Deputy Director of Physical Education. Mangalore University. Mangalore
Dr. Sadique Razaque University Dept. of Psychology. Vinoba Bhave University, Hazaribagh, Jharkhand.	**Dr. S. Karunanidhi** Professor & Head. Dept. of Psychology, University of Madras
Dr. Uttam Panchal Vice Principal, Dept. of Commerce and Management Science. Deogiri College. Aurangabad.	**Dr. Ganesh S. Chandanshive** Asst. Prof. & Head of Dept. in Lokkala Academy. University of Mumbai. Mumbai
Dr. Kailas Thombre Research Guide and Asst. Prof. Deogiri College Aurangabad.	**Dr. Rushikesh B. Kamble** H.O.D. Marathi S. B. College of Arts and Commerce. Aurangpura. Aurangabad. (M.S.)
Dr. Shekhar Gungurwar Hindi Dept. Vasantrao Naik Mahavidyalaya Vasarni. Nanded.	**Dr. Jagdish R. Baheti** H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy. Meminagar. A.P. Tal Chandwad. Dist. Nashik
Dr. Manerao Dnyaneshwar Abhimanji Asst. Prof. Marathwada College of Education, Dr. Rafique Zakaria Campus. Aurangabad.	**Memon Sohel Md Yusuf** Dept. of Commerce, Nizwa College of Technology, Nizwa Oman.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

204

ROYAL - VOL. - VI ISSUE - I ISSN 2278 - 8158 (I.F.-4.42) JUNE-NOV.- 2017

२. खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरांचे पर्यटनातील स्थान

प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
संशोधक मार्गदर्शक, इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.
प्रशांत किसन पाटील
संशोधक विद्यार्थी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रस्तवाना

खान्देशी संस्कृतीचे वैभव शब्दात साकारताना स्वाभाविकपणे इतिहासाची साक्ष घेतली जाते. वाङ्मयाचे अवलोकन केले जाते अन् त्यातून साकारतो या प्रांताचा समृध्द वारसा. नव्या आधुनिकतेशी नाते जोडताना खान्देशाने जुन्या पुराण्या घटनास्थळांनाही सांभाळत इतिहासाला जितेजागते ठेवले आहे. खान्देशात अशी ऐतिहासिक आधार असलेली अनेक स्थळे ठायी ठायी आढळतात.

कोणत्याही परिसराची संस्कृती, इतिहास यांचा अभ्यास करायचा असेल तर आपण अनेक साधने वापरतो. त्यातील एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे कला. मानवाने आदिम काळापासून आपल्या मनातील भावना, विचार आपली श्रध्दा व्यक्त करण्यासाठी कलेचाच आधार घेतला. कलेचा अभ्यास केला की अनेक गोष्टींचे ज्ञान होते. या कला प्रकारातील एक महत्त्वाची कला म्हणजे शिल्पकला होय.

पर्यटन

ही संज्ञा प्रवास (टूर) या शब्दाशी संबंधित आहे आणि प्रवास (टूर) हा शब्द [illegible] आलेला आहे. त्याचा मूळ अर्थ **वर्तुळ** असा आहे. याच शब्दापासून पुढे वर्तुळाकार प्रवास किंवा [illegible] मनोरंजन, फुरसत किंवा कामासाठी केलेला प्रवास म्हणजेच पर्यटन. जागतिक [illegible] Organisation) ही जे लोक प्रवास करुन आपल्या परिसराबाहेरील जागी जाऊन [illegible] वा इतर कारणांसाठी रहातात ते अशी पर्यटकांची व्याख्या करते. धार्मिक पर्यटन ज्यात आपण धार्मिक [illegible] धार्मिक पर्यटनातून मंदिरांची माहिती होते. या मंदिरांच्या स्थापत्य शैलीवरुन त्याभागाची आर्थिक व वास्तू समृध्दी तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थितीची जाण आपणास होते. तेथील ऐतिहासिक वारसा आपणास कळतो. खान्देशातही अशाच धार्मिक पर्यटनास मोठा वाव आहे. त्यातीलच एक म्हणजे खान्देशात असलेले अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण असे हेमाडपंथी मंदिरे होत.

हेमाडपंथी शैली विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेस मंदिरबांधणीचा प्रकारास [illegible] असा, की देवालयाचे पाषाणाचे चिरे त्रिकोण, चौकोन, काट-कोन, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ इ. [illegible] कुशलतेने बसविलेले असतात, की त्यामुळे इमारतीच्या प्रत्येक अवयवाला दुसऱ्या [illegible] राहू शकते. हे अवयव एकमेकांस चिकटून राहण्यासाठी माती, चुना किंवा सिमेन्टसारखा पदार्थ [illegible] मंदिरे १३-१४ व्या शतकात बांधली गेली.

या पध्दतीत चौकोनी गाभारा, सभामंडप [illegible] चित्रे, दर्शन-भागी भोगमंडप, कोनयुक्त भिंती, सर्व बांधकाम काळ्या पाषाणाने, मूर्तिमुख [illegible]

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

205

काढून सभामंडपाला आधार दिलेला दिसतो. गाभाऱ्याच्या प्रवेश दरवाऱ्यावर [illegible] कपालधारी शिवमूर्ती कोरलेली असते.

धनंजय आचार्य यांच्यामते,यादवकालीन साहित्यातून. पाषाणावरील [illegible] यथार्थ माहिती उपलब्ध होते. देवगिरीच्या यादव राजांच्या कारकिर्दीत खानदेशात हेमाद्री [illegible] करण्यात आली. यादवांचा मंत्री हेमाद्री याने ती मंदिरे उभारण्यास प्रोत्साहन दिल्यामुळे ती मंदिरे हेमाद्री नावाने ओळखली जातात. चाळीसगाव जवळील पाटणा, वाघळी, संगमेश्वर, शेंदुर्णी, लोहारा, कुऱ्हाड (जामनेर) चांगदेव, दिघी इत्यादी पूर्व खानदेशातील ठिकाणी ती मंदिरे बांधण्यात आली होती. पश्चिम खानदेशातही बलसाणे आणि इतर ठिकाणी ही मंदिरे चांगल्या स्थितीत उभी असलेली दिसून येतात. याबाबत पाध्ये म्हणतात, नगर, निाशिक, खानदेश व पुणे याभागात तसेच वऱ्हाड व निजामाच्या राज्यातील काही भागात हेमाडपंथी मंदिरांद्वारे धर्मजागृतीचे कार्य नेटाने पार पडले.

हेमाडपंथी मंदिरे

बलसाणे - खानदेशातील हेमाडपंती मंदिराचा एक समूह धुळे जिल्हयातील बलसाणे येथे आहे [illegible] येथे उभी आहेत. या समूहात समोरासमोर दोन मंदिरे आहेत. बाकीचे एका [illegible] या शिवमंदिरांच्या गर्भगृहात शिवलिग आहेत. समोर मंडपात नंदीची मूर्ती आहे. कलात्मक [illegible] त्यामध्ये नृसिह, त्रिविक्रम, भैरव, शिवतांडव, पार्वती, महिषासूर मर्दिनी अशा नानाविध प्रकारच्या मूर्ती [illegible]

बिल्हाळे - भुसावळ पासून काही किलोमीटर अंतरावर बिल्हाळे या गावी अतिशय सुंदर असे हेमाडपती मदिर आहे. या शिवालयास कपिलेश्वर महादेव असे स्थानिक नाव आहे.

संगमेश्वर - पाचोरा तालुक्यातील नगरदेवळे जवळ गहूद, अग्नावती, [illegible] एका उंच टेकाड्यावर संगमेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे.

गारखेडे - कपिलेश्वराचे हेमाडपंती मंदिर गारखेडे तालुका जामनेर येथे आहे. खान्देशातील हेमाडपंती मंदिरातील हे एक सुंदर मंदिर आहे.

पद्मालय - महाराष्ट्रातील गणेश मंदिरांची किंवा गणेश भक्तीची वाढ झालेली दिसते. पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील गणेश मंदिरांना एक वेगळ्या प्रकारचे स्थान त्यामुळे निर्माण झाले आहे असे दिसून येते. [illegible] ते म्हणजे एरंडोल तालुक्यातील पद्मालय हे होय.

पाटणादेवी - चाळीसगाव शहरापासून नैऋत्येला ५८ कि.मी.वर [illegible] दरवाजाच्या द्वारशाखेवर खालच्या बाजुस उभ्या असलेल्या स्त्रीचे शिल्प आहे. स्तंभावर त्रिभंग अवस्थेतील विष्णुशिल्प आहे. विष्णुशिल्प दोन्ही बाजुस आहेत. स्तंभाच्या बाहयबाजु शिल्पविरहीत आहेत. या लेण्याचा [illegible] बांधणी हेमाडपंती मंदिराप्रमाणे स्पष्ट दिसते. महाराष्ट्रातील हे हिंदु [illegible] इतर बांधणीवरुन निकुंभाच्या शेवटच्या काळातील हे विष्णुमंदिर असावे.

वाघळी - चाळीसगाव भडगाव रोडवर चाळीसगावपासून काही किलोमीटर अंतरावर [illegible] श्रीकृष्ण मंदिर म्हणून ओळखले जाणारे हेमाडपंती मंदिर आहे. इ. स. १०६९ मध्ये हे मंदिर मौर्यराजा गोविंद याने बांधल्याचा व त्याला गाव दान दिल्याचा शिलालेख या मंदिरात आहे. प्रवेशद्वारावर व स्तंभावर उत्कृष्ट कोरीव काम आहे. या मंदिराच्या खांबावर दोन प्रकारचे शिर्षकस्तंभ आहेत. हे या मंदिराचे विशेष आहे. यानंतर दुसरे विशेष म्हणजे [illegible] छतावर श्रीकृष्ण हा गोपीसह रासक्रिडा खेळत असल्याचे कोरले आहे.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

मुधई (भवानी) मंदिर ५.१ मी. उंच, १६.५ मी लांब व ७.२ रुंद असून सभोवताली तटबंदीचे अवशेष आहेत. मंदिराचा विन्यास द्वार मंडपासह सभामंडप, अंतराळ व गर्भगृह अशा तीन भागात केलेला आहे." या मंदिराची रचना जवळ जवळ धुळे जिल्ह्यातील लिंपणगाव मंदिरासारखीच आहे. गर्भगृह बाहेरुन २८ कोनी गोलाकार [illegible] गर्भगृहात अंतराळातून मार्ग जातो. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वाराच्या द्वारशाखेवर [illegible] भाग चौरसाकृती असून त्यातील वेदीवर एका बाजूस नंदीवर आरुढ शिवपार्वतीची मुर्ती होती. छत [illegible] गेले आहे. गर्भगृहाच्या बहिस्थः भितीत (जंघाभागावर) तीन देवकोष्टे आहेत. मागील पश्चिमेकडील देवकोष्टात सुर्याची मुर्ती आहे त्यावरुन हे सुर्यमंदिर असावे असे अनुमान काढता येते. उत्तरेकडील कोनाड्यात [illegible] गणपतीची मुर्ती आहे.

मंदिराचा सभामंडप चौरसाकृती असुन चार स्तंभ [illegible] द्वारमंडप आहे. त्याच्या बाजूच्या भिती पडल्या असून छत चार स्तंभावर कसेबसे टिकून आहे. [illegible] पोकळ शंकुसारखे आहे.' छताला वरपासून पाच पुष्पगुच्छयाच्या सरी लोंबकळताना दिसतात. अंतराळ छताची रचनाही सभामंडप छतासारखीच आहे. फक्त त्यात एकच पुष्पगुच्छाची सर लोंबकळत आहे. मंडपाच्या बाहेरील भिती लिंपणगाव (धुळे जिल्हा) मंदिराप्रमाणे साध्या आहेत. सभामंडपाच्या कोपऱ्यात असलेल्या वेदीवर सूर्याच्या तीन सुंदर कलात्मक मूर्ती कोरल्या आहेत त्या तिन्ही उभ्या आहेत. त्याची उंची साधारण ३० सेंमी. आहे. येथे दुसऱ्या एका कोनाडयात चौथऱ्यावर सूर्याची मूर्ती विराजमान असून पाय खाली सोडलेले आहेत. दोन्ही हात दोन्ही मांडयावर ठेवलेले आहेत. याशिवाय लहान लहान सूर्य मूर्तीची रचना जंघाभागावर बाहेरच्या बाजूने सर्व कोपऱ्यात केलेली आहे. या मंदिरात सूर्याच्या विविध प्रकारच्या प्रतिमा दिसतात. चौदाव्या शतकाच्या प्रारंभी खानदेशात सुर्य भक्त हे हया वंशाचे राज्य होते. त्या काळातील मुळ मंदिर असावे. [illegible] शिवभक्त होते व या नंतरच्या प्रस्तुत मंदिराचे बहुतांश बांधकाम झाले असावे व सुर्याची पुजा [illegible] मंदिराचे मुधई देवी (भवानी) मंदिरात रुपांतर झाले असावे.

महानुभवाचे कृष्ण मंदिरही हेमाडपंती असून ३.२ मी. उंच, ९.२ मी लांब व ८.६ मी. रुंद आहे. [illegible] कोरीव काम आहे. गर्भगृहात पूर्वी शिवलिंग होते. अजूनही मंदिरात नंदीची मूर्ती आहे. पूर्वी या मंदिराचे नाव सिध्देश्वरनाथ मंदिर होते. महानुभावांच्या ताब्यात आल्यानंतर त्यांनी येथे कृष्णाची मूर्ती स्थापन केली तेव्हापासून मंदिरास कृष्णमंदिर किंवा महानुभाव मंदिर असे म्हणतात."

मनुदेवी:- महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश सीमेवर सातपुडा पर्वत रांगामध्ये **मनुदेवीचे** मंदिर आहे. [illegible] कासारखेडे गावापासून ८ कि.मी. अंतरावर मनुदेवीचे हेमाडपंथी मंदिर आहे. चारही बाजूंनी डोंगर व हिरवळींनी हे मंदिर व्यापलेले आहे.

निष्कर्ष

हेमाद्रीने अत्यंत दुरदृष्टीने स्वतंत्र मंदिर शैलीचा विकास केला. त्याद्वारे त्यास यादव प्रदेशात [illegible] श्रृंखला विकसित करता आली. यातील काही मंदिरे पंचायतन पध्दतीची आहेत तर काही [illegible]

यादव मंदिरांचे सौंदर्य खुलून दिसते ते तेथील कोरीव कामामुळेच नव्हे तर [illegible] आणि डौलदार वास्तुघाटामुळे. या पध्दतीच्या बांधकामात पारंपारिक तत्वे, वास्तुशास्त्रीय ज्ञान हे [illegible] त्यातून भविष्यातील संदर्भात्मक नवा आकार घडविण्याचे बीज आहे. चौदाव्या शतकातील यादव मंदिर [illegible] शतकातील पेशवेकालात केलेले पुर्नव्यवस्थापन या दोन्ही घटनामुळे यादव वास्तुकलेचे [illegible]

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

शिल्पशास्त्राच्या परंपरेप्रमाणे बलसाणे येथील क्र. १ व क्र. ४ ची देवळे लाट [illegible] प्रकारची पाटणा वाघळी इत्यादी ठिकाणची देवळे नागर जंघा असलेली आहेत असे म्हणता येईल [illegible] ाल्यास नागर परंपरेचा आणि दक्षिण गुजरातमधल्या कलापरंपरेचा असे दोन्ही प्रभाव खान्देशात दिसून येतात असे म्हणता [illegible]

स्तंभ, छप्पर, शिखर यांची रचना काळजीपूर्वक, शास्त्रोक्त आणि भूमितिसंपन्न असते आणि प्रत्येक वास्तुघटकाचे लहान लहान स्नायूंमध्ये व अवयवांमध्ये विभाजन केलेले असते. यामुळेच हेमाडपंथी रचना [illegible] तंत्रज्ञानाच्या जवळचे भासते. या पध्दतीच्या वास्तूमध्ये प्रत्येक स्नायू व अवयव वेगळे करता [illegible] पुनर्योजन करता येण्यासारखे असते. म्हणून ही वास्तुकला टिकाऊ किंवा आजच्या परिभाषेत Sustainable ठरते. या [illegible] दगड-विटांना चुना-सिमेंटने पक्के साधले जाते त्यांचा पुनर्वापर करताना कष्ट अधिक आणि वाया जाणाऱ्या साहित्याचे प्रमाणही मोठे असते.

अशाप्रकारे खान्देशात अस्तित्वात असलेली धार्मिक पर्यटनाच्या दृष्टीने उपयुक्त अशी खान्देशातील हेमाडपंथी मंदिरे [illegible] सभोवतीच्या परिसरामध्ये लोकांच्या धार्मिक जीवन आणि सांस्कृतिक संस्काराची केंद्रस्थाने बनली [illegible] मूर्तीकला व शिल्पशास्त्रातून सांस्कृतिक जीवनाची उंची प्रकट होते.

एकंदरीत आपण विचार केला तर धार्मिक कार्यासाठी म्हणून बाहेर पडणाऱ्या कुटुंबांची संख्या ही भारतासारख्या देशात भरपूर आहे, पण त्याला अद्याप आपण पर्यटनाच्या दृष्टीने चांगले वळण लावलेले नाही. असे असले तरी खान्देशातील [illegible] मंदिरांना शासनाने तीर्थक्षेत्राचा दर्जा देऊन मंदिरे व मंदिराभोवतीच्या [illegible] राहण्याच्या व्यवस्था मुबलक असाव्यात. जेणेकरुन लोकांना मुक्कामी राऊन मंदिरे व [illegible] येईल, माहिती करुन घेता येईल.तसेच खानदेशातील हेमाडपंथी मंदिरांची क्रमबध्द, कालबध्द [illegible] राज्य शासनाच्या दार्शनिका विभागाने तयार करुन प्रकाशित करावी. जणेकरुन संशोधक अभ्यासकांना सोयीचे होईल. आणि धार्मिक वास्तू व पर्यटन यांची आपणास योग्य प्रकारे सांगड घालता येऊन स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी मिळतील व संशोधकांना संशोधनाच्या नवनव्या वाटा सोयीयुक्त शोधता येतील अशी आशा व्यक्त करता येईल.

संदर्भग्रंथ

१) Prem Nath Dhar, International Tourism, New Delhi, २००६, Pg.२२

२) https://mr.wikipedia.org/s/५२७

३) पाध्ये के.आ.,हेमाद्री ऊर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र, मुंबई १९३१, पृ.३३८

४) आचार्य धनंजय, प्राचीन भारत प्रारंभापासून इ.स.१२०० पर्यंत, श्री साईनाथ प्रकाशन [illegible]

५) उपरोक्त, पृ.३४५

६) चौधरी कि.का.(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर जळगाव जिल्हा, दार्शनिका विभाग, [illegible]

७) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८११.

८) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१०.

९) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१०.

१०) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८१२.

११) चौधरी कि.का.(संपा.), कित्ता, पृ.८११.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

२०७

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 4 ISSUE 7 JUNE 2017

A REFEREED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

UGC Approved Journal
No. 45886

Editor-in-Chief
Dr. Kalyan Gangarde

Editor
Dr. Sadhna Agrawal

NEW MAN PUBLICATION
PARBHANI (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9420079975 +91 9730721393 nmpublication@gmail.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

18. Toni Morrison's Paradise: A Critical Overview / **Sumera Subuhi**

19. A Postmodern Study Of Harold Pinter's *The Homecoming* / **Kempanna Rachappa Donawad**

20. Samuel Beckett's *Waiting For Godot* in the Light Of Postmodernism / **Indrajit Kundu**

21. A Review On Disability Discrimination & Segregation of the Children With Special Needs: - A Human Mindset / **Shail Mishra**

22. स्वतन्त्रता की बेदी पर रानी लक्ष्मीबाई / **डॉ. नीरज गोयल**

23. ज्ञानयोग : एक विवेचन / **संदीप ठाकरे**

24. बालकृष्ण शर्मा नविन का उर्मीला / प्रा. माधव पाटील

25. माफुआ : इतिहास अन्वेषण पद्धतीचा नवा आयाम / **प्रा. सतीश निकम,** डॉ. अनिल बैसाणे

26. मेक इन इंडिया : भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना /**अतुल द. जगताप**

27. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा व्यसन व अंधश्रध्दा समस्यासंदर्भातील दृष्टिकोन / **प्रा.प्रल्हाद दत्तराव भोपे**

28. डॉ.रामकुमार वर्मा के नाटकों में चित्रित मानवीय बोध / **प्रा.डॉ. धीरज जनार्धन व्हत्ते**

29. दहशतवादाचे मराठवाडा कनेक्शन / **डॉ. व्ही. वाय. जाधव, प्रा. के. एम. नागरगोजे**

30. महाराष्ट्रातील आदिवासी आश्रमशाळा व शासकीय धोरण : एक चिकित्सक अभ्यास / **डॉ. प्रभाकर महाले**

31. Social Determinants of Sex Ratio: Assessing theSpatiality of Sex Ratio in Haryana / **Niraj Kumar**

32. Technology Enhanced Language Learning / **K.Sunanda & K.Abirami**

33. Domestic Violence and Its Influence on Children's Growth / **MrsFarid Oneza Tanveer & Ms. Moallim Shaima Mohsin**

Vidyawardhini Sadan's Arts, Com. & Sc. Senior College DHULE

UGC Approved Journal No. 45886
New Man International Journal of Multidisciplinary Studies (ISSN: 2348-1390) Impact Factor: 4.321 (IIJIF)

25.

माफुआ : इतिहास अन्वेषण पद्धतीचा नवा आयाम

प्रा. सतीश निकम
विद्यावर्धिनी सभेचे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

डॉ. अनिल बैसाणे
संशोधन मार्गदर्शक

भारतात सद्यस्थितीत 'इतिहासाच्या पुनर्लेखना'ची मागणी खूप जोर धरू लागली आहे. याचे कारण भारतामध्ये इतिहासलेखन हे तटस्थपणे झाले नाही. त्यामुळे भारतात अनेक ऐतिहासिक घटना ह्या वादग्रस्त ठरलेल्या आहेत. म्हणून भारताच्या इतिहासाची पुर्नमांडणी ही एक काळाची गरज आहे. आणि अशा पुनर्मांडणीसाठी सम्यक अन्वेषण पद्धतीचा इतिहास लेखनासाठी उपयोग होणे महत्त्वाचे आहे. 'In the Rennaissance, History began to be written ith a fresh and critical eye, to the lessons of the past and the implimentation of the present.'[1] युरोपात प्रबोधनकालात इतिहासलेखनाचे हे वैशिष्ट्य भारतीय इतिहासलेखनात अवतीर्ण होणे ही बाब भारतीय इतिहास लेखनातील नव्या प्रवाहांची पूर्व अट आहे.

कॉ. शरद पाटील यांनी भारतीय इतिहासाचे बहुप्रवाही अन्वेषण पद्धतीने उत्खनन करून अतिशय मूलगामी इतिहास पुढे आणला आहे. कॉ. शरद पाटील यांनी इतिहास लेखनात एक नवा प्रवाह आणला तो म्हणजे माफुआवादी इतिहासलेखन पद्धती होय. माफुआ म्हणजे मार्क्सवाद व फुले आंबेडकरवाद यांचा संयोग होय. माफुआ विचार प्रवाह ही कॉ. शरद पाटील यांची निर्मिती नाही. त्यांच्या आधी काही विद्वानांनी माफुआचे सुतोवाच केले होते. परंतु कोणत्याही पद्धतीशास्त्राला किंवा विचारप्रवाहाला सैद्धांतिक पाया असणे आवश्यक असते. त्याशिवाय तो उभा राहू शकत नाही. माफुआचा सैद्धांतिक पाया निर्माण करण्याचे महान कार्य कॉ. शरद पाटील यांनी केले आहे.

मे. पुं. रेगे म्हणतात, 'पारंपरिक भारतीय समाजव्यवस्थेचा उलगडा आणि तिच्यात आमुलाग्र परिवर्तन करण्याचा मार्ग केवळ पारंपरिक मार्क्सवादी पद्धतीवर आधारता येणार नाही, ह्या समाजव्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेणे आणि तिच्या परिवर्तनाचा मार्ग शोधून काढणे यासाठी मार्क्सवादापलीकडे जाऊन, जातिव्यवस्था हे जे तिचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे त्याच्याकडे विशेषकरून लक्ष दिले पाहिजे....'[2] यास्तव इतिहासलेखनाचे उद्दिष्ट नवनिर्मितीक्षम समाज निर्माण करण्याचे असेल तर एकप्रवाही इतिहासलेखनाऐवजी नवा विचार करणे आवश्यक आहे. माफुआ त्याची ही गरजपूर्ती करते. 'इतिहासाच्या खऱ्या शास्त्राने जनतेचा, जनसमुदायांचा विचार केला पाहिजे. व्यक्तींचाच विचार करायचा तर तो जेव्हा व्यक्ती स्वतःपेक्षा फारच मोठ्या घटनेचे उदाहरणार्थ, जनतेच्या एखाद्या चळवळीचे प्रतिनिधित्व करतात तेवढ्यापुरताच केला पाहिजे.'[3] इतिहासासंबंधी हा मार्क्सवादी दृष्टिकोन माफुआच्या केंद्रस्थानी आहे. मार्क्सवाद मानवी जीवनाच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी जेव्हा इतिहासाच्या अभ्यासाकडे वळतो तेव्हा त्यास अखिल मानवजातीचा इतिहास हा 'वर्गसंघर्षा'चा इतिहास दिसतो, 'आदिम साम्यवादी समाजव्यवस्थेच्या नंतरच्या अवस्थांतील समाजात निरनिराळे विभाग असतात; त्यातील काही समाजाला एका दिशेने ओढीत असतात, काही दुसऱ्या दिशेने व्यक्तिशः नव्हे, वर्ग म्हणून'[4] त्यासाठी इतिहासाला एक महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून उपयोगात आणले जाते.

भारतीय इतिहासाची उकल करताना पोथीनिष्ठ मार्क्सवाद्यांनी भारतीय इतिहासाकडे केवळ वर्गीय दृष्टिकोनाने पाहिल्यामुळे भारतीय इतिहासातील अंतर्विरोध ठळकपणे निदर्शनास आले नाही. 'वर्ग ही शोषणाची सर्वात परिणत संस्था असली तरी शोषणाच्या वर्गपूर्व व अपरिणत संस्था असू शकतात. हे पारंपरिक मार्क्सवादाने लक्षात न घेतल्यामुळे शोषण हे केवळ

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

वर्गसंस्थेमाफतच होऊ शकते आणि शासन हे वर्गीय शासनसंस्थेमाफतच, हा कर्मठ सिद्धांत रूढ झाला.'[5] त्यामुळे भारतीय परिप्रेक्ष्यात मार्क्सवादी अन्वेषण हे अपूर्ण ठरते. भारतीय समाजाचे अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असलेल्या वर्ण व जाती व्यवस्थेचा विचार न केल्यामुळे भारतीय संदर्भात असलेल्या शोषण शासनसंस्थेचे आकलन अनेक इतिहास लेखकांना झाले नाही. ही मार्क्सवादी पद्धतीची मर्यादा लक्षात घेऊन फुले–आंबेडकरवादाशी त्याचा संयोग घडवण्यातून माफुआ विकसित झाला.

माफुआला विश्लेशित करताना प्रा. रणजित परदेशी यांनी म्हटले आहे, 'महाराष्ट्रातील समाजवादी–साम्यवादी चळवळीने कामगार शेतमजूर वर्गांचे आर्थिक प्रश्न घेऊन उभ्या केलेल्या चळवळीने भारतीय समाजातील केवळ वर्गीय वास्तव पाहिले. या थिसिसच्या विरोधात उभ्या शूद्रातिशूद्रांच्या जातिअंताच्या फुले–आंबेडकरी चळवळीने भारतीय समाजाचे जातीय वास्तवच पाहिले या दोन्ही चळवळींनी पाहिलेल्या द्वंद्वाची परिणती म्हणजे वर्णजातिअंताचा माफुआ.'[6] अशारितीने माफुआ म्हणजे डाव्या आणि फुले आंबेडकरी चळवळीची एकजूट आहे. सद्यस्थितीत विद्यापीठ पातळीवर सुरू असलेल्या विद्यार्थी संघटनांच्या वाद–विवादात्मक घटनांच्या संघर्षात ही लघु स्वरुपातील एकजूट निर्माण झालेली दिसते.

कॉ. शरद पाटील यांनी माफुआ या सिद्धांताची कसोटी आपल्या अन्वेषणात उपयोगात आणून भारतीय संघर्षाच्या मूलसूत्रांचा उकल त्यांनी त्याद्वारे केला. त्यांनी भारतीय संघर्षाचे सूत्र ब्राह्मणी–अब्राह्मणी संघर्षात असल्याचे प्रतिपादन केले. ते प्रतिपादन करतात की, 'भारतीय इतिहासात प्राक्‌वैदिक काळापासून अब्राह्मण व ब्राह्मण या दोन प्रवाहात अविरत वैचारिक संघर्ष चालू आहे.' त्यांचे हे प्रतिपादन जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच वादग्रस्तही ठरले. त्यांना 'ब्राह्मणद्वेष्टा' म्हणण्यापर्यंत दोन्ही प्रवाहाच्या समर्थक लेखकांची मजल गेली. परंतु इतिहासकालापासून चालू असलेला हा संघर्ष केवळ वरपांगी नसून भारतात अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थेचा तो पाया आहे. म्हणून ते बुद्ध आणि महावीराने केलेल्या समाज क्रांतीला अब्राह्मणी म्हणतात. वर्णजातिव्यवस्था समर्थन आणि विरोध यावर ब्राह्मणी व अब्राह्मणी हा संघर्ष आधारलेला आहे. या संघर्षाचे प्राचीन अस्तित्व अधोरेखीत करताना ते म्हणतात, 'महाकाव्ये सर्व अपितृसत्ताक जनांना नैर्ऋत हे सर्वसामान्य संबोधन वापरतात. या वैमनस्याला ऐतरेय ब्राह्मणाने कवष ऐलूष या मातृवंशक ऋशीची गोष्ट सांगतांना ब्राह्मण विरोधी अब्राह्मण असे नाव दिले.'[7] तेव्हांपासून भारतीय सामाजिक आणि वैचारिक संघर्षात ब्राह्मणी व अब्राह्मणी अशा दोन छावण्या निर्माण झाल्या आहेत. आजही या दोन छावण्या भारतीय सामाजिक आणि वैचारिक संघर्षात अस्तित्वात आहेत.

ब्राह्मणी व अब्राह्मणी या संकल्पना समाजशास्त्रीय असून त्या जातिवाचक नाही तर वृत्तिवाचक असल्याचे मत कॉ. शरद पाटील यांनी व्यक्त केले होते. 'ब्राह्मणी–अब्राह्मणी या समाजविश्लेषणाच्या कॅटेगरीज् आहेत. शब्दार्थ नव्हेत. वास्तविक कॅटेगरीज् (कोटीक्रम) हे तत्त्वज्ञानाच्या विश्लेषणार्थ वापरात येत असतात.'[7] त्यामुळे भारतीय सामाजिक, वैचारिक इतिहासाचे विश्लेषण करतांना प्राचीन काळापासून अविरतपणे सुरू असलेल्या या संघर्षाची विभागणी ब्राह्मणी विरुद्ध अब्राह्मणी अशी करणे ही अटळ बाब आहे. या संघर्षाचे आधुनिक कालात सर्वप्रथम आकलन केले ते महात्मा जोतीराव फुले यांनी. 'त्यांनी सांगितले की, ब्राह्मणी छावणी विरुद्ध अब्राह्मणी छावणी यांच्यातील सामाजिक संघर्ष भारतीय जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला इतिहास, तत्त्वज्ञान, संस्कृती इ. ना व्यापून राहिलेला आहे. त्यांच्या मते ब्राह्मणी या शब्दाचा अर्थ होता वर्णजातिव्यवस्था व स्त्रीदास्य यांचा समर्थक, तर अब्राह्मणी या शब्दाचा अर्थ होता वर्णजातिव्यवस्था व स्त्रीदास्य यांचा विरोधक'[8] महात्मा जोतीराव फुले यांनी भारतीय समाजातील शोषक शासन संस्था म्हणजे जातीव्यवस्था आहे. हे आपल्या साहित्य कृतीतून मांडले. भारतीय सामाजिक सर्वहारा येथल शूद्रातिशूद्र आहेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

भारतीय परंपरेतील हा ऐतिहासिक संघर्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही मान्य होता. त्यांनी 'जनता'मध्ये छापलेल्या 'बुद्धधर्माचे अधिष्ठान' या भाषणात स्पष्ट नमूद करतात. 'ह्या देशाची संस्कृती एकरूप आहे, असा [illegible] पण त्यांचा इतिहास खोटा आहे. येथे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

संस्कृतीचे दोन प्रवाह सुरू आहेत. एक ब्राह्मणी धर्म व दुसरा बौद्ध धर्म.'[9] अशा रितीने भारतीय इतिहासातील ब्राह्मणी व अब्राह्मणी छावणीतील द्वंद्वही ते स्पष्ट करतात. म्हणूनच भारतीय इतिहासातील बुद्धाच्या सामाजिक क्रांतीला ब्राह्मणी छावणीने केलेल्या विरोधाला ते प्रतिक्रांती म्हणतात. बुद्धाचा मार्ग हा वर्णजातिव्यवस्था आणि स्त्रीदास्य विरोधक असल्याने तो अब्राह्मणी ठरतो.

कार्ल मार्क्सने मानवजातीचा इतिहास हा वर्ग लढा असल्याचे सांगितले तर महात्मा जोतीराव फुलेंनी वेद पुराण कथामधील आर्य व अनार्य यांच्या संघर्षाचा अन्वयार्थ लावून भारतीय इतिहासाचे सूत्र वर्णजातिलढा असल्याचे प्रतिपादन केले. जात हे भारतीय समाजाचे मध्यवर्ती वास्तव लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीप्रथेच्या विध्वसंनार्थ आंदोलन चालविले. म्हणून 'जातीला उन्मळून टाकायचे असेल तर महात्मा फुले, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याबरोबर मार्क्सवादाचे सम्मिलन करूनच ते शक्य आहे. या विचारापर्यंत ते आले आणि नव्या उत्क्रांत *'मार्क्सवाद–फुले–आंबेडकरवाद' या सम्मीलित तत्त्वज्ञानाची मांडणी त्यांनी केली.'*[10] *कॉ. शरद पाटील यांनी सांगितलेल्या नवप्रबोधनाच्या यशस्वीतेसाठी माफुआ हा म्हणून सर्वोत्तम पर्याय ठरतो.* इतिहासाच्या द्वंद्वात्मकतेत वर्ग हीच शासन–शोषण संस्था पायाभूत असते. हेच प्रमेय भारतीय परिप्रेक्ष्यात वापरून मार्क्सवाद्यांनी जातीला उर्ध्ववास्तू मानले. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या यथार्थ आकलनापर्यंत ते पोहोचू शकले नाही. तर दलित चळवळी या जातलक्षी ठरल्याने भारतीय सामाजिक समस्यांच्या सोडवणूकीला ते पर्याय उभा करू शकले नाहीत. 'इतिहासाच्या द्वंद्वात्मकतेत सामाजिक वर्ग हा पायाभूत एकक असल्याने सुरवातीला साम्यवाद्यांनी जातींना मिथ्या मानून त्याकडे दुर्लक्ष केले त्यावेळेस जातीव्यवस्थेचे बळी असलेल्यांनी जाती–जुलूमाच्या वरवरच्या वास्तवाला अवास्तव महत्त्व देवून त्यामागील बहुदिशात्मक शोषणप्रकियांना, ज्यांचा दडपशाही विरुद्ध मुक्तिसंघर्षाच्या उभारणीसाठी वापर केला जाऊ शकत होता, अधोरेखांकित करण्याच्या गरजेकडे दुर्लक्ष केले.'[11] त्यामुळे भारतीय नवप्रबोधनाची चळवळ ही दुभंगलेली आहे. वर्णजातिस्त्रीदास्यअंतक नवप्रबोधनाच्या यशस्वीतेसाठी या दोन्ही विचार प्रवाहाचे एकत्रीकरण करून लढा उभारणे हे भारतीय संदर्भात आवश्यक आहे. भारतातील सर्वहारा वर्गाचे जातिव्यवस्थांक शोषण जातीय संरजामी व्यवस्थेचा सर्वंकष परिणाम आहे.

भारतातील पोथीनिष्ठ मार्क्सवाद्यांनी मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या कसोटीतून फक्त वर्गलढ्यावरच आपले लक्ष केंद्रित केले. परंतु भारतीय समाजातील जातवास्तव लक्षात न घेतल्यामुळे त्यांच्यात अपुरेपणा दिसून येतो. हा मार्क्सवाद्यांचा अपुरेपणा कॉ. भारद पाटील यांनी पुढील भाब्दात स्पश्ट केला आहे. 'कोणत्याही वर्तमान वा गत समाजाचे सम्यक आकलन करण्यासाठी प्रथम त्याच्या आर्थिक पायाचा अभ्यास केला पाहिले, नंतर त्याच्या वैचारिक वरच्या इमल्याच्या आणि मग या दोन्ही अभ्यासांचा संयोग हा ऐतिहासिक भौतिकवादाचा गाभा आहे. त्यामुळे हे केवळ वर्गान्ताचे तत्त्वज्ञान आहे.'[12]

भारतीय परिप्रेक्ष्यात मार्क्सचा एकप्रवाही ऐतिहासिक भौतिकवाद अपूर्ण ठरल्यामुळेच फुले–आंबेडकरवादाशी संयोगासाठी ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या कालबाह्य वर्गवादी एकप्रवाहीपणाला विधायक नकार द्यावा लागला. ऐतिहासिक भौतिकवादाचा कालातीत गाभा मात्र स्वीकारला गेला. यातून बहुप्रवाही ऐतिहासिक भौतिकवादी माफुआ जन्माला आला.'[13] मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद वर्ग ही एकच शोषणशासनाची संस्था मानीत असल्यामुळे तो केवळ वर्गलढ्यालाच केंद्र मानतो. परंतु भारतात वर्गांचा उदय होण्याअगोदर वर्ण व जात या शोषण–शासनाच्या वेगळ्या संस्था अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे कॉ. शरद पाटील एकप्रवाही भौतिक वादाला फुले–आंबेडकरवादाची जोड देऊन त्याला बहुप्रवाही करतात. माफुआ म्हणजे 'फक्त यांत्रिक, तत्कालीन जोडणूक नव्हे तर एकमेव क्रांतिप्रवण जिवंत प्रवाही मार्ग आहे, ही अनन्य जाण त्यांनी दिली.'[14] भारतातील वर्गजातीस्त्रीदास्यअंतक समाजक्रांतीसाठी आव''यक ऐतिहासिक, सैद्धांतिक पाया निर्माण करण्यासाठी माफुआवादी इतिहास लेखन पद्धती महत्त्वाची भूमिका पार पाडेल.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE *

संदर्भ

1) Louis Gottschalk, Donald Lach, The Rise of Modern Europe, Allied Pacific Pvt. Ltd., Bombay, 1962, Page 108.
2) पाटील शरद, ***मार्क्सवाद : फुले–आंबेडकरवाद***, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1993, पृ. 1
3) बर्न्स एमिल, अनुवाद सरला कारखानीस, ***मार्क्सवाद म्हणजे काय ?*** लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, नोव्हेंबर 2014, पृ.3
4) ***कित्ता***, पृ. 4.
5) पाटील शरद, ***कित्ता***, पृ. 45.
6) पाटील शरद, संपादक, ***सत्यशोधक मार्क्सवादी***, येवले, जि. नासिक, जुलै 1982, पृ.16.
7) गरुड सचिन, संपादक, डॉ. बाबा आढाव, ***पुरोगामी सत्यशोधक***, कॉ. शरद पाटील विशेषांक, पुणे, जानेवारी–फेब्रुवारी–मार्च 2015, पृ. 15.
8) पाटील शरद, संपादक, ***सत्यशोधक मार्क्सवादी***, नोव्हेंबर, 1982, पृ. 6.
9) परदेशी रणजित, ***फुले–आंबेडकरांचे ब्राह्मणीकरण***, क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, धुळे, 2004, पृ. 26.
10) कोसम्बी राहूल, ***उभं आडवं***, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, 2016, पृ. 215.
11) तेलतुंबडे आनंद, ***साम्राज्यवादविरोध आणि जातिविनाश***, सुगावा प्रकाशन, पुणे 2007, पृ. 125.
12) पाटील, शरद, ***मार्क्सवाद–फुले–आंबेडकरवाद***, कित्ता, पृ. 210.
13) ***कित्ता***.
14) कोसम्बी राहुल, ***कित्ता***.

❑❑❑

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

2017-18

(19)

UGC Approved
Refereed Journal
Jr.No.43053

ISSN 2394-5303

International Multidisciplinary Research Journal
Issue-31, Vol-03, July 2017

Printing Area

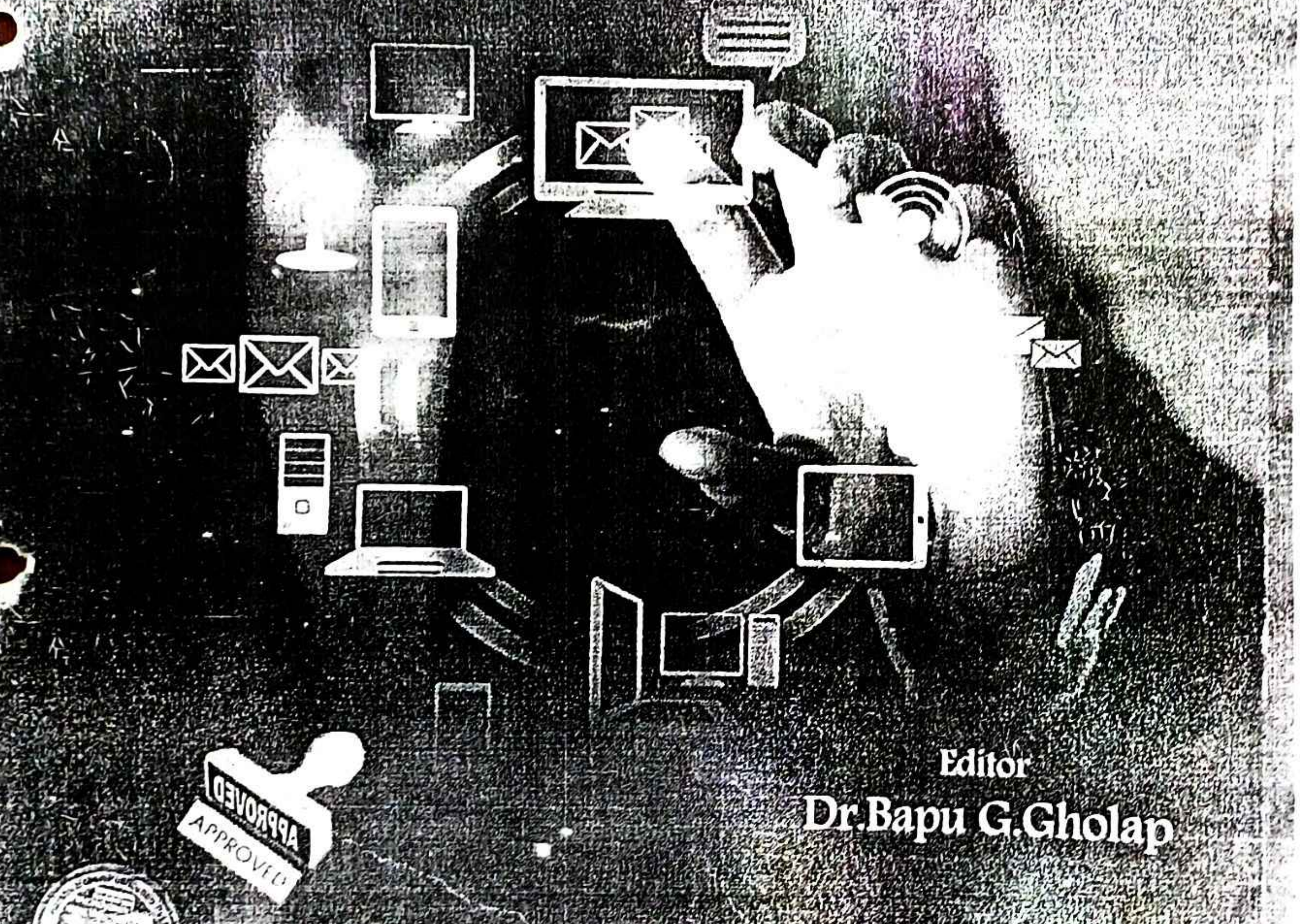

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

Vidyawardhini ... Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned by CamScanner

14) Performance Appraisal: A strategy for Continuous Improvement and Assured Performanc
Dr. A. Jaya Kumar Shetty, Ujire || 66

15) Influence of place of residence on Attitude of Teacher Trainees toward Semester System
Dr. Pargat Singh Garcha, Gurusar Sadhar || 71

16) Practices of Discrimination and Koragas of Kasaragod
Vijaya Kumari.K, Kerala || 75

17) Mahatma Phule and Cultivator's Whipcord
Mr. Madhukar R Wankhede, Dhule || 80

18) Social Conscience and Awareness Reflected in the Works of Mulk Raj Anand
Mr. Sunil N. Wathore, Wardha || 83

19) Grassroots Governance towards Consensus Oriented and Development ...
Dr. Akhilesh Pal || 88

20) Consumer protection in India
Prof. Gajanan R. Jangamwar, Ramnagar, Wardha || 97

21) Perception of School Teachers about Transactional Practices of Social Studies
Dr. Pargat Singh Garcha, Gurusar Sadhar || 102

22) श्रीचक्रधर स्वामी - आद्य समाज क्रांतीकारक
श्री. कांबळे लहु बळीराम, अंबाजोगाई || 107

23) साहित्यातील प्रयोगशीलता
डॉ. गजानन अपिने, कोल्हापूर || 110

24) भारतीय शास्त्रीय संगीतात पूर्णवादाचे स्थान
प्रा. संगीता चाटी, नांदेड || 116

25) महाराष्ट्रातील ई-प्रशासन : एक प्रशासकीय अभ्यास
डॉ. सुनिल लक्ष्मण गावंडे, Nanded || 119

26) विद्यार्थ्यांची उदयोजकता क्षमता व कौशल्य विकासात शिक्षणाची व संगणकाची भूमिका
प्राचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील, धुळे (महाराष्ट्र) || 121

27) नाशिक शहराचे नागरीकरण व निवडक सामाजिक संस्थांचे योगदान
मिलिंद राजेंद्र थोरात, जि. नाशिक || 124

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Scanned by CamScanner

17

Mahatma Phule and Cultivator's Whipcord

Mr. Madhukar R Wankhede
Assistant Professor in English,
Vidyawardhini College, Dhule(Maharashtra)

****

Abstract:

The condition of the farmers in India is very pathetic. They have been suffering many problems in the society. The political parties are only using them as the vote bank and they are getting power in India. Each party which is in power always have promised the farmers during the seasons of elections for their betterment but they are neglecting to uplift the farmers. There are many factors responsible for their pathetic conditions and Mahatma Phule had pointed it into his book Cultivator's Whipcord (shetkaryancha Asud). So this paper attempts to deal with present through the interpretations by Phule.

Key Words: agriculture, farmers, bureaucracy, government

India is an agricultural country because the large section of the country is depended on it. The agriculture has been her one of the prime resources of feeding up her large and increasing population. The farming was the significant occupation in India but the priorities of the people are shifting drastically towards other means because of the numerous reasons. There were the days that the farmers had the respect from the people and the government but now a day they have to face many challenges from the people and the government also. They are performing their considerable share in the development of country still they are depressed and neglected in every sector. They are known as the 'Baliraja' but they have to live in the conditions which seem a curse on their lives.

The government plays with the farmers by the weapon of 'promises' which remain only the dreams for the farmers from one government to other government. They believe only in the hope of good days in their lives but are deceived with the promises only because they are not completed at any cause. Agriculture and farmers are the means of the politics of the ruling and opposition parties that always sing the songs of their upliftment but nothing significant has been done for their betterment. The writers, journalists, intellectuals and even the farmer leaders interpret the bad conditions of the agriculture and farmers but it does not affect positively on both. All the interpreting sections of the society develop themselves but farmers remain undeveloped and unprivileged.

The several books have been written on the betterment f the farmers but there are the few who are guiding in the present scenario. So it is the attempt to disclose the significance and relevance of the books written by Mahatma Phule who has thrown the lights on the farmers' lives and he also has given the valuable suggestions for the upliftment of agriculture and farmers. This paper attempts to focus on the views and everlasting opinions of Mahatma Phule and his interpretations on the farmers in 'Cultivators Whipcord'.

Mahatma Phule:

Mahatma Jyotirao Phule (11th April, 1827- 28th November, 1890) is one of the pioneers of the social reformation movement in Maharashtra and perhaps in India who tried to bring the fundamental changes in the society. He has contributed into many fields including eradication of untouchability, caste system, reformation of farmers, emancipation of women, spreading education for all and other constructive contributions those have been the lighthouse in the present India.

He established 'Satyashodhak Samaj' (Society of Seekers of Truth) in 1873 which worked for the equal rights for the peasants,

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned by CamScanner

AJANTA - VOL. - VI ISSUE – III-ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) JULY-SEPTEMBER - 2017
ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

VOLUME - VI ISSUE - III JULY-SEPTEMBER- 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - **4.205**
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Arts, Com. & Science Senior College DHULE

MARATHI			
१	श्री. बटुळे विठ्ठल दशरथ डॉ. प्रा. उरकूडकर एस.एच.	१९६७ ते २०१३ या कालखंडातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील मराठी विषयातील आचार्य पदवी प्रबंधातील उल्लेख विश्लेषणाचा अभ्यास	१-९
२	श्री. कैलास सुदामराव वानखडे	काव्यनिर्मितीप्रक्रियेच्या संशोधनामध्ये मानसशास्त्रीय समिक्षा पद्धतीची उपयोगिता	१०-१२
३	डॉ. भेलोंडे जगदिश व्यंकटराव	वेरूळ येथील हिंदु लेणीतील सप्तमातृका मूर्मिशिल्प	१३-१६
४	एस. एन. देशमुख	बालकामगार आणि मानवाधिकार	१७-२२
५	प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे	श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे औद्योगिक कार्य	२३-२६
६	अमरदीप वानखडे प्रा. जयदेव डोळे	भारतात बौद्ध विद्यापीठ असावे; यशवंतराव आंबेडकरांची 'प्रबुद्ध भारता' मधील भूमिका	२७-२९
७	प्रा. डॉ. तंगलवाड दत्ता माधवराव	राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन : राजर्षी शाहु हेच भारतीय आरक्षणाचे खरे जनक	३०-३३
८	प्रमोद मुकुंदराव खाडे	आंतरसांस्कृतिक संवादात चित्रपटाचे महत्व	३४-३६
९	प्रदीप द. सरवदे	कादंबरी : स्वरुप आणि घटक	३७-४२
१०	श्री.लक्ष्मण शेषराव गोरे डॉ. पंडीत शेषराव नलावडे	भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांची निर्मिती : एक दृष्टिक्षेप	४३-४८
११	प्रा. गडकरी पंडित यशवंतराव	पितृसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांची स्थिती	४९-५२
१२	शिवप्रसाद मीननाथ घोडके	वाचन : एक संस्कृती	५३-५६

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

AJANTA - VOL. - VI ISSUE – III-ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) JULY-SEPTEMBER - 2017

५

श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे औद्योगिक कार्य

प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
संशोधक मार्गदर्शक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.
प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे
संशोधक विद्यार्थी, राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा.

प्रस्तावना

सोळाव्या शतकात युरोपात औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात झाली. हिंदुस्थानात १९ व्या शतकाच्या शेवटी औद्योगिक क्रांती सुरु झाली. आणि तिचा प्रचार प्रसार हळूहळू भारतभर होऊ लागला. खान्देशही यात मागे नव्हता. कारण रेल्वेचे जाळे ब्रिटीशांनी खानदेशात अगदी सुरुवातीच्या काळात विणले होते आणि म्हणूनच अमळनेर, धरणगाव, पाचोरा, चाळीसगाव, धुळे इ. भागात औद्योगिक कार्याची सुरुवात झालेली दिसून येते. यात अमळनेरचे प्रतापशेठजी यांचे योगदान मोठे आहे. त्यांनी केलेल्या औद्योगिक कार्याचा आढावा प्रस्तुत लेखात घेतला आहे.

गृहितके

१) प्रतापशेठ यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

२) प्रतापमिलच्या उदय व विकासामागील खडतर तपश्चर्येचा शोध घेणे.

३) खानदेशचे औद्योगिक क्षेत्रातील योगदान तपासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत लेखाकरिता सामाजिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. याकरिता वृत्तपत्रे, स्मरणिका, चरित्र वाङमय, गॅझेट इत्यादी संशोधन साहित्य वापरण्यात आले आहे.

विषय प्रतिपादन

भारतात ब्रिटीश अंमल स्थापन झाला तेव्हा भारतीय हस्तउद्योग भरभराटीस होते. ब्रिटीशांनी व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याच्या हेतूने भारतीय उद्योगधंदे मोडून काढले. उद्योगधंदे नष्ट झाल्यामुळे बेकारीची कुऱ्हाड भारतीय मजूरांवर कोसळली. परिणामी आर्थिकदृष्ट्या हा वर्ग मागासला. या मजूर वर्गाने चळवळी केलेल्या दिसतात. अनुद्योगीकरणातून भारतीय उद्योगांच्या सुरक्षिततेसाठी लोकमान्य टिळकांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. स्वदेशीचा प्रचार आणि प्रसार सर्व देशभर होऊ लागला. स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार, स्वराज्याची चळवळ हा चतु:सूत्री कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर राबवला गेला. खान्देशातही स्वदेशी चळवळीने जोर धरला. या स्वदेशी चळवळीच्या प्रेरणेने खान्देशातील काही भांडवलदारांनी कारखाने काढले. त्यात प्रथमत: जळगाव येथे कापड उद्योगास प्रारंभ झाला. त्यानंतर अमळनेर, धुळे याठिकाणी प्रतापशेठ यांनी कापड उद्योग निर्मितीस प्रारंभ केला.[1]

स्वदेशी चळवळ अधिक प्रभावी व्हावी म्हणून खान्देशात यावेळी श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी चोपडा येथे स्वदेशी कापडाचे दुकान सुरु केले. दुकानांसाठी लागणारे कापड घेण्यासाठी आपला मनुष्य श्री. मगनदास टिकमदास यास येवला येथे श्री. वल्लभदासशेठ पेढीचे मालक यांच्याकडे पाठवले. तेव्हा त्यांनी माणसांना सांगितले की, प्रतापशेठ यांना आमचा निरोप सांगा की स्वदेशी कापडाचे दुकान काढून स्वदेशीचे कार्य होणार नाही तर आपण कापड मिल काढावी तेव्हा हा निरोप माणसाने प्रतापशेठ यांना दिला. व शेठजींनी त्या संदर्भात गांभिर्याने विचार केला.[2] खान्देशात कापडगिरणी [illegible] त्या[illegible] पोषण भौगोलिक पार्श्वभूमी आहे. कापड गिरणीसाठी १ लाख

DHULE

Vidyavardhini's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

रूपये भांडवल आपल्या वडिलांच्या संपत्तीतून घ्यावे. भारताचे मँचेस्टर समजल्या जाणाऱ्या अहमदाबाद येथे जाऊन कापड गिरणीचा कारभार पाहून कापड मिल स्थापन करावी असे विचार त्यांच्या मनात निश्चित झाले व घरात कोणालाच न सांगता ते अहमदाबाद येथे गेले. त्यांनी कापडगिरणी मालकाची भेट घेतली. प्रत्यक्ष कापड गिरणी बघितल्या. ते मुंबई येथे गेले व The Pratap Spinning Weaving and Manufacturing Company Limited या नावाची कंपनी १३ जून १९०६ रोजी रजिस्टर केली. आपण एक लाख रूपयाचे शेअर्स वल्लभदास शेठ यांनी घ्यावे अशी विनंती केली. त्यांनी एक लाख रूपयांचे शेअर्स घेण्याचे मान्य केले.[३] श्रीमंत प्रतापशेठ चोपड्याला गेले. मिलसंबंधी उलटसुलट चर्चा सुरु झाली. मिल काढावी तर मुंबईवाल्यांनी, प्रताप शेठ यांना ते शक्य होणार नाही. कारण ते धड कापड दुकान सांभाळू शकत नाही. तर ते मिल काय सुरु करणार? अशा प्रकारची टिंगलटवाळी सुरु झाली. परंतु कर्तुत्ववान व दीर्घोद्योगी व जिद्दी व्यक्ती आपले ध्येय पूर्ण करतात. जेव्हा शेअर्स विकण्यासाठी जात तेव्हा काही लोक त्यांना मानसन्मानाने बोलवित, तर काही त्यांना बाहेरच्या बाहेर टाळत असत. परंतु श्रीमंत प्रतापशेठ नाराज होत नसते. नवीन जोमाने कामाला लागत. एक प्रसंगी पायदळी सावद्याला शेअर्स विकण्यासाठी जात असतांना दगड घेऊन बैल गाडी जात होती. त्यावर बसून त्यांनी प्रवास केला. ते ध्येयापासून विचलित झाले नाही. प्रतिकूल परिस्थितीतही अनेक संकटातही त्यांनी आपला धीर खचू दिला नाही. कठीण परिस्थितीत मार्ग काढणे हाच पुरुषार्थ असतो याची प्रचिती त्यांना येऊ लागली.

गिरणी स्थापनेसाठी अमळनेरची निवड

प्रतापमिल काढण्याचे निश्चित झाल्यावर प्रतापशेठ यांनी अहोरात्र परिश्रम घेऊन भांडवल उभे केले, पण कापड मिल कुठे काढावी हा मुख्य प्रश्न होता. चोपडा येथे मिल काढावी असा त्यांच्या नातेवाईकांचा आग्रह होता. कारण वडिलोपार्जित संपत्ती येथेच आहे. परंतु चोपडा येथे लोहमार्गाची सोय नव्हती. यासाठी लोहमार्ग सुविधा असणे आवश्यक होते. कारण मुंबई, सुरत, अहमदाबाद, बडोदा, दिल्ली, नागपूर, कलकत्ता या प्रमुख शहरांशी संपर्क साधण्याच्या दृष्टीने कच्चा माल आणणे कापड व्यापारी बाजारपेठेत पोहोचविणे यांची आवश्यकता होती. म्हणून धरणगावाचा विचार करण्यात आला. धरणगावला पाण्याची अडचण होती. तसेच मिलसाठी ठिकाणही पवित्र अध्यात्मिक असावे अशी प्रतापशेठ यांची श्रध्दा होती. म्हणून संत सखाराम महाराजांची पवित्रभूमी खान्देशचे प्रतिपंढरपूर बोरी नदीचे मुबलक पाणी या वैशिष्ट्यांमुळे प्रताप मिल अमळनेर येथे स्थापन करण्याचे निश्चित करण्यात आले. त्यासाठी रेल्वे स्टेशन जवळ असलेली गोविंदराव मुठे यांची १७ एकर जागा १७,६००/- रू. मध्ये विकत घेतली आणि विस्तृत जागेत मिलचे काम सुरु झाले व खान्देशच्या तरूणांना रोजगार मिळाला. स्वदेशीलाही उत्तेजन मिळाले.[४]

प्रताप मिलचे भौगोलिक स्थान

जळगाव जिल्ह्यातील अमळनेर तालुक्याचे गाव, गावाच्या वायव्येला प्रतापमिल उभारण्यात आली. गावाच्या उत्तर बाजूला प. रेल्वे (W.R.) मार्गावर प्रताप मिलची जागा निश्चित करण्यात आली. ती अमळनेर शहराच्या लागून वाहणाऱ्या बोरी नदीच्या पश्चिमेस सुमारे २-३ कि.मी. अंतरावर मिलने एकूण ५६ एकर जागा व्यापलेली होती. या परिसरात दक्षिणेस प्रताप मिलची यंत्रसामुग्री कार्यरत होती. अर्ध्या भागात कापड कापूस व इतर साहित्य साठविण्यासाठी मोठे गोडाऊन (फायर प्रुफ) होते. प्रशासकीय काम करण्यासाठी काही प्रशासकीय कार्यालयेसुध्दा होती. अर्ध्या भागात कापड मिल मधील अधिकाऱ्यांच्या निवासाची व्यवस्था केली होती. कामगारांना रिकाम्या वेळेत विरंगुळा म्हणून छोटीशी बागही होती. पाण्याची व्यवस्था श्री. बंगाली यांची मोठी विहीर होती. प्रतापशेट यांनी विहीरीच्या मालकांशी करार करून ५० रू. दरमहा भाड्याने पाणी विकत घेतले. परंतु मिलचा कारभार वाढत गेल्याने मिलच्या आवारातच दोन मोठ्या विहिरी खोदण्यात आल्या. आजही एक मोठी विहिर जिवंत पाण्याची आहे. नंतर मिलच्या आवारातच बाहेरून कामासाठी बोलावलेल्या कामगारांची चाळी बांधण्यात आल्या. आजही ती मिलचाळ म्हणून प्रसिध्द आहे.[५]

प्रताप मिल बांधून पूर्ण झाली तरी रोख पैशाची गरज होती. कापूस, मजूरी इत्यादीसाठी श्रीमंत प्रतापशेटजींचे मित्र श्री. वल्लभदास शेठ यांनी ४०,०००/- रूपये उधार दिले. ते काम झाल्यावर ते पैसे परत केले. सुरुवातीला रोज कापूस खरेदी करून रोजचे रोज कापड विक्री करण्याचे धोरण स्विकारले. चोपड्याच्या दुकानाचे मुनिम श्री. गोकुळकाका यांनी चोपड्याहून रोज शे-सव्वाशे गाड्या अमळनेर येथे पाठवित. त्यामुळे जास्त कापूस येऊ लागला. कापसाचे भाव वाढले. नको असलेला कापूस विकून नफा झाला. हळूहळू मिलची परिस्थिती सुधारली. मिलची खऱ्या अर्थाने सर्वांगिण प्रगती होण्यास सुरुवात झाली. श्रीमंत प्रतापशेट यांच्या ठिकाणी असलेल्या दूरदृष्टीमुळे अनेक अडचणींवर मात करून प्रतापमिल यशस्वी चालू लागली. देशातून परदेशातून कापडाची मागणी वाढली. कारण युरोपात इ. स. १९१४ ला जागतिक युध्द सुरु झाले आणि याचा आर्थिक फायदा प्रताप मिलला झाला. मिलची खऱ्या अर्थाने आर्थिक भरभराट झाली.[६]

कामगार पुरवठा

निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेती व शेतकऱ्यांवर मोठा परिणाम होत होता. म्हणून श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी १९०८ मध्ये कापडमिलची स्थापना केल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकरी कामगार म्हणून उपलब्ध होऊ लागले. परंतु हा कामगार प्रशिक्षित नसल्यामुळे कुशल कामगारांची गरज भासू लागली. म्हणून शेठजींनी मुंबई, सोलापूर, सांगली व पुणे येथून कुशल कामगार आणले. तांत्रिक प्रशासकीय कामासाठी मेहरबानजी कावसजी जव्हेरी, श्री. नगरवानजी होरमजी, हाथीराम बैजमिन, बाबासाहेब कोल्हटकर, श्री. एस. डी. वसिष्ट, एच. बी श्रॉफ, के. व्ही. आपटे, वामन नाईक, काकासाहेब धारप, श्री. एन. टी. त्रिवेदी अशा प्रकारचे कुशल लोक कामासाठी व प्रशासनासाठी शेठजींनी पारखून आणले होते. त्यामुळे प्रताप मिलची आर्थिक भरभराट झाली.[७]

प्रताप मिलची शक्तीसाधने

प्रताप मिल मध्ये विद्युतशक्ती आणि कोळसा या दोन शक्ती साधनांचा उपयोग केला होता. मिलमध्ये दररोज १७००-१८०० व्होल्ट दाबाची वीज वापरली जात होती. कापडमिलचा विस्तार करून इ. स. १९२२ मध्ये नवीन मिल उभारली. त्यातील बॉयलर्सची संख्या वाढली. त्यांच्यात वाफ तयार करण्यासाठी रोज १८ ते २० टन कोळसा वापरला जात होता. हा कोळसा बिहार, भागलपूर, चंद्रपूर येथून मागवला जात होता. रेल्वेने थेट मिलमध्ये पोहोचण्याची व्यवस्था केली होती. विद्युतशक्तीचा पुरवठा ग्रिड पध्दतीने गिरणी पर्यंत करण्यात आला होता. त्यासाठी २५०० के. व्ही. चा मेट्रोपॉलिटन व्हिक्टर मेकचा सेकंड हॅण्ड टर्बो अल्टरनेटर सेट कंपनीने विकत घेतला होता. त्यांची उभारणी केली होती. गिरणीत कामगारांच्या तीन पाळ्या होत्या. त्या अखंडपणे सुरु ठेवण्यासाठी २४ तास विद्युत पुरवठ्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. अशाप्रकारे प्रतापमिल ही आधुनिक करण्याचा प्रयत्न श्रीमंत प्रतापशेठ करीत होते.[८]

प्रताप मिलची स्थापना इ. स. १९०६ मध्ये झाली. तरी मिलला प्रत्यक्ष सुरु होण्यास १९०८ चा नोव्हेंबर महिना उजाडला. मिलमध्ये सुरुवातीला ३ बॉयलर्स, ५०६० स्पिल्स, २०८ लूम्स होत्या. इ. स. १९१४ च्या जागतिक महायुध्दामुळे प्रतापमिलला खूप आर्थिक फायदा झाला. ह्या आर्थिक फायद्याचा उपयोग श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी स्वत:साठी केला नाही तर समाजासाठी केला आणि दि. १ जानेवारी १९२२ मध्ये तेथेच दुसरी कापड मिल सुरु केली. इ. स. १९३५ मध्ये २७५ के. व्ही. ए. चा एक ए. सी. जनरेटर सेट बसविण्यात आला होता. दोन्ही गिरण्या मिळून ११ लँकेशायर बॉयलर्स होते. नं. १ च्या जुन्या मिलमध्ये ६४१ लूम्स होत्या. त्यापैकी १०३ ड्रॉपबॉक्स लूम्स, १६ ब्लँकेट लूम्स, १ कार्पेट लूम असे होते. एकूण ३१५०४ स्पिंडल्स, १०९५ लूम्स होत्या. मिलमध्ये यंत्रसामग्री दुरुस्त करण्यासाठी वर्कशॉप होते. गॅस वेल्डींग, इलेक्ट्रीकल वेल्डींग इत्यादीची व्यवस्था होती. नं. २ च्या मिलच्या स्पिनींग खात्यात रात्रपाळीला चांगला प्रकाश मिळण्यासाठी (फ्लुरोसेंट) ट्यूब बसविण्यात आले होते. यंत्रसामग्रीमुळे मध्यम कापड, धोतर, ब्लँकेट इ. तयार होत होते.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

मिल नं. १ ची यंत्रसामग्री जवळजवळ जुनाट झाल्याने मिल नं. २ ची यंत्रसामुग्री कार्यरत होती. यात १ लँकेशायर बॉयलर होते. त्यातील इंजिन १५०० अश्व शक्तीचे होते. उत्पादनात वाढ व्हावी म्हणून एक ओव्हर मायरकोन, डाईंग प्लँट, ७ फ्लेझमुलर, सिंगल प्रोसेस ब्लोरूम इत्यादी यंत्रसामुग्री पश्चिम जर्मनीहून आणण्यात आली होती. ही यंत्रसामुग्री विद्युतशक्तिवर कार्य करणारी होती. त्यासाठी स्वत: श्रीमंत प्रतापशेठ हे युरोप दौऱ्यावर गेले. तेथील कापड मिल पाहून आपल्या कामगारालाही सुविधा देणे आवश्यक आहे, असा विचार करून त्यांनी आधुनिक यंत्रे मागविली होती.[९] श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी इ. स. १९३६ मध्ये मिलच्या आवारात कामगारांसाठी दवाखाना सुरु केला होता. कारण मिलमध्ये कामगारास छोटी मोठी इजा व अपघात झाला तर त्यासाठी प्रथमोपचार करून नंतर रूग्णालयात वैद्यकीय सेवेसाठी पाठविण्यात येत होते. त्यामुळे कामगारांच्या जिवीताला धोका कमी होऊन जात असे.[१०] असा उदात्त व आधुनिक दृष्टीकोन श्रीमंत प्रतापशेठ यांनी ही व्यवस्था केली होती.

समारोप

श्रीमंत प्रतापशेठजींच्या बहुआयामी कार्याबद्दल कृतज्ञता म्हणून २४ डिसेंबर १९५४ रोजी भारतीय लोकसभा अध्यक्ष श्री. ग. वा. मावळणकर यांच्या अध्यक्षतेखाली अमृतमहोत्सव समारंभ आयोजित करण्यात आला. या अमृत महोत्सव प्रसंगी तत्कालिन समाजप्रेमींनी उभारलेल्या श्रीमंत प्रतापशेठजींच्या पूर्णाकृती संगमरवरी पुतळ्याचे प्रताप मिल आवारात अमळनेर येथे अनावरण करण्यात आले. हा पुतळा आजही तरूणांना प्रेरणा देत आहे. अमृतमहोत्सव प्रसंगी अध्यक्षीय भाषणात मावळणकरांनी श्रीमंत प्रताप शेठजींबद्दल पुढील विचार मांडले. सन १९२१ मध्ये मी शेठजींचा वकील होतो. पण वकील पक्षकार येथपर्यंत माझे संबंध मर्यादित राहिले नाहीत तर सौजन्य, साधेपणा, करारी स्वभाव आणि सत्यनिष्ठा या गुण वैशिष्ट्यांमुळे मी त्यांच्याकडे आकर्षिला गेलो. शेठजी धनवान आहेत, पण हे धन त्यांना नशिबाने मिळालेले नसून एक कठोर परिश्रमपूर्वक, औद्योगिक तपश्चर्येने मिळाले आहे. यातूनच प्रतापशेठजींच्या कार्याची खरी ओळख होते.

संदर्भ

१) पांडे मधुकर निळकंठ, धुळे जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, प्रकाशन ऑगस्ट क्रांती सुवर्ण महोत्सव, मुंबई, पृ. ३७.

२) ओक माधवराव रामचंद्र, श्रीमंत प्रतापशेठ अमृत महोत्सव ग्रंथ, डिसें. १९५४, पृ. २२.

३) कित्ता, पृ. २३.

४) जोशी प्रभाकर जगन्नाथ, खान्देशचे उद्योजक, संपादक, सार्वेकर कैलास प्रथम आवृत्ती, २००६, पृ. ५.

५) शिन्दे मधुकर हिंमत, अप्रकाशित एम.फिल, लघुशोध निबंध, पुणे विद्यापीठ, पृ. १३.

६) दि प्रताप स्पिनिंग व्हिविंग ॲण्ड मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड, अमळनेर, पूर्व खान्देश, सुवर्ण महोत्सव अंक, १९०६-१९५६, पृ. १५.

७) शिंदे, पूर्वोक्त, १९.

८) सुवर्ण महोत्सव अंक, पूर्वोक्त, पृ. १८.

९) सुवर्ण महोत्सव अंक, पूर्वोक्त, पृ. १८.

१०) सुवर्ण महोत्सव अंक, पूर्वोक्त, पृ. २४.

DHULE

UGC Approved
Jr.No.43053

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2017, Issue-31, Vol-04

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Vidyawardhini's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

14) 73rd Constitution Amendment and Women Reservation || 63
Sat. Nage Savita Bhausaheb, Aurangabad

15) DEMONETISATION IN INDIA- A Study || 66
Nakka Rinku Venkatesh, Jhunjhunu (Raj.)

16) Impact of Direct and Indirect Marketing on the Sale of Energy Conservation Products || 68
Dr. Yajnya Dutta Nayak, Odisha

17) A study of College Students' Perception and Use of Social Networking || 73
P. ARUL PRAGASAM, Ulhasnagar

18) Enhancing Factors of Granulation in UASB Reactor || 77
Vidya Singh, Allahabad

19) कवी दिगंबर झाडे यांचे सोलीव 'अॅनॅलिसिस' || 82
प्रा. डॉ. के. के. अहिरे, भुसावळ

20) स्त्री पुरुष समानता आणि महिला सबलीकरण || 85
प्रा. डॉ. कल्पना घारगे, बीड

21) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक विचार || 87
प्रा. पहारे एस. आर., जालना

22) खानदेश व भूदान चळवळ || 89
डॉ. सुनिल चं. अमृतकर, धुळे, श्री. भुषण शांताराम वानखेडे, जळगाव

23) नं ॆ ु ं ा ॆ ा ास || 93
नाना ो ान ॆ, ु

24) ो ा ो ा || 99
ा. . ट. ा , ना

25) धार्मिक पर्यटनाचा पुणे परिसरावर झालेला आर्थिक परिणाम || 105
शेखर सुरेश पाटील, डॉ. एम. यु. मुलाणी, पुणे

26) मानवी हक्क व ग्राहकांचे अधिकार || 109
प्रा. विठ्ठल केशव साळूंखे, धुळे

www.vidyawarta.com/03 – http://www.printingarea.blogspot.com

DHULE

मिळाले तेव्हा सत्कार समारंभाच्या वेळी हे पद आपण का स्विकारले याचे स्पष्टीकरण देतांना ते म्हणतात की, दुबळया, शोषीत, पीडित कामगार वर्गाला अधिक न्याय देता यावा व व्हाईसरॉय च्या काळात मजुरमंत्री असतांना जे कार्य अधूरे राहीले होते ते पूर्ण करण्याची अधिकृतरित्या संधी प्राप्त होईल म्हणून मी हे पद स्विकारले असे ते म्हणतात. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर डॉ.आंबेडकरांच्या काळात औद्योगीक कलह कायदा, कारखाने अधिनियम, किमान वेतन कायदा यात ज्या सुधारणा झाल्या त्यात बाबासाहेबांचा सिंहाचा वाटा होता.

सारांश :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांच्या श्रमिकांच्या हक्कासाठी आयुष्यभर लढा दिला, संघर्ष केला. कामगार कायद्यात भरीव तरतुदी केल्या व सुधारणा घडवून आणली. भारतातील कामगार चळवळीला एक नवी दिशा दाखवून कामगार संघटनासाठी बहुमूल्य प्रयत्न त्यांनी केले. यामुळेच बाबासाहेब प्रथम श्रेणीचे कामगार नेते म्हणून जगभर प्रसिध्द झाले. राजकीय, सामाजिक नेतृत्वाएवढेच कामगारांच्या नेतृत्वातही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लढवय्ये, सामर्थ्यशाली, प्रभावीनेते म्हणून शासनावर व इतर समाजावर प्रभाव पाडू शकले त्यांच्या प्रयत्नामूळे कामगार संघटना मजबूत झाल्या. त्याचा परिणाम म्हणून कामगारांच्या मागण्या मंजूर करण्यासाठी मालक, भांडवलदार तयार झाले व कामगार संघटनेचा विजय होत गेला. ज्या ज्या वेळी बाबासाहेबांना कामगार वर्गाला न्याय देण्याची अधिकृतरित्या संधी मिळाली त्या त्या वेळी त्यांनी भांडवलदारांच्या व सरकारच्या धोरणाचा विरोध केला. आज कामगार वर्गाच्या जीवनात जो प्रकाश दिसतो, कामगार संघटनांना जे हक्क प्राप्त झाले यासर्वांचे श्रेय डॉ.आंबेडकरांना जाते हे त्रिकालबाधीत सत्य आहे. त्यांचे विचार आजच्या कामगार वर्गाला, भांडवलदार आणि सरकार यांच्या धोरणाला उपयोगी आहेत असे दिसते.

संदर्भ ग्रंथ -

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ-महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई पृ.११

२. डॉ.एस.एस.गाठाळ-आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद पृ.२४२

३. डॉ.बा.आं.गौरव ग्रंथ-कित्ता पृ.५९३

४. वसंत मून व हरी नरके व इतर (संपा.)-डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे १९३७ ते १९४५ खंड १८ भाग २ पृ.२०२.

५. डॉ.एस.एस.गाठाळ-कित्ता पृ.२७४

६. वसंत मून व हरी नरके व इतर (संपा)-कित्ता पृ.५६८.

❑❑❑

22

खानदेश व भूदान चळवळ

डॉ. सुनिल चं. अमृतकर
सहाय्यक प्राध्यापक / पीएच. डी. मार्गदर्शक
विद्यावर्धिनी सभेचे कला महाविद्यालय, धुळे

श्री. भुषण शांताराम वानखेडे
पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी,
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

****

१. प्रस्तावना

भूदान चळवळ म्हणून प्रसिध्द असलेल्या या ऐतिहासिक चळवळीची यशस्वी मुहूर्तमेढ तेलंगणामधील पोचमपल्ली या गावात दि. १८ एप्रिल १९५१ रोजी रोवली गेली. जमिनीचे स्वेच्छेने दान करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याची मोहिम गांधीवादी नेते विनोबा भावे यांनी सुरु केली होती.

सर्वोदयाचा विचार विकसित करण्यासाठी, इ.स. १९५१ मध्ये हैदराबाद जवळील शिवरामपल्ली येथे अखिल भारतीय सर्वोदय संमेलनास उपस्थित राहण्यासाठी विनोबाजींनी सुमारे ५०० कि.मी. पदयात्रा काढली. संमेलन संपल्यावर त्यांनी तेलंगण प्रांताचा दौरा केला. दि. १८ एप्रिल ला पोचमपल्ली खेड्यात पोहोचले. तेव्हा दलित भूमिहीन कुटूंबांनी त्यांची भेट घेतली. या कुटूंबांनी मुख्य मागणी पुढे मांडली की, आम्हाला जमीन मिळाली तर आमचे बरेचसे प्रश्न सुटू शकतील तेव्हा गावकऱ्यांना विनोबाजींनी आवाहन केले. तेव्हा एका तरूण सधन जमीनदाराने शंभर एकर जमीन या दलितांना दान करण्याचं आश्वासन दिले. या घटनेतूनच अभिनव स्वरूपाच्या भूदान आंदोलनाची सुरुवात झाली.

इ. स. १९५१ ते १९५७ पर्यंत विनोबाजींनी भूदान चळवळ सर्वव्यापी बनविली. इ. स. १९५७ पासून विनोबाजींनी भूदान आंदोलनाचं रूपांतर अधिक व्यापक स्वरूपाच्या, सर्वांगीण ग्रामीण विकासाचा कार्यक्रम राबवून पाहणाऱ्या ग्रामदान आंदोलनात केले. या आंदोलनात खानदेशही सहभागी झाला तो कसा ते पुढीलप्रमाणे होय.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

२. गृहितके

१. खानदेशातील भूदान चळवळीची वाटचाल महत्त्वाची आहे.

२. खानदेशातील भूदान चळवळीतील गावातील गावकऱ्यांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण असा आहे.

३. खानदेशातील भूदान चळवळीतील स्थानिक नेते व त्यांचे नेतृत्व हे समाजात समानता आणण्यासाठी धडपडत होते.

४. खानदेशातील भूदान चळवळीचे यश हे वाखाणण्याजोगे होते तसेच त्याला काही मर्यादा देखील आल्या होत्या.

३. संशोधन पध्दती व साधनस्त्रोत

सदर संशोधन विषयासाठी सर्वेक्षण व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतींचा वापर केला आहे तसेच सदर विषयासाठी प्राथमिक व द्वितीय साधनसामुग्रींचा वापर केला आहे. या संशोधन विषयास वस्तुनिष्ठता येण्यासाठी जास्तीतजास्त प्राथमिक साधनांचा वापर केला आहे. यात तत्कालिन वृत्तपत्रांचा मुख्यत: समावेश होतो.

४. विषय प्रवेश

भूदान आंदोलन हे सर्व भारतभर सुरु होते. तसेच ते खानदेशातही सुरु झाले. सर्व प्रथम भूदान आंदोलन म्हणजे काय? हे जाणणे महत्वपूर्ण ठरेल.

४.१ भूदान चळवळ

समाजातील विषमता व भूधारणेतील असमतोल कमी करण्याच्या दृष्टीने मोठ्या जमीनदारांचे मन वळवून भूमिहिनांच्या कल्याणासाठी त्यांना आपली अतिरिक्त जमीन स्वेच्छेने दान करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याची अभिवन मोहिम गांधीवादी नेते आचार्य विनोबा यांनी इ. स. १९५१ मध्ये सुरु केली. ही ऐतिहासिक चळवळ भूदान चळवळ म्हणून प्रसिध्दी पावली.१

४.२ विनोबाजींचा खानदेशला संदेश (१९५२)

गांधींचा बिहार आणि विनोबांचा खानदेश असे ओळखण्याची आपल्या मंडळीत रीत आहे. खानदेश जितका जिव्हाळ्याचा संबंध आहे तितका कदाचित वर्ध्याशीही नसेल व त्यासाठीच खानदेश साठी एक लाख एकर जमीन माझा संकल्प असल्याने मी ही जमीन मिळविण्याची मागणी करीत आहे. असे पू. विनोबा भावे आपल्या खानदेशसाठी काढलेल्या पत्रकात म्हणाले होते. २

४.३ खानदेशातील भूदान आराखडा

दि. १ ते ३ ऑगस्ट १९५४ असे तीन दिवसाचे एक शिबीर महाराष्ट्र भूदान समितीतर्फे पाचोरा येथे घेण्यात येणार होते. त्यात भूदान चळवळीबद्दल आवड व आपलेपणा असणाऱ्यांनी जिल्हा भूदान समितीकडे नावे नोंदवावीत असे आवाहन करण्यात आले होते. त्यानंतर दि. ४ ते १८ ऑगस्ट १८५४ असा पूर्व खानदेश व दि. १९ ऑगस्ट ते ३ सप्टेंबर १९५४ असा पश्चिम खानदेश दे. भ. शंकरराव देवांचा दौरा निघणार होता. ३

पूर्व खानदेश कार्यकर्ते कामाला लागले त्यांनी पाचोरा येथे होणाऱ्या शिबीराचा कालावधी वाढवून दि. ३ ते ५ ऑगस्ट १९५४ पर्यंत केला होता. जाणाऱ्यांना त्यांनी स्वखर्चाने नावे व भोजनखर्च ३ रू. येईल तसेच शिधा (भोजन साहित्य) आणणाऱ्यांना तो आणता येईल असे श्री. भाऊ धर्माधिकारी (कार्यवाह, म. प्र. भूदान समिती) यांनी प्रसिध्दीस दिले होते. ४

शिंदखेडा तालुका बैठक संपल्यावर जिल्हा भूदान समितीची सभा झाली. सभासदांखेरीज अन्य निमंत्रित मिळून २० कार्यकर्ते उपस्थित होते. यावेळेस निरनिराळ्या तालुका समित्या नेमणे, महाराष्ट्र शिबीराच्या कार्यकर्त्यांची योजना इ. बाबत विचार झाला होता. तसेच दि. २५ जुलै १९५४ रोजी शिरपूर येथील किसान छात्रालयात शिरपूर तालुक्यातील कार्यकर्त्यांची बैठक घेण्याचे ठरले. तसेच शिंदखेडा सभेत भूदान विषयक नियतकालिके व पुस्तकांचा प्रचार करण्याकडे सगळयांचे लक्ष वेधण्यात आले. तसेच जिल्हा भूदान समितीवर माळी गुरुजी यांना स्वीकृत करून घेण्यात आले होते. ५

४.४ भूदान यज्ञ शिबीरे

शिरपूर तालुक्यात प. बाळूभाई मेहता यांचा भूदान दौरा सुरु होता तो दि. १५ ऑगस्ट १९५४ पर्यंत होता. तसेच पू. शंकररावजी देव यांचाही दौरा शिरपूर तालुक्यात दि. २१ ऑगस्ट ते २४ ऑगस्ट पर्यंत होता. भूदान मागतांना श्री. मन्सारामदादा, श्री. साकरभाई, श्री. कन्हैय्याभाई, श्री. रामसिंह पाटील, श्री. आण्णा कलाल, श्री. भास्कररराव पाटील, श्री. माळी गुरुजी, श्री. वेडूलाल शेठ, श्री. काकासाहेब बर्वे, श्री. मगनलाल शेठ, श्री. इंद्रसिंह पाटील, श्री. छगनदास डॉक्टर, श्री. बन्सीभाऊ, श्री. वामनदास पाटील, श्री. नरोत्तम भाई, श्री. दामू शंकर पाटील, श्री. वामनराव पाटील इ. मंडळी निरनिराळ्या भागात राहून जमिनींच्या मोठ्या आकड्यांचे दान मिळविण्याचे प्रयत्न १९५४ साली खानदेशात करीत होते. ६ पू. बाळूभाई मेहता यांना मांजरोद गावी भरकाळीची ५५ एकर जमीन मिळाली होती. तसेच शिरपूर तालुक्यात १५ ऑगस्ट १९५४ पर्यंत २०० एकर जमिन भूदान चळवळीस मिळाली होती.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

क्र.	दान देणाऱ्यांचे नाव	गाव	भूदान
१.	श्री. झिपरू दिपचंद, श्री. वीरचंद झिपरू, श्री. कांतीलाल झिपरू	वाडी	१५ एकर
२.	श्री. वेडूलाल गोकुळलाल	नांदरडे	५ एकर
३.	श्री. भिला मोतीराम दोरीक	भाटपूरे	७ एकर
४.	श्री. रावसाहेब रामसिंह पाटील	वासर्डी	५ एकर
५.	श्री. रामेश्वर गंगाराम अग्रवाल	पांझूर	५ एकर
६.	श्री. दिपचंद रूपचंद शाह	देवभाने जंगल	५ एकर
७.	श्री. सुंदरलाल भगवान	निमझरी	५ एकर
८.	श्री. वेलचंद लक्ष्मीचंद शाह	अर्थे	सव्वा दहा एकर
९.	श्री. अमृतलाल दगडूलाल शाह	साकवाद	साडेचार एकर
१०.	श्री. गजमल दलपत माळी	मांडळ	अडीच एकर
११.	श्री. बन्सीलाल हिरालाल	करवंद	१ एकर
१२.	श्री. लोटन भोजू पाटील	हिसाळे	२६ गुंठे
१३.	श्री. मंगा महाजन, श्री. नाटू सिंग, अमरसिंग, श्री. शंकर पाटील इ. मंडळी	सावळदे	६ एकर

सदर तक्ता हा शिरपूर तालुक्यातील भूदान चळवळीतील दानशूर व्यक्तींचा आहे.८ तसेच दि. १२ ऑगस्ट ५४ पासून भोरखेडे, होळनांथे, मांजरोद, थाळनेर, शिरपूर, वाघाडी, अर्थे भागात पू. बाळूभाई मेहता दौर करणार होते. ९

४.५ द्वितीय भूदान यात्रा (श्री. शंकररावजी देव)

श्री. शंकररावजी देव यांची पश्चिम खानदेशातील द्वितीय भूदान यात्रा दि. २१ ऑगस्ट १९५४ नरडाणे येथून केली. नरडाणे रेल्वे स्टेशनला उतरल्यावर नरडाणे येथील श्री. हातीमभाई बोहरी यांनी ३ एकर २ गुंठे जमिनीचे दानपत्र श्री. देव यांना दिले होते. त्यांचा दौरा दि. २३ ते २५ सप्टेंबर १९५४ पर्यंत खानदेशात चालणार होता. १०

श्री. शंकररावजी देव यांचा दौरा पुढीलप्रमाणे होता.

क्र.	दिनांक	कोणत्या गावांना
१.	२३ ऑगस्ट १९५४	थाळनेर, शिरपूर
२.	२४ ऑगस्ट १९५४	शिरपूर, वाघाडी, अर्थे, टेकवाडे
३.	२५ ऑगस्ट १९५४	टेकवाडे, सोनेवाडी, पाटण, वर्शी
४.	२६ ऑगस्ट १९५४	वर्शी, नरडाणे, पाष्टे
५.	२७ ऑगस्ट १९५४	पाष्टे, बेटावद, वालखेडे, वाघाडी
६.	२८ ऑगस्ट १९५४	वाघाडी, सोनगीर, कापडणे
७.	२९ ऑगस्ट १९५४	कापडणे, कौठळ, मोहाडी प्र. डांगरी, न्याहळोद
८.	३० ऑगस्ट १९५४	न्याहळोद, जापी, शिरडाणे, वरखेडे
९.	३१ ऑगस्ट १९५४	फागणे, मुकटी
१०.	१ सप्टेंबर १९५४	चिंचखेडे, वेल्हाणे, शिरूड
११.	२ सप्टेंबर १९५४	बोरकुंड, हेंद्रुण, आर्वी
१२.	३ सप्टेंबर १९५४	लळींग, अवधान, खडकमोहाडी

श्री. शंकररावजी देव यांच्या भूदान यात्रेची सांगता दि. ३ सप्टेंबर १९५४ रोजी मोहाडी (खडक) येथे झाली. त्यांनी शिरपूर, शिंदखेडा व धुळे अशा तीन तालुक्यात यात्रा केली. त्यांनी ती भूदानयात्रा पुढीलप्रमाणे केली होती.

तालुका	गावांना भेटी	सभा	भूमिदाते	भूदान मिळाले
शिरपूर	१४	१५	१३५	८५० एकर
शिंदखेडा	१०	१०	६०	४६ एकर
धुळे	२०	२०	८०	१७० एकर
एकूण	**४४**	**४५**	**२७५**	**१०६६ एकर**

जमिनीशिवाय या भूदान यात्रेत श्री. शंकरराव देव यांना ६ बैल, १ गाडी, १ घर, २ नांगर, व १ पाभर असे साधन दान मिळाले होते. तसेच शेवटच्या दिवशी दि. ३ सप्टेंबर १९५४ रोजी मोहाडी येथील भर पाऊस सुरु असलेल्या सभेत ३५ एकराचे दान मिळाले होते.

पश्चिम खानदेशात यापूर्वी १८५७ एकरंव या पदयात्रेत ११०१ एकर (एकूण १०६६ एकर + ३५ एकर मोहाडीचे) असे मिळून २९१८ एकरांचे भूदान मिळाले होते. १४

४.६ श्री. बाळूभाई मेहता यांची भूदान पदयात्रा

दि. ४ सप्टेंबर १९५४ पासून श्री. बाळूभाई मेहता यांची पदयात्रा सुरु झाली. त्यांच्यासोबत श्री. नानाशेठ शिंपी, श्री. शास्त्रीजी, श्री. वसंत द्विवेदी, श्री. कांतीलालजी इ. होते. दि. ४ सप्टेंबर पासून पुढील गावांना भेटी व त्यांना पुढीलप्रमाणे भूदान मिळाले. आकडे एकर व गुंठे प्रमाणे आहेत. [१५]

क्र.	गाव	एकर : गुंठे	क्र.	गाव	एकर : गुंठे
१.	वायपूर	४-२६	१४	शेवाडे	१३-०
२.	विखई	६-२०	१५.	वाडी	३१-०
३.	गोराणे	१-२५	१६.	रेवाडी	६-०
४.	खलाणे	२१-२५	१७	दिवी	१०-०
५.	डांगुर्णे	सर्व गावाची जमीन	१८.	देवगांव	४-०
६.	चिमठावळ	१-३२	१९.	वरझडी	सभा
७.	सवाई मुकटी	१२-३०	२०.	मेथी	सभा
८.	दराणे	३-२०	२१.	विखरण	२-०
९.	रोहाणे	३-०	२२.	मांडळ व कामपूर	सभा
१०.	तामथरे	६-२५	२३.	खर्दे	१-२०
११.	आमराळे	१-१०	२४.	अंजनविहीरे	१४-३०
१२.	आरावे	३०-१०	२५.	सुराय	सभा
१३.	जखाणे	०-३०	२६.	दोंडाईचा	२४ (मांजरा गाव)

श्री. बाळूभाई मेहता यांनी दि. ४ ते १६ सप्टेंबर अशी एकूण १२ दिवसांची यात्रा झाली. २२ गावांना भेटी एकूण भूदान २०० एकर ३ गुंठे, व प्रवास १२५ मैल झाला होता. [१६]

श्री. बाळूभाई मेहता यांचा पुढील भूदान पदयात्रेचा दौरा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला होता. [१७]

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

क्र.	दिनांक	गावे
१.	१७ ते १९ सप्टेंबर १९५४	झरे, घावटे, रामी, निमगुळ, टाकरखेडे, तावखेडे, दाऊळ
२.	२० सप्टेंबर १९५४	बामणे, कुरूकवाडे
३.	२१ सप्टेंबर १९५४	धमाणे, कोडदे
४.	२२ सप्टेंबर १९५४	वसमाने, रंजाणे
५.	२३ सप्टेंबर १९५४	जेसाने, चिलाणे
६.	२४ सप्टेंबर १९५४	चौगाव, दलवाडे, विरदेल
७.	२५ सप्टेंबर १९५४	वारूळ
८.	२६ सप्टेंबर १९५४	भडाणे, हातरूण
९.	२७ सप्टेंबर १९५४	सारवे, चिमठाणे
१०.	२८ सप्टेंबर १९५४	दरखेडे, चिरणे
११.	२९ सप्टेंबर १९५४	होळ
१२.	३० सप्टेंबर १९५४	दसवेल, अजंदे

श्री. बाळूभाई मेहता यांनी पुढील काळातही भूदान यात्रा सुरु ठेवली होती. दि. २५ ऑक्टो. १९५४ ते १५ नोव्हे. १९५४ पर्यंत श्री. बाळूभाई मेहता व श्री. नानाशेट शिंपी यांनी पदयात्रा केली. १२५ मैलाच्या या प्रवासात ५० गावात त्यांनी १०००० लोकांना भूदान संदेश ऐकवला. या यात्रेत त्यांना १) २८० एकर भूदान २) भूदान यज्ञ साप्ताहिकाचे ५० ग्राहक मिळाले होते ३) श्री. रा. ना. भामरे (बोरीस) यांनी एक महिना श्रमदानाची प्रतिज्ञा घेतली होती. श्री. बाळूभाई मेहता पुन्हा ही यात्रा दि. २६ ते ३० नोव्हेंबर १९५४ अशी चालवणार होते. १८

४.७ श्री. आप्पासाहेब पटवर्धन यांचा भूदान कार्यक्रम

दि. १४ सप्टेंबर १९५६ रोजी शिरपूर, दि. १५ सप्टेंबर शिंदखेड व रात्री दोंडाईचे जाहीर सभा, दि. १६ निमगुळ, बडवे, दि. १७ शहादा, दि. १८ तळोदा, दि. १९ अक्कलकुवा व दि. २० धुळे असा कार्यक्रम ठरलेला होता.

यासोबतच शंकरराव देव यांचाही दौरा होता तो दि. १६ वर्धाने, दि. १८ निझर, नंदुरबार व दि. १९ धुळे असा सप्टेंबर १९५४ साली होता.

या पदयात्रेचे दोन विभाग ठरविले होते. १) साक्री, नंदुरबार, नवापूर, व तळोदे तालुका कार्यकर्त्यांसाठी दि. ३० सप्टेंबर व दि. १ ऑक्टोबर १९५४ खांडबारा शिबीर दि. २ ते ९ ऑक्टोबर पदयात्रा व दि. १० ऑक्टोबर १९५४ नंदुरबार येथे समारोप २) शहादा, शिंदखेडा, शिरपूर व धुळे तालुक्यांसाठी दि. ११ व १२ ऑक्टोबर १९५४ ला दोंडाईचा शिबीर, दि. १३ ते २० ऑक्टोबर १९५४ पदयात्रा व दि. २१ ला समारोप होणार होता.[१९]

४.८ महाराष्ट्र सामूहिक पदयात्रेचे १ ले शिबीर खांडबारा

दि. ३० सप्टेंबर १९५६ ला हे शिबीर सुरु झाले आहे. जे २२ दिवस येऊ शकतील त्यांच्यापर्यंत निमंत्रणे गेली होती. ज्यांना मिळाले नव्हते त्यांनी परवानगी घेऊन हजर राहता येईल. त्यांनी खांडबारा येथे श्री. समदाणी यांनी भेटण्याचे प्रसिध्दीस म्हटले होते. तसेच जे १२ दिवस येऊ शकतील त्यांनी दि. १०-१०-५६ रोजी नंदुरबार किंवा दोंडाईचा येथील शिबीरास यावे. येतांना शिबीरार्थींनी पायी प्रवासाचे दृष्टीने आपले कपडे, अंथरूण, पांघरूण, एक लोटा, कताई व लेखन साहित्य आणावे असे आवाहन केलेले होते. २० खांडबारा या १ ल्या शिबीरासाठी २०० लोक सामील झाले होते. म. गांधी जयंतीदिनी ५० टोळ्यांनी पदयात्रा सुरु केली. नवापूर, नंदुरबार, साक्री, तळोदा या ४ तालुक्यातील ४० गावात प्रचार केला व दि. १०-१०-५६ नंदुरबारला समारोप झाला. त्यासाठी श्री. नारायणभाई देसाई मुद्दाम आले होते. त्यांची यांत्रिक मंडळी, व्यापारी व निमंत्रित मंडळी आणि जाहीर सभेपुढे उद्‌बोधक भाषणे केली होती.

या भूदान यात्रेत २१०० एकर भूदान, १ हजार रूपयाचे संपत्ती दान व ७०० रू. चे साधन दान मिळाले. ३०० रू. चे वाङ्मय विकण्यात आले व २०० भूदान साप्ताहिकांचे ग्राहक नोंदण्यात आले होते. २१

४.९ खानदेशातील ग्रामदाने

सप्टेंबर १९५६ ला खांडबारा येथे १ ले शिबीर यात्रेत दोन ग्रामदाने मिळाली. १) पिंपळास ता. तळोदा २) पायलविहीरे ता. नवापूर२२ ३) गुंजाळी ता. तळोदा हे तिसरे ग्रामदान मिळविण्यासाठी दि. ५-१२-१९५६ रोजी पू. बाळूभाई मेहता व श्री. शंकरराव पाटील यांनी प्रयत्न केला होता. या गावची लोकसंख्या १४०, कुटूंब संख्या २५ आणि गावची एकूण जमीन ३१६ एकर होती. २३

५ मूल्यमापन

भूदान चळवळ ही गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी कमी करण्यासाठी व आर्थिक समानता प्रस्थापित करणारी घटना होती. भारत नुकताच स्वतंत्र झालेला होता त्यामुळे औद्योगिक विकास ही पुढील काळातील घटना होती. म्हणून तत्कालिन काळात अधिकाधिक लोक हे शेती व्यवसाय करीत असत मात्र इंग्रजांच्या शोषणामुळे शेतकरी हे शेत मजूर झाले होते.

इ. स. १९५१ ते १९५७ या काळात खानदेशात बाळूभाई मेहता, शंकरराव देव व स्थानिक नेते यांनी पुढाकार घेऊन व पहिली पदयात्रा करून गरीब शेतमजूरांना व दलितांना आपल्या उदर भरणासाठी जमीन मिळवून दिली. कोणी एकर, कोणी गुंठे अशी थोडीथोडी करत हजारो एकर जमीन मिळवून गरीब शेतमजूरांना

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

व दलितांना वाटप केली. ही भूदान चळवळ करण्यासाठी ज्या दानशूर व्यक्तींनी आपली संमती दिली व त्यांना असे करण्यास ज्यांनी भाग पाडले त्या नेतृत्वांचे कार्य अलौकिकच म्हणावे लागेल.

संदर्भसूची

१. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद, असा घडला भारत (१९४७-२०१२), रोहन प्रकाशन, पुणे ३०, तृतीय आवृत्ती, १९ एप्रिल २०१३ पृ. १४५

२. सा. नवहिंद, धुळे दि. १०-११-१९५२ पृ. ३

३. सा. नवहिंद, धुळे दि. १२-७-१९५४, पृ. ३

४. सा. युगसंदेश, धुळे दि. १२-७-१९५४, पृ. ४

५. सा. वार्ता, धुळे दि. १७-७-५४, पृ. ३

६. सा. नवहिंद, धुळे, दि. १५-८-५४, पृ. ४

७. कित्ता

८. कित्ता

९. कित्ता

१०. सा. नवहिंद, धुळे दि. २३-८-५४, पृ. ३

११. अ) कित्ता

ब) सा. युगसंदेश, धुळे दि. २३-८-५४, पृ. ४

१२. सा. युगसंदेश, धुळे दि. ३०-९-५४, पृ. ४

१३. कित्ता

१४. कित्ता

१५. सा. युगसंदेश, धुळे दि. २०-९-५४, पृ. २

१६. कित्ता

१७. कित्ता

१८. सा. युगसंदेश, धुळे दि. २२-११-५४ पृ. २

१९. सा. गिरीजन, नंदुरबार, दि. १०-९-५६, पृ. २

२०. सा. गिरीजन, नंदुरबार, दि. १-१०-५६, पृ. २

२१. सा. वार्ता, धुळे दि. २०-१०-५६, पृ. ३

२२. कित्ता

२३. सा. सहकार, धुळे दि. १४-१२-५६, पृ. १

23

सदानंद देशमुख यांच्या कथेतील समाजवास्तव

नाना सोपान झगडे

ा प्रा ा ,

ा ा र ा ि ा ,

र, .

****

ा ा ै ा ि ा र न

नं ं ा ा ा . नं ं

' ार न', ' ं '(१९९३), 'उ ा '(१९९४), ' ा '(१९९५), 'र ा'(२००) ा प्रि ा ा . 'न ा ा ा स ं ा ि . ां ा ं न रा ा ा ा ि ां ा ान ो र त्रि र. ा ि ी र ा ा , र ा ा ान ा ा ा ा उ नि स त्रि ा. ा ा , ना, ो ा ो र ं ं ा र.

१९९० नंर र ा रे ा ा. ा र ,उ ार र ा ा ि ी र ने रा ा ा ा ा रे न ा . ा ा रि ा रा र ा ि न ा र ो रि ा ो. रा ा ा ं ा रि ा ि ा .

ा ा न, 'न ा ा ा स ं ा ि . नं ं ा ि ा ा म ा, " ा र ा ा ा ा, ा ा ा ा , रे ि ी ,ि स ा ं ा ा ान ा न ा. ा ि ा ा ना ा ा ा ा ने ा ला ा ा ो रा, ा स ा त्रि ा ला ं नरे ा ा. नां , र ार , रा ार ा ार नं ा ा ा ा ा , रि ना रो र ा ा नि ि ा प्र , न ा स ा ां

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN p 2229-5356
e 2321-3698
Vol 8 Issue 7
July 2017

Indian Journal of Health & Wellbeing

Chief Editor
Sunil Saini, PhD

IAHRW

Contents

Attribution style in student athletes 655-659
Amra Ahsan

A study on relationship between socio-economic status and social adjustment among dyslexic students 660-664
S. K. Prasad and Anil Kumar

Quality of life and resilience in relation to perceived social support among mothers of children with learning disability 665-667
Roshen T. Mathew and Bindu P. Nair

Interpersonal trust as the mediator of workplace diversity and well-being of employees 668-673
Namita Rajput and Amogh Talan

Family relationship and general well-being of adolescents and young adults 674-679
Sruthy R. and K. P. Naachimuthu

A study of environmental attitude between professional organic men farmers and conventional men farmers 680-682
Digambar Darekar and Deepa Naik

Acculturative stress and coping strategies of foreign students: A systematic review 683-687
Roli Tiwari, Bansh Gopal Singh, and Basheer Hasan

Gender discrimination in household chores and decision making: The perspective of Haryana 688-690
Deepika and Jatesh Kathpalia

Burnout as a predictor of quality of life among selected Filipino nurses 691-696
Rajesh George and Marc Eric S. Reyes

The role of home environment and achievement motivation on psychological well-being among school going children 697-706
Himangini R. Hooja and Priyangini Shaktawat

Work-family conflict and family adjustment among female bank employees at different life stages and the moderating role of social support 707-715
Suneeta Yadav

Attitude towards modernization of senior secondary school students 716-719
Pinki Ninaniya, Sangwan Santosh, and Reena

Effectiveness of psychosocial and spiritual interventions in the management of depression 720-723
Shahla Ahmadi and Akbar Husain

Perspectives of social health for silver citizens: A conceptual analysis 724-728
Divi Tara and Mamata Mahapatra

A comparitive study on level and direction of aggression in high and low rejection sensitive adolescents 729-733
Bishmi P. D.

An intervention program for manic-depressive psychosis (MDP) patients 734-736
Seema Rani Sarraf

The burden of informal caregiving for cancer patients 737-739
Kuhu, Purnima Awasthi, and Ravi P. Pandey

Hoarding: Quest for survival object relation perspective 740-743
Lalit Kumar Singh and Kiran Srivastava

Psychobiology of aggression in sports 744-747
Hena Fatma, Tabasum Farooq Khan, and Munawwar Husain

Depression, anxiety and academic stress among college students: A brief review 748-751
Vijay Mahadeorao Bhujade

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Indian Journal of Health and Wellbeing
2017, 8(7), 748-751
http://www.iahrw.com/index.php/home/journal_detail/19#list

© 2017 Indian Association of Health, Research and Welfare
ISSN-p-2229-5356,e-2321-3698
UGC Approved and have NAAS Ratings

Depression, anxiety and academic stress among college students: A brief review

Vijay Mahadeorao Bhujade
Department of Psychology, Vidyawardhini Arts, Commerce & Arts College, Dhule, Maharashtra

Higher education is a stressful period in students' life which they need to cope with due to various reasons as living away from the families, a heavy syllabus, and inefficiency in higher education programs. Depression, anxiety and academic stress among college students are a cause of concern. Every nation invests lot of money on education. However research survey on college student's reports at any given time there will be 10 to 20 % of student population suffering from psychological problems (Stress, Anxiety, & Depression). This paper briefly describes the research carried out in the last 3 decades especially regarding stress, anxiety and depression. It focuses stress among college students, nature of psychiatric morbidity, emotional problems and adjustment, psychological problems of college students. Emphasizing how counseling will help students with emotional problems and also suggested preventive measures to be taken by colleges such as setting up student counseling centers, create awareness among college students in seeking help with counseling centers. It is also suggested to have mentor- mentee programme compulsorily on all colleges. A student health committee should be formed in each college with mental health professionals as its members. There should be regular seminar and workshop for teachers and college students on various issues of psychological problems and its coping mechanisms.

Keywords: anxiety, depression, stress, college students, preventive measures

During college students deal with a unique amount of stressors. Specifically, college calls for a significant transition, where students experience many firsts, including new lifestyle, friends, roommates, exposure to new cultures and alternate ways of thinking. When students can't manage these firsts, they're more likely to struggle. Feelings of inadequacy can stem from academic stressors. In college, competition is much more significant. So, there is the palpable pressure to do well, whether the demands come from parents or the student.

Student represents the society's investment for future. Their mental health and well-being are important not only in its own right but also as a factor contributing to the larger society's well being. Psychological problems among student population varies from 2% to as high as 50%.At any given time if one randomly examines the student well-being one can find that every 10 students, one will have emotional conflicts severe enough to merit professional help (Farns-worth, 1997) Anxiety and Depression are common mental health problems among student population. At any given time 25% of student population report symptoms of Depression (Beck & Young, 1978).

College students frequently have more complex problems today than they did over decade ago common stressors in college include greater academic demands, being on your own in a new environment, changes in family relations, changes in social life, exposure to new people ideas and temptations.

Some of the salient problems specific to college students are, time pressure, fear of failure, struggle to establish identity, pressure of academic excellence and tough competence. Emotional problems such as Feel inferior to others, not able to think properly, worrying too much, feel life is not worth living. Feel anxious without any apparent reason.

Correspondence should be sent to Vijay Mahadeorao Bhujade
Lecturer, Department of Psychology, Vidyawardhini Arts Commerce & Arts College, Dhule, Maharashtra
E-mail: vijaybhujade93@gmail.com

What is stressful to under graduates?

Student reacts to college in a variety of ways. For some students college is stressful because it is an abrupt change from high school. For others separation from home is a source of stress. Although some source of stress is necessary for personal growth to occur, the amount of stress can overwhelm a student and affect the ability to cope.

Another source of stress is the difficulty of achieving social intimacy .Fear academic failure is a definite Stressor (Spiel Berger, 1983; Kendall et al., 1965) Kumarswamy (1989) also found that stress was more in Second year medical students and this may be due to greater fear of not attaining their goal of being a doctor.

Several studies reported Medical students experience more stress. A major stressor for first year medical students is the amount & complexity of material to be learned. Student feels academic pressure because all their class mates were superior college students. Fatigue is often cited as a stressor in second year, and many researchers describe a hypochondriac phenomenon by which medical students imagine they have the disease they are studying. In the third year medical students begin patient care. Acceptance of death and dying emerges as a key issue in coping with stress.

A brief review has been made by looking in to the articles published on problems of college students. The term "Stress" refers to the psychological state which derives from the person's appraisal of the success with which he or she can adjust to the demands of the society environment.

When students appraise their education as challenge, stress can bring them a sense of competence and an increased capacity to learn, when education is seen as threat, however, stress can elicit feelings of helplessness and a foreboding sense of loss (Lazarus, 1966). The Yerker-Dodson Law (1908) Postulates that individual under low and high stress learn the least and those under moderate stress learn the most.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Emotional and psychological problems encountered by student include:

- Anxieties about aspects of study including exams and presentations
- General stress and anxiety
- Depression
- Relationship difficulties
- Eating problems
- Bereavements and parental separations
- Loneliness and homesickness
- Lack of self-confidence or low self esteem
- Managing transitions
- Making difficult decisions
- Traumatic experiences including rape, assault and abuse
- Difficulties with alcohol or drugs
- Issues around sex and sexuality
- Self-injury
- Suicidal thoughts
- Anger management
- Worries about appearance.

A cross institutional study found stress the top of health problem which worried students most, followed by body image, AIDS, physical fitness and cancer (Delene & Brogowich, 1990). The Stanford Survey found psychological distress to be extremely common among the students. 1 out of 3 described them as anxious or tense. As far as depression is concerned, 1 in 5 described them as "tired without any apparent reason". 43 percent said sometimes felt "so depressed it is hard for them to get going" and 16 percent reported feeling that life is not worth living (Martinez & Fabiano, 1992). Taking into considerations of several articles published on the psychological distress of college students, one can safely conclude that 20 to 25 percentage of student population worldwide suffering from psychological distress

Stress is any situation that evokes negative thoughts and feelings in a person. Stressful events can be appraised by individual as "Challenging" or "threatening" (Lazarus, 1966).

Nature of Psychiatric Morbidity/Psychological Problem among Students: Several studies have been conducted and reported on psychiatric morbidity/psychological problem among student population. Only a selected few are reported here which have a direct bearing upon problems of students.

The general health questionnaire (GHQ) is being often used to screen students for the different types of neurotic problems. One such study is reported by Rao (1978). He administered GHQ (Goldberg, 1972) on 428 students with in the age range of 13-16 years. 89 among them scored 13 or above and 84 were identified as neurotic cases. The study indicated that 19.62% presented definite neurotic problem (18.8% boys & 22.8% girls) .of these cases 47 presented with depression, 21 presented with Anxiety, 8 had psychogenic headache and 7 had problem of inability to concentrate, giddiness, vague aches and pains. One student was found to have schizophrenia. Each of the above 89 students were independently examined in a clinical interview by a psychiatrist and his result tallied with the GHQ split up on various clinical categories.

A cross sectional epidemiological study of mental morbidity among 1160 post graduate and research students was carried by Chandrasekhar et al. (1980). Goldberg's 60 items General Health Questionnaire was used as screening tool, and a person scorning 12 and above was morbidity and selected socio demographic, motivational psychological variables: certain life experiences in the campus were studied. Results showed that factors like sex, age, language, activities, educational status of the parents, birth order and parental loss or separation did not have any significant relationship with the morbidity rate.

Low family income, student' attitude towards opting for a particular course, who described their home as unhappy positively correlated with mental morbidity. The dissatisfaction arising from living arrangements, poor participation in extracurricular activities, poor social relationships, poor staff-contact are all significantly related to high mental morbidity.

A study of life events , life strains and coping behavior's were compared In psychologically 'distressed ' and 'non-distressed' college students by zeena et al. (1990). The study was conducted on undergraduates enrolled in 4 co-educational day colleges in Bangalore city (n=451). They were given socio-demographic data sheet. Life events inventory, life strains inventory, the copy check list and the General Health Questionnaire (GHQ). GHQ was used as a screening test to divide the sample into psychologically distressed and no distressed. 21.36% of the total fell in the distressed group. Students who obtained high score on the GHQ experienced a significantly greater number of negative life events and strains and more subjective distress compared to 'non distressed'

In a review of urban health center services in Lucknow, Thackore et al. (1971) found that 37.5% of the total population attending the center were students. Thackore et al. (1971) report certain characteristics of a section of university student population. This study had a sample consisting of 58 medical students who attended psychiatric consultation during the period of 4 academic years commencing from 1966. Each student underwent detailed psychiatric of 4 academic years commencing from 1966. Each student underwent detailed psychiatric and medical evaluation. On the basis of results, the prevalence rate of psychiatric morbidity among this population was 1%. Over 85% of them were average or above average in intelligence and majority of them suffered from anxiety and depression.

Wig et al. (1969) found that, of the 68 students who were referred for student counseling center, 50% reported difficulty in concentration. Other problem found were 'frequent sad mood' (24.4%) getting nervous (23.5%) Head ache (23 .5%) inferiority feelings and difficulty in memory (22.4%). Among these students' 26 were diagnosed as case of Anxiety Neurosis.

Chaudhary (1979) in an attempts to categories the psychological problem under various areas, studied 100 university students attending students counseling center. The sole method of assessment was clinical interview. The results showed that 57% of them presented somatic complaints of one type or another problem of psychosomatic nature. Only 3% came with purely physical complaints. The categories adopted by him were academic adjustment, emotional adjustment, sexual adjustment and miscellaneous. Analysis of results showed problem of predominant emotional adjustment, sexual adjustment.28 students presented acute psychological problem requiring treatment. The rest 78% were handled by counseling.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Emotional problem and adjustment

Rarely, studies have been reported on 2 comparable groups. One emotionally disturbed and the other emotionally adjusted are tried on different test to come to certain important inferences. One such study was carried out by Krishnan and Sathyendra (1979) who took a group of disturbed boys and comparable group of 67 adjusted boys ranging in age of 14 to 18 years. The 58 emotionally disturbed boys were expressly chosen from among those who had sought counseling because of their emotional problem. The group of 67 adjusted boys was drawn from 200 students at random. Both the group was matched in terms of mean chorological age, education and place of residence. The following test were administered to both the groups: (1) Eysenck Personality inventory : (2) Revised comprehensive test of anxiety (3)security insecurity inventory: (4) sentence completion test: (5) choice Dilemma Questionnaire and: (6) Bells adjustment inventory. Individual testing was done with emotionally maladjusted person and group procedures were adapted with the matched normal group. The results clearly indicated that the emotionally disturbed groups were found to be more neurotic, anxious and insecure and poorly adjusted in Home Health Social and Emotional area.

Similar conclusions were drawn from another study by Nataraj (1968) using Bells' adjustment inventory on emotionally adjusted and emotionally mal adjusted adolescent college girls. A comparative study of adjustment pattern of post graduate arts and science students was done by Satappan and Kuppan (1980). They took 50 students each and administered Saxena adjustment inventory (it measures general adjustment & adjustment in 5 specific areas namely Home, Health, Emotions, Social, & college life) Humanities students were found to be better adjusted generally and socially than science students.

The university period is important for the evolution of self-sufficiency and the first years of university education overlap the late adolescence period, which is frequently described as a stressful period to be survived. Results suggest that 'dissatisfaction with social activities' related to stress, 'relations with other sex', 'worry about examination success', 'accommodation problems', 'fear of wrong career choice' and, 'worry about the future' were all consistent predictors of anxiety and depression levels.

The levels of stressful experiences varied significantly from the transition period to young adulthood. During the transition period, students had problems especially concerning their new environment, but when they adapted to the new environment educational problems started to rise to the surface. The findings provide information regarding the stress factors in students during the years of study at university. Awareness of stress and depression existing among young people and of its causes can give adults ideas for solving such problems (Sarah Dixon & Sharon Robinson Kurpius, 2008).

Psychological problems of college students

Academic Problems: Difficulty in concentration. Difficulty in remembering. Unable to study properly. Easily distractible unable to understand the language. Particular subject is very difficult. No interest in studies.

Emotional Problems: Feel inferior to others. Cannot think properly. Irritable and angry for minor reasons. Sad and depressed for minor reasons. Feel anxious without any reason. Feel useless and incompetent. Feel life is not worth living. Worrying unnecessarily. Worrying excessively for minor reasons. Disturbed sleep. Lack of appetite.

Blain and McArthur (1961) states that most of the psychological problems reported by students are dislike towards the course laziness inability to learn to foreign language, uncontrollable tension, frustrating or disappointing love affair, illness of a close family member. Expectation of emotional reward in the form of appreciation and disappointment when it is absent. Unconscious desire to fail because: Un willingness to be what someone-else wants him or her to be Rebellious drive, retaliation against parents, teachers, etc. Beck and Young (1978) reports, at any given time 25% of student population reports of symptoms of depression. Due to following reasons:

Stresses from the increased difficulty of college work. Isolation and loneliness. Problems with studying and grades frequently trigger depression. Break up of intimate relationship.

Kumaraswamy (1990) in a study of psychological problems of college students of a 100 medical students, it was found 26% having Psychological distress and 31% anxiety and Depression. It is a known fact that Anxiety, Depression and Stress are common among college students.

How does counseling help students?

Counseling enable student to perceive reality accurately and to accept this reality in order that he is able to maintain and enhance his personal and social functioning achieves his academic goals and develops his personality.

Researchers say severe mental illness is more common among college students than it was a decade ago, with most young people seeking treatment for depression and anxiety. A study presented at the American Psychological Association found that the number of students on psychiatric medicines increased more than 10 percentage points over the last 10 years. There are also certain behaviors that should clearly sound an alarm: If young people are distancing themselves from friends, losing interest in things that they once enjoyed doing, becoming irritable or angry, having outbursts toward people who were close to them, experiencing changes in eating or sleeping patterns, having unexpected, unexplainable episodes of tearfulness these are all potential symptoms of depression, anxiety or other emotional problems.

These problems can be exacerbated by the very nature of going off to college. For many young people, this is the first time they have left home for any period of time. They are outside the familiar and safe family structure, complete with parental discipline, control and advice. They may find themselves in a challenging new environment with a completely new set of peers.

Preventive measures

Some of the preventive measures especially for college students are:

- Counseling centers should take-up the issue of identifying the students with Psychological problems at early stage. For this conducting seminars and workshop to teachers in medical schools how to identify students Psychological problems, and on identifying what can be done.
- Setting up student counseling centers in all colleges with the help of mental health professionals and counseling can be given as an early intervention.
- Create awareness among college students seeking the help of mentors or student counseling center as and when they notice any problem related to academic or emotional.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

- A study should be carried out to determine the presence of psychological problems at the respective colleges
- Student mentors should be in close contact with student counseling center and they can refer the students at an early stage and should get feedback from counseling center.
- A student health committee should be formed with a mental health professional (Psychiatrist/Clinical psychologist) and he or she should conduct workshop for teachers regularly updating the activities of the committee.
- There should be regular workshop for students on stress management, time management, and assertive training and communication skills.

Conclusion

The colleges should encourage a warm and affective learning environment for students. Support and mentoring are required so that stress can be identified early and dealt with appropriately. Health education programs, mentorship and a reduction in information overload in the curriculum can be important strategies to enable undergraduates cope better with the demands of tertiary education The psychological well-being of college students needs to be more carefully addressed, and closer attention paid to the styles of college teaching It is concluded that three main issues need to be addressed: greater attention needs to be paid to educational processes; teachers and their teaching must be valued; and appropriate support systems should be provided for college students and trainees.

References

Beck, A. T., & Young, J.E. (1978). College blues. *Psychology Today, 12*(4), 80-82.

Blain, G.B., & McArthur (1961). *Problems connected with studying Cf: Emotional problems of the student.* New York, Appleton-Century Crafts.

Broadhurst, P.L. (1957). Emotionality and the Yerkes-dodson law. *Journal of Experimental Psychology, 54*(5), 345-352.

Bjorksten, O., Sutherland, S., Miller, C., & Stewart, T. (1983). Identification of medical student problems and comparison with those of other students. *Journal of Medical Education, 58*(10), 759-767.

Bourne, E.J. (2004). *The anxiety and phobia workbook* (3rd ed.). Oakland, USA: New Ham Binger Publication.

Chandrashekar, C.R., Shamsunder, C., Kapur, R.L., & Kaliaperumal, V. (1980). Mental morbidity among graduate and research student: Anepedimeological study. *Indian Journal of Psychiatry, 22*, 89-93.

Chaudhary, P. (1979). Nature and trend of psychological problems of the university students and their relationship age, sex and subject of study. *Journal of Rajasthan Psychiatry Society, 2*, 13-20.

Coburn, D.R., & Jovaisas, A.V. (1975). Perceived sources of stress among first year medical students. *Journal of Medical Education, 50*, 589-595.

Dixon, S.K., & Kurpius, S.E.R. (2008). Depression and college stress among university undergraduates. *Journal of College Student Development, 49*(5), 412-424.

Delene, L.M., & Brogowicz, A.A. (1990). Student health needs attitudes and behavior marketing implication for college health centers. *Journal of American College Health, 38*(4), 157-164.

Farnsworth, D.L. (1970). Mental health and social change. *Annals of Internal Medicine, 73*, 467-472.

Firth, J. (1986). Levels and sources of stress in medical students. *British Medical Journal, 292*, 1177-1180.

Kendall, P.C., Finch, A.J., Aurbarch, S.M., Hooke, J.F., & Mikilka, P.J. (1976). The state trait anxiety inventory: System ice valuation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 44*(3), 406-412.

Kumaraswamy, N., & Ebigbo, P.O. (1984). A comparative study of somatic complaints of Indian and Nigerian second year medical students. *Indian Journal of Clinical Psychology, 11*, 79-86.

Kumarswamy, N., & Ebigbo, P.O. (1989). Stress among second year medical students - A comparative study. *Indian Journal of Clinical Psychology, 16*, 21-23.

Kumaraswamy, N. (1992). *An investigation in to psychological problem of college students suggesting possible remedies and preventive measures.* PhD Thesis, Mysore University, Mysore, India.

Krishnan, K.P., & Sathyendra, K. (1979). Personality motivational and adjustment difficulties of emotionally disturbed and emotionally adjusted adolescence. *Indian Journal of Clinical Psychology, 6*, 135-138.

Martinez, A.M., & Fabiano, P. (1992). *Stanford students health needs assessment 1990, Student Health Center.* Stanford University Report of Stanford CA: Cowell.

Nataraj, P. (1968). A study of sex differences, neuroticism among college students. *Journal of Psychological Research, 6*, 61-67.

Rao, P.N. (1978). *Psychiatric morbidity in adolescence.* Unpublished MD Thesis, Bangalore, Bangalore University.

Satappan, S., & Kuppan, A. (1980). A comparative study of adjustment pattern of postgraduate arts and science students. *Journal of Psychological Research, 24*, 59-61.

Spielberger, C.D. (1983). *State Trait Anxiety: A Comprehensive Bibliography.* Palo Alto, CA, Consulting Psychologist Press.

Thacore, V.R., Gupta, S.C., & Surya, N. (1971). Psychiatric clinic at urban health centre. *Indian Journal of Psychiatry, 13*, 253-259.

WHO (1998). *The world health reports, life in the 21st century: A vision for allk.* Geneva Switzerland, WHO Publication.

Wig, N.N., Nagpal, R.N., & Khanna, H. (1969). Psychiatric problems in university students. *Indian Journal of Psychiatry, 11*, 55-62.

Yerkes, R.M., & Dodson, J.D. (1908). The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. *Journal of Comparative Neurology and Psychology, 18*, 459-482.

Zeena, M.A., Rao, K., Rao, S., Subbakrishna, D.K., & Prabhu, G.G. (1990). Stress coping in psychologically distressed and non distressed college students. *Indian Journal of Psychological Medicine, 13*, 63-70.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

23

ISSN - 0973-1628

Since 2002

161

Issue - 161, Vol-XVI (6), August - 2017

www.researchlink.co

UGC APPROVED

"If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found solutions, I should point to India." – Max Mueller

Happy 70th

Day

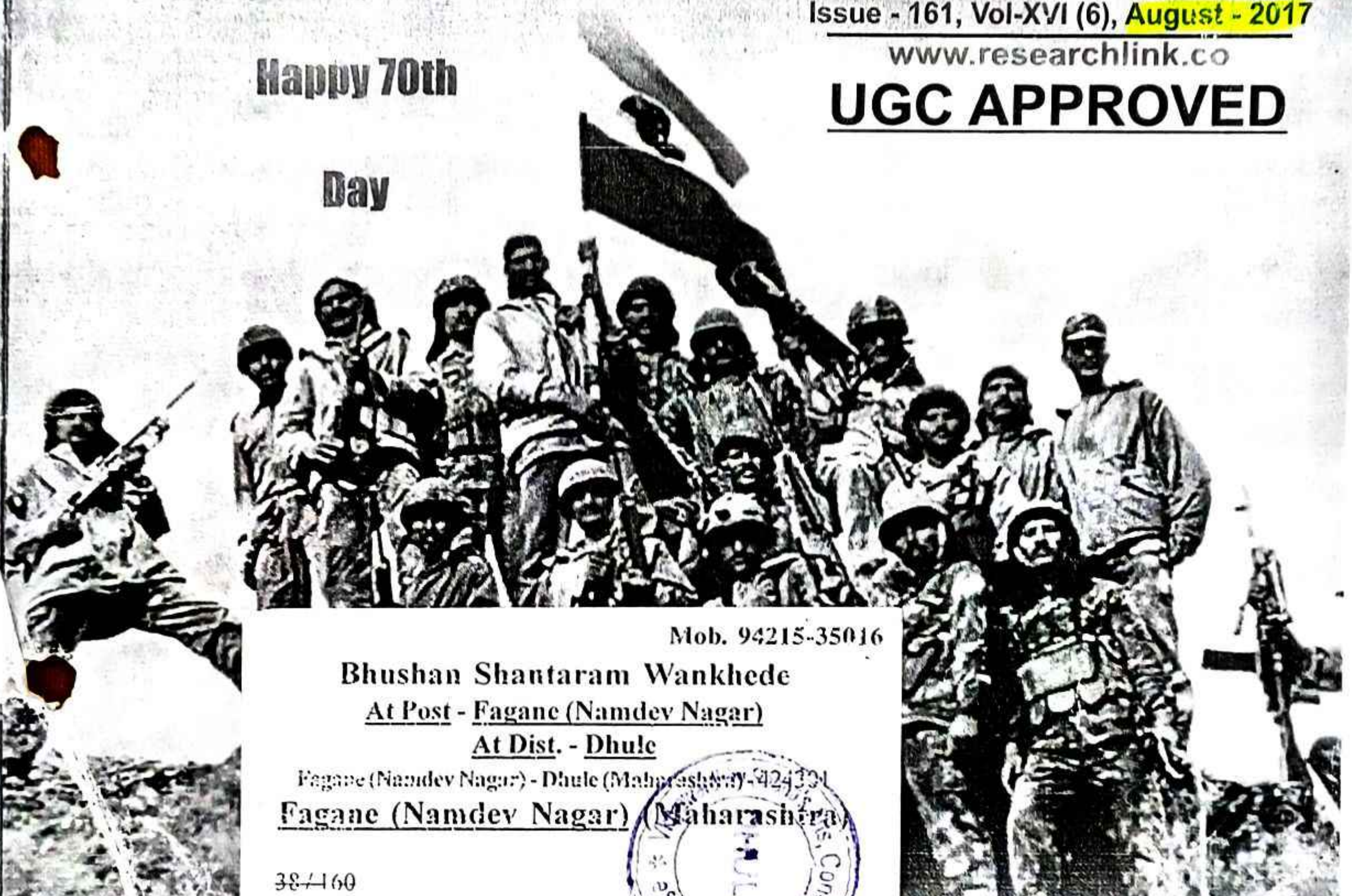

Mob. 94215-35016

Bhushan Shantaram Wankhede

At Post - Fagane (Namdev Nagar)

At Dist. - Dhule

Fagane (Namdev Nagar) - Dhule (Maharashtra) - 424301

Fagane (Namdev Nagar) (Maharashtra)

38/160

An International Registered and Referred Monthly Journal

RESEARCH Link

Kala, Samaj Vigyan awam Vanijya

Impact Factor 2.782 2015

₹250/-

CIRCULATION

Andaman-Nicobar / Bihar / Chattisgarh / Delhi / Goa / Gujarat / Haryana / Himachal / Jammu & Kashmir / Karnataka / Madhya Pradesh / Maharashtra / Punjab / Rajasthan / Sikkim / Uttar Pradesh / Uttranchal / West Bengal

- जबलपुर जेल के कैदियों के स्वायुनिकृति (व्यक्तित्व) कारक का उनके समायोजन पर प्रभाव
  ज्योति सिंह एवं डॉ.शिवानी उपाध्याय (51)........................92
- उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों के व्यक्तित्व, लिंग एवं परिवेश एवं विषय का शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव का अध्ययन
  डॉ.(श्रीमती) पुष्पलता शर्मा एवं श्रीमती जयश्री वर्मा (37)...95

LAW

- Emancipation of Women and Law
  Bhawana D. Vaid (59)..98
- Linguistic Diversity & The Face of Justice : Problems and Prospects
  Vaidehi Ram Singh (60)..101
- Plea Bargaining : New Era in Criminal Dispute Settelement
  Ms. Mukti Jaiswal & Dr. Aruna Sethi (68)..............104

ECONOMICS

- छत्तीसगढ़ खाद्य सुरक्षा अधिनियम-2012 का निर्धन परिवारों पर प्रभाव : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन (बालोद जिले के संदर्भ में)
  मोतीलाल सिन्हा एवं डॉ. आनंद कुमार विश्वकर्मा (63)......107

COMMERCE

- Certificate of Incorporation is No Longer Conclusive evidence in India It can be Challenged Now in Case of Companies Registered in India
  CS (Dr.) Devendra Jarwal (94)..............................110
- Essential Styles and Qualities for the Successful Leadership : A Study to Motivate the Aspirants
  Dr. M. R. Katkade (47)..113
- A Study of Capital Adequacy of Urban Cooperative Banks in M.P.
  Manish Khargonkar, Dr. Sachin Mittal & Dr. Vipin Choudhary (40)..............................116
- Perspective of Forensic Accounting in India
  Reena Yadav (41)..119

HOME SCIENCE

- Indigenous Knowledge about Uses of Medicinal Plants
  Dr. Kusum Mittal & Dr. Rupali Rajvanshi (34).........123
- शैशव व बाल्यावस्था में पाये जाने वाले सामान्य रोग
  शिवानी सिंह (62)..126
- बच्चों पर फास्ट फूड / जंक फूड आहार का शारीरिक विकास पर प्रभाव
  पूनम पाण्डे व डॉ.गीतिमा कंवर (659)..........................128

PHYSICAL EDUCATION

- Study of Sportsman's Spirit Level of Volleyball Players at Different Playing Position
  Dr. Tanuja S Raut & Dr. Rajesh Kumar Das (52)......130

RESEARCH PAPER

- Job Satisfaction and Organizational Commitment in Public Sector Enterprises - A Comparative Study on NTPC & NCL
  Madhvi Mishra (28)..133
- खान्देशातील नियतकालिके व अस्पृश्यता निवारण
  प्रा.डॉ.सुनिल चंद्रकांत अमृतकर एवं भूषण शांताराम वानखेडे (38)..137
- हिन्दू धर्म के सोलह संस्कारों की वैज्ञानिकता
  श्रीमती चन्दना कारे (27)..140
- पितरगंज क्षेत्र के इस्लाम नगर ग्राम में महिलाओं की शैक्षिक स्थिति : एक अध्ययन
  डॉ.शिखा आर्या एवं डॉ.सुलोचना परवाल (62)..................143

UGC - APPROVED - JOURNAL

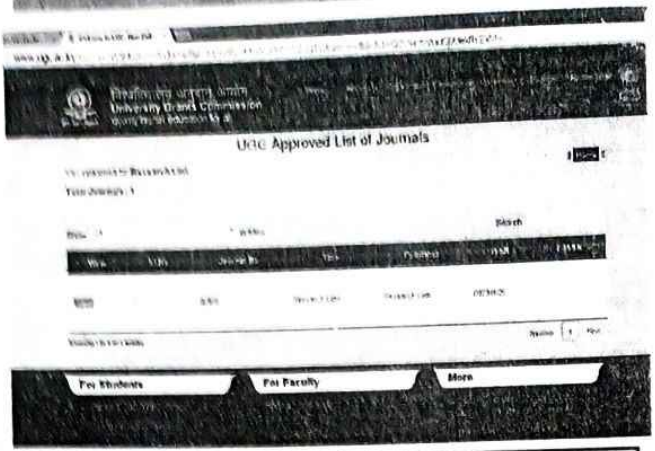

UGC Journal Details

Name of the Journal: Research Link

ISSN Number: 09731628

e-ISSN Number:

Source: UNIV

Subject: Accounting,Anthropology;Business and International Management;Economics, Econometrics and Finance(all),Education,Environmental Science(all),Finance,Geography, Planning and Development,Law,Political Science a,Social Sciences(all)

Publisher: Research Link

Country of Publication: India

Broad Subject Category: Arts & Humanities,Multidisciplinary,Social Science

Print

'रिसर्च लिंक' की सदस्यता का शुल्क भुगतान राष्ट्रीयकृत बैंकों द्वारा सीधे ट्रांसफर या जमा किया जा सकता है। बैंक का विवरण निम्नानुसार है-

बैंक : स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया

ब्रांच : ओल्ड पलासिया, इन्दौर,

कोड - SBIN 000 3432

खाते का नाम : रिसर्च लिंक,

खाता नंबर - 63025612815

भुगतान की मूल रसीद, शोध-पत्र एवं सीडी के साथ कार्यालयीन पते पर भेजना अनिवार्य है।

UGC Approved Journal
Research Link
Since : March 2002
An International, Registered & Referred Monthly Journal : Research Link - 161, Vol - XVI (6), August - 2017, Page No. 137-139
ISSN - 0973-1628 ■ RNI - MPHIN-2002-7041 ■ Impact Factor - 2015 - 2.782
Research Paper

खानदेशातील नियतकालिके व अस्पृश्यता निवारण

खानदेशातील वृत्तपत्रांनी अस्पृश्यतेजा अर्थ स्पष्ट करुन अस्पृश्यता म्हणजे काय? तिच्या अस्तित्वाची सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक पार्श्वभूमी सांगून अस्पृश्यता निवारणाच्या मार्गातील अडचणी, अडचणींवरील उपाययोजना सांगितल्या आहेत. जनतेला अस्पृश्यता निवारणाकरिता मार्गदर्शन केले. जनतेच्या मत व मन परिवर्तनावर भर दिलेला दिसून येतो. त्यांच्या या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश देखील आलेले आपणास भविष्यातील घडमोडींमधून दिसून येते. खानदेशातील वृत्तपत्रांनी ज्याप्रमाणे जनतेचे राजकीय प्रबोधन केले त्याचप्रमाणे सामाजिक प्रबोधन देखील केलेले आहे. यात हिंदू समाजव्यवस्थेचे एक अंग जातीसंस्था याबाबत आपले विचार जनतेसमोर मांडले आहेत. त्या विचारातूनच खानदेशात अस्पृश्यांच्या उद्धाराकरिता अनेक प्रयत्न झालेत, त्या लिखाणातूनच खानदेशात सत्यशोधक चळवळ, ब्राहमणेत्तर चळवळ, आर्य समाजी चळवळ उदयास आल्यात.

प्रा.डॉ.सुनिल चंद्रकांत अमृतकर* एवं भूषण शांताराम वानखेडे**

प्रास्ताविक :

वृत्तपत्रे ही समाजाशी संवाद साधण्याचे आणि विविध अंगांनी समाजाचे प्रबोधन करण्याचे प्रभावी माध्यम असते. कोणत्याही देशाच्या कालमानानुसार बदलत्या सामाजिक जीवनाच्या अंगोपांगांतील विविध प्रकारचे आणि विविध स्तरांवरील प्रबोधनाचे कार्य, हे वृत्तपत्रांचे व नियतकालिकांचे एक प्रमुख अंग असते. मोठया कसोशीने आणि सातत्याने चोखाळला जाणारा त्यांचा तो ध्येयपूर्वीचा राजमार्गच असतो. एकोणिसाव्या शतकात खानदेशात सुधारणांच्या दृष्टीने निश्चित असे कार्य घडत नसले तरी मुंबई इलाख्यातील सामाजिक सुधारणांचे पडसाद खानदेशात उमटत होते. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील दर्पण, ज्ञानप्रकाश, प्रभाकर, ज्ञानोदय, दीनबंधू, केसरी या प्रारंभिक वृत्तपत्रांची कामगिरी ही समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने प्रशंसनीय आहे. त्याप्रमाणेच या वृत्तपत्रांचे तसेच भारतातील वेगवेगळया भिन्न भाषिक प्रदेशातील, विभागातील तद्वतच खानदेशातील खानदेश वैभव, प्रबोधचंद्रिका, प्रागतिक, आर्यावर्त, दलित सेवक, कॉंग्रेस यासारख्या खानदेशातील नियतकालिकांच्या माध्यमाने जागृती होऊन हळूहळू येथील सामाजिक बदलाची पार्श्वभूमी तयार होत गेली. या पार्श्वभूमीचा विचार प्रस्तुत संशोधन लेखात केलेला आहे.

उद्देश :

(1) खानदेशातील नियतकालिकांच्या माध्यमातून झालेल्या समाज सुधारणा चळवळीचा आढावा घेणे.

(2) अस्पृश्यता नष्ट करण्याकरिता समाज सुधारक म्हणून नियतकालिकांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे.

(3) नियतकालिक हे प्रबोधनाचे अग्रदूत आहेत हे सिध्द करणे.

(4) वृत्तपत्रांच्या कार्यकर्तृत्वाचा अभ्यास समाजशास्त्रीय पद्धतीने करुन तो अभ्यासकांसमोर मांडणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता तथ्यांची मांडणी करून संशोधकाच्या मतप्रतिपादनासाठी निगमन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याबरोबरच प्रस्तुत विषयासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा देखील वापर केला असून त्याकरिता समकालिन अनेक वृत्तपत्रांचा याकरिता प्राथमिक साधन म्हणून वापर करण्यात आला आहे. तसेच इतर दुय्यम साधनांचा देखील उपयोग केला आहे.

वृत्तपत्र :

'वृत्तपत्र म्हणजे आजूबाजूला, जवळ आणि दूर जे जे काही घडले त्यातून प्रातिनिधिक आणि अपवादात्मक असे जे असेल त्याची निवड करुन आपापल्या ध्येय धोरणानुसार केलेली नोंद' अशी वृत्तपत्राची व्याख्या करता येईल.

विषय विवेचन :

जातीव्यवस्था हिंदू समाजात हजारो वर्षे टिकून आहे. जुन्या काळी पुरोहितांचे प्राबल्य, क्षत्रियांचे विशेष स्थान, व्यवसायाच्या निवडीवर निर्बंध आणि मुक्त विवाहसंबंधांना बंदी ही हिंदू समाजातील जातिसंस्थेची सर्व वैशिष्टये दिसतात. जातिभेदाच्या मुळाशी पावित्र्यावरील श्रध्दा व अपावित्र्याचे म्हणजे विटाळाचे भय या दृढमूल झालेल्या भावना आहेत. जात ठरण्यासाठी विशिष्ट जातीच्या कुटूंबात जन्म याखेरीज दुसरा कोणताही निकष लागत नाही. अशा जाती–जमातींपैकी काही जाती–जमाती अस्पृश्य समजल्या गेल्यात. अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश, पूजाअर्चा करण्यास बंदी होती. मध्ययुगातील संतांनी जीवनातील दांभिकपणा, स्वार्थ, उच्चनीचता यावर हल्ला चढविला. पण ती अध्यात्मिक समतेची भाषा होती. सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने मूळचा सामाजिक दोष आणि अन्याय नाहीसा व्हावा म्हणून कोणी ठामपणे व्यावहारिक मार्ग दाखविला नाही. हा मार्ग भारतातील नियतकालिकांनी समाजप्रबोधन करणारे लेख प्रसिद्ध

**सहायक प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)*
***पी-एच.डी.संशोधक विद्यार्थी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाँव (महाराष्ट्र)*

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

करुन दाखविल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील सुधारक, मूकनायक, हरिजन, शतपत्रे, केसरी, मराठा यासारख्या वृत्तपत्रांनी जातीभेद, अस्पृश्यता निवारणा करिता प्रयत्न केलेले दिसून येतात. तशाच प्रकारचे अस्पृश्यता निवारणा संदर्भात प्रबोधनाचे महत्वपूर्ण सामाजिक कार्य खानदेशातील वृत्तपत्रांनी, नियतकालिकांनी केलेले आपणास दिसून येते. याकरिता दलित सेवक, गिरिजन, जागरुक यासारखी वृत्तपत्रे अस्तित्वात आलीत.

हिंदुस्थानास जगद्गुरुचा मान मिळवून देण्याकरिता अस्पृश्यता निवारणावर भर देतांना दलित सेवक या नियतकालिकात काकासाहेब बर्वे लिहितात, ''....यापुढे हरिजन हे स्वतःला हिंदू म्हणवोत वा न म्हणवोत; स्पृश्य हिंदूंनी स्वतःच्या उध्दारासाठी अस्पृश्यतानिवारण करण्यास हवे. अस्पृश्यतेच्या मुळाशी मुख्यतः जातीय तिरस्काराची भावना आहे....वर्णाभिमानाचा म्हणजेच जातीय श्रेष्ठतेचा प्रश्न सर्वत्र कठीण होऊन बसला आहे, तो सोडविल्यानेच हिंदुस्थानला जगद्गुरुचा मान मिळणार आहे. नुसत्या अद्वैताच्या तत्वज्ञानाने नव्हे!''(1)

अस्पृश्यता निवारणाकरिता जे व्यक्तिगत किंवा संस्थात्मक पातळीवर प्रयत्न चालू आहेत ते परिपूर्ण नाहीत कारण जोपर्यंत हरिजन हे आत्मोध्दाराची चळवळ सुरु करत नाही तोपर्यंत हे प्रयत्न अपूर्ण आहेत याबाबत दलित सेवक या नियतकालिकात काकासाहेब बर्वे दलितांच्या स्वयं जागृतीवर भर देतांना लिहितात, ''....कोणत्याही समाजाला आपली उन्नती करुन घ्यावयाची असेल तर स्वतः प्रयत्न आणि धडपड केलीच पाहिजे. केवळ दुसऱ्याच्या प्रयत्नांनी कोणाचा कधीच उध्दार होत नसतो व म्हणून हरिजनांनी आत्मोध्दाराची चळवळ करणे योग्यच आहे....''(2)

भारतीय लोक राज्यकारभार करण्यास पात्र आहेत हे त्यांनी वेळोवेळी सिध्द केले आहे परंतु जोपर्यंत भारतीय लोक समतेवर आधारित समाजरचना मान्य करित नाही तोपर्यंत ते स्वातंत्र्यास पात्र नाहीत याकरिताच कॉग्रेस साप्ताहिकात साने गुरुजी लिहितात, ''....हरिजनांना माणसांप्रमाणे वागवावयास लागू, त्याच दिवशी आपण स्वराज्यास पात्र ठरु, आपल्या बांधवांस गुलाम करणारा स्वतः चिरकाल गुलाम होउन पडेल....''(3)

कॉग्रेस साप्ताहिकात साने गुरुजींनी पौराणिक महापुरुषांचा, घटनांचा, कथांचा आधार घेऊन अस्पृश्यता निवारणाचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. ''....जोपर्यंत पददलितांना तुम्ही जवळ करीत नाही, तोपर्यंत रामजन्म तुम्हांला कळला नाही....''(4) तसेच इस्लाम धर्मातील व ख्रिश्चन धर्मातील समानतेचे तत्व हिंदू धर्मात देखील स्विकारले पाहिजे याकरिता साने गुरुजी कॉग्रेस साप्ताहिकात लिहितात, ''....भारतवर्षात देवाला जिवंत करावयाचे असेल तर सर्वांना देवाजवळ जाऊ दे....मुसलमानांच्या मशिदीत सारे समानतेच्या नात्याने बसतात....ख्रिश्चनांच्या चर्चमध्ये सारे एकत्र जमतात. परंतु हिंदू धर्मातच हे पाप आहे. आम्ही देवा समोरहि सर्वांना येऊ देत नाही.''(5)

जनतेने जातीयता पाळू नये म्हणजे नेमके काय करावे? याबाबत मार्गदर्शनपर उपाययोजना प्रागतिक हे वृत्तपत्र सूचविते,

''(1) जाहिर सभांकरिता अंत्यजाना व त्यांच्या पुढाऱ्यांना निमंत्रित करुन त्यांना बसण्याकरिता प्रमुख जागा देण्यात यावी.

(2) सार्वजनिक लायब्रऱ्या, क्लब, जिमखाने यांचे सभासद होण्यास अंत्यज जातीच्या पुढारी व लायक इसमांस उत्तेजन द्यावे.

(3) बाजारांत दुकानदारांनी देवघेव करताना माल दुरुन टाकू नये.

(4) अत्यंजांच्या मुलांना स्पृश्य मुलांच्या पालकांनी सार्वजनिक शाळांत एकत्र बसू द्यावे.

(5) त्यास धंद्यांचे स्वातंत्र्य देण्यात यावे, खादीप्रदर्शनात माल विक्रीस अस्पृश्यांना नेमावें, त्यांची दुकाने ठेवावी.

(6) सार्वजनिक विहिरी किंवा नळ, देवालये यात नुकतेच मुंबई कौन्सिलांत ठरल्याप्रमाणे पाणी भरण्याचा किंवा जाण्याचा हक्क असावा....''(6) खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यता निवारणाकरिता आवश्यक गोष्टी यात सांगितलेल्या आहेत. सार्वजनिक सभा–समारंभाना अस्पृश्यांना मान मिळाल्यास त्यांच्यातील नेतृत्वगुणांना वाव मिळणार होता. सार्वजनिक ठिकाणी वावरण्यास संधी दिल्याने विषमता नष्ट होणार होती. शिक्षणाच्या समान संधी आणि विद्यार्थ्यांना समान वागणूक दिल्याने नव्या पिढीच्या मनात भेदभावाच्या भावनेला स्थान उरणार नव्हते. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आशयाप्रमाणेच आर्थिक आशय देखील महत्त्वपूर्ण होता. त्यामुळेच त्यांना व्यवसायाच्या, रोजगाराच्या संधी मिळाव्यात याकरिता व्यवसाय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला.

भारतातील वर्णव्यवस्था ही कर्मावर आधारित नसून जन्मावर आधारित होती. त्यामुहे मोठया प्रमाणावर सामाजिक विषमता निर्माण झाली. सामाजिक विषमतेवर आधारित वर्णाश्रम धर्म नाहीसा करुन समानतेवर आधारित कर्म सिध्दांताचा पुरस्कार करतांना कॉग्रेस या वृत्तपत्रात साने गुरुजी लिहितात, ''....वर्णाश्रम धर्म म्हणजे स्पृश्यास्पृश्य धर्म नव्हे. वर्णाश्रम धर्म एवढेच सांगतोः तुझ्या आवडीचे कार्य कर. ते सेवाकार्य कोणतेंहि असो, ते पवित्र आहे. ते मोक्ष देईल....''(7)

''....जर विश्वधर्म अथवा मानवधर्म म्हणून जगात स्थान मिळवावयाचे असेल, तर वर्णव्यवस्था आणि जातिभेद यांच्या पकडीतून हिंदूसमाज आणि हिंदुधर्म यांना सोडविले पाहिजे. या मूलभूत प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केल्यास, संपूर्ण अस्पृश्यता निवारण घडून येणार नाही.....जन्मसिध्द वर्णभेद आणि जातिभेद नष्ट केला म्हणजे विश्वधर्म होण्याला हिंदुधर्माइतका दुसरा धर्म लायक नाही....''(8)

सारांश :

अशाप्रकारे खानदेशातील वृत्तपत्रांनी अस्पृश्यतेचा अर्थ स्पष्ट करुन अस्पृश्यता म्हणजे काय? तिच्या अस्तित्वाची सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक पार्श्वभूमी सांगून अस्पृश्यता निवारणाच्या मार्गातील अडचणी, अडचणींवरील उपाययोजना सांगितल्या आहेत. जनतेला अस्पृश्यता निवारणाकरिता मार्गदर्शन केले. जनतेच्या मत व मन परिवर्तनावर भर दिलेला दिसून येतो. त्यांच्या या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश देखील आलेले आपणास भविष्यातील घडामोडींमधून दिसून येते.

खानदेशातील वृत्तपत्रांनी ज्याप्रमाणे जनतेचे राजकीय प्रबोधन केले त्याचप्रमाणे सामाजिक प्रबोधन देखील केलेले आहे. यात हिंदू समाजव्यवस्थेचे एक अंग जातीसंस्था याबाबत आपले विचार जनतेसमोर मांडले आहेत. त्या विचारातूनच खानदेशात अस्पृश्यांच्या उध्दाराकरिता अनेक प्रयत्न झालेत, त्या लिखाणातूनच खानदेशात सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेत्तर चळवळ, आर्य समाजी चळवळ उदयास आल्यात.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

संदर्भ :

(1) दलित सेवक, 1 जून 1945, 'विधायक कार्यकमात अस्पृश्यता निवारणाला अग्रस्थान' या लेखात वि.नी.उपाध्ये, काकासाहेब बर्वे यांचे दलित सेवकातील लेख, भाग 1,धुळे 1956, पृ.154–155.

(2) कित्ता, दलित सेवक, 1 सप्टेंबर 1946, 'हे धोरण योग्य आहे का?' या लेखात, पृ.170.

(3) कॉंग्रेस, 18 एप्रिल 1938, 'हरिजनांची दुर्दशा' या लेखात स. पां.साने, गोडनिबंध भाग 1 अर्थात 'कॉंग्रेस' व 'विद्यार्थी' यातील निवडक लेख, प्रकाशक रा.ज.देशमुख आणि कंपनी, पुणे, पृ. 31.

(4) कित्ता, कॉंग्रेस, 11 एप्रिल 1938, 'रामभक्तिचा अर्थ' या लेखात, पृ.19.

(5) कित्ता, कॉंग्रेस, 16 मे 1938, 'यात्रा झाली, पण...' या लेखात, पृ.41.

(6) प्रागतिक, 31 मार्च 1924, ''अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे विधायक मार्ग'' यालेखात, पृ.3.

(7) कॉंग्रेस, वर्ष 2, अंक 27 (1938), 'सडलेला समाज' या लेखात स.पां.साने, गोडनिबंध भाग 2 अर्थात 'कॉंग्रेस' व 'विद्यार्थी' यातील निवडक लेख, प्रकाशक रा.ज.देशमुख आणि कंपनी,पुणे, पृ.122.

(8) दलित सेवक, 15 ऑक्टोबर 1952, 'धर्माच्या नावावर विरोध का?' या लेखात वि.नी.बर्वे, समाजरचना व विवेकनिष्ठा– दलितसेवक मधील लेखांचा दुसरा खंड, पृ.141.

❁ ❁

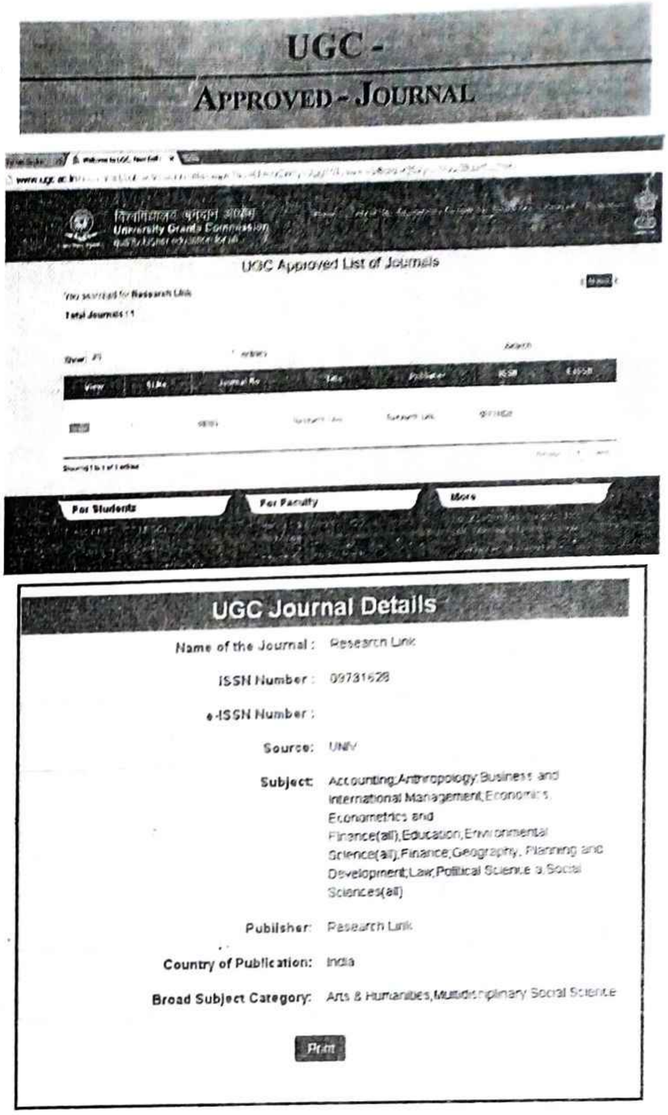

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

August 2017, Issue-32, Vol-04

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor

Dr. Ravindranath Kewat

(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Developing Dynamic Web applications with .Net Technology
Balram Singh Yadav, Amritsar || 62

15) A Wake Up Call For Development Communication
M. ABDUL SAMAD IBRAHIM || 65

16) HUMAN RESOURCE ACCOUNTING: A NEW TOOL OF ACCOUNTING .
Kirtan P. Raval, NaniKadi. Mehsana. || 67

17) Strategies for Indian Rural Marketing
Dr Neeru Bharti Sharma, Jalandhar. || 70

18) A Password Based Generalize Robust Security System
Puneet Sharma, Amritsar (Punjab) || 75

19) Agro Tourism: A Step Towards Rural Development
Dr. Subhash. K. Zinjurde, Ahmednagar, M.S. || 80

20) APPLICATION OF DATA MINING TO EXPLORE EFFECTIVE UTILIZATION OF....
Dr. S. K. Zinjurde, Ahmednagar, M. S. ||84

21) अमळनेर तालुक्यातील संत-परंपरा
प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर-प्रा. मनिष आर. करंजे || 89

22) कर्जमाफी आणि शेतकरी आत्महत्या
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे. || 92

23) दलित आणि आंबेडकरवादी साहित्य संकल्पना:चर्चा आणि चिंतन
प्रा. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर, बाभुळगांव, जि. यवतमाळ || 96

24) स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड बॉल बॅडमिंटन विद्यापीठ संघ निवडीसाठी....
मोरताटे रघुनाथ भिमराव—डॉ. देशमुख पी. एन. || 103

25) स्वच्छता अभियानाचे अग्रदूत : छत्रपती शिवराय
प्रा. काठेवाडे पी. एम.-प्रा. डॉ. पानपट्टे डी. डी., नायगांव (बा.), जि.नांदेड || 105

26) आदिवासी स्त्रीचे समाजातिल स्थान-एक विवेंचन
अजीज रशिद तडवी, जळगांव (महाराष्ट्र) || 107

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

21

अमळनेर तालुक्यातील संत-परंपरा

प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर

सहा प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रा. मनिष आर. करंजे

सहा प्राध्यापक

राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगांव.

****

प्रास्ताविक

अमळनेर हे खान्देशातील एक ऐतिहासिक ठिकाण आहे. शेकडो वर्षांची परंपरा लाभलेले ते एक धर्म व संस्कृतीचे प्रसिद्ध केंद्र आहे. २२५ वर्षांपासून श्री संत सखाराम महाराज यांच्यापासून अमळनेरला धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बोरी नदीच्या दोन्ही काठावर अमळनेर गाव वसलेले आहे. पश्चिमेकडून नदीच्या पात्रात उतरल्यावर दक्षिण दिशेस सखाराम महाराजांच्या समाध्या व उत्तरेकडे पाहिले तर पुल व त्याच्या पलिकडे दिसणारे नवे व जूने पूल हे पाहिले की आपणास पंढरपूरच्या वाळवंटात असल्याचा भास होतो. त्यामूळे खान्देशातील लोक अमळनेरला प्रतिपंढरपूर म्हणतात.

ज्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामध्ये संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास इ. संतांनी सामाजिक व धार्मिक जागृतीचे कार्य केले. त्याप्रमाणेच खान्देशातील सामाजिक व धार्मिक जीवनाची स्थित्यंतरे घडविण्याचे प्रयत्न केले जात होते. त्याच संदर्भात खान्देशातील अमळनेर येथील संत सखाराम महाराजांचे नाव घेता येईल. संत सखाराम महाराजांपासून आजपर्यंत ही परंपरा अमळनेर तालुक्यात अविरतपणे चालू आहे. या संतपरंपरेचा आढावा प्रस्तुत लेखात घेण्यात आला आहे.

१) श्री संत सखाराम महाराज

अमळनेर तालुक्यातील पिंपळी गावातील श्री. रामभट थेटे व सौ. सिताबाई यांचेपोटी शु।। ७ शके १६७९ (इ.स. १७५७) रोजी महाराजांचा जन्म झाला. १६ व्या वर्षी त्यांचा विवाह गंगाबाई हिच्या बरोबर झाला. सखारामचे प्रपंचात लक्ष लागले नाही. पंढरीची वारी आणि भजन कीर्तनात ते रमले. सखाराम महाराज म्हणून प्रख्यात कीर्तनकार बनले. त्यांना पूण्याच्या पेशव्यांनी कीर्तनास बोलवुन त्यांचा सन्मान केला व पंढरपूरला कीर्तन करता यावे यासाठी पेशव्यांनी देवळात मंडप बांधून दिला. श्री सखाराम महाराजांनी भाविकांना संकटांपासून अनेकदा वाचविल्याच्या आख्यायिका प्रचलित आहेत. महाराजांचा प्रभाव पाहिल्यानंतर मालेगावचे राजेबहादूर, अमळनेरचे देशमुख यांनी अमळनेरच्या पूर्वेला "खरबूजांची वाडी" होती, त्याच्या मागे मोठे मंदिर बांधले आणि पांडूरंगाच्या साक्षात्कार झालेल्या मुर्तीची स्थापना झाली. महाराजांनी त्यांच्या जवळ असणारा त्यांचा भक्त गोविंद जामोदकर याला जवळ बसवून त्याच्या गळ्यात माळ टाकली आणि श्रीसंत सखाराम महाराजांचे वैशाख शु।। १४ शके १७४० इ.स. १८१८ रोजी निधन झाले.

२) श्री गोविंद महाराज

श्री सखाराम महाराजांनी ज्यांना आपला उत्तराधिकारी नेमले ते श्री गोविंद महाराज जळगांव जामोद येथील होते, श्री गोविंद महाराज अत्यंत व्यवहारी दूरदृष्टी असलेले संत होते. वैशाख शु.।। ३ पासून सुरू होणाऱ्या यात्रा उत्सवाची प्रत्येक दिवसाच्या कार्यक्रमांची जबाबदारी वेगवेगळ्या समाजावर सोपविण्यात आली. अक्षयतृतीयेला स्तंभ व ध्वजारोहण आणि सभामंडप उभारण्यासाठी लाकडी खांबांची आवश्यकता असते. ते वाडीतून वाहून आणून टाकण्याची जबाबदारी महाजन (माळी) समाजावर टाकली. हे साहित्य आणल्यावर मांडव उभारण्याचे काम पाटील समाजाकडे देण्यात आले. मांडव उभारल्यावर गोणपाट टाकण्याचे काम वाणी समाजाकडे तर कनात लावण्याचे काम शिंपी समाजाकडे आजही आहे. रथ सजावटीचे काम धनगर बांधव तसेच भालदार-चोपदार करीत, रथावर देव ठेवण्याची जबाबदारी देव घराण्याकडे, रथावरील दक्षिणा घेण्याची जबाबदारी ब्रह्मे, बंगाली समाजाकडे दिली. रथाला पहिली मोगरी लावण्याची जबाबदारी मुस्लीम समाजाकडे दिली. सर्व धर्म समभाव असा संदेश त्यांनी समाजाला दिला आणि यात्रा उत्सव शांततेत सुरू राहत असे. या यात्रेत सखाराम महाराजांच्या पुण्यतिथीची भर पडली व यात्रोत्सवात आगळे वेगळे महत्व प्राप्त झाले. अशा रितीने श्री सखाराम महाराजांनी पेरलेल्या ह्या भक्तिरूपी बीजाचे श्री गोविंद महाराजांच्या काळात वृक्षात रूपांतर झाले. माघ व।।१२ शके १७७३ (इ.स. १८५१) ला श्री गोविंद महाराज श्री विठ्ठलचरणी लीन झाले.

३) श्री बाळकृष्ण महाराज

श्री बाळकृष्ण महाराजांनी अमळनेरच्या गोविंद महाराजांबरोबर राहून त्यांचा विश्वास संपादन केला. महाराजांनी आपला उत्तराधिकारी म्हणून त्यांच्या गळ्यात माळ घातली. पंढरपुरातील महाद्वार येथील मठाची जबाबदारी ८ महिने बडव्यांकडे

DHULE ... Science Senior College ... Com. &

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | August 2017 Issue-32, Vol-04 | 090

होती. महाराज पंढरपूर ४ महिन्याच्या वास्तव्यासाठी गेले असता त्यांच्या कानावर आले की, महाद्वार येथील मठाच्या पावित्र्याला धक्का पोहचला. हे समजताच महाराजांनी बडव्यांना बोलावले आणि हातावर पाणी सोडून तो मठ त्यांना दान दिला. देवांच्या मुर्ती व वीणा घेऊन महाराज निघुन गेले. एवढा त्याग त्यांनी आध्यात्मिक पावित्र्य टिकवण्यासाठी केला. इ.स. १८७६ मध्ये अमळनेर येथे महाराज अनंतात विलीन झाले.

४) श्री प्रल्हाद महाराज

श्री प्रल्हाद महाराजांनी बाळकृष्ण महाराजांची परंपरा प्रामाणिकपणे सांभाळली व काही बदल त्यांनी केले. यापुर्वीचे तीनही महाराज माघ वारीस पंढरपूरला जात असत. श्री प्रल्हाद महाराजांनी खान्देश व नाशिक फिरस्ती सुरू केली व माघ शु।। १० ते कृ।। ३० असा श्री गोविंद महाराजांचा पुण्यतिथीचा महोत्सव सुरू केला. इ.स. १८६८ ते १८९५ अशी १७ वर्षे सेवा केल्यानंतर वरूडचे श्री तुकाराम महाराज यांना गादीवर बसवले आणि शु।। ९ शके १८०७ मध्ये महाराज अमळनेर येथे समाधिस्थ झाले.[७]

५) श्री तुकाराम महाराज

मराठवाड्यातील औरंगाबाद जवळ असलेल्या वरूड ह्या गावी श्री तुकारामाचा जन्म झाला. श्री प्रल्हाद महाराजांच्या काळी हे त्यांच्या दिंडीत आले. श्री संत तुकारामांप्रमाणेच ह्याच्या मुखी अखंड हरिनामाचा जप चालत असे. त्यांचा भाविकपणा पाहून हे आपल्या भक्तीचे व्रत निष्ठेने चालवतील असे वाटल्यावर श्री प्रल्हाद महाराजांनी त्यांना आपला उत्तराधिकारी नेमले. श्री तुकारामांनी आपल्या सेवा काळात खुप अन्नदान केले व याचकांना तृप्त केले. इ.स. १८९५ मध्ये त्यांची प्रकृती खुप बिघडली. पंढरीची पायी वारी करणे शक्य नव्हते. ते मेण्यातुन पंढरपुरला गेले, तेथेच ते वैकुंठवासी झाले.[८]

६) श्री कृष्णा महाराज

श्री प्रल्हाद महाराजांचे सुपूत्र श्रीकृष्ण महाराज होय. इ.स. १८९६ मध्ये आषाढ व।। १० रोजी यांच्या गळ्यात वीणा व माळ घातली. परंतू त्यांना फक्त १०-११ महिने पांडुरंगाची भक्ती करण्याची संधी मिळाली. पंढरपूर वारी करून अमळनेरात आल्यावर त्यांनी आपल्या भक्तांकडे फिरस्ती करून पैशापेक्षा धान्य, गुळ मोठ्या प्रमाणात गोळा केले. धरणगांवी मुक्कामी असता श्री कृष्ण महाराजांना खुप ताप आला. त्यावेळी अमळनेरचे प्रसिद्ध वैद्य दाजीसाहेब यांना बोलावले. त्यांनी महाराजांची तब्येत तपासून त्यांना अमळनेर येथे आणले. महाराजांना पुढील व्यवस्था करण्यासाठी विचारले असता त्यांनी कापडणे येथील त्यांचा भक्त बाळकृष्ण याला बोलावून घ्या व श्री बाळकृष्णांच्या गळ्यात माळ घातली. चैत्र व।। १८१९ इ.स. १८९७ रोजी श्रीकृष्ण महाराजांचे निधन झाले.[९]

७) श्री बाळकृष्ण महाराज

श्री बाळकृष्ण महाराजांनी ती जबाबदारी सांभाळून आपली जबाबदारी चोखपणे सांभाळून बारा ज्योतीर्लिंगांची यात्रा करून बद्रीनाथ येथे धर्मशाळा बांधली व अजमेर जवळच्या पुष्कर तीर्थावर ५२ घाट आहे. त्यात त्यांनी एक घाट बांधल्याचा उल्लेख आहे. महाराज बद्रीनाथहुन आल्यानंतर त्यांनी आपली दृष्टी गमवली तेव्हापासून त्यांना आंधळे महाराज या नावाने ओळखले जाऊ लागले. महाराजांनी पंढरपूर अमळनेर येथे मंदिराची दुरूस्ती केली. धर्मशाळा बांधली. शिवाय वाडी जवळ पुजारी महंत पुराणीक यांना घरे बांधुन दिली.[१०]

याशिवाय त्यांनी वाडी मंदिरातील देवतांच्या सुवर्ण अलंकारात भर घातली. विविध प्रकारचे अलंकार मुकूट पगड्या सोन्याच्या केल्या. असेच दागिने फिरस्तीच्या श्री पांडुरंगाच्या मुर्तीसाठी केले. अशा प्रकारचे आपले धार्मिक सामाजिक योगदान दिलेले आहे. त्याचा काळ म्हणजे संस्थानचा सुवर्णकाळ मानला जात होता.

८) श्री वासुदेव महाराज

श्री वासुदेव महाराजांचे जन्म गाव धुळे जिल्ह्यातील तळोदा. ते अमळनेरातील प्रताप मिल मध्ये नोकरी करीत होते. इ.स. १९३० मध्ये त्यांच्या गळ्यात माळ टाकण्यात आली. त्यावेळी त्यांचे वय अवघे २१ वर्षांचे होते.[११] सुरूवातीला महाराजांनी चार महिने पांडुरंगाच्या मंदिरात हत्ती दरवाज्यासमोर होणाऱ्या भजनात नामवंत भजनी गायकांचे भजन ऐकून ते स्वतःही छानसे अभंग गायन करू लागले. ते भजनाच्या वेळी देहभान हरपून नृत्य करीत असत. रोज सकाळी ९ ते दुपारी २ व एकादशीला सकाळी १० ते रात्री १० असा हा चातुर्मासातील भजनाचा कार्यक्रम आकर्षित करीत असे. इ.स. १९४९ मध्ये ते १ ते १।। वर्ष आजारी पडले. परंतु त्यांच्या आजाराचे निदान झाले नाही. त्यांना पंढरपूर पायी चालणे अशक्य झाले. महाराजांनी बैलगाडीतून प्रवास केला. पंढरपूरला आल्यावर त्यांची तब्येत खालावली व त्यातच त्याचे निधन झाले.

९) श्री पुरूषोत्तम महाराज

श्री पुरूषोत्तम नरहर देव हे त्यांचे नांव. गादीवर बसण्यापूर्वी ते अमळनेर येथील मंदिरात व फिरस्तीच्या देवाचे पुजारी म्हणून काम करत असत. भाऊ देव या नावाने ते ओळखले जात होते. त्यांचा जन्म अमळनेर येथे फाल्गुन शु।। ६ शके १८१६ इ.स. १८९४ रोजी झाला. ते जेव्हा गोदीवर बसले त्यावेळी ते ५८ वर्षांचे होते. अतिशय शांत स्वभाव कुणी स्तुती करो, कुणी निंदा करो त्यांचे समाधान किंवा शांती कधी ढळली नाही. उतार वयातही त्यांनी संस्थानचे सर्व नियम, पायीवारी, अतिशय काटेकोरपणे सांभाळली.

अखेरीस पायाला चालतांना खुप त्रास होऊ लागल्यानंतर त्यांनी आपल्या जागी कुणासतरी नेमावे असा निर्णय घेतला. त्याप्रमाणे सर्वानुमते अमळनेर येथे मार्गशिर्ष व।। ११ शके १८८६ इ.स. १९६४ रोजी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांना गुरूमंत्र देऊन माळ विणा त्यांच्याकडे देऊन संस्थानाची सेवा करण्यास सांगितली व १२ वर्षाची सेवा करून वयाच्या ७०व्या वर्षी महाराज निवृत्त झाले.[१२]

१०) श्री ज्ञानेश्वर महाराज

श्री पुरूषोत्तम महाराज यांना वृद्धत्वामुळे गादीच्या खडतर आचारधर्मांचे पालन करणे अत्यंत कठीण जाऊ लागले म्हणून त्यांनी मागशिर्ष व।। ११ इ.स. १९६४ रोजी अमळनेर येथे श्री ज्ञानेश्वर महाराज यांचेकडे गादीची सुत्रे सोपविली. श्री ज्ञानेश्वर महाराज गादीवर असल्यानंतर त्यांनी प्रथम जर कोणती चांगली गोष्ट केली असेल तर ती म्हणजे श्री विठ्ठल मंदिरात दलीतांनी प्रवेश केल्यानंतर श्री वासुदेव महाराजांनी देवदर्शनासाठी किंवा भजनासाठी तेथे जाणे बंद केले होते. ते पुन्हा दर्शनासाठी जाणे सुरू केले. त्यामुळे पंढरपूरातील ब्रह्मवृंदानी त्यांच्यावर बहिष्कार घातला होता. त्याचा त्यांना सुरूवातीला बराच त्रास झाला. पण ते डगमगले नाहीत. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी भजनात पुन्हा चैतन्य निर्माण केले. भजनाच्या वेळी ते उत्तम प्रकारे नाचत असत. चांगल्या प्रकारे अभंग म्हणण्यास प्रोत्साहन देत असत.[१३] परंतू अतिदगदगीमुळे त्यांची प्रकृती खालावली आणि त्यात त्यांची किडनी निकामी होऊन आषाढ व।। १२ शके १९०९ इ.स. १९८७ रोजी त्यांचे निधन झाले.

११) श्री प्रसाद महाराज

श्री प्रसाद महाराज यांनी श्री सखाराम महाराज यांच्या गादीचे अत्यंत खडतर आचारधर्म असलेली धुरा ज्यावेळी आपल्या खांद्यावर घेतली त्यावेळी त्यांचे वय फक्त २९ वर्षे होते. जीवनातील अनेक लोभांना बळी पडणाऱ्या ऐन तारूण्याच्या बहरात त्यांनी ब्रह्मचर्य पालन, संन्यस्त वृत्ती असे विरक्त जीवन स्विकारले.[१४] महाराष्ट्रात संत परंपरेचा वारसा चालविणाऱ्या संत सखाराम महाराज संस्थानाचे ११वे गादी पुरूष प्रसाद महाराज यांनी सुमारे २०० वर्षाची पायी वारीची परंपरा आजही चालू ठेवलेली दिसते. श्रेष्ठ कृ १च्या दिवशी महाराज पंढरपूर प्रवासाला निघतात. २३व्या दिवशी ५५० कि.मी. अंतर पूर्ण करून आषाढी एकादशीच्या तीन दिवस आधी पोहचतात. संत ज्ञानेश्वर माऊलीच्या दिंडीचे स्वागत करण्याचा मान श्री संत सखाराम महाराजांना आजही मिळतो आणि अमळनेर येथेहि जे विठ्ठल भक्त मंडळी पंढरपूरला जाऊ शकत नाही. ते अमळनेरात विठ्ठलाचे दर्शन घेऊन पंढरपूराच्या विठ्ठलाचे दर्शन घेतल्याचा अनुभव व्यक्त करतात म्हणून अमळनेर हे आज प्रतिपंढरपूर म्हणून ओळखले जाते.

समारोप

अशा प्रकारे पूर्वापार चालत आलेल्या पंढरीच्या भक्तिपंथाला एका संघटित चळवळीचे स्वरूप देऊन खान्देशच्या लोकजीवनाला संत सखाराम महाराजांनी वैशिष्ट्यपूर्ण वळण लावले. सदाचाराचा नवा आदर्श घालून देऊन लोकजीवनाला योग्य वळण लावण्याचे काम संत सखाराम महाराजांनी केले. समाजात समता व एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी जातीयतेचा निषेध करून सर्वधर्मसमभावाचे तत्व बिंबविण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. महाराजांच्या संत समागमामुळे अनेक भक्तांना ज्ञान-वैराग्य व जीवनाचा अर्थ प्राप्त झाला व ठिकठिकाणी उत्सवाच्या रूपाने कार्यक्रम होवू लागले. संत सखारामांपासून अमळनेर तालुक्यात झालेल्या या संत परंपरेमुळेच अमळनेरला प्रतिपंढरपूर म्हणून नावलौकिक मिळू लागला. तसेच खान्देशातील संतांची भूमी म्हणून अमळनेरकडे भक्तगण पाहू लागलेत. आजही हा वारसा प्रसाद महाराजांच्या रूपाने सुरू असल्याने या संतांची निःस्पृहता, सेवाभाग, व प्रबोधनात्मक कार्यांची दिशा यातून स्पष्ट होते.

संदर्भ

१) देव पुंडलीक गोविंद, "श्री सखाराम महाराज", प्रकाशन - श्री सखाराम महाराज संस्थान अमळनेर, जि. जळगांव, प्रकाशन ५।। शके १९१९ द्वितिय आवृत्ती. पृ. ११.

२) कित्ता, पृ. १८.

३) दैनिक लोकमत, दि. २५/४/२०१५.

४) दैनिक सकाळ, दि. २९/४/२०१५.

५) पूर्वोक्त, पृ. २०.

६) भावे श्री नरहर कृष्ण प्रकाशक - प्रमुख विश्वस्त श्री सदगुरू सखाराम महाराज विठ्ठल रुक्मिणी संस्थान, अमळानेर, पंढरपूर ट्रस्ट, पृ. ४.

७) कित्ता, पृ. ९.

८) कित्ता, पृ. ६.

९) कित्ता, पृ. २१.

१०) सांज दैनिक मर्डर, "श्री संत सखाराम महाराज देव संस्थान अमळनेर यात्रोत्सव २०१६", पृ. १४.

११) कित्ता, पृ. १५.

१२) कित्ता, पृ. १६.

१३) कित्ता, पृ. १७.

१४) कित्ता, पृ. १८.

❑❑❑

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

UGC Approved
Refereed Journal
UGC
Jr.No.43053

Printing Area

International Multilingual Research Journal

Issue-32, Vol-04, August 2017

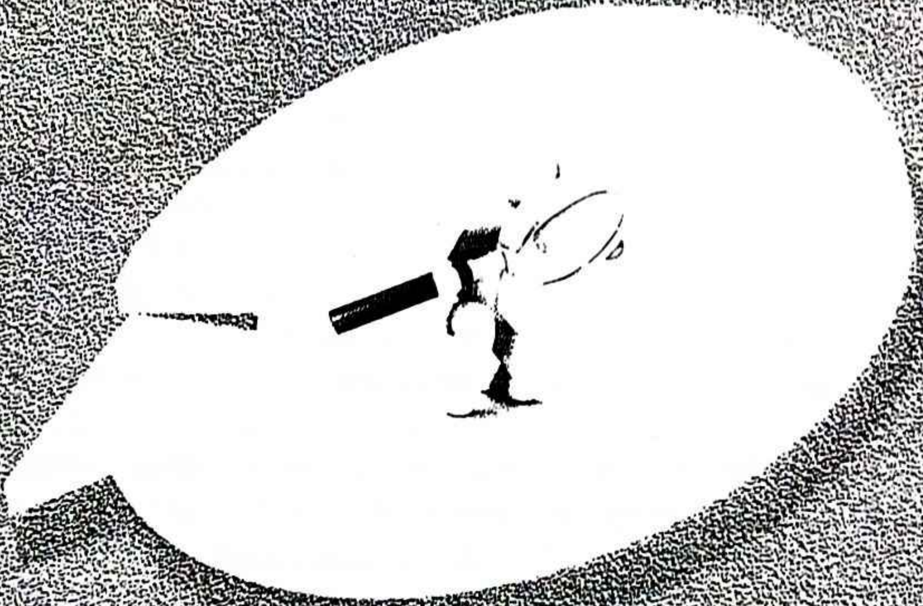

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

14) Developing Dynamic Web applications with .Net Technology
Balram Singh Yadav, Amritsar || 62

15) A Wake Up Call For Development Communication
M. ABDUL SAMAD IBRAHIM || 65

16) HUMAN RESOURCE ACCOUNTING: A NEW TOOL OF ACCOUNTING
Kirtan P. Raval, NaniKadi. Mehsana. || 67

17) Strategies for Indian Rural Marketing
Dr Neeru Bharti Sharma, Jalandhar. || 70

18) A Password Based Generalize Robust Security System
Puneet Sharma, Amritsar (Punjab) || 75

19) Agro Tourism: A Step Towards Rural Development
Dr. Subhash. K. Zinjurde, Ahmednagar, M.S. || 80

20) APPLICATION OF DATA MINING TO EXPLORE EFFECTIVE UTILIZATION OF....
Dr. S. K. Zinjurde, Ahmednagar, M. S. ||84

21) अमळनेर तालुक्यातील संत-परंपरा
प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर-प्रा. मनिष आर. करंजे || 89

22) कर्जमाफी आणि शेतकरी आत्महत्या
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे. || 92

23) दलित आणि आंबेडकरवादी साहित्य संकल्पना:चर्चा आणि चिंतन
प्रा. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर, बाभुळगांव, जि. यवतमाळ || 96

24) स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड बॉल बॅडमिटन विद्यापीठ संघ निवडीसाठी....
मोरताटे रघुनाथ भिमराव—डॉ. देशमुख पी. एन. || 103

25) स्वच्छता अभियानाचे अग्रदूत : छत्रपती शिवराय
प्रा. काठेवाडे पी. एम.-प्रा. डॉ. पानपट्टे डी. डी., नायगांव (बा.), जि.नांदेड || 105

26) आदिवासी स्त्रीचे समाजातिल स्थान-एक विर्वेचन
अजीज रशिद तडवी, जळगांव (महाराष्ट्र) || 107

http://sites.google.com/site/vidyawartajournal

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College, DHULE

C-166

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | August 2017 Issue-32, Vol-04 | 092

22

कजर्माफी आणि शेतकरी आत्महत्या

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्हे
व्यावसायिक अर्थशास्त्र व बँकिंग विभाग प्रमुख
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

****

भारतीय अथर्व्यव्यवस्था पूर्वीपासून कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते व आजही आहे. याचे कारण म्हणजे १९५१-५० मध्ये शेतीचा जीडीपी मधील वाटा ५२टक्के होता. आज हे प्रमाण १६ टक्क्यावर आले असले तरी सद्यस्थितीत शेती आणि शेतीसंबंधी व्यवसायात सर्वाधिक लोकसंख्या कार्यरत असल्याचे दिसते. शेती क्षेत्राचा जीडीपी मधील वाटा कमी कमी होत जाणे हे एक विकासाचे लक्षण मानले जाते. मात्र ज्याप्रमाणे उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास झाला त्या प्रमाणात शेतीचा विकास झाला नाही. देशात ६०च्या दशकात हरित क्रांती झाली. यामुळे देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. मात्र ही हरित क्रांती विशिष्ट पिकांपुरती आणि विशिष्ट राज्यापुरतीच मर्यादित झाली. या हरित क्रांतीचा महाराष्ट्रात तेवढा प्रभाव दिसला नाही जेवढा पंजाब आणि हरियाणामध्ये झाला. मुळातच महाराष्ट्रामध्ये पाऊस पाणी कमी, वरून जलसिंचनाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने महाराष्ट्राची दरहेक्टरी उत्पादकता इतर राज्यांच्या तुलनेत कमी आहे. एखादवर्षी निसर्गाची कृपा झाली तर उत्पादन वाढते मात्र अर्थशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे पुरवठा वाढला की किंमती कमी होतात. शेतमालाच्या किंमती पडतात. त्यामुळे शेतकऱ्याला फायदा सोडाच पण झालेला खर्च देखील वसुल होत नाही. कधी पाऊस नाही, कधी रोगराई तर कधी भाव नाही यामध्येच शेतकऱ्याचा कोंडमारा होतो. उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन नसल्याने शेतकऱ्याला नुकसानित का होईना शेती करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. यासाठी शेतकरी लवकरात लवकर जेथुन मिळेल तेथुन मग सावकार असो, नातेवाईक असो वा बँक यांच्याकडुन कर्ज घेऊन शेती करतो. उत्पादनाच्या तुलनेत खर्च अधिक झाल्याने शेतकरी आणखी कर्जबाजारी होतो. या कर्जापोटी कित्येक शेतकरी भूमीहिन झाले तर कित्येकाने मृत्युला जवळ केले. यातुनच शेतकऱ्याला वाचविण्यासाठी कर्जमाफी हा एक पर्याय पुढे आला.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे आपण म्हणतो. मात्र कृषीप्रधान देशामध्ये शेतकरी आज मृत्युला कवटाळतांना दिसतो. देशामध्ये काय अन् महाराष्ट्रामध्ये काय शेतकरी आत्महत्येचे सत्र सुरुच आहे. महसुल, मदत व पुनर्वसन विभागाच्या अधिकृत नोंदीनुसार २००१ ते २०१५ या कालावधीत राज्यात २० हजार ८७३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. आणि सुरुच आहेत. शेतकरी आत्महत्येचे मुळ कारण म्हणजे देश स्वतंत्र झाल्यापासून कृषीक्षेत्र वाढविण्यासाठी किंवा शेतकऱ्यासाठी देशातील कोणत्या राजकिय पक्षांनी किती योगदान दिले? अथवा निवडणुकांच्या तोंडावरच घोषणाबाजी करून शेतकऱ्यांची मते स्वतःच्या पारड्यात पाडून घेतली? या गोष्टीचा देशातील एक सामान्य नागरिक म्हणून आपण विचार करीत नाही. कोणत्याही आजारावर कायमस्वरुपी इलाज करणे आवश्यक असते. परंतु हे राजकीय पक्ष फक्त मलमपट्टी करीत असतात आणि त्या दुखाच्या खपल्या पुन्हा पुन्हा काढत असतात. कर्जमाफी हा असाच प्रकार आहे. सत्तेवर असणाऱ्या आणि विरोधी बाकावर असणाऱ्या राजकीय पक्षांनी केवळ मलमपट्टी करण्यापेक्षा शेतकरी संपूर्णपणे कर्जमुक्त कसा होईल आणि त्यासाठी काय करता येईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. मात्र तसे न झाल्याने आज शेतकरी आत्महत्येत वाढ होतांना दिसते.

भारतातील एकूण जलसिंचनाचा विचार केला तर सर्वाधिक म्हणजेच ९८ टक्के जलसिंचन पंजाबमध्ये आहे तर हरियाणामध्ये जवळपास ८८ टक्के क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे. उत्तरप्रदेशमध्ये ७६ टक्के आणि महाराष्ट्रात हेच प्रमाण १८ टक्क्याच्या जवळपास आहे. महाराष्ट्रात जलसिंचनावर खर्च होत नाही असे नाही. दरवर्षी सिंचनावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करण्यात येतो. मात्र सिंचनाखालील क्षेत्र फक्त कागदावरच वाढतांना दिसते. याचे कारण म्हणजे भ्रष्टाचार होय. महाराष्ट्रात झालेल्या सिंचन घोट्याळ्याचा आढावा घेण्यासाठी चितळे समिती स्थापन करण्यात आली होती. ७० हजार कोटी रुपये खर्च करूनही महाराष्ट्राच्या सिंचन क्षेत्रात एकूण किती टक्के वाढ झाली किंवा नेमका घोटाळा काय होता याचा अहवाल या समितीने सादर केला. तत्पूर्वी २००९ साली शेतकऱ्यांना केंद्र सरकारकडून ७१ हजार कोटीची कर्जमाफी दिली होती आणि २०१३ मध्ये महाराष्ट्रात ७० हजार कोटीचा सिंचन घोटाळा उघडकीस आला. म्हणजेच राजकिय पक्षाचे निर्णय हे शेतकऱ्याच्या हिताचे नाहीच. राज्यकर्त्यांनी शेतीसाठी काहीच केले नाही असे म्हणता येणार नाही. परंतु राजकारण्यांचे आजपर्यंतचे सर्व निर्णय राजकीय इच्छाशक्तीने प्रेरित असतात. सर्वच राजकीय पक्षांनी केवळ निवडणूका डोळ्यासमोर ठेवून घेतलेले निर्णय शेतकऱ्यांसाठी तात्पुरते दिलासादायक असले तरी दिर्घकालीन चिंता

वाढवणारे ठरत आहेत.

२०१२ पासुन सलग तीन वर्षे कमी पाऊस झाल्याने महाराष्ट्रात दुष्काळ होता. मात्र २०१५-१६ यावर्षी निसर्गाने चांगली साथ दिल्याने शेतकऱ्याला भरघोस उत्पादन देखील झाले. मात्र उत्पादन अधिक आल्याने शेतीमालाच्या किंमती एकदम कमी झाल्या. त्यामुळे पुन्हा शेतकऱ्यांची स्थिती जैसे थे झाली. एकंदरीत शेतीमध्ये उत्पादन वाढो अथवा घटो, पाऊस कमी झाला अथवा जास्त तरी शेतकऱ्याच्या पदरी निराशाच येते. आता शेतकरी उशिरा का होईना जागृत झाला, होत आहे. राजकारण्यांचे डाव ओळखू लागला आहे. एकीकडे उद्योगधंद्यांना कोट्यावधिची कर्जमाफी दिली जाते, विज सवलत दिली जाते, विजय मल्यासारखे उद्योजक हजारो कोटी रुपयांचे कर्ज बुडवून परदेशात ऐशोआरामात जीव जगत आहे. त्याच्यावर सरकार काहीच कारवाई करत नाही. उलट त्याला काही कर्जमाफी दिली जाते. दुसरीकडे मोठ्या राष्ट्रीयकृत बँकांचे अधिकारी देखील त्याचे काही करू शकत नाही आणि गरीब शेतकऱ्यांना कर्जमाफी द्यायची म्हटली की त्यांच्याकडून चुकीची काही बाही शब्द बाहेर येतात. हे शेतकऱ्यांना आज सर्व माहित होत आहे. दुसरीकडे सरकारी कर्मचाऱ्यांना सातवा वेतन आयोग लागू केला जातो. म्हणूनच शेतकरी आज सरकारला सवाल विचारतात की शेतकऱ्यांना कर्जमाफी का नाही? स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी का लागू करू नये? आणि यातुनच शेतकऱ्याचा संप पुढे आला. महाराष्ट्रात पुणतांब्याहून सर्वप्रथम शेतकरी संपाची हाक दिली गेली आणि काही तासातच राज्यभर शेतकरी संपाचे लोण पसरले. यामुळे अनेक ठिकाणी कृषीउत्पन्न बाजार समित्या बंद पाडल्या. कुठे शेतकरी रस्त्यावर उतरले, कुठे दुधाचा टँकर अडवला तर कुठे रस्त्यावर दुध, भाजीपाला फेकला गेला. एकंदरीत शेतकरी आक्रमक झाला होता. कारण त्याचे अर्थकारण बिघडले होते. याला कोणते एक सरकार जबाबदार नाही. त्यासाठी देशातील अवघी व्यवस्था जबाबदार आहे. अगदी स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून शेती संपविण्याची जणू काही व्यवस्थाच केली. म्हणून आज शेतकरी संप करतांना दिसतो आहे.

आपल्या काळ्या आईवर मनापासुन प्रेम करणारा तिच्यापासुन एकदिवस देखील दूर न राहणारा शेतकरी आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात संपावर जाण्याचा अगदी टोकाचा निर्णय का घेतो याचा विचार शासन, धोरणकर्ते, विविध संघटना की ज्या स्वतःला शेतकऱ्याचा कैवारी समजतात यासह शेतकऱ्याच्या सेवा घेणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने करण्याची गरज आहे. शेतकऱ्याला अन्नदाता, जगाचा पोशिंदा या उपाधीने आजवर गौरविले गेले. मात्र त्याच शेतकऱ्याला त्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे त्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव, कामाला योग्य दाम दिले गेले पाहिजे तरच शेती आणि शेतकरी टिकेल याचा आजपर्यंत गांभिर्याने विचार झालाच नाही. एक वर्षापूर्वी सरकारने शेतकऱ्याचा हिताचा एक निर्णय घेतला होता की, कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतकऱ्याकडून आडत घेऊ नये तो व्यापाऱ्याकडून किंवा जो माल घेईल त्यांच्याकडून घ्यावा मात्र शेतकऱ्याला म्हणावा तसा फायदा झालेला दिसत नाही. सरकारने शेतकऱ्यासाठी काहीच केले नाही असेही नाही. मात्र आपल्या सरकारने जे केले ते म्हणजे प्रत्येक नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी उपाययोजना करत गेले. बदलते हवामान आणि सामाजिक स्थिती याचा शेतीच्या संदर्भात आढावा घेण्याचे कोणालाच भान राहिले नाही. ज्याचा संबंध शेतकऱ्याच्या जगण्यामरण्याशी असतो. त्या शेतमालाच्या भावावर नेहमीच व्यापाऱ्याचे नियंत्रण राहिल्याचे दिसते. तेच भाव वाढवतात व तेच पाडतात. यामध्ये प्रत्यक्ष शेतमाल उत्पादन करणारा शेतकरी आणि जो प्रत्यक्ष उपभोग घेतो तो ग्राहक नेहमीच नाडला जातो. उदाहरणच द्यायचे झाले तर कांद्याचे देता येईल. कांदा एकतर बाजारभाव न मिळाल्याने सडतो किंवा साठेबाज व्यापाऱ्यांनी कोंडी केल्यामुळे महागतो. अशीच स्थिती शेतमालाची असते. यावर उपाय म्हणून काही विद्वान असे म्हणतात की, शेतकरी स्वतःचा शेतमाल स्वतः बसुन का विकत नाही? या विद्वानांची कीव करावी वाटते. कारण शेतकऱ्याला त्यांचा भाजीपाला किंवा शेंतमाल विकत बसण्यासाठी एवढा वेळ नाही. तो भाजी विकत बसला तर त्याच्या घरी गाय-बैलांना चारा-पाणी कोण करेल? शिवाय एखादा बैल पाय अडकुन पडला किंवा त्याला काही झाले म्हणजे त्या बिचाऱ्या शेतकऱ्याचे ५०००० रु. चे नुकसान होईल. शिवाय विजेचा लपंडाव. विज कधी येईल कधी जाईल हे सांगता येत नाही म्हणुन त्याला तिथेच हजर राहावे लागते. तेव्हा त्याला हा शेतमाल स्वतःला विकायला परवडेल काय? यासाठी शासनाची काहीतरी ठोस भूमिका असली पाहिजे. जागतिक आणि देशांतर्गत बाजारभाव व आमची शेती याचा मेळ बसावा यासाठी कृषीखात्याने सातत्याने प्रयत्न करण्याची गरज होती. पण तसे झाल्याचे दिसत नाही. आणि म्हणूनच भारतीय शेती दिवसेंदिवस तोट्यात जात राहिली. याचे पर्यावसन शेतकरी आत्महत्येत झाल्याचे दिसते.

जागतिक आकडेवारीनुसार जगातील एकूण गरीब लोकांपैकी एक तृतीयांश लोक भारतीय आहेत. साधारणपणे ४५ कोटीच्या आसपास असणारी ही गरीब लोकसंख्या पूर्वीपासून शेती आणि शेतीशी निगडीत उद्योगधंद्यावर अवलंबून होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतात औद्योगिक विकास झाला. मात्र तो फक्त मुंबई आणि कोलकत्ता या दोन शहरापुरताच मर्यादित होता. १९०१च्या

...ardhini Sabha's Arts, ... DHULE

जनगणनेनुसार त्या काळात १० व्यक्तींपैकी १ व्यक्ती शहरात राहत होती. आता मात्र परिस्थितीत बदल झाला. १० व्यक्तींपैकी ५ व्यक्ती शहरात राहतात. आज भारत तरुणांचा देश समजला जातो. येथील ६० ते ६५ लोकसंख्या तरुण आहे. या तरुणांना शेतीचे महत्त्व सांगण्याची गरज आहे. जगतविख्यात शेतीतज्ज्ञ डॉ. स्वामीनाथन यांनी ९७व्या इंडियन नॅशनल काँग्रेसमध्ये सांगितले आहे की, 'फ्युचर बिलाँगस टू नेशन्स विथ ग्रेन्स नॉट गन्स' म्हणजेच ज्या देशाकडे बंदुकीच्या गोळ्या नव्हे, गव्हाच्या पोळ्या असतील त्यांच्याच हाती भविष्यकाळाची सुत्रे असतील. मात्र आज धान्य, डाळी, कांदे, बटाटे, भाजीपाला, तेलबिया या दैनंदिन गरजेच्या वस्तुचे भाव ज्या पद्धतीने वाढतात आणि पडतात ते पाहिल्यावर आम्ही शेतीला उद्योग समजून प्रतिष्ठ दिलेली नाही हे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रामध्ये शेतकऱ्याच्या आत्महत्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. या आत्महत्या शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळेच करतात. यासाठी सरकारने सर्व शेतकऱ्याचा सात-बारा कोरा करावा अशी मागणी जोर धरु लागली होती. यासाठी एक जून पासून शेतकऱ्यांनी ऐतिहासिक संप पुकारला होता. त्याआधी विरोधकांनी संघर्षयात्रा काढली. खासदार राजु शेट्टी यांनी आत्मक्लेश यात्रा काढली तर आमदार बच्चु कडू यांनी आसुड यात्रा काढली. एकुण कर्जमाफीसाठी तापू लागले होते याचा परिणाम म्हणून सरकारने कर्जमाफीचा निर्णय घेतला. मात्र आता प्रश्न असा आहे की, ही कर्ज माफी कधी होणार आणि शेतकऱ्याला पुन्हा कर्ज कधी मिळणार. केंद्र सरकारने आणि राष्ट्रीयकृत बँकांनी कर्जमाफी द्यायला स्पष्ट हात वर केले आहे. शिवाय विनाव्याज हप्ते पाडायला देखील बँका तयार नाही. महाराष्ट्र सरकारने शेतकऱ्याला कर्जमाफी देण्यासाठी व येत्या काळात स्वयंपूर्ण करण्यासाठी सरकारने 'छत्रपती शिवाजी महाराज कृषी सन्मान योजना' आणली आहे. यासाठी भाजपचे आमदार, मंत्री एक महिन्याचा पगार देणार आहे. तसेच राज्य सरकारी कर्मचारी देखील आपला एक दिवसाचा पगार देणार आहे. शिवाय काही विकास कामाला कात्री लावून व काही कर्ज काढून सरकार याची भरपाई करणार आहे. यातच राज्य सरकारचा मद्यावरील कर बंद झाल्याने सरकार अधिकच कोंडीत सापडले आहे. मात्र यावर्षी पर्जन्यमान चांगले झाले तर परिस्थिती निश्चित सुधारेल. राज्य सरकारने जी कर्जमाफीची घोषणा केली ती ३४ हजार कोटी रुपयाची आहे. यामध्ये दिड लाख रुपयापर्यंतचे ८९ लाख शेतकऱ्यांना याचा फायदा होणार असल्याचे सांगितले जाते. शिवाय जे शेतकरी नियमित कर्जफेड करतात त्यांना कर्जाच्या २५ टक्के किंवा २५ हजार रुपये कमाल मर्यादा प्रोत्साहन म्हणून त्यांच्या खात्यात जमा करणार आहे. यामध्ये महत्त्वाची बाब म्हणजे १ एप्रिल २०१२ ते ३० जून २०१६ या कालावधीतील घेतलेल्या शेतकऱ्यांनाच पीक कर्ज व मध्यम मुदतीचे कर्ज माफ होणार होते मात्र आता यामध्ये सुधारणा करून २००९ पासुनचे कर्ज माफ करत असल्याचे जाहिर केले. सद्यस्थितीला बुडीत कर्जदार शेतकऱ्यांची संख्या १३ लाख ८८ हजार असून थकित कर्जाची रक्कम १२ हजार ६२९ कोटी रु. हून अधिक आहे. तेव्हा कर्जमाफी देऊन देखील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या थांबतील का? हा यक्ष प्रश्न आहेच. यासाठी ज्यांनी भारताला भूकमुक्त केले, असे हरित क्रांतीचे जनक डॉ. स्वामीनाथन यांच्या आयोगाने केलेल्या शिफारशी अंमलात आणल्या तरच शेतकरी आत्महत्या थांबतील.

स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी -

हरित क्रांतीचे जनक मा. डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली तत्कालीन सरकारने १८ नोव्हेंबर २००४ रोजी 'राष्ट्रीय कृषक आयोगाची' स्थापना शेती व शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी या आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. या आयोगाने २००६ पर्यंत अहवाल सादर केला. शेवटचा अहवाल ४ ऑक्टोबर २००६ रोजी सादर करीत आयोगाने शेतकऱ्याच्या दुरावस्थेची कारणे व उपाय सुचविले होते ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे-

१. शेतकऱ्याचा खर्च वजा जाता त्याचे उत्पन्न सरकारी कर्मचाऱ्याप्रमाणे असावे.

२. शेतमालाचा हमीभाव उत्पादन खर्च वगळता ५० टक्के असावा.

३. शेतमालाची आधारभूत किंमत लागू करण्याची पद्धत सुधारून गहू आणि इतर खाद्यान्न वगळता इतर पिकांना आधारभूत किंमत मिळण्याची व्यवस्था करावी.

४. बाजारातील किंमतीमधील चढउतारापासून शेतकऱ्याचे संरक्षण व्हावे म्हणून 'मूल्यस्थिरता निधी' ची स्थापना करावी.

५. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमतीच्या दुष्परिणामापासून शेतकऱ्याचे संरक्षण करण्यासाठी इतर देशामधुन येणाऱ्या शेतमालाला आयात कर लावावा.

६. दुष्काळ व आपत्तीपासुन बचावासाठी 'कृषी आप्तकाल निधी' ची स्थापना करावी.

७. कृषी पतपुरवठा प्रणालीचा विस्तार करावा.

८. पिक कर्जावरील व्याजाचा दर कमी करावा.

९. हलाखीची स्थिती असलेल्या क्षेत्रामध्ये नैसर्गिक आपत्तीवेळी पूर्वस्थिती येईपर्यंत गैरसंस्थात्मक कर्जासहित सर्व कर्जाची वसुली स्थगित करून त्यावरी व्याज माफ करावे.

१०. संपूर्ण देशातील सर्व पिकांना कमीत कमी हप्त्यावर विमा

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

...ण मिळेल अशा रितीने पिक विमा योजनेचा विस्तार व 'ग्रामीण विकास निधी' ची स्थापना करावी.

१०. पिकांच्या नुकसानीचे मूल्यमापन करत असतांना ब्लॉकच्या ऐवजी गाव हा घटक वापरुन विमा संरक्षण द्यावे.

११. सामाजिक सुरक्षेचे जाळे निर्माण करून त्या अंतर्गत शेतकऱ्यांसाठी वृद्धावस्थेत आधार तसेच स्वास्थ्य विम्याची तरतूद करावी.

१२. परवडणाऱ्या दरात बी-बियाणे व इतर यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून द्यावी.

१३. संपूर्ण देशात प्रगत शेती व माती परीक्षण प्रयोगशाळेचे जाळे.

१४. शेतीला कायम आणि सम प्रमाणात सिंचन आणि विजपुरवठा व सिंचन व्यवस्थेत आमुलाग्र सुधारणा घडवून आणाव्यात इ.

वरील प्रमाणे डॉ. स्वामीनाथन यांच्या अहवालातील काही सुधारणा सांगता येतील या वरील सुधारणा सरकारने अंमलात आणल्या तर भारत, महाराष्ट्र पूर्वीसारख्या सुजलाम सुफलाम होईल व शेतकऱ्यांना संप करण्याची किंवा आत्महत्या करण्याची वेळ येणार नाही.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या थांबण्यासाठी काही उपाययोजना सुचविता येतील त्या पुढीलप्रमाणे-

१. स्वामीनाथन आयोगाच्या सर्व शिफारशी जशाच्या तशा लागू कराव्यात.

२. पंजाब राज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात जलसिंचनाचे प्रमाणात वाढ करावी.

३. प्राथमिक शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांना खिचडी ऐवजी राज्यात उत्पादन झालेली फळे व दुध द्यावे.

४. महाराष्ट्रात नदीजोड प्रकल्प राबवावा.

५. गाळमुक्त धरण आणि गाळयुक्त शिवार अशा योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करावी.

६. प्राथमिक शिक्षणापासुन ते उच्च शिक्षणापर्यंत शेतीसंबंधी माहिती देणारा एखादा विषय सक्तीचा करावा.

७. शेतकऱ्यांना पेन्शन लागू करावी.

८. शेतीसाठी लागणाऱ्या सर्व आदानावर ७० टक्के सबसिडी द्यावी.

९. आधुनिक शेतीची कास धरण्यासाठी तरुण वर्ग शेतीकडे कसा आकर्षित होईल यासाठी प्रयत्न करावा.

१०. कृषी विद्यापीठांची संख्या वाढवून त्यांना संशोधनासाठी भरीव मदत करावी इ.

सारांश:-

महाराष्ट्रामध्ये ज्या विभागामध्ये शेतकऱ्यांनी अधिक आत्महत्या केल्या आहेत त्या विभागात म्हणजे विदर्भ आणि मराठवाड्यात पावसाळा सुरु होऊन दोन महिने झाले तरी समाधानकारक पाऊस पडलेला नाही. त्यामुळे या शेतकऱ्यांवर दुबार पेरणीची वेळ येण्याची शक्यता आहे. तेव्हा प्रश्न असा आहे की कर्जमाफी देऊन देखील उत्पादन झाले नाही तर शेतकरी आत्महत्या थांबतील का? याचे उत्तर ठामपणे सांगणे शक्य नाही. मात्र यावर उपाय मात्र निश्चितच करता येतील. सरकारने कोणाचे पाप-पुण्य यांचा विचार न करता शाश्वत शेती विकासाकडे अधिकाधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. पंजाब राज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात देखील सिंचनाखाली शेती आणणे गरजेचे आहे यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रसार प्रचार करून, शेतकऱ्याला प्रोत्साहन देऊन, अनुदान देऊन हे करणे शक्य आहे. तेव्हा कारखाने हेच उद्योग आहे शेती हा उद्योग व्यवसाय नाही असा दृष्टीकोन न ठेवता शेती देखील महाराष्ट्रातील एक मोठा उद्योग व्यवसाय आहे असे समजून त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्याची गरज आहे तरच शेती जगेल व शेतकरी देखील जगेल.

हरित क्रांतीचे जनक डॉ. स्वामीनाथन यांनी जो नॅशनल कमिशन ऑन कॉमर्सचा अहवाल २००१ मध्ये संसदेसमोर मांडला आहे त्यातील त्यांच्या सुचनांवर सरकारने तातडीने अंमलबजावणी केली तर भारतात, महाराष्ट्रात पुन्हा सुगीचे दिवस येतील एवढे मात्र निश्चित म्हणता येईल.

संदर्भ :-

१) लोकराज्य- जून २०१७.
२) उद्योजक- जुलै -२०१७
३) कृषी अर्थशास्त्र- विजय कवीमंडन
४) कृषी अर्थशास्त्र- डॉ. व्ही. पी. नारखेडे, डॉ. ए.एन. पाटील आणि सहकारी.
५) http:/www.lokmat.com, ११ June, २०१७
६) htttp:/www.esakal.com, २३ June, २०१७
७) htttp:/www.loksatta.com, २४ June, २०१७
८) htttp:/www.saamana.com, १४ June, २०१७.

❑❑❑

Vidyavardhini Arts, Com. & Science Senior College DHULE

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

EDUCATIONAL DEPRIVATION AND LIMBALE'S *'THE OUTCASTE'* *(AKKARMASHI)*

MADHUKAR RAMESH WANKHEDE
Assistant Professor,
Department of English,
Vidyawardhini College,
Dhule (M.S.)

ABSTRACT:

Education is the only significant tool to develop cry society. The mercenaries and hegemonic dominated social groups keep this tool sanctified as the only right of the so-called upper castes and this has been taking place in India. However, the hegemonic dominance and monopoly of education of the upper castes subverted by implementation of the Constitution of India because it promised the right to education to all irrespective of class, caste, race, gender etc. Thereafter the deprived societies (dalits) started to command over the education. But this has been not happening in the simplest ways because dalits have to suffer a lot still in the society. So, this paper deals with the educational deprivation and effort made by dalits.

Key words: Education, Discrimination, Experience and Hegemony.

The Indian society is stratified and stratification has been its peculiar feature. Every section or part in the stratification has the different treatment or strategies of behaving by one section to another section. The treatment has the base of the codifications set up by the sources like Shastras, Smritis and Puranas. These sources have created the discriminations among the people as per the Varnas and castes. According to the historical references the later Vedic period has created the division of the society into Four Varnas i.e. Chaturvarna system. (Meshram, 28) This division is by the 10th Mandala of the Purusha Sukta in Rigveda.(Ambedkar, 21) It is classified that three Varnas like Brahmin, Kshatriya and Vaishya should be served by the Shudras or the Shudra Varna. Lateron in the Shunga dynasty the inhuman caste system was imposed with the book written by the Brahmin pundit Manu. His codifications started to be recognized as the 'Manusmriti'. The Manusmriti created the monstrous and everlasting caste system in India. Along with the Four Varnas there were the sections of the society who were out of Four Varnas. They were called as the ati-shudras, untouchables and presently they have got the nomenclature as Dalits.

Dalits are discriminated in every stage of life and have been deprived of socio-economic, political and educational rights. They have been kept unprivileged by negating the right to education. The dalits had not the proper facility and permission by the Shastras and Smritis to take education. It was the rule that if the dalits get education the religion will be in danger and polluted. Manusmriti states that "Shudra is not worthy of respect on the ground of his wealth or knowledge no matter how high they are"(Ambedkar, 50) and "that the Shudra must not acquire knowledge and it is sin and a crime to give him education" (56). It means that the

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

lives of the Shudras were limited by the unlawful and illogical norms made by the sacred scriptures and deprivation became prevalent.

This deprivation has been questioned or challenged by the progressive philosophers and reformers. The constitution of India gave the equal right to every citizen of India. The dalits have developed their lives by taking benefits of the Constitutional provisions. Their development has been interpreted in the writings of some writers. Their writings especially are autobiographies that explore the factors responsible for their doomed destiny. So this paper attempts to explore the education system, mentality of the teachers and people, atmosphere of the school and college in Sharankumar Limbale's The Outcaste.

Sharankumar Limbale:

He is the pioneer and prolific writer in dalit literature in Marathi. He was born on 1st June 1956 as an illegitimate child of the upper caste father belonged to *Lingayat* community and lower caste mother belonged to *Mahar* community. He has suffered a lot being the illegitimate child i.e. called *Akkarmashi*. Instead of the struggling life, he has developed himself and established his own identity. He has been writing short stories, critical books and poetry on 'dalit lives in the casteist society'. (Meshram: 85). He has narrated the bleak and black reality in his writings that expose the so-called great Indian culture. His critical book 'Towards an Aesthetic of Dalit Literature' has been well-read in the literary world.

The Outcaste *(Akkarmashi)*:

He wrote an autobiography *Akkarmashi* in Marathi. His autobiography had the tremendous popularity in the literature. It is translated into many languages like Hindi, Tamil, Kannada, Punjabi and Malayam. It is also translated into English as 'The Outcaste' by Santosh Bhoomkar in 2004. This translation in English has been well acclaimed and widely read in the world literature and especially among the English speaking readers. This autobiography became the 'testimony' of the dalit lives and dalit community.

Educational Deprivation in 'The Outcaste':

The orthodox social system about the educational privileges for the dalits has been interpreted in the autobiography. Limbale has not only picturized the discriminative social order but also the casteist and orthodox mentality and mindsets of the teachers and students. He has given an account of the nobel profession like teaching that also has not left from deeply rooted discriminative frameworks and mentality.

The autobiography begins with the tormenting experiences of the school-going boys from the dalit (Mahar) community. The boys are not aware about their schools, even their parents do not inspire them to go to school. The boys are scolded to go to farm instead of going to school. The incidence of picnic, the behavior of the teachers and participants in picnic explains the truth of the prevalent caste system. The teachers create the atmosphere that the boys and girls should be out of their touch. The teacher makes division, as upper caste boys on the one side and lower caste on the other, among the students while dining and playing a

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

game. The upper caste students play and eat at the distance from dalit students. Limbale reminds this pathetic situation and says, "The Wani and Brahmin boys played kabbadi. Being marked as Mahars we couldn't join them. So Mallya, Umbrya, Parshya, all from my caste, began to play touch-and-go. We played one kind of game while the high-caste village boys played another. The two games were played separately like two separate whirlwinds. Play over, we settled down to eat. Boys and girls from the high castes like Wani, Brahmin, Marwari, Muslim, Maratha, Teli, fishermen, goldsmiths and all the teachers, about hundred or so sat in a circle under a banyan tree. We, the Mahar boys and girls, were asked to sit under another tree. The high-caste ones said a prayer before eating, which didn't make any sense to us. (Limbale, 2)

The dalit students are under the psychological pressure while going to school as they face the discriminations in the society and school. The atmosphere of the school and mentality of the teachers is full of the prejudices about the dalit students. The dalit students always feel awkward in the class because the teachers always realize them to be dalit. Limbale expresses the prejudiced mindset of the teacher when he gives a test of writing an essay on the picnic. When Sharankumar does not write an essay the teacher uses very disgusting words that "You, son of a bitch, come on, start writing! You like eating an ox, don't you?"(Limbale, 7)

The teachers create the division as per castes in the class. They make the rows of the upper caste boys and dalits seperately. It shows the failure of our education system that it has created some teachers who attempt least to create an equal atmosphere in the class. He reminds that "Our school where the pupils came from high castes like Wani and Brahmin was run in the temple of Ithoba. The girls sat in a separate section. Further down the temple hall sat boys and girls from the cobbler community and then at the entrance sat we, the Mahar boys and girls. Arjya, a Mang, never sat with us. On Saturdays the teacher asked us to clear the floor and walls with cow dung paste".(Limbale, 4)

Again the teachers never divide the equal share of work among all students. The dalit students always have been assigned the menial work of collecting cow dung to clean the flooring and ground of the school. The teachers while assigning a work do not consider the age and physical capacity of dalit students properly. Sharankumar used to be a part of the admiration by the teachers because of his honesty in doing the menial work on teachers' order. Instead of doing the menial work they had not permission even to touch the chappals of the students and teachers and it impacts on the child mind of the dalit students. Limbale reminds that "Babali's chappals were beautiful. I never touched my teacher's chappals as I was afraid of tainting their sanctity. To me his chappals were like Rama's sandals. I was used to filthy children in the Maharwada, We hardly knew what a village actually meant as we played and grew up only in the Maharwada. Heaps of garbage, tin sheds, dogs, and pigs were our only companions. We spent most of our time on Jaganath Patil's garbage, playing, where we found bits of waste paper and sandals.(Limbale, 5)

The education system from high school to college level gives disappointing experiences to Sharankumar. He also faces the same problem in the college in different form. He makes friendship with the boys of other caste but some boys of other caste keep distance from him. The education in the college level develops his self-realization and self-respect. He develops

IMPACT FACTOR - 4.23
LangLit
ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
Latur (MS) India
AIPROAJ
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

his mindset to revolt against the discriminations of dalits. So he complaints against the hotel owner who serves a tea into the separate glasses made for dalits. He came across many militant people and activists and develops the habit of reading. He reads the literature of the social reformers and he wants to rebel against the exploitations. During the college days he attracts towards the Dalit Panthers Movement and Dr. Ambedkar's writings.

The school and college atmosphere gives him the mixed and complex experiences through which he develops his personality. Instead of the hostile atmosphere he enlightened himself and established his own identity. His autobiography has the complete description of the social, cultural, educational and religious atmosphere that never suits the dalit students while taking education. The atmosphere does not facilitate the dalit students to come out of it but Sharankumar overcomes all the exploitative experiences. He completes his graduation, post-graduation and Ph. D. with facing the sordid reality in his lives.

The autobiography is a complete account of the deprivation of education system, positive and negative mentality of the teachers, growing discriminative social sensibilities among students due to the casteism in the school and society. He has focused over the physical, mental and moral conditions of the dalit students. Their growing insecurity in the unamicable atmosphere is conspicuously represented in the autobiography. It is a call to the people to bring social harmony among communities so that everyone can live and develop equally.

REFERENCES

1. Ambedkar, B. R., *Who Were Shudras*, Education Department, Government of Maharashtra,1990.
2. Limbale, Sharankumar. *The Outcaste*. Translated from Marathi by Santosh Bhoomkar. New Delhi: Oxford University Press, 2003.
3. Meshram, Y, *Dalit Sahitya: Ugam ani Vikas*, Shri Mangesh Publication, Nagpur, 1998.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

27

VOLUME – VI, ISSUE - II
AUGUST - JANUARY – 2017-18

GENIUS

Peer Reviewed and Referred UGC Listed Journal

Journal No. 47100

AN INTERNATIONAL MULTI DISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS ISSN - 2279-0489
IMPACT FACTOR 4.248 (www.sjifactor.com)

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

मुख्याध्यापक,
विद्यावर्धिनी सभेचे,
...मिक विद्यालय, साक्रीरोड, धुळे

CONTENTS OF PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Sexual Dimorphism: The Role of Puberty in Theneurobehavioral Process of Development in Adolescence **Dr. Bhabani Shankar Panigrahi**	1-9
2	The Legal Aspect of Banker Customer Relationship **Yogesh Prasad Kolekar**	10-17
3	Participation of Women in Electoral Politics in India: Towards Feminization **Mrs. Meenal K. Kshirsagar**	18-22
4	Human Trafficking and its Violation **Gatha Gautam Nerlikar**	23-25
5	Intellectual Property Right in India **Priyanka R. Choudhari**	26-30
6	A Study of Women Teachers of Primary School **Smt. Amirunnisa A. Shaikh**	31-34
7	Archives for All: Revisiting Archival Description **Dr. Jisha D. Nair**	35-41
8	Origami as A Technique in Teaching - Learning Process in Teacher Training Institutions **Ms. Ummadisingu Vani Achari**	42-50
9	Labour Welfare and Social Security **Pawar Pandurang Rajaram**	51-56
10	Medical System During Adilshahi Period **B.H. More** **Savitribai N. Olekar**	57-60
11	A Study of an Association Between the Professional Ethics and Motivation of Librarians in different Academic Institutions in Mumbai City **Dr. Manisha Sagar Dandgawhal**	61-66
12	Medication Error – Preventive Measures **Shrithy K. P.**	67-70
13	Contextual Teaching-Learning Approach in Bringing Achievements in School Students. **Nisha Mohandas**	71-77
14	Classical Poets and Inscribers of Annigeri **Sanjay N. Hanje**	78-82

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

9

Labour Welfare and Social Security

Pawar Pandurang Rajaram
Research Scholar, Head of Dept. VWS College (Economics)

Abstract

Consistent with cutting edge economists, 'any effort of brain or form embraced party or wholly with a perspective to some great other than the delight determined straightforwardly from the work, is labour. Subsequently, in the expressions of Marshall, by labour id implied the investment work of man, if with hand or the head'. But when we discuss "labour" in antiquated India, we not just examine "labour" strictly in up to date financial sense additionally in the social and accepted angles joined to the old laborers by the contemporary social order, as their status in social order was administered less by budgetary and lawful regulations and progressively by the social conventions and standard standards.

Keywords - Labour, Social security, Administration, Economics trend

Different Kinds of Labour

During the time of our study a few sorts of labour were in vogue. There were laborers who worked under impulse. Additionally, there were laborers who served in agrarian, streamlined, down home and different fields of exercises. The arrangement of subjection was likewise a whole lot in practice.

Labour Under Compulsion

We run across the expression "visit" in the contemporary written works. A few creators have deciphered the term as 'free labor' But such interpretation is not worthy to us. as per Kautilya, sweepers; preservers; the individuals who weigh thing (dharaka); the individuals who oversee the work of measuring grains (Mapaka), whose who regulate the supply of products to the storage facility (dapaka); the individuals who supply items (dayaka) and so forth ; slaves labours were called Visit. These specialists were utilized by the Superintendent of the Store-house in association with state utilized these persons without installment, when it explicitly give procurements to guards, slaves and labours in extent the measure of work done by them. Thus, the interpretation of vista as 'constrained labour', showing up in a few studies, appears to be normal and fitting.

Throughout British period the arrangement of labour under impulse, if complimentary or paid, was known as Begari. To a degree, the framework is still pervasive in provincial ranges in the manifestation of "Sramadana" a labour assessment collected by village Panchayats for the execution of open developments for village welfare.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Manu set out that mechanics and artisans, Sudras too who subsist by manual labour, were created to work for the ruler one day in every month. However, he is noiseless over the inquiry of installment to such laborers for that day. It is simple for us to presume that this labour was a lord of charge paid in labour to the state. Sudras were the most exceedingly terrible sufferers of the arrangement of compelled labour. For they were viewed as the creation by the Self-existent to be the slave of Brahmanas A sudra, if purchased or overall, was Propelled by the ruler to do servile work. Servitude was thought intrinsic in him.

According to Prof. Radhakrishna Chowdhari, visit marks the improvement of a plain phase of feudalism. Since a done had the right to get his territory developed by others, he could effortlessly displace the old laborers by new ones. They had the right to expand the measure of constrained labour at their will and it appears that there was no restriction on the toll of visit. We gain experience from the different Inscriptions, discovered in distinctive parts of India, that the donees were allotted the right to infringe compelled labour. In the Agrahar village, the beneficiaries got a charge out of the right of requiring constrained work. The most punctual allows have a place with the first century B.c. In one of the Satavahana engraving, we see that Gautamiputra Satakarni abandoned all authoritative right and endorsed that the designated terrains might not be entered by illustrious troops. Rudradaman completed the building of Sudarasan lake to thrice the first ever size, "without having tormented town and nation and pilgrims with curve labour, charges or voluntary commitment". (Bayly, C. A. (1985),

As we have examined while concentrating on the subject of horticulture that feudalism was no attendant throughout the time of our study, we might infer that visit predominated throughout our period, however not as a characteristic of the advancement of a positive phase of feudalism, yet as a sign of social and regulatory custom common throughout the period.

Introduction

Labour welfare occupies a place of significance in the industrial development and economy. It is an important facet of industrial relations, the extra dimension, giving satisfaction to the worker in a way which evens a good wage cannot. With the growth of industrialization and mechanization, it has acquired added importance. A happy and contented work force is an asset for the industrial prosperity of any nation.' Labour welfare is nothing but the maintenance function of personnel in the sense that it is directed specifically to the preservation of employee health and attitudes. In other words, it contributes to the maintenance of employee morale. The welfare services in an industry is to improve the living and working conditions of workers and their families because the workers well-being cannot be achieved in isolation of his family2 Labour welfare, though it has been proved to contribute to efficiency in production, is expensive. Each employer depending on his priorities gives varying degrees of importance to labour welfare. It is because the government is not sure that all employers are progressive minded and will provide basic welfare measures that it introduces statutory

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

gislation from time to time to bring about some measure of uniformity in the basic amenities available to industrial workers. "Obviously, there is some creation and stimulation in the maintenance function just as there is some maintenance in all other operative personnel functions. But the primary emphasis in employee service programme has been on maintaining an employee's favorable attitude towards his work and work environment. today, welfare has been generally accepted by employers. The state only intervenes to "widen the area of applicability~".~ The Committee on Labour Welfare (CLW), formed in 1969 to review the labour welfare scheme, described it as social security measures that contribute to improve the conditions under which workers are employed in India. Avid considers it as an "expression of the assumption by industry of its responsibility for its employees".5 'fought industrial workers are generally better paid, their conditions of work, and often poorer living conditions necessitate more than minimum amenities, and hence most statutory legislations apply to them. In a resolution in 1947, the ILO defined labour welfare as "such services, facilities and amenities as adequate canteens, rest and recreation facilities, arrangements for travel to and from work, and for the accommodation of workers employed at a distance from their houses, and such other services, amenities and facilities as contribute to improve the conditions under which workers are employed. The welfare measures influence the sentiment of the workers and contribute to the maintenance of industrial peace.7 Labour welfare is, thus, one of the major determinants of industrial relations. Apart from improved morale and loyalty welfare measures are of significance to reduce absenteeism and labour turnover in indush-ies. Whatever improves conditions of work and life for the employee, whatever leads to the increasing adaptation of the worker to his task and whatever makes him well contented will lessen his desire or need to leave. One of the thrust areas in the personnel in future would be the creation of the type of organizational environment that will help to make work more latish.' Welfare measures also serve to enhance an organizations image as a caring employer.' This image can be very usher to organizations in recruiting the workers. Social advantage of labour welfare is by no means less important than economic ones The provision of canteen, where balanced diet is available at subsidized rates, improves workers health, entertainment's tend to reduce the incidence of vices; medical aid and maternity benefits improve the health of workers and bring down the rates of general, maternal and infant mortality and likewise educational facilities broaden their outlook and improve mental health. The welfare measures have more relevance in the context of the poor standard of livens of the Indian working class. It is, therefore, one major aspect of national programmes towards the promotion of the welfare of the people and is as such designed to create a life and work environment of decent comfort for wrong class. As stated already, the directive principles of state policy in our constitution have very significantly highlighted the need for securing just and humane conditions of work for this vital segment of the community.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Approaches to Labour Welfare

Welfare 1s a dynamic concept and so it needs to be constantly adapted to the changing circum-ances. This is a truism in the industrial system as well. For example the first approach was the paternalistic pproach. This approach to labour welfare can be traced back to the beginning of the modem industrial ystem when there was hardly any difference between management and ownership and the owners got first hand information of the living and working conditions of workers. Some of them, motivated by philanthropic, humanitarian and religious considerations, did much to improve the lot of the working masses. Though considerable amount of the so called welfare work was done during the post first world war period; (mainly as a product of the stresses and strains of the war) it was insufficient to result in promoting welfare as is clear from the following observation of the British Trade Union congress Delegation (1927-28). "We became convinced that under the cover of paternalism and benevolence, many unjust conditions of work obtained. And that was not really much, if anything, to be said in favor of employees parsing welfare work as against others who do not Our general conclusion on welfare work as at present carried on is that it is a delusion and a snare."

Social Security Measures

Social security forms an important part of labour welfare providing the "security" which is of great importance to the worker's and their family's well-being. The concept of social security measure is well reflected in the ILO definition. "It can be taken to mean the protection which society provides for its members, through a series of public measures, against the economic and social distress that otherwise would be caused by the stoppage or substantial 'reduction of earnings resulting from sickness, maternity, employment injury, unemployment, invalidity, old age and death; the provision of medical care, and the provision of subsidies for families with children The concept of social security varies film country to country with different political ideologies. In the socialist countries, the avowed goal is complete protection to every citizen from the cradle to the grave. Lon other nations with less regimented economics, a measure of protection is afforded to all the needy citizens by means of schemes evolved by democratic processes consistent with the resources of the state. The social security (minimum standards) convention (No.102) adopted by the ILO in 1952 defines the nine branches of social security benefit:

Recent Trends

While most employers offer a vanity of benefits to employees, employees very rarely have any choice in the benefits they receive Employee benefits are generally selected for employees by management One study found that union representatives did not have a good Idea of the benefits desired by their constituents" Another study found that when glen the opportunity, 80 percent of the respondents were in favor of changes In their benefits packages.

Above findings the recent "cafeteria style" approach to benefit represents a major step in the evolution mployee benefits based on age, sex, number of children family status, life style and preferences. Under this item. each employee is allowed to select on individual combination of benefits within some over all limits. nere are two important advantages to a cafeteria style approach. First, it allows employees to have the enefits, they need and desire most, second, by their active involvement in benefits selection, employees ecome more aware of the benefits they have and of their cost". But at times and in appropriate benefit package may be chosen by employees. (Sarkar & Kumar (2011),

Importance and significance of the study

In this Research on the A Historical study on economic organization in ancient India is important because it helps society understand what is going on financially and socially. We can help from making the same mistakes we have made in the past if we understand our system in Economics, we can better understand how to manage our money and help society stay or become stable. Through this study we include the ancient economics sources in India and got more information and source of economic growth, it's helped for further growth of economics.

The main objectives of the study is following-

1) To know the Economics Organization of India
2) To know the status of ancient economics and trade in India
3) To know the development and growth of economics in India
4) To know the status of economy in ancient India

To know the differences between ancient and modern Indian economy rate

Literature review

Bose, Sumit (1993), presents a model of flimsy worldwide capital streams. Age shows growing returns in the early period of fiscal progression. Extending returns prompt key complementarities among the exercises of worldwide theorists

Appleyard, Dennis R. (2006) breaks down the effects of cross-periphery streams – FDI, FPI, and FBL – on improvement and speculation stores rates using data on 56 countries from 1969 to 1998. All the more all things considered, few stream measures are basic determinants of honest to goodness factors

Alfaro et al. (2002) examine the dissimilar connections among FDI, monetary markets and monetary development. They investigated the effective abuse of FDI by better budgetary systematization in India. The experimental test utilizing cross-country information among 1975 to 1995 demonstrates that FDI alone assumes a questionable part in helping monetary development.

Neumann (2003) takes a gander at the effects of capital controls on the volume and making of overall capital streams in the region of uneven information. In the two time frame, minimal open economy demon-

strate, stochastic second-term yield depends on upon the level of first-period wander, which can't be checked by worldwide budgetary authorities. Private experts obtain external financing by getting on all inclusive capital markets and by offering an incentive to widespread budgetary pros. The paper explores the effects of various capital controls on the commitment esteem choice, private theory, and welfare.

References

1) Appleyard, Dennis R. (2006). "The Terms of Trade between the United Kingdom and British India, 1858–1947", Economic Development and Cultural Change 54: 635

2) Bannerjee, Abhijit; Iyer, Lakshmi (2005). "History, Institutions, and Economic Performance: The Legacy of Colonial Land Tenure Systems in India", American Economic Review 95 (4):

3) Bayly, C. A. (1985). "State and Economy in India over Seven Hundred Years", The Economic History Review, New Series 38 (4): 583–596.

4) Bayly, C.A. (2008). "Indigenous and Colonial Origins of Comparative Economic Development: The Case of Colonial India and Africa", World Bank Policy Research Working Paper 4474

5) Bose, Sugata; Jalal, Ayesha (2003), Modern South Asia: History, Culture, Political Economy, London and New York: Routledge, 2nd edition. Pp. xiii, 304, ISBN

6) Bose, Sumit (1993), Peasant Labour and Colonial Capital: Rural Bengal since 1770 (New Cambridge History of India), Cambridge and London: Cambridge University Press..

7) Broadberry, Stephen; Gupta, Bishnupriya (2007), Lancashire, India and shifting competitive advantage in cotton textiles, 1700–1850: the neglected role of factor prices

8) Imperial Gazetteer of India vol. III (1907). The Indian Empire, Economic, Published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council, Oxford at the Clarendon Press. Pp. xxx, 1 map, 552.

9) Jayapalan, N. (2008), Economic History of India (2 ed.), Atlantic Publishers & Distributors, p. 207, ISBN 81-269-0697-9, 9788126906970 Check |isbn= value (help), retrieved 2009-11-18

10) Robb, Peter (2004), A History of India (Palgrave Essential Histories), Houndmills, Hampshire: Palgrave Macmillan. Pp. xiv, 344, ISBN 0-333-69129-6.

11) Roy, Tirthankar (2002), "Economic History and Modern India: Redefining the Link", The Journal of Economic Perspectives 16 (3): 109–130, doi:10.1257/089533002760278749

12) S. Venkitaramanan (10 February 2003). "Moody's upgrade — Uplifts the mood but raises questions". Business Line. Retrieved 2011-01-17.

13) Sarkar & Kumar (2011), Impact of MGNREGA on Reducing Rural Poverty and Improving Socio-economic Status of Rural Poor: A Study in Burdwan District of West Bengal, Agricultural Economics Research Review, Vol. [illegible]

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

EXCELLENCE INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION AND RESEARCH

(EIJER)

Multilingual Journal For All Subjects

ISSN 2349-8838

UGC APPROVED JOURNAL NO. 46014

IMPACT FACTOR: 4.565

Monthly

Volume : 4 Issue : 9

September, 2017

A peer reviewed and refereed international journal

Editor-in-Chief

Dr. Mujibul Hasan Siddiqui

M.A (Economics), M.Ed,
M.Phil(Education), Ph.D (Education),
PGDHE, PGDDE, MADE, CCIPALA, CCCA,
D.Litt (Education) Persuing
Associate Professor
Department of Education
Aligarh Muslim University

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Website : ww[illegible]alonline.com

YOGA EXERCISES AND SPIRITUAL PRACTICES ON MENTAL HEALTH OF ADOLESCENTS **Vijay MahadeoraoBhujade**	129-142
Nassakh&Ghalib **AbulBarkatJilani**	143- 150
An Assessment of the Students of Vocational Education in Aligarh Muslim University **S.M. Jawed Akhtar/Shahid Khan/Saba Parveen**	151-162
Islam Main Taleem Ki ahmiyat **Mohd Salman**	163-168
IslamiNzriat and MoujoodaSoorate Hall **AyshaJabeen and DrAmnaTahseen**	169-174
VartmanHindi KavitaaurStriVimarsh **DrZaheeruddinPathan**	175-183

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

YOGA EXERCISES AND SPIRITUAL PRACTICES ON MENTAL HEALTH OF ADOLESCENTS

Vijay Mahadeorao Bhujade
Lecturer in Psychology
Vidyawardhini Arts, Commerce & Arts College,
Dhule-424001, Maharashtra

ABSTRACT

Health is "a complex state of physical, mental and social well-being and not mentally the absence of disease or infirmity" (WHO, 1948). Health is recognized to be an achievement involving balance among physical, mental and social wellbeing. Health researchers focus on health promotion and maintenance, which includes such issues as how to get individual to develop good health habits, how to promote regular exercise. The present study was undertaken to observe the role of Spiritual Practices and Yoga exercises on mental health and Behavioral activities of Adolescents. Sample was consisted of 50 Male adolescents of age group 12-17 years, who were randomly selected from different schools of Dhule town of Maharastra state of India. Tools used for the study were Mental Health Inventory- This inventory was developed by Jagdish and Srivastava (1983) and Assessment of Behavioral activities; the assessment of behavioral activities was done with the help of observation check list which was prepared by the observer. On the basis of results we can say that those adolescents who performed the Yoga exercises and spiritual practices regularly have better mental health and better behavioral activity. These activities not only tones up the body muscles and cardiovascular system but also helps in refreshing the mind.

Keywords: *Spiritual practices, Yoga, Exercise, adolescents, health*

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Introduction:

The meaning of Health is not only the absence of diseases, health is such situation in which a person feels himself physically and mentally fully healthy and present himself socially as a responsible citizen. It is clear that besides physical health, mental health and proper social behavior of a person has also been given importance. The characteristics of a mentally-emotionally healthy person is given below-

- Joy and feeling of happiness in life.
- Feeling of self satisfaction.
- Stress management, capacity to cope with daily hassles in life.
- Effective time management to complete the work.
- Work effectively and purposefully.
- Curios to learn new things and collect new information.
- Capacity to adjust in a new atmosphere and in a change situation.
- Capacity to establish the social relations and maintain it properly up to long duration.
- Maintain a clear cut balance between work, rest and sleep.
- Feeling of self-believes and self esteem.

Mental health describes either a level of cognitive or emotional well-being or an absence of a mental disorder. It includes an individual's ability to enjoy life and procure a balance between life activities and efforts to achieve psychological resilience (Holmes, 2010). We can say that mental health is an expression of emotions and signifies a successful adaptation to a range of demands.

Mental health is "a state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her community" (WHO, 2005). There is no any clear definition of mental health because of culture differences, subjective assessments, and competing professional theories (World Health Report, 2001).

Most recently, the field of Global Mental Health has emerged, which has been defined as 'the area of study, research and practice that places a priority on improving mental health and achieving equity in mental health for all people worldwide' (Patel and Prince, 2010). The

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

importance of maintaining a good mental health is crucial to living a long and healthy life. Mental health when good can enhance, when poor prevent, someone from living a normal life.

Mental health and wellbeing includes five life tasks—essence or spirituality, work and leisure, friendship, love and self-direction—and twelve sub tasks—sense of worth, sense of control, realistic beliefs, emotional awareness , problem solving and creativity, sense of humor, nutrition, exercise, self care, stress management, gender identity, and cultural identity—which are identified as characteristics of healthy functioning and a major component of wellness (Myers, Sweeny and Witmer, 2000).

Spirituality can refer to an ultimate or an alleged immaterial reality (Ewert, 1992), an inner path enabling a person to discover the essence of his/her being; or the "deepest values and meanings by which people live." (Philip, 2007). Spirituality is often experienced as a source of inspiration or orientation in life (Kees, 2002). Spirituality emphasizes humanistic qualities such as love, compassion, patience, tolerance, forgiveness, contentment, responsibility, harmony, and a concern for others (Dalai Lama,1999), spiritual practice of some kind is essential for personal well being.

It is the regular or full-time performance of actions and activities undertaken for the purpose of cultivating spiritual development. a spiritual practice moves a person along a path towards a goal. Some practices, like meditation, yoga and payer, are undertaken for a spiritual purpose.

Spirituality is about an individual's relationship with a sprit (which can be higher power like a God or is a simply a representation of human being's connection to a metaphysical reality greater than oneself).

Spiritual people find various ways to express the qualities by praying, attending religious services, interacting with people who share the same belief, meditating, viewing or making art or music, visiting nature, etc.

Spiritually permit a person to:

- Create a sense of quiet, stillness and peace.
- Give up control.
- Increasing meaning.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

- Enhance a sense of connectedness.
- Maintain a sense of purpose.
- Gain perspective.

Spirituality helps a person to clarify his/her values, and focus on related goals that are important, rather than becoming consumed by material things or circumstances that are truly unimportant.

There are many ways to cultivate spirituality; most common (and most formal) way is to join a religious group with whom our belief matches. Other ways to enhance spirituality includes:

- Using prayer, meditation and/ or relaxation technique on a routine basis.
- Reading inspirational literature to learn how to lead a fulfilling spiritual life.
- If practice is unsuccessful or a particular practice does not enhance spirituality, try another practice.
- Make relationship with other spiritual person and share the idea with them.
- Striving to see the good in other people and in myself.
- Prepare a record of progress and feelings of thoughts.

Prayer is a form of spiritual practice that seeks to activate a volitional rapport to a deity through deliberate practice. Prayer may be either individual or communal and take place in public or in private. It may involve the use of words or song. When language is used, prayer may take the form of a hymn, incantation, formal creed, or a spontaneous utterance in the praying person. There are different forms of prayer such as petitionary prayer, prayers of supplication, thanksgiving, and worship/praise. Prayer may be directed towards a deity, spirit, deceased person, or lofty idea, for the purpose of worshipping, requesting guidance, requesting assistance, confessing sins or to express one's thoughts and emotions. Thus, people pray for many reasons such as personal benefit or for the sake of others. Prayer may be practiced spontaneously by anyone at any time.

Scientific studies regarding the use of prayer have mostly concentrated on its effect on the healing of sick or injured people. A survey released in May 2004 by the National Center for Complementary and Alternative Medicine, part of the National Institutes of Health in the United States, found that in 2002, 43% of Americans pray for their own health, 24% pray for others'

Vidyavardhini Sabha DHULE

health, and 10% participate in a prayer group for their own health. Prayer is often used as a means of faith healing or to improve health.

"The psychological benefits of prayer may help to reduce stress and anxiety, promote a more positive outlook, and strengthen the will to live."(Mind and Spirit, 2006). Other practices such as yoga, and meditation may also have a positive impact on physical and psychological health. Newberg (2009) assumed that the perception of spirituality, in many instances, appears to be gaining in strength. Newberg's research also provides the connection between prayer, meditation and health. By understanding how the brain works during spiritual experiences and practices. Newberg's research shows that the brain changes during these practices allowing an understanding of how spirituality affects psychological and physical health. For example, brain activity during spiritual practices like prayer indicates that people who frequently practice prayer experience lower blood-pressure, lower heart rates, decreased anxiety, and decreased depression (Newberg, 2010).

Yoga is a way of life, an art of righteous living or an integrated system for the benefit of the body, mind and inner sprite. This art was originated, perfected and practiced in India thousands of years ago. The references to Yoga are available in "Upanishads and Purans" composed by Indian Aryans in the later Vedic and Post- Vedic period. The main credit for systematizing Yoga goes to Patanjali who wrote "Yoga Sutra" two thousand years ago.

Originating in India thousands of years ago, Yoga is an ancient set of techniques for improving the body and mind. It involves the physical practice of stepping the body through a series of poses and postures which help to improve strength, flexibility and balance. The practice of Yoga relives muscle tension, lowers blood pressure and decreases cholesterol levels.

Yoga is one of the most helpful and healthy form of experience to manage the influence of thinking by turning physiological and physical force into spiritual energy. Yoga practice provides the time and space to experience the sensation of the body, and to interpret them. Yoga offers a path to self-discovery.

Prasad, et al. (2005) found that participants showed reduced levels of free fatty acid and reduced level of cholesterol due to Yoga exercises. Mamtani and Mamtani (2005) reported that practice of Yoga was useful in heart disease and hyper tension. Latha and Yuvraj (2006) conducted several studies and reported strong relationship between health and well being,

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

spirituality has been found to be correlated positively with general health status and psychological well being. Saroj Kothari (2009) reported that high spiritual group had significantly better mental health than low spiritual group.

The health benefits of exercise are substantial. It increases maximum oxygen consumption, decreases resting heart rate, (Paffenberger, Hyde, Wing and Steinmetz,1984; Alpert et al.,1990) increases strength and efficiency of heart(pumps more blood per beat), decreases cardiovascular disease, decreases obesity, increases longevity and immune system functions and decreases negative mood (Center for the advancement of Health, 2004). It improves physical and mental work capacity, the optimization of body weight, the improvement or maintenance of muscle tone and strength an increase in soft tissue and joint flexibility, the reduction or control of hypertension, improves cholesterol level, glucose tolerance, tolerance of stress and reduction in poor health habits, including cigarette smoking, alcohol consumption and poor diet. Exercise may also have a beneficial effect on cognitive processes by focusing alteration and concentration (Blumenthal et al., 1991). It may initially facilitate attention, but as its intensity increases these effects may be canceled out by the debilitating effects of muscle fatigue.

Researchers have examined the effect of exercise on psychological states, such as mood, anxiety, depression and tension and have focused a beneficial role of exercise on both mental and physical health. Regular exercise improves mood and feeling of wellbeing immediately after a workout, there may also be some improvement in general mood and wellbeing as a result of long term participation in an exercise and spiritual activity program (Hansen, Stevens and Coast, 2001).

Researchers have found that individuals become less active as they reach and progress through Adolescence (Merrick and others, 2005). In today's atmosphere they are not getting enough exercise. Physical activity declines substantially during adolescence in girls than boys (Kimm,2002).A recent compression of adolescents in 28 countries found that U.S. adolescents exercised less and eats more junk foods than adolescents in most of the other countries (WHO,2000). Many researchers have found positive benefits for programs designed to improve the physical and mental fitness of adolescents (Ball, 2004; Veugelers and Fitzgerald, 2005).

Vidyawardhini Sabha's A... DHULE ...rce Senior College

An exciting possibility is that physical (Yogic) exercise might act as a buffer against the inactive adolescents experience and improve their mental health and life satisfaction. In one investigation of 364 girls in grade seventh through eleventh, the negative impact of stressful events on girls health declined as their exercise level rose and they coped more effectively with stress, had more positive identities; and had higher grade point averages, used drugs less frequently, were less depressed and got along better with their parents than those who rarely exercised. In a study of almost 5000 adolescents, a low level of exercise and not participating on sports team were linked with reduced life satisfaction (Valois and others, 2004)

In the fourth century B.C., Aristotle commented that quality of life is determined by its activities. Today, we know that Yogic exercise is one of the principal activities that improve the quality of life in adolescents (Cleland and others, 2005).

Exercises are generally grouped in to three types depending on the overall effect they have on the human body:

- Flexibility exercises, such as stretching, improve the range of motion of muscles and joints .Aerobic exercises, such as cycling, swimming, walking, skipping rope, rowing, running, hiking or playing, focus on increasing cardiovascular endurance.
- Anaerobic exercises, such as weight training, functional training or sprinting, increase short term muscle strength.

The present study was undertaken to observe the role of Spiritual Practices and Yoga exercises on mental health and Behavioral activities of Adolescents.

The following hypotheses were proposed to be examined:

1) There should be positive and significant contribution of spiritual practices and Yoga exercises on mental health and behavioral activities of the adolescents.
2) Adolescents of each age, who have performed the same spiritual practices and exercises, should show similar trend in their behavioral activities and mental health.
3) Mental health status and behavioral activities of adolescents is likely to be poorer who have not participated in spiritual practices and Yoga exercises as compared to those who participated in these activities.

Method

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Sample-

Sample was consisted of 50 Male adolescents of age group 12-17 years, who were randomly selected from different schools in Dhule town of Maharastra state of India. These adolescents were divided into two groups with 25 in each group. First group was named as experimental and second as control group. The experimental group has performed the spiritual practices- two prayer and Yoga exercises (walking 5 Km) daily in morning continuously for one month. The control group did not take part in these exercises and practices.

Tools-

Mental Health Inventory- This inventory was developed by *Jagdish and Srivastava(1983)* .It was used for the observation in the present study. This inventory covers six dimensions for sound mental health or psychological well being consisting of positive self evaluation, perception of reality, integration of personality, group oriented attitude and environmental competence.

Assessment of Behavioral activities- The assessment of behavioral activities was done with the help of observation check list which was prepared by the observer himself. The observation was completed in last stage of the investigation. On the basis of obtained views the percentage of different behavioral areas were calculated.

Procedure-

Before starting the main investigation participants were classified in two groups- Experimental, and Control. Experimental group was instructed to perform the following Spiritual practices and Yoga exercises early in the morning after being fresh for one month continuously:

Spiritual practice: Prayer- Two prayers in Hindi were selected for the present investigation. Adolescents classified in experimental group prayed these prayers.

Yoga Exercise: Walking- 5 Km per day walking was fixed for every participant who was classified in experimental group. Adolescents classified in control group have not performed these activities during study period.

After one month the mental health and behavioral activities of both the groups were assessed.

Results-

Mean and SD's were concluded for the scores obtained on the six areas of mental health. t – test was applied for making inter group comparison. Results have been presented in table-1

Vidyawardhini Sabha's Arts ... DHULE ... Senior Col...

Table-1: *Mean, S.D. and t-values indicating Mental Health between Experimental and Control groups*

	Variables	Groups		t-value
		Experimental	Control	
Areas of Mental Health	Positive Self Evaluation	32.42	31.25	
		4.21	5.20	0.80
	Perception of Reality	25.73	24.58	
		3.40	4.43	0.96
	Integration of Personality	36.43	32.24	
		3.92	6.07	0.78
	Autonomy	17.18	16.96	
		2.90	2.53	0.40
	Group oriented Attitude	33.97	31.61	
		4.83	4.0	1.88
	Environmental mastery	29.54	29.06	
		4.62	4.32	0.36

Fig. 1: Graphic representation of *Mental Health of Experimental and Control groups*

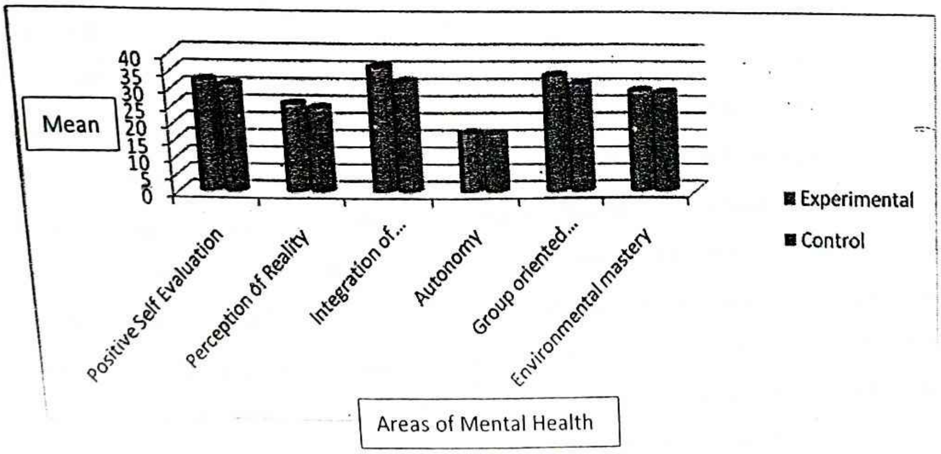

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

It is clear from the above table that on each of the areas of the mental health, viz; positive self evaluation, perception of reality, integration of personality, autonomy, group oriented attitude and environmental mastery, subjects belonging experiential group who have performed spiritual practices and Yoga exercises continuously (one month) had comparatively higher mean scores (32.42,25.73,36.43,17.18,33.97, and 29.54) as compared to the control group who have not performed the spiritual practices and Yoga exercises during these periods(31.25, 24.58, 32.24, 16.96,31.61 and 29.06) but none of the differences were significant.

No significant differences existed between experimental and control group on various aspects of mental health though experimental group scored higher on every dimensions than control group. The graphic representation (Fig.-1) also confirms these observations.

Results related to comparison of behavioral activities between experimental and control group: The percentages were computed for the scores obtained on behavioral activities and these are presented in table-2

Table-2:Percentages indicating behavioral activities between experimental and control group

Behavioral Activities	Percentage of Experimental group	Percentage of Control group
Active and Smart	98	48
Improved Class work skill	96	78
Self confidence	89	53
Increased problem solving ability	96	49

Comparison of percentages on four areas of behavioral activities between experimental and control group revealed that percentage of all the areas were higher for experimental group, it was 98 percentage for active and smart area, 96 percent for improved class room work skill, 89 percent for self confidence and 96 percent for increased problem solving ability where as the percentage of control group is quite low in three areas, 48 percent for active and smart area, 48 percent for increased problem solving ability area, 53 percent for self confidence area. In the area of improved class room skill, the percentage was higher and it was 78 percent. It is clear from this table those adolescents of experimental group who regularly practiced and exercised the

Vidyawardhini Sabha's A... Senior College ... DHULE

Yoga and spiritual activities showed significant improvement in their all behavioral activities as compared to control group.

The graphic presentation of this improvement is also presented in figure-2

Fig.2: Graphic presentation of behavioral activities of adolescents

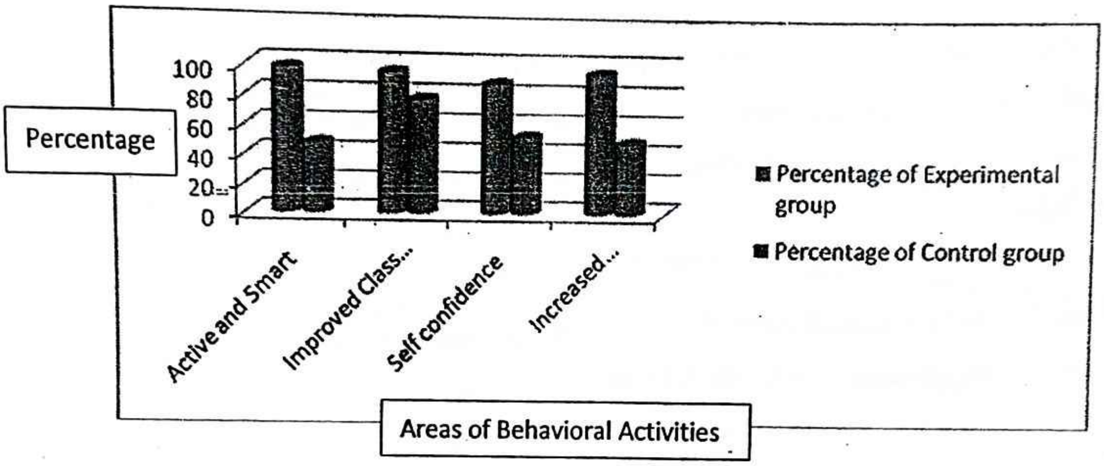

It is clear from the above fig.-2 that adolescents who had participated in spiritual and Yoga activities showed significant improvement in all the areas of behavioral activities as compared with adolescents of a control group.

Discussion-

An overall view of the results suggests that no significant differences exist between adolescents of experimental and control group in their mental health areas. Thus the hypothesis that proposes that mental health status of control group who have not practiced and exercised the spiritual and yoga activities was likely to be poorer as compared to that of experimental group who practiced and exercised these activities was not fully supported as no significant difference was found on different aspects of mental health between experimental and control group.

The results of behavioral activities due to experience of Yoga exercises and Spiritual practices enhanced the activities of experimental group as compared to the control group. It is clear indication of positive an facilitating effect of these practices and exercises in adolescents. These activities have shown clear cut positive impact on mental health and behavioral activities of adolescents. The findings of the present study is quite similar to that researches in which researcher have found a beneficial role of spiritual practices and Yoga exercises on mental health

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

and behavioral activities. These activities have improved both the mental health and behavioral activities of adolescents (Hansen, Stevens, and Coast, 2001: Kothari, 2009). There was not clear cut difference regarding the age of the adolescents thus the hypothesis related to age variables was not proved.

Conclusion:

On the basis of these trends we can say that those adolescents who performed the Yoga exercises and spiritual practices regularly have better mental health and better behavioral activity. These activities not only tones up the body muscles and cardiovascular system but also helps in refreshing the mind.

References-

1. Alpert, B., Field, T., Goldstein, S., &Perry, S. (1990). Aerobics enhances cardiovascular fitness and agility in pre scholars, Health Psy.,9,48-56.
2. Blumenthal, J.A., Emery, C.F., Madden ,D.J.,George, L..K.(1991).Long-term effects of exercise on psychological functioning in older men and women. *Journal of Gerontology*, Vol- 46, pg no. 352-361.
3. Center for Advancement of Health (2004). A full partnership for future: essays on good behavior.
4. Cleland, V., Venn, A., Fryer, J., Dwyer, T., and Vlizzard, L.(2005). Parental exercise is associated with children's extracurricular sports participation: A cross sectional study, *International Journal of Behavior, Nutrition, and Physical action*. Vol- 2, pg no 48-54.
5. Dalai Lama(1999). *Ethics for the New Millennium*, NY:Riverhead Books.
6. Ewert ,C.(1992). Preface to Antoine Faivre and Jacob Needleman, *Modern Esoteric Spirituality*, Crossroad Publishing .
7. Hansen, C.J.,Stevens,L.C., and Coast,J.R.(2001). Exercise duration and mood state: how much is enough to feel better? Health Psy.,20,267-275.
8. Holmes,L (2010). *What is Mental Health?*. from About.com
9. Kees Waaijman(2002).Spirituality: forms, foundations,methods Leuven: Peeters, p. 1
10. Keyes, Corey (2002). "The mental health continuum: from languishing to flourishing in life". *Journal of Health and Social Behaviour* 43 (2): 207–222. doi:10.2307/3090197

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

11. Kimm, S.Y.(2002). Decline in physical activity in black girls and white girls during adolescents. *Journal of medicines*, 347,709-715.
12. Kothari, S. (2009). Spiritual orientation as predicter of mental health in executives. *Praachi Journal of Psycho - Cultural Dimension* Vol.25(1&2 pg no. 101-106.
13. Latha and Yuvraj (2006). Global well being in relation to Yoga practice. *Journal of Psychological research,* Vol.20,pg 24-29
14. Mamtani R, and Mamtani R.(2005). Ayurveda, Yoga and Cardiovascular diseases, Cardiology in review, 13, 155-162.
15. Merrick, J., Morad, M., Halperin, I., and Kandel, I. (2005). Physical fitness and adolescents. *International journal of adolescent medicine*, 17,89-91.
16. Mind and Spirit (2006).*From the Health Library section of* Centra State Healthcare System. Accessed May 18.
17. Myers, J.E.; Sweeny, T.J.; Witmer, J.M. (2000). "The wheel of wellness counseling for wellness: A holistic model for treatment planning. Journal of Counseling and Development". *Journal of Counseling and Development* 78: 251–266
18. Newberg, A. (2009). "Prayer May Re-Shape Your Brain". National Public Radio.
19. Newberg, Andrew.(2010).Interviewed by Barbra Bradley Hagerty. "Prayer May Re-Shape Your Brain". www.npr.org "All Things Considered." 20 May 2009. National Public Radio. Web. 30 June 2010. http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyID=104310443
20. Paffenbarger, R.S.,Jr.,Hyde,R.T.,Wing, A.L.& Steinmetz,C.H.(1984). Physical activity, all-cause mortality, and longevity of college alummi. *Journal of Medicine*,314,605-613.
21. Patel V, Prince M.(2010). Global mental health - a new global health field comes of age. *JAMA* 303(19):1976-7.
22. Patel, V., Prince, M. (2010). Global mental health - a new global health field comes of age. *JAMA, 303*, 1976-1977.
23. Philip Sheldrake(2007). *A Brief History of Spirituality*, Wiley-Blackwell , p. 1-2
24. Prasad K.V.V., Sunita M., Raju P.S., Reddy, M.V., Sahay, B.K. and Murthy, K.J.Y.(2005). Impact of Pranayam and Yoga on Lipid Profile in normal healthy volunteers, *Journal of Exercise physiology*, Vol- 9, pg.no.1-6.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

25. Valois, R.F., Zullig, K.J. Huebner, E.S., and Drane, J.W. (2004). Physical activity behaviors and perceived life satisfaction among public high school students. *Journal of school health*,74, pg.no.59-65.
26. Veugelers, P.J., and Fitzgerald, A.L.(2005). Effectiveness of school programs in preventing obesity: A multi level compression. *American Journal of Public Health*, 95,432-435.
27. World Health Organization (2005). Promoting Mental Health: Concepts, Emerging evidence, Practice: A report of the World Health Organization, Department of Mental Health and Substance Abuse in collaboration with the Victorian Health Promotion Foundation and the University of Melbourne. World Health Organization. Geneva.
28. World Health Report (2001). Mental Health: New Understanding, New Hope, World Health Organization.

****

...vardhini Sabha's A... DHULE ...Science Senior C...

34 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstration Conference Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 4 , No - 3,   Issue - 12   Sept-Dec. 2017   ISSN- 2347-9639

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11. Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, Amalner Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Editor / Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, Dhule

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Hon'ble Guest Editors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Vijay Bachchhav (Sakri)
Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Sinnar)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

♦ Publishers ♦

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/ Aurangabad-F-985

Visit Us : www.vicharmanthanjournal.com   E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years   Institutions : Rs. 1500/- For Five Years   Singal Issue Price Rs.100/

विचारमंथन या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी [illegible], देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१. (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल: [illegible] ०२५७-२२३९६६६.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

- Clean Environment as a Basic Human Right 86
  : A Dynamism of Indian Judiciary
  - Prof. S. S. Hasani
- Human Right Education and Indian Constitution...... 89
  - Premlal N. Naik
- Jhumpa Lahiri's 'The Treatment of Bibi Haldar' 92
  : A Misfit's Cry for Humanitarian Treatment
  - Dr. Darbarsing Dhansing Girase
- Rights of Minorities in India 95
  - Viqar R. Shaikh
- Arundhati Roy's Novel 'The God of Small 98
  Things : A Human Rights Perspective'in
  Indian Perspective
  - Mr. Deepak D. Deore
- भारतीय संविधानातील मानवी हक्कविषयक तरतुदी १००
  - प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे
- मानवाधिकार आणि महिला १०४
  - प्रा. डॉ. मिरा विठ्ठलराव फड
- मानवी हक्क १०६
  - प्राचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील
- आदिवासी आणि मानवी हक्क...................... १०७
  - प्रा. डॉ. संभाजी संतोष पाटील
- मानव अधिकार : विश्व एवं भारत १११
  - डॉ. एस. के. गोयल
- मानवाधिकार व महिला : अपेक्षा आणि वास्तव ... ११३
  - प्रा. आबासाहेब माणिकराव देशमुख
- मानवी हक्क, मुद्दे आणि आव्हाने (नंदुरबार......... ११५
  जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक
  व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास)
  - प्रा. पावरा अर्जुन जोरदार
  - प्रा. वसावे रामदास रमेश
- आदिवासी आणि मानव अधिकार.................. ११८
  - प्रा. श्रीमती नेरे अरुणा विजयकुमार
- व्यक्तिस्वातंत्र्य व सामूहिक हिताचा समकालीन पेच ... १२१
  - प्रा. भूषण प्रदीप अहिरराव
- मानवाधिकार और भारतीय संविधान में अनुसूचित.... १२३
  जनजातीयों के संवैधानिक मानवाधिकार
  - प्रा. छोटू एन. मावची
  - प्रा. डॉ. विजय तुंटे
- मानवाधिकार आणि बालमजूर .... १२[illegible]
  - प्रा. दिलीप हरसिंग राठोड
- मानवाधिकारामधे पर्यावरणात्मक संबंध १२७
  - प्रा. दिपक भिला चौधरी
- मानवाधिकार और बाल शिक्षा १३१
  - डॉ. अनिता भीमराव काकडे
- मानव अधिकार : आर्थिक व सामाजिक भूमिका १३३
  - प्रा. डॉ. अविनाश रामलाल निकम
- दहशतवाद्यांना मानवी हक्क बंधनकारक १३६
  आहेत काय?
  - प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते
- मानव अधिकार आणि दहशतवाद १३९
  - डॉ. दिनकर एस. कळंबे
- रोहिंग्या मुस्लीम आणि मानवाधिकार १४१
  - प्रा. डॉ. गणेश द. गिरी
  - डॉ. किशोर सूर्यवंशी
- मानव अधिकार आणि आदिवासी समाज १४३
  : प्रश्न आणि आव्हाने
  - प्रा. डॉ. एल. जी. पाटील
- मानव अधिकार आणि आदिवासींच्या समस्या १४४
  - प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील
- मानवी हक्क आणि मूल्यशिक्षण १४६
  - प्रा. डॉ. प्रकाश सरदारसिंग गिरासे
- मानवी हक्क आणि आदिवासी समाज जीवन १४८
  - प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके
- मानवी अधिकार आणि आदिवासी १४९
  - प्रा. डॉ. आर. जी. खैरनार
  - प्रा. आर. ए. वाघ
- धुले शहर की सिंधी महिलाएँ : मौलिक अधिकार.... १५१
  - प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- मानवी हक्क आणि शैक्षणिक मूल्य १५३
  - प्रा. डॉ. सुनंदा वामनराव ठाकरे
- लिंगभेद आणि मानवी हक्क १५५
  - प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
- मानवाधिकार एवम् महिलाएँ........................ १५७
  - प्रा. डॉ. विजय गजानन गुरव
- मानवाधिकार आणि महिला १५९
  - प्रा. कांतीलाल डी. सोनवणे
- मानवी हक्क आणि महिला.......................... १६१
  - प्रा. वळवी कवित्रा सिपू

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior C... DHULE

Scanned with CamScanner

धुले शहर की सिंधी महिलाएँ : मौलिक अधिकार

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति शास्त्र विभाग
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले

प्रस्तावना

धुले जिले में सिंधी समाज एवं सिंधी महिलाओं को स्थापित हुए आज ७० वर्ष पूरे हो रहे हैं। यह समाज विशेषतः पुरूष स्थानिय समाज के साथ एकरूप होता दिखाई दे रहा है, हुआ है, परंतु इस समाज की सिंधी महिलाओं का संवाद अभीतक पुरी तरह स्थानिय समाज से होता दिखाई नहीं देता। इस समाज की महिलाएँ आज भी राजनैतिक दृष्टी से उदासीन एवं अलिप्त दिखाई देतीं हैं। यह समाज व समाज की महिलाएँ शिक्षा, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्र में प्रगतीपथ पर हैं, परंतू इनका राजनैतिक सहभाग अल्प स्वरूप में है। एक ओर महाराष्ट्र सरकार महिलाओं को राजनीति में ५० प्रतिशत आरक्षण प्रदान करती है तो दुसरी ओर इस समाज की महिलाएँ धुले जिले के इतिहास में अभी तक सिर्फ दो बार नगरसेवक, पार्षद के रूप में चुनकर आयीं हैं। यही स्थिती धुले जिले के अन्य तहसिलों में भी दिखाई देती है। इस समाज की महिलाओं का स्थानिय, राज्य तथा राष्ट्रीय स्तर पर महिला आंदोलनों में भी संतोषजनक सहभाग नही या ना के बराबर योगदान तथा सहभाग है। इसका एक अर्थ या तो वे अपने अधिकारों के प्रती जागरूक नही हैं, या तो वे पूर्णतः अज्ञानी हैं। महिला सशक्तिकरण की जब हम बात करतें हैं तो सर्वप्रथम महिलाओं को उनके संवैधानिक मौलिक अधिकारों की जानकारी होनी चाहिए, अपितू वे पूर्णतः उस संबंधमें जागरूक होना जरूरी है। इसी परिपेक्ष में सिंधी महिलाओं में संविधान के मौलिक अधिकारों का अध्ययन करना अत्यंत महत्त्वपूर्ण है।

उद्दिष्ट/हेतू

१) सिंधी महिलाओं में राजकीय प्रक्रियाओं के संबंध में जागरूकता को जाँचना।

२) सिंधी महिलाओं में संवैधानिक मौलिक अधिकारों के विषय में जागरूकता का अध्ययन करना।

३) महिला आरक्षण के संबंध में जानकारी का अध्ययन करना।

स्वतंत्र भारत में संविधानने सभी भारतीय नागरिकों को समानरूप में मौलिक अधिकार दिए। आज़ाद भारत में संसदीय लोकतंत्र के माध्यम से महिलाओं का भारतीय राजनीति में प्रवेश शुरू हुआ। प्रारंभिक समय से ७३वें संविधान संशोधन होने तक राजनीति एवं राजनैतिक निर्णय प्रक्रियाओं में महिलाओं की सहभागिता कम दिखाई देती है, जबकी संविधानने महिलाओं को पुरूषों के समान मौलिक अधिकार प्रदान किए थे। इसी काल में महिलाओं के अधिकारों को लेकर भारत में अनेक आंदोलन किए गए। परिणामस्वरूप राष्ट्रीय महिला आयोग, राज्य महिला आयोग आदि का निर्माण हुआ। भारत सरकारने २००१ वर्ष महिला सशक्तिकरण वर्ष घोषित किया(१)। महिलाओं को राजनैतिक दृष्टीसे सक्षम करने हेतू तथा उनकी राजनैतिक सहभागिता बढाने हेतू २२ दिसंबर १९९२ में ७३ वां तथा ७४ वां संविधान संशोधन किया गया(२) जिसके तहत महिलाओं को स्थानिक शासन संस्थाओं में ३३ प्रतिशत आरक्षण प्रदान किया गया। इसकी सफलता को मद्देनज़र रखते हुये महाराष्ट्र प्रांतने १४ अप्रैल २०११ को ५० प्रतिशत आरक्षण प्रदान किया (३), यह निर्णय राजनैतिक दृष्टीसे क्रांतीकारी था। जिसे आज लगभग ६ वर्ष बीत चुके हैं और इसके तहत महाराष्ट्र में अनेक स्थानिय शासन संस्थाओं के सार्वजनिक चुनाव भी हो चुके हैं। आज महिलाओं की राजनैतिक सहभागिता पूर्वसे अधिक है मात्र यह सहभागिता सक्रिय है। महिलाएँ राजनीति में सहभाग तो ले रहीं है।

भारतीय संविधान को लागू हुए आज ६७ वर्ष हो रहें हैं। इन ६७ वर्षों में सिंधी समाजने आर्थिक, सामजिक, व्यापारि आदि दृष्टी से विकास किया है। संविधान ने इस समाज को समानरूप से सभी संवैधानिक अधिकार दिए हैं। परंतू फिर भी इस समाज की अधिकांश महिलाएँ संविधान में मिले मौलिक अधिकारों के प्रती अभीतक सजग नहीं हैं, या यूं कहें तो आज भी वे पूरी तरह इस संबंध में शिक्षित या साक्षर नहीं हैं। सिंधी समाज के परिवार में राजकीय प्रश्नों तथा समस्यों पर चर्चा सिर्फ ४८% होती है, इसमें भी महिलाओं की भागिदारी अल्प स्वरूप में होती है। यह भी एक कारक है कि सिंधी महिलाएँ अपने अधिकारों के प्रती सजग नहीं है। परंतू इस समाज में वर्तमान काल या यूँ कहें कि १९९० के दशक से महिलाओं में शिक्षा का स्तर ऊँचा हुआ है, जिससे इस समाज की महिलाओं का शैक्षणिक दृष्टी से विकास हुआ है, जिस कारण इस समाज की महिलाओं में जागृती का स्तर पहले से समाधानकारक है, परंतू इस समाज की महिलाओं में अपने आर्थिक एवं सामाजिक अधिकार जो समाज के दायरे में रहते हुए प्राप्त होने चाहिए उस संबंध में वे सजग हुई हैं। मात्र राजनैतिक अधिकारों या मौलिक अधिकारों के संबंध में बात करें तो इस समाज की अधिकांश महिलाएँ अभी भी निद्रावस्था में दिखाई देतीं हैं। इस कारणवश धुले शहर की नगरपालिका एवं महानगरपालिका के इतिहास में सिर्फ दो महिलाएँ ही चुनकर आयीं हैं। यहा चुनकर आना भी उनकी सजगता यह कारण नहीं था बल्की इस समाज की कोई अन्य महिला उम्मीदवार न होना यह कारण था।

धुले शहर में ८०.५६% महिलाएँ घर संभालने का कार्य करती हैं तथा ९.०३% महिलाएँ घरेलू व्यवसाय करतीं है, तकरीबन १०% महिलाएँ नोकरीपेशा हैं। इनसे जब उनके प्रतिनिधीयों के संबंध में उदा. विधायक, सांसद आदि के बारे में पूछा गया तो वे निरूत्तर थीं, इसका अर्थ यह होता है, कि वे राजनैतिक दृष्टीसे जागरूक, सजग नहीं हैं, जिससे अनुमान लगाया जा सकता है कि वे सैध्दांतिक दृष्टी से अपने मौलिक अधिकारों के प्रती सजग नहीं हैं।

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

सिंधी समाज में महिलाओं को धार्मिक तथा कौटुंबिक दृष्टी से विशेष महत्त्व प्राप्त है। कौटुंबिक निर्णयों में इन्हे पूर्णरूप से सहभागी किया जाता है। जहाँ तक सामाजिक एवं राजनैतिक निर्णयों कि बात है इस समाज की महिलाएँ इन्हे दोनों क्षेत्रों में दूर हैं। इस समाज की सामाजिक व्यवस्था में समाज पंचायत को विशेष महत्त्व है, समाज पंचायत के निर्णय का इस समाज के लोग उल्लंघन नहीं करते। समाज पंचायत की इस व्यवस्था में सिर्फ पुरूषों का ही प्रवेश होता है। एक ओर इस समाज में अनेक महिला मंडलों की स्थापना होना शुरू हुई है परंतू फिर भी इस समाज में महिलाओं का पंचायत व्यवस्था में कोई स्थान नहीं है। कार्यकारिणी के सभी पदाधिकारी पुरूष होते हैं , महिलाएँ सहसा यहाँ न्याय मांगने नहीं आतीं। अगर आती हैं तो उनका आना सामाजिक तौर से गलत माना जाता है। शैक्षणिक दृष्टीसे भले ही सिंधी महिलाओं ने विकास किया हो परंतू राजनैतिक दृष्टी से सिंधी महिलाएँ अभी भी पिछडी हुई हैं, या यूँ कहें कि ये राजनैतिक दृष्टीसे उदासिन हैं तो गलत नहीं होगा। क्योंकि इस समाज की अधिकांश महिलाएँ खुद के परिवार एवं कुटुंब तक मर्यादित जीवन व्यतीत करती हैं उससे बाहर आज तक यह जा नहीं पायीं है। इस लिए अपनी माँगों के संबंध में, महिलाओं के आंदोलन में इनका सहभाग दिखाई नहीं देता। इस समाज की ९०% महिलाएँ स्थानिक चुनाव में अपने मतदान के अधिकार का उपयोग करतीं हैं, मगर विधान सभा एवं लोकसभा के लिए यह प्रतिशत घट कर सिर्फ ४०% रह जाता है। यह प्रतिशत भी समाज के पुरूषों की कोशिशों से दिखाई देता है। ऐसा इस लिए की स्थानिक चुनाव में समाज के लोग ही उम्मीदवार होतें हैं, परंतू विधानसभा एवं लोकसभा में अपरिचित व्यक्ती होता है। इस लिए मतदान इस अधिकार का उन्हें पत्ता है। परंतू अन्य संवैधानिक अधिकारों के बारे में जब पूछा गया तो वे निरूत्तर थी। शायद इसी लिए सामाजिक स्तर पर भी इस समाज की महिलाएँ अपने अधिकारों के लिए लढती दिखाई नहीं देती। अंततः इस समाज के महिलाओं के मौलिक अधिकारों के संबंध में अध्ययन करने के बाद शोध कर्ता निम्न निष्कर्षों पर पहुँचता है।

निष्कर्ष/उपसंहार

१) अधिकांश सिंधी महिलाएँ संविधान के मौलिक अधिकारों के प्रती जागरूक नहीं हैं।

२) सिंधी महिलाओं का राजनैतिक सहभाग निम्न स्तर का है।

३) अधिकांश सिंधी महिलाओं में आरक्षण के संबंध में सजगता का अभाव है।

४) सिंधी महिलाएँ राजनैतिक दृष्टीसे उदासीन हैं।

संदर्भसूची

१. जैन इंदु, भारतीय ज्ञानकोष, खंड ६, इन्साइक्लोपीडीया ब्रिटैनिका (इंडिया) प्रा. लि. और पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००२
२. बसु दुर्गादास, भारत का संविधान एक परिचय, प्रेंटिस हॉल ऑफ इंडिया प्रा. ली. टी, नई दिल्ली १९९८ सातवां संस्करण
३. त्रिवेदी आर. एन., राय एम. पी, भारतीय संविधान, कॉलेज बुक डिपो, त्रिपोलिया, जयपूर, पुनर्प्रकाशन २००९
४. खत्री संतोष, खान्देशातील सिंधी समाजाचे राजकीय सामाजिकीकरण, राजकीय सहभाग आणि विकासाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास, अप्रकाशित शोधप्रबंध, उमवि, जळगाव, २०१०

websites

1. wcdhry.gov.in>nationalpolicyW_F
2. indiacode.nic.in
3. www.thehindu.com> article 14683126 dated April 14, 2011 22:49 IST

विशेष प्राविण्य / यश / निवड / दखल

महाराष्ट्रात कार्यरत असलेल्या राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन विषयातील प्राध्यापकांनी आपल्या क्षेत्रात कार्य करीत असतांना मिळालेले विशेष प्राविण्य/यश/निवड/दखल घेण्यायोग्य बाब/गौरव इ. बाबतचे संक्षिप्त वृत्त विचारमंथनकडे पाठविल्यास विचारमंथनच्या पुढील अंकात संपादक मंडळाच्या संमतीनंतर प्रसिध्द करण्यात येईल.

Vidyawardhini Sabha's ... Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

IDEAL - VOL. - VI ISSUE - I ISSN 2319 - 359X (I.F.-4.08) SEPT.-FEB.-2017-18

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

VOLUME - VI ISSUE -I SEPTEMBER-FEBRUARY - 2017-18 AURANGABAD

IMPACT FACTOR
2016
4.08
Impact Factor (www.sjifactor.com)

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),

M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
११	जमिन हस्तांतरण विषयक विविध योजना व कायदे : विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा **डॉ.एस.एस. ठोंबरे** **देविदास धनाजी जरारे**	४४-४६
१२	'कोसला' कार समजून घेतांना .... **अभिमन्यू राजगुरु**	४७-४८
१३	योगसाधनेतुन सामाजिक स्वास्थ्याची निर्मिती **प्रा. डॉ. फुलचंद सलामपुरे**	४९-५०
१४	दहशतवाद : एक मानवनिर्मित आपत्ती (भारतातील जम्मु-काश्मीर राज्याचे विशेष अध्ययन) **प्रा.डॉ. राजू भागाजी वनारसे**	५१-५६
१५	प्रभाकर दुपारे यांच्या पथनाट्यातून व्यक्त होणारे समाजवास्तव **प्रा. संध्या वि. कांबळे**	५७-६२
१६	वस्तु व सेवा कर : जीएसटी प्रणाली **डॉ. विलास अशोकराव काळे** **डॉ. देशमुख राहुल कल्याणराव**	६३-६६
१७	मानवी हक्क संरक्षण आणि अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोग **प्रा. सर्जेराव राजाराम कहाळे**	६७-६९
१८	शारिरीक शिक्षणात योगाचे महत्त्व **संदिप जाधव**	७०-७३
१९	महाराष्ट्रातील कृषी विकासात शासनाची भूमिका **डॉ. विश्वास रघुनाथराव कदम**	७४-७६
२०	प्राकृत भाषा में शिक्षा का स्वरूप **प्रा. बालासाहेब गणपाटील**	७७-८१

'आयडिल' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील.

हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

DHULE ... Arts, Com. & Science Senior C...

IDEAL - VOL. - VI ISSUE - I ISSN 2319 - 359X (I.F.-4.08) ७७ SEPT.-FEB.-2017-18

20

प्राकृत भाषा में शिक्षा का स्वरूप

प्रा. बालासाहेब गणपाटील

विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

प्राकृत में शिक्षा एवं ज्ञान के बारे में विस्तृत चर्चाएँ मिलती है। वहाँ पर आध्यात्मिक एवं भौतिक दोनों प्रकार की शिक्षओं को विवेचन एवं दिशा-निर्देश मिलता है। हमें अध्यात्म-विद्या एवं आजीविका क विद्या दोनों की आवश्यकता है। आगम में शिक्ष अथवा ज्ञान-प्राप्ति के तीन उद्देश्य बताऐ गए-

जेण तच्चं विबुज्झेज्ज, जेण चित्तं णिरूज्झदि।

जेण अत्ता विसुज्झेज्ज, तं णाणं जिणसासणे।[१]

अर्थात् जिनशासन में उसी को ज्ञान कहा गया है, जिससे तत्त्वों का बोध होता है, जिससे चित्त का निरोध होता है, तथा जिससे आत्मा विशुध्द होती है। यह आध्यात्मिक शिक्षा का स्वरूप है। दशवैकालिक सूत्र में शिक्षा के चार उद्देश्य बताऐ गए-

१) मुझे श्रुतज्ञान (आगम का ज्ञान) प्राप्त होगा। अतः तुझे अध्ययन करना चाहिए।

२) मैं एकाग्रचित्त होउँगा। अतः अध्ययन करना चाहिए।

३) मैं अपने आपको धर्म में स्थिर बनाऊँगा, इसलिए मुझे अध्ययन करना चाहिए।

४) मैं स्वयं धर्म में स्थित होकर दूसरों को धर्म में स्थिर बनाऊँगा, इसलिए अध्ययन करना चाहिए।[२]

इस प्रकार शिक्षा का उद्देश्य मात्र अक्षर-ज्ञान नहीं माना गया। शिक्षा द्वारा चित्त की एकाग्रता एवं बुध्दि की स्थिरता प्राप्त होनी चाहिए तथा शिक्षर्थी धर्म के जीवन मूल्यों को अपनाने के योग्य बने। एकाग्रता के बिना व्यक्ति किसी भी क्षेत्र में सफल नहीं हो सकता। एक व्यक्ति शिक्षित हो पर मानसिक एकाग्रता से शून्य हो, उसे शिक्ष का विडंबना ही कहना चाहिए। इसी बात को स्वामी विवेकानंद ने कहा- हमें ऐसी शिक्ष चाहिए, जिससे चरित्र का निर्माण हो, मानसिक बल बढ़े, बुध्दि का विकास हो और जिससे मनुष्य अपने पैरों पर खड़ा हो सके।[३] यही भारतीय संस्कृति का उद्घोष है, जो सनातन काल से चला आ रहा है। उपनिषद में कहा है- सा विद्या या विमुक्तये अर्थात् विद्या वही है जो हमें विमुक्त करती है। विद्या किस चीज से विमुक्त करती है ? तो कहा गया कि हममें जो दुःख की स्थिति है, आकुलता और व्याकुलता है, तनाव की स्थिति है, ये चाहे शारीरिक स्तर पर हों या मानसिक स्तर पर, उनसे मुक्ति का साधन विद्या ही है।

प्राचीन काल में विद्या के दो भेद कहे गए- विद्या और अविदा। अविद्या का अर्थ अज्ञान नही है, अविद्या का अर्थ है- भौतिक ज्ञान और विद्या का अर्थ है- आध्यात्मिक ज्ञान। जिस प्रकार से एक स्कूटर दो पहियों के बिना नहीं चल सकता है, वैसे ही भौतिक एवं आध्यात्मिक दोनों ज्ञानों का सामंजस्य नहीं हो तो जीवन की गाड़ी नहीं चलती। शिक्षा के ये संस्कार हमारे राष्ट्र की संपदा हैं, अनमोल धरोहर हैं। हमारे देश में भौतिक ज्ञान की अवहेलना नहीं की गई, किन्तु उसके साथ आध्यात्मिक ज्ञान को अपनाने पर अधिक जोर दिया गया। जैन आचार्यों ने शिक्षा के स्वरूप की व्याख्या करते हुए अध्यात्म-विद्या को महाविद्या की संज्ञा प्रदान की। ऋषिभाषित सत्र में आया है-

इमा विज्जा महाविज्जा, सव्वविज्जाण उत्तमा।

जं विज्जं साहइत्ताण, सव्वदुक्खाण मुच्चती।

जेण बन्धं च मोक्खं च, जीवाणं गतिरागति।

आयाभावं च जाणिति, सा विज्जा दुक्खमोयणी।[४]

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

अर्थात वही विद्या महाविद्या है और सभी विद्याओं में उत्तम है, जिसकी साधना करने से समस्त दुःखों से मुक्ति प्राप्त होती है। जिस विद्या से बंध और मोक्ष का, जीवों की गति और आगति का ज्ञान होता है तथा जिससे आत्मा के शुध्द स्वरूप का साक्षात्कार होता है, वही विद्या सम्पूर्ण दुःखों को दूर करने वाली है।

ज्ञान और चारित्र

प्राकृत आगमों के आचार्य, उपाध्याय एवं श्रमण/ श्रमणियों को विद्या प्रदान करने का अधिकार दिया गया। आचार्य श्रुतज्ञान के प्रकाशक होते हैं। कहा है-

जह दिवा दीवसमं, पडप्पए सो य दिप्पए दिवों।

दीवसमा आयरिया, दिप्पंति परं च दीवेति।[५]

अर्थात् जैसे एक दीपक से सैकडों दीपक जल उठते हैं और वह स्वयं भी जलता रहता है, वैसे ही आचार्य होते है, वे स्वयं प्रकाशमान रहते हैं और दूसरों को भी प्रकाशित करते रहते हैं। बोधाहुड में कहा गया है कि आचार्य वे है, जो कर्म को क्षय करने वाली शुध्द दीक्षा और शुध्द शिक्षा देते है।

श्रुतज्ञान दो प्रकार से प्राप्त होता है- आचार्यो, उपाध्यायों या श्रमणों द्वारा अथवा स्वयं की प्रेरणा द्वारा। लेकिन उस ज्ञान का कोई महत्त्व नहीं, जो आचार में परिणत नहीं हो। आचार्य उमास्वाति ने कहा-

'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः'[६]

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यकचारित्र तीनों की सम्मिलित आराधना द्वारा मोक्ष का मार्ग उपलब्ध होता है। उत्तराध्ययन सूत्र में कहा गया-

'नादेसणिास्स नाणं, नाणेण विंणा न हुंति चरणगुणा।

अनुणिस्स नत्थि मोक्खो, नत्थि अमोक्खरस निव्वाणं।'[७]

अर्थात् सम्यग्दर्शन के बिना ज्ञान नहीं होता। ज्ञान के बिना चारित्रगुण निष्पन्न नहीं होता। चारित्रगुण के बिना मोक्ष (कर्मक्षय) नहीं होता और मोक्ष के बिना निर्वाण या परमशांति का लाभ नहीं होता। इसी बात को एक उदाहरण द्वारा इस प्रकार समझाया गया है-

'हयं नाणं कियाहीणं, हया आण्णणओ किया।

पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणे य अंधओ।'[८]

अर्थात क्रियाविहीन का ज्ञान और अज्ञानी की क्रिया व्यर्थ है। जैसे एक पंगु वन में लग हुई आग को देखते हुए भी भागने में असमर्थ होने से जल मरता है और अंधा दौड़ते हुए भी देखने में असमर्थ होने से जल मरता है वेसी ही स्थिति ज्ञानविहीन एवं क्रियाविहीन की होती है। आगे कहा गया कि, "संजोअसिध्दीइ फलं वंयति"[९] अर्थात ज्ञान और क्रिया के संयोग से ही फल की प्राप्ति होती है।

आचार्यो ने चारित्रशुध्दि या आचारशुध्दि पर बहुत अधिक जोर दिया। शिक्षा द्वारा मनुष्य के उदात्त भावां की जागृति होनी चाहिए। उसमें प्रेम, करूणा, अनुकम्पा, परदुःखकातरता, क्षमा आदि मूल्यों को जागरण हो, वह मात्र जानकारियों तक सीमित नहीं रहे। आचारांग निर्युक्ति में कहा गया-

'अंगाणं किं सारो ? आयारो ।'[१०]

अर्थात अंग-साहित्य का सार क्या है ? उसका सार आचार है। शीलपाहुड में कहा गया-

'सीलेण विणा विसया, णाणं विणासंति।'[११]

अर्थात शील के बिना इन्द्रियों के विषय ज्ञान को नष्ट कर देते हैं। इस ग्रंथ में कहा गया-

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior ... DHULE

'सीलगुणवज्जिदाणं, णिरत्थयं माणुसं जम्मं।"[१२]

अर्थात शील गुण से रहित व्यक्तियों का मनुष्य जन्म पाना निरर्थक ही है।

मनुष्य चाहे कितना भी ज्ञान प्राप्त कर ले, बिना चारित्र के ज्ञान का कोई मूल्य नहीं। आवश्यक निर्युक्ति में कहा गया-

'सुबहुंसि सुयपहीयं, किं काही चरणविप्पहीणस्स।
अंधस्स जह पलित्ता, दवसयसहस्सकोडी विं।"[१३]

अर्थात् शास्त्रों का अत्यधिक अध्ययन भी चरित्रीन के लिए किस काम का ? क्या करोडों दीपक जला देने पर भी अंधे को कोई प्रकाश मिल सकता है? इस प्रकार आचार्यों ने उस शिक्षा को ग्रहण करने का प्रतिपादन किया जो चारित्र को उन्नत करनेवाली हो।

शिक्षाशील मनुष्य

आगम शास्त्रों में शिक्षार्थी के गुणों-अवगुणों पर भी विचार किया गया । शिक्षा-प्राप्ति की योग्यता किस में है ? इसका वर्णन उत्तराध्ययन सूत्र में मिलता है-

'वसे गुरूकुले निच्चं जोगवं उवहाणव
पियंकरे पियंवाई से सिक्खं लध्दुमरिहई।"[१४]

अर्थात जो सदा गुरूकुल में वास करता है, योगवान और तपस्वी होता है, मृदुल होता है तथा मधुर बोलता है, वही शिक्षा प्राप्त कर सकता है।

इसी ग्रंथ में बताया गया कि आठ कारणों या स्थितियों से व्यक्ति शिक्षाशील कहा जाता है-१. हंसी-मजाक नहीं करना २. इंद्रिय और मन पर सदा नियंत्रण रखना ३. किसी का मर्म (रहस्य) प्रकट नहीं करना ४. शील रहित (आचार-विहीन) नहीं होना ५. विशील-दोषों से कलुषित नहीं होना ६. अति रस-लोलुप नहीं होना ७. क्रोध नहीं करना ८. सत्य में रत रहना।

प्राकृत आगमों में शिक्षार्थी के लिए विनय, अनुशासन एवं प्रामाणिक जीवन पर बल दिया गया । इन्हीं गुणों से व्यक्ति का जीवन श्रेष्ठ बनता है। उपदेशमाला में कहा गया-

'विणओ सासणे मूलं, विणीओ संजओ भवे।
विणयाओ विप्पमुक्कस्स, कओ धम्मो कओ तवो ?"[१५]

अर्थात विनय जिनशासन का मूल है। संयम और तप से विनीत बनना चाहिए। जो विनय से रहित है, उसका कैसा धर्म और कैसा तप ? दशवैकालिक सूत्र में भी कहा गया-

'विवत्ती अविणीयस्स, संपत्ती, विणीयस्स व
जस्सेयं दुहओ नायं, सिक्खं से अभिगंच्छइ।"[१६]

अर्थात अविनीत को विपत्ति और सुविनीत को सम्पत्ति- ये दो बातें जिसने जान ली है, वही शिक्षा प्राप्त कर सकता है। इसी सूत्र में यह भी कहा गया-

'एवं धम्मस्स विणओ, मूलं परमों से मोक्खो।
जेण कित्ति सुयं सिग्घं, निस्सेसं चाभिगच्छइ।"[१७]

अर्थात इसी तरह धर्म का मूल विनय है और मोक्ष उसका अन्तिम लक्ष्य है। विनय के द्वारा ही मनुष्य बडी जल्दी शास्त्र ज्ञान एवं कीर्ति का संपादन करता है। अंत में निःश्रेयस (मोक्ष) भी इसी के द्वारा प्राप्त होता है।

इसी प्रकार आगम में विवेकराम्मत आचार पर जोर दिया गया। शिक्षार्थी प्रत्येक कार्य विवेकपूर्वक करे। कहा है-

'जरदि जदं जदि णिच्चं, कमलं व जले णिरूवलेओ।'[१८]

अर्थात यदि साधक (शिक्षार्थी) प्रत्येक कार्य यतना (विवेक) से करता है, तो वह जल में कमल की भांति जगत् में निर्लेप रहता है। आगम में वाणी के विवेक पर भी जोर दिया गया । कहा है-

'हिअ-मिअ-अफरूसवाई, अणुवीईभासि वाईओ विणओ।'[१९]

अर्थात हित-मित, मृदु और विचारपूर्वक बोलना वाणी का विनय है। इसी प्रकार कहा गया है-

'पुव्वि बुध्दीए पासेत्ता, तत्तो वक्कमुदाहरे।

अचक्खुओं व नेयारं, बुध्दिमनेसए गिरा।'[२०]

अर्थात पहले बुध्दि से परख कर फिर बोलना चाहिए। अंधा व्यक्ति जिस प्रकार पथ-प्रदर्शन की अपेक्षा रखता है, उसी प्रकार वाणी बुध्दि की अपेक्षा रखती है।

आज सूचना तकनीकी का द्रुतगामी विकास हुआ है। रेडियो, टी.वी., कम्प्युटर, इंटरनेट आदि द्वारा विश्व का संपूर्ण ज्ञान सहजता से उपलब्ध हो रहा है,

इसलिए समाज का यह दायित्व है कि जो व्यक्ति शिक्षण शलाएँ चलाते हैं, उनके द्वारा विद्यार्थियों को चरित्र-निर्माण के संस्कार दिए जाएँ। हमें विद्यालयों में जैन संस्कारों का भी ज्ञान देना होगा, यथा माता-पिता की भक्ति, गुरू-भक्ति, धर्म-भक्ति एवं राष्ट्र-भक्ति। इसी प्रकार से विद्यार्थियों को मानव मात्र से प्रेम, परोपकार की भावना, जीव रक्षा के संस्कार देने गे। उसे यह महसूस कराना कि कोई दु:खी व्यक्ति है तो उसको यथाशक्य मदद देना, सामान्य जन के सुख-दु:ख में सम्मिलित होना, किसी के प्रति द्वेष नहीं रखना आदि संस्कार जीवन को उत्कर्ष की ओर ले जाते हैं। आज विश्व का बौध्दिक विकास बहुत हुआ, पर आध्यात्मिक विकास नहीं हुआ। महाकवि रामधरीसिंह दिनकर ने बड़ा सुन्दर कहा है-

बुध्दि तृष्णा की दासी हुई, मृत्यु का सेवक है विज्ञान।

चेतता अब भी नहीं मनुष्य, विश्व का क्या होगा भगवान ?

मनुष्य की बुध्दि तृष्णा की दास हो गई है। तृष्णा निरन्तर बढ़ती जा रही है। विज्ञान का भी उपयोग अधिकांशत: विध्वंसक अस्त्रों के सर्जन में हो रहा है। ऐसी स्थिति में मनुष्य को सुख और शांति कैसे प्राप्त होगी ?

भारत में शिक्षा का आदर्श माना गया भौतिक ज्ञान के साथ-साथ आध्यात्मिक ज्ञान का समन्वय। आगम शिक्षा के तीन अभिन्न अंग हैं- श्रध्दा, भक्ति और कर्म। सम्यग्दर्शन से हम जीवन को श्रध्दामय बनाते हैं, सम्यग्ज्ञान से हम पदार्थों के सही स्वरूप को समझाते हैं तथा सम्यकचारित्र से हम सुकर्म की ओर प्रेरित होते हं। इन तीनों का जब हमारे जीवन में विकास होता है तभी हमारे जीवन में पूर्णता आदी है। शिक्षा के द्वारा बौध्दिक विकास के साथ-साथ शिक्षार्थी का आंतरिक व्यक्तित्व भी बदलना चाहिए। यही जैन शिक्षा का संदेश है- हम अप्रमत्त बनें, संयमी बनें, जागरूक बनें, चारित्र सम्पन्न बनें। तभी हमारे राष्ट्र का तथा विश्व का कल्याण संभव है।

संदर्भ सूचि

१) मूलाचार- बट्टेकर

२) स्थानांग सूत्र- आगम

३) शिक्षा-स्वामी विवेकानन्द,

४) ऋषिभाषित सूत्र-आचार्य यतिवृषभ

५) उत्तराध्ययन सूत्र- आगम

६) बोधपाहुड- आचार्य कुन्दकुन्द

Vidyawardhini Sabha's ... DHULE ... Science & Senior C...

७) तत्त्वार्थसूत्र- आचार्य उमास्वामी
८) उत्तराध्ययन सूत्र- आगम
९) आवश्यकनिर्युक्ति- आचार्य भद्रबाहू
१०) आवश्यकनिर्युक्ति- आचार्य भद्रबाहू
११) आचारांगनिर्युक्ति- आचार्य भद्रबाहू
१२) शीलपाहुड- आ.कुन्दकुद
१३) शीलपाहुड- आ.कुन्दकुद
१४) आवश्यकनिर्युक्ति- आचार्य भद्रबाहू
१५) उत्तराध्ययन सूत्र- आगम
१६) उत्तराध्ययन सूत्र- आगम
१७) उपदेशमाला- आ. हरिभद्रसूरि
१८) दशवैकालिक सूत्र- आ. शय्यंभव
१९) दशवैकालिक सूत्र- आ. शय्यंभव
२०) प्रवचनसार- आ. कुन्दकुन्द
२१) दशवैकालिक निर्युक्ति- आ.शय्यंभव

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 7 Number - 3 July - Sept. 2017

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar
Asst.Editor
Dr. Shubhangi D. Rathi
Dr. H.R.Chaudhari
Prin. Dr. Vinod V. Patil
Dr. S.J. Patil
Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli
Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com
Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 350.00 or US $ 35.00 Only (extra postage charge)
For printing/ Publication of research Paper Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या–त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी धुळे–४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३० जळगाव फोन : ०२५७–२२३९६६६.

Index

००५-००६ भारतातील रोजगार वृध्दीविरहीत आर्थिक विकास
- प्रा. विनोद आत्माराम नन्नवरे

००७-००९ भारतीय शेती क्षेत्रातील मनुष्यबळ
- प्रा. डॉ. दौलत यशवंत हिवरे

०१०-०१२ आण्विक दहशतवाद : एक जागतिक आव्हान
- प्रा. डॉ. (मेजर) केशव नारायण पाटील

०१३-०१६ सुरक्षित व एकसंघ भारताचा निर्माता - सरदार पटेल!
- डॉ. देवेंद्र विसपुते

०१७-०१९ यवतमाळची नाट्य-रंगभूमी : एक आढावा
- अतुलकुमार सारडे

०२०-०२३ स्त्री संसाधन केंद्राच्या कार्यवाहीचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास
- श्री. योगेश मोतीराम सावळे
- प्राचार्या डॉ. देवानंदा पारस सांखला

०२४-०२६ अनुसूचित जमातींच्या विकासात जनजातीय कार्य मंत्रालयाची भूमिका
- प्रा. डॉ. विजय एस. तुंटे
- प्रा. जे. व्ही. पाडवी

०२७-०२९ भारतातील पक्षीय राजकारण आणि आम आदमी पक्ष
- श्री. शरद तुकाराम पाटील
- प्रा. डॉ. विजय तुंटे

०३०-०३१ भारतातील स्त्री शिक्षण - एक अभ्यास
- प्रा. डॉ. व्ही. एस. देसले

०३२-०३३ जागतिकीकरणाचा विविध घटकांवरील परिणाम
- प्रा.डॉ. वंदना लव्हाळे

०३४-०३५ महाराष्ट्रातील महिलांचे राजकीय सबलीकरण एक दृष्टिक्षेप
- प्रा. संभाजीराव आ. सोनवणे

०३६-०३९ भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात महापंडित राहुल सांस्कृत्यायन यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. जगदीश खरात

०४०-०४२ भोरगाव लेवा जात पंचायत पुरोगामित्वाचा एक मानबिंदू
- डॉ. प्रकाश संभाजी वाघमारे
- प्रा. प्रफुल्ल हरिष इंगोले

043-044 **Faculty Empowerment Strategies in Academic Institutions**
- Sunil Purushottam Patil
- Dr. Pramod Ramdas Chaudhari

045-049 **Contemporary and Future Drivers of Indian Over-the-Counter Medication Market**
- Y. S. Thakore
- Dr. S.V. Joshi

050-051 **Factors affecting employee job satisfaction in institution of higher education**
- Prof. Miss. Rajkuvar S. Gajare

052-054 **The Role of ICT in Library Service**
- Dr. Kishorsingh R.Chungade

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

सुरक्षित व एकसंघ भारताचा निर्माता – सरदार पटेल!

* – डॉ. देवेंद्र विसपुते
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरीक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी सेभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांना सुरक्षित व एकसंघ भारतीय संघराज्याचा निर्माता म्हणून संबोधले जाते, ते यथोचितच आहे. इंग्रजांनी भारतावर राज्य करताना या नामधारी राजांचे राज्यही संस्थानिक म्हणून कायम ठेवले होते आणि सुमारे २५% हिंदुस्थानवर या संस्थानिकांचे काहीशा स्वायत्त स्वरुपाचे राज्य चालत असे. अशा ५६२ संस्थानिकांना भारतात सामिल करुन स्व. पटेल यांनी आजच्या भारताचा नकाशा साकारला होता. यातील काही संस्थाने युरोपातील मोठ्या देशांच्या मानाने मोठी होती व त्यांची रेल्वे, चलन आणि सैन्य अशा प्रकारची यंत्रणाही होती. भारताच्या एकीकरणाच्या त्यांच्या या प्रयत्नांमुळेच आज भारताची सीमा बऱ्याचअंशी सुरक्षित आहे व एकसंघता निर्माण झाल्यामुळे भारतात यादवीसादृष्य परिस्थिती निर्माण झालेली नाही. याबाबतीत सरदार पटेल यांचे नमके योगदान काय आहे, हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

- सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या दूरदृष्टी व प्रयत्नांमुळेच एकसंघ भारताची निर्मिती झाली.
- सरदार पटेल यांच्या धोरणातूनच भारताच्या सीमा या सुरक्षित झाल्या व स्थायी स्वरुपाच्या बनल्या.

प्रस्तावना

ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्याची घोषणा केल्यानंतर देशात प्रचंड प्रमाणात अराजकता निर्माण झाली. हिंदू–मुस्लिम दंगलीत देश होरपळू लागला. दुसरीकडे अनेक संस्थानिकांमध्येही स्वतंत्र राहण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रज्वलीत झाली; तर काहींनी अविचाराने पाकिस्तानात जाण्याचा निर्णय घेतला. तसे झाले असते तर आजच्या भारतासमोर संरक्षण व सुरक्षेचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. परंतु देशाच्या एकीकरणाची जबाबदारी सरदार पटेल यांच्यावर सोपविण्यात आली व ती त्यांनी सक्षमतेने पार पाडली.

भारताला स्वातंत्र्य देताना ब्रिटिशांनी या देशाची पध्दतशीर अशी फाळणी केली, त्याचबरोबर संस्थानिकांनाही स्वयंनिर्णयाचा अधिकार आहे, असे सांगून साकारणारा देश जास्तीत जास्त दुबळा कसा राहिल, याचेही प्रयत्न केले. हिंदू–मुस्लिम या धार्मिक आधारावर हिंदुस्थानची फाळणी करण्यात आली. त्यात हिंदुबहुल प्रांत भारतात – तर मुस्लिम बहुसंख्य असलेले प्रांत पाकिस्तानात समाविष्ट केले जातील, असे निश्चित केले. त्यानुसार पश्चिम पंजाब, सिंध, बलुचिस्तान, वायव्य खैबर प्रांत आणि पूर्व बंगालचा मिळून पाकिस्तान तयार करण्यात आला. याशिवाय भारत किंवा पाकिस्तानात सामिल होण्याचा अधिकारही संबंधित संस्थानांना होता. याबरोबरच प्रजेची इच्छा हा मुद्दादेखील महत्त्वाचा होता.

महंमद अली जिन्ना यांना पाकिस्तानची रचना करतांना एक बलुचिस्तानचा अपवाद वगळता फारसे प्रयत्न करावे लागले नाहीत. परंतु त्यांनी जुनागड, काश्मीर, जोधपूर अशा काही संस्थानांना आमीष दाखवून पाकिस्तानात सामील करण्याचा प्रयत्न केला होता. आजच्या भारताचा नकाशा बघितल्यानंतर तसे झाले असते, तर ती भारताची किती मोठी डोकेदुखी ठरली असती – हे सांगण्याची गरज नाही. त्रावणकोरसारखे दक्षिण व्दीपकल्पाच्या टोकावरील संस्थान जर स्वतंत्र राहिले असते, तर तो भारताच्या सागरी सुरक्षेसमोरील किती मोठा अडथळा ठरला असता. कारण हे क्षेत्र भारताच्या सागरी सुरक्षेच्या दृष्टिने सामरीक महत्त्वाचे ठरले आहे. जुनागड, जयपूर, जोधपूर व काश्मीर ही सीमावर्तीय संस्थाने स्वतंत्र राहिली असती किंवा पाकिस्तानात सामील झाली असती, आज भारतासमोर सुरक्षेचे प्रश्न वेगळ्या व गंभीर स्वरुपात उभे ठाकले असते..

सरदार पटेल यांचे कार्य आपल्याला त्यांनी देशाचे एकीकरण करताना केलेल्या प्रयत्नातून स्पष्टपणे दिसून येते. एवढ्या मोठ्या संखेने असलेल्या संस्थानिकांचे मतपरिवर्तन करणे हे खूपच कठीण कार्य होते. "If at all, any sense of supremacy is required, it would be with common understanding and for common good. We are at a momentous stage in the history of India. By common endeavor, we can raise the country to new greatness, while lack of unity will expose us to unexpected calamities. I hope the Indian States will realise fully that if we do not cooperate and work together in the general interest, anarchy and chaos will overwhelm us all great and small, and lead us to total ruin".1 असे सांगत संस्थानिकांच्या भावनांना हात घालून त्यांच्यात राष्ट्रप्रेम जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. यातून त्यांच्यातील मुत्सद्दीपणा आणि शहाणपण तर स्पष्ट होतेच, पण आजची परिस्थिती पाहता त्यांच्या या दूरदृष्टीने केलेल्या प्रयत्नांचा किती फायदा आज भारताला शेजारी देशांशी संबंध ठेवतांना होतो आहे ते जाणवते.

भारतीय संघराज्याचा पोलादी निर्माता

ब्रिटिशांच्या ताब्यातील एकूण हिंदुस्थानच्या सुमारे एकचतुर्थांश प्रजा ही संस्थानांमध्ये राहत होती. त्यातील हैदराबाद, काश्मीर, बडोदा, ग्वाल्हेर व म्हैसूर ही संस्थाने बऱ्यापैकी मोठी व बलशाली होती. या छोट्या–मोठ्या संस्थानांची संख्या ५६२ एवढी प्रचंड होती. त्यांच्यातील प्रादेशिक विविधता, परंपरा आणि इतिहास, भाषा व संस्कृती याबरोबरच या राजेलोकांची महत्त्वाकांक्षा यामुळे या संस्थानांचे भारतात विलिनीकरण

करणे ही खूप मोठी जटील समस्या होती. काँग्रेसच्या तत्कालीन नेतृत्त्वाच्या स्वंप्नरंजन करण्याच्या वृत्तीमुळे हे विलिनीकरण कितपत जमेल याची त्यावेळच्या वरीष्ठ प्रशासनिक अधिकाऱ्यांना साधार अशी शंका होती. परंतु आक्रमकता आणि सौजन्यता यांचे अचूक संतुलन साधून सरदार पटेल यांनी संस्थानिकांचा विश्वास जिंकला; त्याचप्रमाणे या संस्थानिकांचे राष्ट्रप्रेम ओथंबेल, असे पत्र लिहून बऱ्याच प्रमाणात सोपी केली आणि कमी वेळेतही सोडविली. ही संस्थाने त्यांनी केवळ विलीन केली नाहीत, तर या संस्थानिकांना त्यांनी राष्ट्रीय प्रवाहातही आणले, त्यांचा योग्य मानसन्मान ठेवला व त्यांना तनखेही दिले. (जे बंद करण्याचा योग्य निर्णय नंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधी घेतला.)

हैदराबाद, जुनागड, काश्मीर, मंगरोल व मनवरद या पाच संस्थानांचा अपवाद वगळता आपल्या राजनयीक कौशल्याची पराकाष्ठा करुन त्यांनी ही समस्या सोडविली होती. अपवादात्मक परिस्थितीत काही संस्थानिकांवर दबाव आणणे किंवा त्यांना जनआंदोलनाची भिती दाखविणे अथवा क्वचितप्रसंगी बळाचा वापर करण्याच्या डावपेचाचाही त्यांना उपयोग करावा लागला आणि ते मातृभूमीच्या ऐक्यासाठी आवश्यकही होते.

मध्य भारतातील भोपाळच्या नबाबाच्याही महत्त्वाकांक्षा यावेळी प्रज्वलीत झाल्या होत्या. तो मोठा दुविधेत सापडला होता. परंतु परिस्थिती बघून त्याच्यासमोर भारतात विलीन होण्याशिवाय दुसरा पर्याय उरला नाही. तत्कालीन भारताची परिस्थिती अत्यंत गुंतागुंतीची होती. ओरिसा प्रांतात२६ संस्थाने होती, मध्य भारतातील छोट्याशा छत्तीसगड क्षेत्रात १५, सौराष्ट्रात १४ मोठी व ११९ छोटी संस्थाने होती. राजपुताना व शिखांचीही बरीच संस्थाने होती. मध्य भारतातील ग्वाल्हेर, इंदूर, धार व देवास ही बडी संस्थाने होती. सरदार पटेलांनी मोठ्या कौशल्याने - मन वळवून त्यांना भारतात सामिल होण्यास भाग पाडले. येथे कोठेही त्यांना बळाचा वापर करावा लागला नाही.

इंग्लंडच्या हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये १८ जुलै १९४७ ला 'दी इंडिपेंडन्स अक्ट ऑफ इंडिया - १९४७' हा ठराव मंजूर झाला. त्यावेळी हिंदुस्थानच्या अनेक भागात मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम - हिंदू दंगे भडकेलेले होते. हा नाहाकचा हिंसाचार थांबविण्यासाठी जिन्नांना पाकिस्तान देऊन टाकावा, अशी वरीष्ठ नेत्यांसहअनेकांची मनोभूमिका बनली होती. याबद्दल सरदार पटेल यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब त्यांनी ४ मार्च १९४७ ला लिहिलेल्या पत्रातून स्पष्ट होते. ''... येत्या जूनच्या आधी राज्यघटना तयार व्हायलाच पाहिजे आणि जर मुस्लीम लीग पाकिस्तानचा आग्रह धरीत राहणार असेल, तर मग आपल्याला पंजाब व बंगाल यांची फाळणी करण्यावाचून गत्यंतर नाही. त्यांना पूर्ण पंजाब किंवा बंगाल मागता येणार नाहो. त्यासाठी त्यांना यादवी युध्दच करावे लागेल. या प्रांतांची फाळणी करण्यासाठी ब्रिटिश सरकार तयार होईल असे मला वाटत नाही. कारण शेवटी सत्ता सोडताना ते कारभाराचे लगाम सर्वाधिक प्रबळ पक्षाकडेच देतील... किंवा पू. बंगाल, प. पंजाब, सिंध व बलुचिस्तान वगळता एक प्रबळ केंद्रसत्ता उदयास येईल. त्या सत्तेखाली संपूर्ण स्वायत्तता मिळत असल्याने, उरलेले अनेक प्रदेश आपण होऊन त्यात येतील.''२ यावरुन संभाव्य फाळणीचे चित्र सरदार पटेल यांच्यासमोर तयार असल्याचे जाणवते. बहावलपूरच्या संस्थानिकाने मात्र भारतात विलीन होण्याची इच्छा दर्शविली असताना केवळ येथील बहुसंख्य प्रजा मुस्लिम असल्याचे सांगून त्याला पाकिस्तानात विलीन होण्यास सांगण्यात आले.

जुनागड संस्थान

सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी जुलैत मंत्रीपद हातात घेतले आणि १५ ऑगस्टपर्यंत हैदराबाद, जुनागड व काश्मीरव्यतिरिक्त बहुतेक सर्व संस्थाने भारतीय संघराज्यात विलिन झाली. संस्थानांच्या वेगळे राहण्याच्या धोरणाला त्यामुळे धक्का बसला. त्यामुळे त्यांनी राज्यांचे विलिनीकरण (assimilation), केंद्रीकरण (centralisation) आणि एकीकरणाची (unification) प्रक्रिया राबविली. त्यातून या संस्थानांचे भारतात सामिलीकरण होऊन भारतीय संघराज्याची निर्मिती झाली. ''जुनागडच्या नबाबाविरुध्द त्याच्याच प्रजेने बंड केले. त्यावेळी उपपंतप्रधान व गृहमंत्री सरदार पटेल यांनी हस्तक्षेप केला. भारत सरकारने जुनागडमध्ये सार्वमत घेत त्यावर प्रशासनिक अधिकार स्थापन केला. सार्वमतात ९१% जनमत हे भारताच्या पारड्यात पडले. देशात कोणत्याही प्रकारची यादवी न होता हा 'भारत देश' साकारला गेला.''३ हे सरदार पटेलांच्याच धूर्तपणाचे कौशल्य होते.

हैदराबाद संस्थान

प्रसंगी राजनैतिक चातुर्य, क्वचित प्रसंगी कठोर भाषा व जनआंदोलनाचा धाक या जोरावरच त्यांनी हे काम केवळ सव्वा महिन्यात पार पाडले. जुनागडच्या नबाबाने पाकिस्तानात जाण्याचा निर्णय घेतला तर हैदराबादच्या निझामाचे पाकिस्तान प्रेम उफाळून आले. त्याच्या रझाकार फौजेने बहुसंख्य हिंदुंवर अत्याचार करुन अक्षरशः धुडगूस घातला. याचे परिणाम भारताच्या उर्वरीत क्षेत्रात झाले व त्याविषयी तिव्र प्रतिक्रिया निर्माण झाली.

ज्याप्रमाणे जुनागड हे संस्थान हिंदूबहूल होते, त्याचप्रमाणे हैदराबाद संस्थानातही हिंदू प्रजाच बहुसंख्य होती. दोनही संस्थानांचे राज्यकर्ते मात्र हिंदू होते. त्यामुळे त्यांची जवळीक पाकिस्तानशी अधिक होती. हैदराबाद संस्थानात मात्र मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार झाला. हैदराबादचा निझाम प्रचंड श्रीमंत व कंजूष व्यक्ती होता. इत्तिहाद-ए-मुस्लिम या निझामाशी एकनिष्ठ असलेल्या संघटनेने कासिम रिजवीच्या नेतृत्त्वाखाली हिंदू प्रजेवर अनन्वीत अत्याचार सुरु केले. ''रझाकारांनी मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार सुरु केल्यामुळे भारतातील जनमत प्रक्षुब्ध झाले. भारतात सामील होण्यास निझाम सहजासहजी तयार होणार नाही, हे ध्यानात आल्यामुळे शेवटी लष्करी ताकदीचा उपयोग करण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला. मात्र या मोहिमेबद्दल जागतिक जनमत भारताविरुध्द जाऊ नये, यासाठी या मोहिमेला मात्र 'पोलीस कार्यवाही' (police action) असेच संबोधले गेले. हैदराबाद संस्थानात पोलाची मैदाने खूप असल्याने या मोहिमेला 'Operation Polo' हे नाव देण्यात आले होते.''४ १३ सप्टेंबर १९४८ सुरु झालेली ही मोहिम १८ ला संपली. पाचच दिवसात या संस्थानावर भारतीय सैन्याने ताबा मिळविला.

काश्मीरची समस्या

काश्मीर प्रश्नी पं. नेहरु शेख अब्दुल्लांवर वाजवीपेक्षा अधिक भरोसा ठेवत आहेत, हे जाणवल्यानंतर त्यांनी याबद्दलही त्यांना सावध केले होते. त्यामुळे शेख अब्दुल्लांनी गांधीजींच्या मदतीने काश्मीर

Vaishnavi Sanstha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

सरदार पटेल यांना दूर सारले व हा प्रश्न पं. नेहरू यांनी स्वतःच्या हातात घेतला. "राज्य मंत्रालयातून काश्मीर राज्य काढून स्वतःच्या हातात घेतले होते. नेहरू ते गोपालस्वामी अय्यंगार यांच्याकडे आले. त्याचा परिणाम काय झाला? सरदारांच्या कार्यक्षेत्राबाहेर काश्मीर प्रश्न युनोकडे नेण्यात आला – आणि येथेच घात झाला होता. नेहरूंना वास्तववादी दृष्टी नव्हती. आपल्या मित्रांना ते कधीच योग्य प्रकारे ओळखू शकत नसत."५ बिकानेर, पतियाळा, जोधपूर, जयपूर, भोपाळ व रेवा ही सात संस्थाने घटना समितीत सामील झाली होती. काश्मीर संस्थानाने मात्र त्यात सहभागी होण्यास नकार दिला होता. शेख अब्दुल्ला यांची भूमिका संशयास्पद होती. ते जिना व नेहरू यांना खेळवत होते. काश्मीरबाबत त्यावेळच्या सरकारचे सर्वच नेत्यांचे धोरण चुकले होते व त्याचा परिणाम आपण आजही भोगत आहोत.

म. गांधी व पं. नेहरू यांच्या स्वप्नाळू वृत्तीने देशाचे नुकसान होत आहे, हे ओळखूनही त्यावेळी देशहिताचा विचार करून सरदार पटेल यांनी त्यांना विरोध केला नाही. पाकिस्तानला ५५ कोटी रु. सहाय्यार्थ देण्यासही स. पटेल यांचा विरोधच होता. या बदल्यात पाकिस्तानवर काश्मीरवरील आक्रमण रोखण्याविषयी दबाव टाकण्याचे त्यांचे मत होते. परंतु म. गांधी यांनी उपोषणाचा इशारा दिल्याने ते हतबल झाले. शेवटी २६ ऑक्टोबर १९४७ काश्मीर संस्थानचे भारतात विलीनीकरण झाले – परंतु तो प्रश्न योग्य रितीने हाताळला गेला नसल्याने आजही तो भारताला गाजत आहे.

सरदार पटेल यांची दूरदृष्टी

स्वप्नाळू वृत्तीच्या अनेक नेत्यांचा संस्थानिकांविषयीचा दृष्टिकोन स्पष्ट नव्हता. व्यवहारी नव्हता किंवा दूरदृष्टीचाही नव्हता. "नवनिर्मित पाकिस्तानच्या सीमावर्ती असलेल्या जोधपूरच्या संस्थानिकाला तर महंमद अली जीना यांनी पाकिस्तानात सामिल होण्यासाठी गळच घातली व त्यासाठी वाटेल त्या अटी मंजूर असल्याची तयारीही दर्शविली. बिकानेरच्या महाराजांनीही असाच पवित्रा घेतला होता. परंतु त्यांना त्यांचे हित के. एम. पणिक्कर यांनी समजाविले."६

सिरील रॅडक्लिफ यांना फाळणीच्या निर्धारण समितीचे प्रमुखपद देण्यास सरदार पटेल यांनी विरोध करावयास हवा होता. कारण रॅडक्लिफ हे पूर्वकाळी इंग्लंडमध्ये बॅ. जिना यांचे सहाय्यक होते व दुसरे म्हणजे त्यांना हिंदुस्थानविषयी काहीही माहिती नव्हती किंवा ते कधीही येथे आलेले नव्हते. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनाच गव्हर्नर जनरल पद देण्यासही त्यांनी विरोध करावयास हवा होता. तत्कालीन अनेक भारतीय नेत्यांमध्ये ही क्षमता होती. त्यांचे वास्तववादी व खंबीर धोरण भारताला अनेक गर्तांमधून बाहेर काढू शकले असते. काँग्रेस पक्षाच्या १५ पैकी १२ राज्यस्तरीय समित्यांचा पाठिंबा असतानाही केवळ म. गांधी यांच्या आग्रहामुळे पं. नेहरू यांची पहिल्या पंतप्रधानपदी नियुक्ती झाली.७ अर्थातच उपपंतप्रधान व गृहमंत्री म्हणून सरदार पटेल यांनी बजाविलेली भूमिकाही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली.

सरदार पटेल अत्यंत वास्तववादी व व्यवहारी होते. फाळणीनंतर लगेचच त्यांनी स्पष्ट केले होते की, "If Pakistan does not change her ways, there may soon be a flare-up. The naton must be quite prepared for eny emergency...As far as India is concerned, she wants pakistan to grow into a strong and prosperous country. Some people had talked of a possible re-union just now, atleast not until those who had clamoured for a seprate homeland, had reaped the harvert they had sown"8 पाकिस्तानने आपला पवित्रा बदलविला नाही, तर तो त्या देशालाच धोकेदायक ठरेल व ज्या लोकांनी स्वतंत्र मातृभूमीची मागणी केलेली आहे, त्यांना तिचे चटके बसल्यानंतर मोहभंग होऊन एकना-एक दिवस हिंदुस्थानचे पुन्हा एकीकरण होईल – याचीही सरदार पटेल यांना खात्री होती. देशाच्या दुर्दैवाने त्यांचा १९५१ मध्येच मृत्यू झाला. त्याच्याही आधी चीनच्या संभाव्य धोक्याविषयीही त्यांनी पं. नेहरु यांना सावध केले होते.

५६२ संस्थानांना केवळ ७२ दिवसात भारतात विलीन करून घेण्याची दिव्य कामगिरी सरदार पटेल यांच्यावर होती. ५ जुलै १९४७ या दिवशी संस्थानिकांच्या भावनेला स्पर्श करणारे पत्र त्यांनी लिहिले. ही सर्व संस्थाने जर भारतात विलीन झाली नाहीत, तर अराजकता व अंदाधुंदी माजून संस्थानिकांचे प्रचंड नुकसान होईल, अशी भितीही त्यांनी घातली. विलीनीकरणानंतरही संस्थानिकांचे अधिकार, कायम राहतील असे आश्वासन त्यांनी दिले. याबाबतीत ते संस्थानिकांना म्हणाले की, "तुम्ही फक्त तीनच विषयापुरते विलीन व्हावयाचे आहे : संरक्षण, दळणवळण व परराष्ट्रव्यवहार. हे तीनच विषय आहे. बस्स!... याशिवाय आम्हाला अधिक काहीही नको! बाकी सर्व विषयात तुम्ही स्वतंत्र असाल. तुमची स्वायत्ता आम्ही काटेकोरपणे पाळणार आहोत."९ असे आवाहन करीत सुमारे दोन महिने संपूर्ण भारतभर फिरुन संस्थानिकांची मनधरणी करीत राहिले – व त्यांच्या प्रयत्नांना कल्पनातीत यश मिळाले आणि आजचा एकसंध व विशाल भारत साकारला गेला. आजच्या विशाल भारताच्या निर्मितीतील सरदार पटेल यांचे योगदान म. गांधी यांच्या पुढील शब्दातून स्पष्ट होते "पटेल ते किचकट काम तुम्ही केले – ते तुमच्याशिवाय कोणीही करु शकले नसते!"१०

निष्कर्ष

- स्वतंत्र भारताचे पहिले उपपंतप्रधान व गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या प्रयत्नांमुळे आजचा विशाल भारत साकारला गेला; अन्यथा तो त्रुटीत, छिद्रित व विखंडीत राहिला असता.
- जुनागड, जयपूर, जोधपूर व काश्मीरसारखी संस्थाने पाकिस्तानात गेली असती किंवा स्वतंत्र राहिली असती, तर भारताला संरक्षणाच्या वेगळ्या समस्यांचा सामना करावा लागला असता. भारताच्या सीमारेषा अधिक गुंतागुंतीच्या व किचकट बनल्या असत्या.
- त्रावणकोरसारखी सागरी किनारपट्टी असणारी संस्थानांनी जर स्वतंत्र राहिली असती, तर भारताच्या सागरी सुरक्षेचा प्रश्न जटिल बनला असता. भारताची सागरी सीमाही एकसंघ राहिली नसती.
- हैद्राबादसारखे मोठे, श्रीमंत व देशाच्या मध्यवर्ती क्षेत्रात असलेल्या संस्थानाला जर बळाच्या जोरावर भारतात विलीन

करून घेतले नसते, तर भारताची सुरक्षा अंतर्गत भागातूनही धोक्यात आली असती. देशांतर्गत मोठे छिद्र निर्माण झाले असते.

- देशांतर्गत क्षेत्रात काही संस्थाने स्वतंत्र राहिली असती किंवा त्यांनी पाकिस्तानात विलिन होण्याचा निर्णय घेतला असता तर एकीकडे भारताचे क्षेत्रफळ कमी झाले असते व दुसरीकडे सीमारेषांची लांबीही वाढली असती. देशाची अवस्था चाळणीसारखी बनली असती.
- काश्मीर संस्थानाकडे; त्यातील मुस्लिम बहुसंख्यतेच्या कारणामुळे किंवा दूरदृष्टिच्या अभावामुळे तत्कालीन सर्वच नेत्यांचे दूर्लक्ष झाले. सरदार पटेल यांचा सल्ला न जुमानता पं. नेहरू यांनी तो प्रश्न युनोत नेल्याने ही समस्या आजही भारताची सर्वात मोठी डोकेदुखी बनली आहे.
- सरदार पटेल यांच्या या प्रचंड महत्त्वाच्या कार्यामुळेच त्यांना 'लोहपुरुष' ही लोकप्रिय पदवी देऊन लोकांनी आजही त्यांना अंत:करणात जपले आहे.

...

संदर्भ सूची

१ Sardar Patel - Builder of a Steel Starong India, http:// pib.nic.in/ feature/ feyr98/ fe1098/f1510981.html
२ सिंग जसवंत (अनु. अशोक पाध्ये), जिना, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०१०.४०३
३ Mandal Puja, Sardar Vallabhbhai Patel Role in Integrating Indian States, ,WWW.yourarticlelibrary.com
४ कित्ता.
५ पंजाबी के. एल (अनु. भापटकर विश्वास),पोलादी पुरुष सरदार पटेल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००७.पृ. १६९- १७०
६ Mandal Puja, उपरोक्त कित्ता.
७ पंजाबी के. एल (अनु. भापटकर विश्वास), पोलादी पुरुष सरदार पटेल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००७.
८ Chitkara M. G., Kashmir - A Tale of Partition. A.P.H. Publishing Co., New Delhi, 2002 पृ.४६८
९ शेषराव मोरे, काश्मीर - एक शापित नंदनवन, राजहंस प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती, २००४ पृ. ५२
१० लाईव्ह इंडिया, दि.१२ सप्टेंबर २०१६.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

○ वर्ष 90 अंक 9 ○ सितम्बर 2017
○ 1075वाँ अंक

वीणा

○ मूल्य : पच्चीस रुपये
ISSN 2230-9209

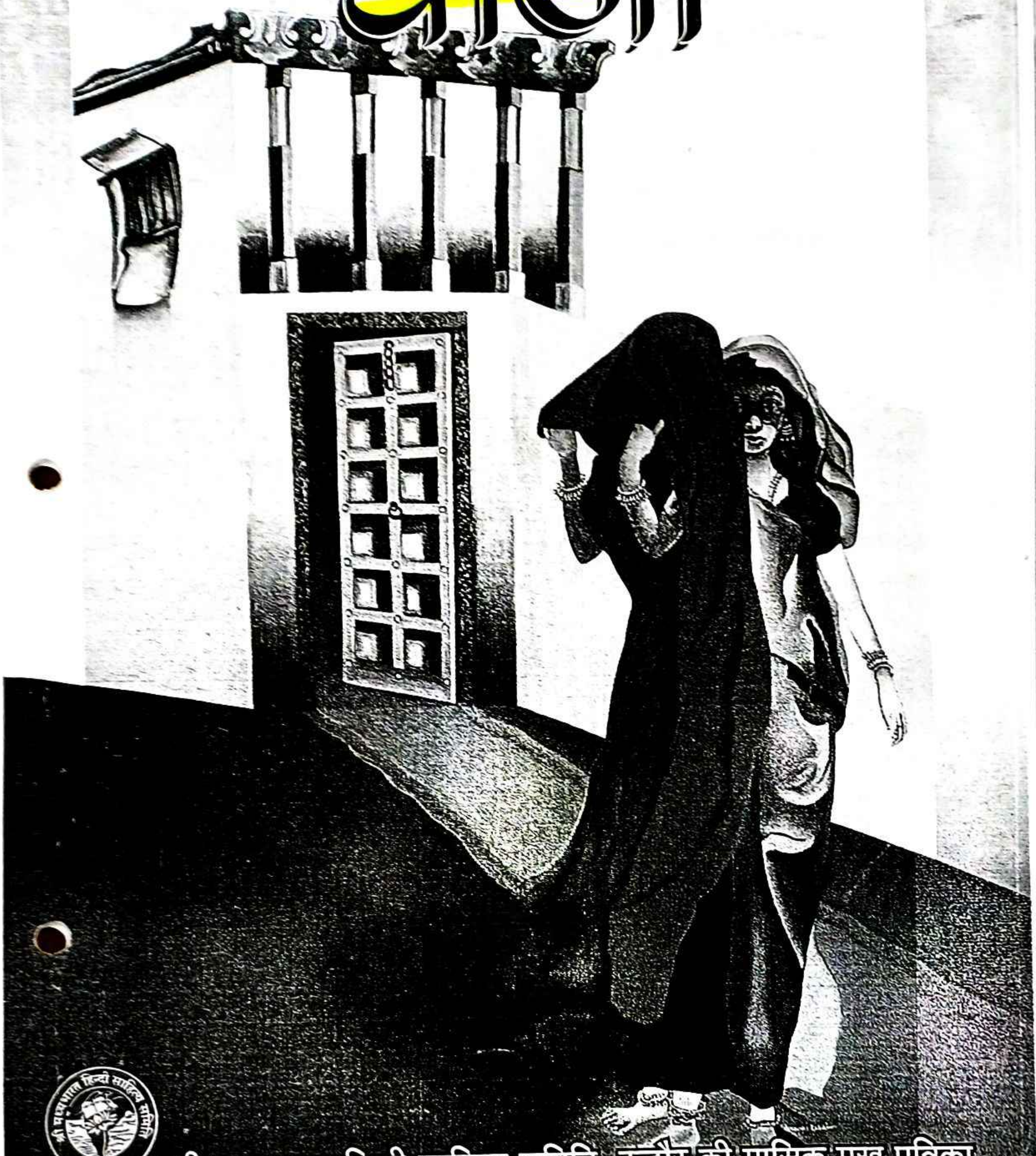

श्री मध्यभारत हिन्दी साहित्य समिति, इन्दौर की मासिक मुख पत्रिका

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

वर्ष 1927 से निरंतर प्रकाशित देश की एकमात्र हिन्दी मासिक पत्रिका

तेरे गुन-गौरव सुनाऊँ आजु भूतल पै,
याते मातु शारदे सुधार निज 'वीणा' तू

वर्ष : 90, अंक : 09 | **भाद्रपद/आश्विन 2074** | **सितम्बर 2017**

प्रो. सूर्यप्रकाश चतुर्वेदी
पदेन सम्पादक

राकेश शर्मा
सम्पादक
मो.94253.21223

हरेराम वाजपेयी
प्रबन्ध सम्पादक

(सभी पद अवैतनिक)

वीणा

शुल्क

एक प्रति	25 रु.
वार्षिक	250 रु.
आजीवन	2500 रु.
संस्थाओं हेतु (10 वर्षीय)	3000 रु.
विदेशों में वार्षिक	35 डॉलर

- **सम्पर्क : श्री मध्यभारत हिन्दी साहित्य समिति,**
  11, रवीन्द्रनाथ टैगोर मार्ग, इन्दौर – 452001 (म.प्र.)
  दूरभाष : 2510136,2516657-58 फैक्स : 0731-2529511
  इंटरनेट पर वीणा– www.veenapatrika.com
  E-mail : veenamasikpatrika@yahoo.co.in

- 'वीणा' में प्रकाशित लेखों में व्यक्त विचार सम्बन्धित लेखकों के हैं। सम्पादक का इन विचारों से सहमत होना आवश्यक नहीं।

केन्द्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा से सहयोग प्राप्त

मुद्रक – **सर्वोत्तम ऑफसेट,** जी-[illegible], स्वदेश भवन, 2, प्रेस कॉम्प्लेक्स, एबी रोड, इंदौर-452008 (म.प्र.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

इस अंक में ...

○ **सम्पादकीय** 4

○ **आलेख**

प्रेमचंद का समाजवाद : पूँजीवाद से भी भयानक है साम्यवाद 6
डॉ. कमलकिशोर गोयनका

विवेकी राय : एक अनथक महायात्री 16
नर्मदाप्रसाद उपाध्याय

कृति और कृतिकार : विजयबहादुर सिंह 21
कैलाश मण्डलेकर

भारत का प्रथम स्वतंत्रता संग्राम और हिन्दी 26
डॉ. पन्नाप्रसाद

'वीणा' के संपादकीय सरोकार : विचार और मुद्दे 30
डॉ. मनोज पाण्डेय

रहा आता बहुत कुछ..नहीं रहने के बाद भी 35
प्रतापराव कदम

डाक टिकटों के आइने में सिनेमाई अभिनेत्रियाँ 40
कृष्णकुमार यादव

कनुप्रिया : पाकर खो देने की व्यथाभरी प्रेमकथा 51
प्रा. डॉ. मंजु पु. तरड़ेजा

अनामिका के काव्य में स्त्री–चेतना 55
देबस्मिता दाश

○ **विचिंतन**

नासमझों की बारात का हिस्सा न बनें 60
सूर्यकान्त नागर

○ **कहानी**

जलन (लघुकथा) 20
प्रतापसिंह सोढ़ी

कृपा का अधिकार 61
गोविन्द सेन

इस पार...उस पार (लघुकथा) 65
डॉ. वसुधा गाडगिल

राजा की लड़की 66
राजकिशोर दास (अनुवाद : डॉ. शेख सईद)

○ **विविध**

विस्फोटक (व्यंग्य) 69
नरेन्द्र कोहली

कालिदास की कुल्हाड़ी (ललित निबंध) 72
गोविन्द कुमार 'गुंजन'

○ **स्मृति शेष...**

हमारे समय के विद्रोही कवि : चन्द्रकांत देवताले 75
प्रदीप मिश्र

○ **गीत/कविता/ग़ज़ल/दोहे**

वक्तव्य 78

पहली बार आदमी ने/देखा: शब्द को चुराते आँख

खिरनी के पेड़ पर अंगूर नहीं लगते 79
ओम ठाकुर

गीत... 71
सुनीता कम्बोज

मानसून है अब सर पर/शाम अधूरी 80
ओमप्रकाश अडिग

कविता की किताब 81
राजेन्द्र नागदेव

दोहे/नवगीत 82
रमेश गौतम

○ **पुस्तक समीक्षा** 83

○ **समिति समाचार** 92

○ **जनमंच** 96

...0...

○ **मुखपृष्ठ के बारे में** 75

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

कनुप्रिया : पाकर खो देने की व्यथाभरी प्रेमकथा

प्रा. डॉ. मंजु पु. तरड़ेजा

डॉ. धर्मवीर भारती एक विख्यात कवि, नाटककार, कथाकार, समीक्षक, चिंतक, पत्रकार तथा सम्पादक थे। डॉ. धीरेन्द्र वर्मा के निर्देशन में आपने सिद्ध साहित्य पर शोधकार्य किया, 'धर्मयुग' साप्ताहिक पत्रिका में पैंतीस वर्षों तक आप सम्पादक रहे, आपने विदेश यात्रा भी की है। स्वाधीनता आन्दोलन में भी आपने भागीदारी की है तथा कई पुरस्कारों से आपको नवाजा गया। 'गुनाहों का देवता' और 'सूरज का सातवाँ घोड़ा' आपके प्रसिद्ध उपन्यास हैं, उसी प्रकार 'अंधा युग' और 'कनुप्रिया' आपकी प्रसिद्ध काव्य रचनाएँ रही हैं। 'अंधायुग' लिखने के बाद पाँच वर्ष के अंदर डॉ. धर्मवीर भारती ने 'कनुप्रिया' 1959 में प्रकाशित की। 'कनुप्रिया' की उपलब्धि भी हिन्दी साहित्य जगत् में मूल्यवान साबित हुई। आज के युद्धजनित वातावरण की विभीषिका में प्रेम की उपयोगिता एवं क्षण का महत्त्व प्रतिपादित करती हुई 'कनुप्रिया' हमें सहज मन से जीवन जीने की प्रेरणा देती है। युद्ध से बाह्य परिवेश ही नहीं प्रभावित होता, व्यक्ति का आंतरिक परिवेश भी चकनाचूर हो जाता है। आपसी प्रेम, सहानुभूति, मानवता सभी पर प्रश्न चिह्न लग जाता है। इसी समस्या का समाधान तो है 'कनुप्रिया', इसकी भूमिका में भारतीजी ने अपना आशय स्पष्ट करते हुए कहा है कि- 'पिछले दृश्यकाव्य में एक बिन्दु से इस समस्या पर दृष्टिपात किया जा चुका है- गांधारी, युयुत्सु और अश्वथामा के माध्यम से 'कनुप्रिया' उससे सर्वथा पृथक बिलकुल दूसरे बिन्दु से चलकर उसी समस्या तक पहुँचती है, उसी प्रक्रिया को दूसरे भावस्तर से देखती है और अपने अनजान से प्रश्न के ऐसे संदर्भ उद्घाटित

सम्पर्क :
ब्लॉक नं. आर.10, म.न. 10,
कुमार नगर, सरबरी रोड़, धुळे
(महाराष्ट्र) 424001
मो. 087884.51506

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

करती है, जो पूरक सिद्ध होते हैं। पर यह सब उसके अनजान में होता है, क्योंकि मूलवृत्ति संशय या जिज्ञासा नहीं भावाकुल तन्मयता है।'[1]

हमें यहाँ यह देखना है कि भारती का यह कथन कहाँ तक सत्य है। कनुप्रिया की भोली राधा इतनी भोली नहीं है कि वह जड़ इतिहास की निरर्थकता को समझ ही न सके। उसकी मूल वृत्ति संशय या जिज्ञासा भले ही न हो, किन्तु उसे संशय ही नहीं, अपितु पूर्ण विश्वास है कि इतिहास की जड़ प्रक्रिया असफल सिद्ध हो रही है इसीलिए वह कृष्ण से पूछती है- 'अकल्पनीय अमानुषिक घटनाएँ युद्ध की क्या ये सब सार्थक है।'[2] वह निश्चयात्मकता के साथ कहती है कि इस प्रकार के इतिहास का अर्थ उसकी समझ से परे है-

'आसपास जाने कितना है तुम्हारे इतिहास का
जिसका कुछ अर्थ मुझे समझ नहीं आता है।'[3]

'कनुप्रिया' में हिंसा से भरे इतिहास को 'बैसाखियों पर चलता हुआ इतिहास'[4] कहा है। इस इतिहास में सही अर्थ गूँथकर उसे विकलांगता से मुक्त किया जा सकता है। राधा के बिना इतिहास, कृष्ण का इतिहास, सार्थक ही कैसे हो सकता है। क्योंकि 'राधा के बिना सब रक्त के प्यासे। अर्थहीन शब्द ! मात्र हैं।'[5] एक 'रक्त के प्यासे' अर्थहीन शब्दों के कारण ही लीला भूमि और युद्ध क्षेत्र के बीच अंतराव उपस्थित हो गया है। राधा को इतिहास में गूँथकर ही इस अंतराल को पाया जा सकता है। राधा प्रेम की चरम तन्मयता के क्षण की प्रतीक है। उसने चरम तन्मयता के क्षणों में डूबकर ही सार्थकता का अनुभव किया है। यह तन्मयता सहज मानवीयता की उपज है। इसी सहज मानवीयता की कसौटी पर अनातंकित बने रहकर तथा कथित हिंसापूर्ण इतिहास की महानता को कसना चाहती है उसे यह अनुभव होता है कि 'चरम साक्षात्कार' एक गहरा क्षण सारे इतिहास से बड़ा होता है।[6] इसीलिए वह कृष्ण से अनुरोध करती है कि इस बार इतिहास बनाते समय उसे इतिहास गूँथने से छोड़ न दिया जाए, वह पूछती है-

'सखी को तुमने बाँहों में गूँथा
पर उसे इतिहास में गूँथने से हिचक क्यों गए प्रभु।'[7]

'कनुप्रिया' की मूल संवेदना रोमांटिक प्रेम है। भारतीय साहित्य परम्परा में रोमांटिक प्रेम की अभिव्यक्ति राधा के माध्यम से होती रही है। भारती ने अपनी रोमांटिक प्रेम संवेदना की अभिव्यक्ति के लिए राधा को अपनाया है। राधा का 'कमलिनी' रूप इसमें सहायक हुआ है। कवित्व के करस्पर्श से यह कमलिनी नित नए रूपों में विकसित होती रही है। राधा का एक नया रूप हमारे सम्मुख है। हमें यह देखना है कि राधा के प्रेमानुभव के किन स्तरों पर भारती ने उद्घाटन किया है।

'कनुप्रिया' पाकर खो देने की व्यथा भरी गूँज से गुँजित प्रेम की कहानी है। यह प्रेम पूर्वराग के रूप में किशोरावस्था में प्रारंभ हुआ है। किशोरावस्था में प्रसुप्त काम भाव अँगड़ाई लेकर जाग उठता है। पुरुष को अपने जीवन में मधुमास में अपनी नस-नस में रति की लालसा से परिचय होता है। वह चकित रह जाता है। इसी प्रकार नारी को इस अवस्था में अपने सितार के एक-एक तार में झंकृत हो उठने वाले काम के स्वर्णिम संगीत सुनाई पड़ते हैं। वह चकित होकर पूछना चाहती है- 'सच बतलाना मेरे स्वर्णिम संगीत। तुम कब से मुझमें छिप सो रहे थे।'[8] वह किसी अज्ञात बन देवता के प्रति समर्पित होने के लिए व्याकुल हो उठती है। इस अवस्था में उसके प्रणाम करने तक की मुद्रा में आकर्षण उठता है। उसकी गति में मादकता छलकने लगती है। पूर्वराग में अपरिपक्व रागात्मक संबंध ज्यों ज्यों गाढ़ से गाढ़तर होते जाते हैं, त्यों-त्यों नारी के मन में संगी

...ardhini ... DHULE

युवक की नस-नस में पंख पसार उड़ने की कामना प्रबल हो उठती है। प्रेमिका राधा अपने प्रेमी की पुकार पर, उसके वेणु वादन की लय पर उसके नील जलज तन की परिक्रमा देकर अनंतकाल तक रास के नृत्य में मग्न बने रहना चाहती है, किन्तु घर की मर्यादा उसे वापिस घर लौटा लाती है।

'आम्र बौर का गीत' के प्रसंग में राधा ने अपनी 'क्वांरी उजली पवित्र माँग' का उल्लेख किया है। परम्परा के अनुसार यह मान्य नहीं किया जा सकता। 'मंजरी परिणय' के अन्तर्गत हमें एक अन्य परिवर्तन दिख पड़ता है। पारम्परिक कृष्ण कथा में राधा-कृष्ण की लीलाओं का आश्रय स्थल या संकेत स्थल कदम्ब का वृक्ष रहा है। भारती की कनुप्रिया में कदम्ब के स्थान पर आम्रवृक्ष आ गया है। यह परिवर्तन संभवतः आम्र बौर की तुर्शी को दृष्टि में रखकर कर लिया गया है। एक स्थान पर राधा स्वयं कहती है-

'आम्र के बौर की महक तुर्श होती है-
तुमने अक्सर मुझमें डूब-डूब कर कहा है
कि वह मेरा तुर्शी है
जिसे तुम मेरे व्यक्तित्व में
विशेष रूप से प्यार करते हो।'[9]

आम्र बौर की तुर्श महक के इस प्रसंग में हमें रीतिकालीन कविता की शारीरिकता के प्रभाव का भी विचार कर लेना चाहिए। भारतीजी का कृष्ण राधा के चरणों को अपनी गोद में रखकर महावर लगाता है। अपने भोलेपन का बार-बार उल्लेख करने वाली राधाकृष्ण के द्वारा भेजे गए अर्धोन्मीलित कमल का संकेत समझ लेती है कि उसे संझा बिरिया बुलाया गया है।

'बार-बार सारा पानी ठलका देती है' में 'नीर भरी गगरी ठरकावै' रीतिकालीन मुग्धा ज्यों की त्यों देखी जा सकती है।[10] इसी प्रकार 'जहाँ तुमने मुझे अमित प्यार दिया था, वहीं बैठकर कंकड़, पत्ते, तिनके टुकड़े चुनती रहती हूँ।'[11] 'कनुप्रिया' में इस प्रकार के प्रसंगों के कारण परमानंद श्रीवास्तव ने मध्ययुगीन वातावरण की 'सफल' अवतरणा देखी है।

'कनुप्रिया' के काम भावना पर अतिरिक्त बल दीख पड़ता है। पूर्वराग के प्रसंग में राधा यमुना के नीचे जल में घंटों निर्वसन स्नान करती है और कृष्ण के 'श्यामल प्रगाढ़ अथाह आविगंत' की कामना व्यक्त करती है। कृष्ण के चंदन कवास के बिना उसकी 'देहलता के बड़े-बड़े गुलाब' टीस उठते हैं।

राधा ने अपनी इन केलि क्रीड़ाओं को भक्तियुगीन अध्यात्म के झीने आवरण से ढंकना चाहा है। वह कृष्ण की जन्मजन्मांतर की रहस्यमयी लीला की एकांत संगिनी है। वह कृष्ण से कहती है- 'तुम्हारी शक्ति तो मैं ही हूँ। तुम्हारा सबल, तुम्हारी योगमाया, इस निखिल पारावर में मैं ही परिव्याप्त हूँ विराट, सीमाहीन, अदम्य दुर्दांत।'[12]

राधा और कृष्ण की 'अतृप्त' क्रीड़ाओं की अनंत पुनरावृत्तियाँ कनुप्रिया में है। सृजन संगिनी राधा ने शेष की शय्या पर कृष्ण के साथ 'युग युगों तक क्रीड़ा है।' इस प्रकार के जहाँ-तहाँ बिखरे हुए वर्णनों को पढ़कर ऐसा लगता है कि राधा-कृष्ण की 'प्रकृति पुरुष' ही है।

रीतिकालीन एवं भक्तिकालीन राधाओं के संस्पर्श के उपयुक्त निदर्शन के अतिरिक्त हमें राधा का आधुनिक रूप भी 'कनुप्रिया' में दीख पड़ता है। 'कनुप्रिया' की मूलवृत्ति संशय या जिज्ञासा नहीं है, तथापि आधुनिक काल की संशय वृत्ति का उस पर प्रभाव अवश्य है। राधा को कृष्ण स्वधर्म आदि का अर्थ समझ में नहीं आता। वह पूछना चाहती है- 'स्वधर्म ! आखिर मेरे लिए स्वधर्म क्या है?' इसी प्रकार वह कहती है- 'न्याय-अन्याय, सद्सद्, विवेक-अविवेक-

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

कसौटी क्या है? आखिर कसौटी क्या है?' वह कृष्ण के स्वधर्म निर्णय पर व्यंग्य करते हुए कहती है-

'और तुम्हें कोई भी कसौटी नहीं मिलती
और जुए के पासे की तरह तुम निर्णय को फेंक देते हो
जो मेरे पैताने हैं वह स्वधर्म
जो मेरे सिरहाते हैं वह अधर्म।'[13]

'कनुप्रिया' की आधुनिक संवेदना को स्पष्ट करते हुए रामस्वरूप चतुर्वेदी ने लिखा है- 'यह जटिल संवेदना है व्यक्ति और इतिहास के पारस्परिक संबंध की, महायुद्ध के समक्ष एकाकी मनुष्य की अवशता की। उन्होंने कहा है- महायुद्ध के टूटते हुए व्यक्तियों की कथा कनुप्रिया की मुख्य संवेदना है।'[14]

राधा का दुःख आहत प्रणय का दुःख है। राधा प्रेम की सहजता और कैशोर्यसुलभ आत्मविभोरता की प्रतिमा है। भारती की धारणा है- मानवता की समस्याएँ मानव के जिस अखंड एकता के स्तर पर हल की जा सकती है वह विज्ञान अथवा तर्क का स्तर नहीं, बल्कि सहज रागात्मक संबंध का स्तर है। उन्होंने इसी धारणा के अनुसार रागात्मक ढंग से आधुनिक समस्याओं को भावाकुल तन्मयता के द्वारा हल करने का प्रयत्न कनुप्रिया में किया है।

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि 'कनुप्रिया' में रीतिकालीन भक्तिकाल और आधुनिक काल की बातों का घालमेल हो गया है। इस घालमेल को अपेक्षित कर देने पर हमें यह रचना रोमांटिक प्रेम की रचना प्रतीत होती है, जिसमें क्षणवादी जीवन दृष्टि का प्रभाव है। उसके प्रेम गीतों में प्रेम और सौन्दर्य के गहन संश्लिष्ट रूप को पहचानने के स्थान पर उनके उच्छल प्रवाह में बहने की ही प्रवृत्ति अधिक दिखाई पड़ती है।[15] इन प्रेमगीतों में 'मस्ती और उल्लास' के स्थान पर उदासी और सूनापन ही अधिक है। राधा के विरह काल की रचना होने पर भी इसमें संयोग की मांसलता अधिक उभरी है। इन गीतों की भावनाओं को व्यक्त करने के काल में राधा जीवन के दूसरे सिरे के निकट पहुँच जाने पर भी किशोर भावुकता से मुक्त नहीं हो सकी है। उसकी दृष्टि में प्रौढ़ या वृद्ध व्यक्ति की परिपक्वता नहीं है।

समस्त कनुप्रिया शाश्वत नारी धर्म की व्याख्या है। काल की अनंत पगड़ी पर हारे-थके द्विधाग्रस्त कनु को सृष्टि के सुरुचिपूर्ण विकासार्थ प्रोत्साहित करना राधा का नारी धर्म ही तो है। सृष्टि का मूलाधार नारी है और उसका सृजन, संरक्षण तथा अविराम विकसन नारी सहयोग पर आदृत है। नारी अपने इस योगदान का प्रेम जैसे लोक-मांगलिक भाव द्वारा ही पूरित करती है। यही कारण है कि कनुप्रिया में कथाकार ने नारी पुरुष के सभी संबंधों को गिनाया है। अतः कनुप्रिया पर लगाए गए आरोप उचित नहीं है। वह शाश्वत नारी पुरुष का चिरंतन प्रणय है। प्रेम से काम कभी अलग नहीं हो सकता, काम सहज और स्वाभाविक कुदरती प्रक्रिया है, जिसे भारतीजी ने कनु और राधा के माध्यम से व्यक्त किया है।

संदर्भ-ग्रंथ सूची: (1) कनुप्रिया, भूमिका, पृष्ठ 7 (2) वही, पृष्ठ 73 (3) वही, पृष्ठ 73 (4) वही, पृष्ठ 72 (5) वही, पृष्ठ 77 (6) वही, पृष्ठ 62 (7) वही, पृष्ठ 68 (8) वही, पृष्ठ 13 (9) वही, पृष्ठ 32 (10) हिन्दी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, सप्तम संस्करण, पृष्ठ 316 (11) कनुप्रिया, पृष्ठ 67 (12) वही, पृष्ठ 38 (13) वही, पृ.81 (14) कविता यात्रा, पृ.72 (15) हिन्दी कविता: आधुनिक आयाम, डॉ. रामदरश मिश्र, पृष्ठ 112।

Vidyawarta

14) "बहिणाबाईच्या काव्यातील अध्यात्म"
प्रा. डॉ. डी. ए. पाटील, जि. धुळे || 82

15) सह्याद्रीच्या सातमाळ डोंगर रांगेतील एक मुकुटमणी अहिवंत गिरीदुर्ग
प्रा. अशोक गबा गोविल, डॉ. एच.आर.चौधरी, जि.धुळे || 84

16) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील येसुबाई सावरकरांची कामगीरी
प्रा. इबितदार एच. बी., डॉ. कोंडेकर आर.एस., जि.नांदेड || 88

17) आदिवासी समुदायाचे सामाजिक व्यवहार
प्राचार्य डॉ. कल्याण मोरे, जि.धुळे || 91

18) 'इंधन' या कादंबरीतील जातीय संघर्ष
प्रा. डॉ. मदकुंटे पी. एम, जि.नांदेड || 96

19) स्त्रीमुक्ती आणि त्याचे मार्क्सवादी आकलन
प्रा. सतीश निकम, प्रा. डॉ. अनिल बैसाणे || 98

20) माहितीचा अधिकार अधिनियम — २००५ ची अंमलबजावणी : संक्षिप्त अभ्यास
प्रा. दिलीप गोविंदा पाटील, डॉ. प्रिन्स. अजयकुमार आगाशे, रायगड || 101

21) पुरूषांची मानसीकता आणि डान्सबार : एक मानसशास्त्रीय अभ्यास
प्रा. रविंद्र वि. मोरे, जि. धुळे || 105

22) कनिष्ठ महाविद्यालयातील कला, विज्ञान आणि वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास
डॉ. यादव हरी सनेर, जि.धुळे || 108

23) मुघलकालीन भारतीय नागरीकरणाचा इतिहास
प्रा.रमाकांत अंबादास चौधरी, जि. धुळे || 110

24) महाराष्ट्रातील रेशीम तुती लागवडीखालील क्षेत्र : एक अभ्यास
श्री. ए. वाय. सारंगकर, औरंगाबाद., डॉ. ए. एन. पवार, जि. उस्मानाबाद. || 113

25) परभणी जिल्ह्यातील दलित जीवन : एक आकलन
प्रा.डॉ.संजय कसाब, जि.परभणी. || 115

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

...vardhini Sabha's Arts... DHULE

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Oct. To Dec. 2017 Issue-20, Vol-05 | 098

19

स्त्रीमुक्ती आणि त्याचे मार्क्सवादी आकलन

प्रा. सतीश निकम

प्रा. डॉ. अनिल बैसाणे
संशोधक मार्गदर्शक

****

आधुनिक काळात नेहमीच चर्चाविश्वात असलेला विचारप्रवाह म्हणजे 'साम्यवाद' होय. साम्यवाद आजही कुतूहल, चर्चेचा आणि तेवढाच वादाचा विषय आहे. कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एंगल्स यांनी राजकीय-सामाजिक परिवर्तनासाठी सांगितलेला मार्ग आणि त्याचे वैचारिक अधिष्ठान म्हणजे कम्युनिझम किंवा साम्यवाद होय. कम्युनिझम ही एक राजकीय-सामाजिक क्रांती घडवून आणणारी वैचारिक शक्ती आहे. म्हणूनच त्याची धास्ती त्याच्या उदयापासूनच अनेकांना वाटते. अगदी १८४८ साली प्रसिध्द झालेल्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या जाहीरनाम्याची सुरूवातच याची ग्वाही देतो, "एक भूत युरोपला पछाडून सोडीत आहे- या भूताचे नाव कम्युनिझम, जुन्या युरोपचे सारे सत्ताधारी-पोप व झार, मेतरनिक व गीझो, फ्रेंच जहाल रॅडिकल व जर्मन गुप्त पोलीस या भुताला गाडण्यासाठी एक झाले आहेत."[१] कम्युनिझमच्या विरोधात जशी व्याप्त फळी उभी राहिली होती आणि आहे तशी इतर कोणत्याही विचारसरणीच्या विरोधात फारशी आढळून येत नाही. धर्मसत्ता, राजसत्ता आणि समाजसत्ता तिन्ही संस्थांची कम्युनिझमच्या विरोधात एकजूट आढळून येते. यावरून कम्युनिझम ही एक बलिष्ठ क्रांतिकारी शक्ती आहे हे सिध्द होते.

साम्यवादी विचारधारा एका समतामूलक 'वर्गविहीन' समाजरचनेचा पुरस्कार करतो. स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित नव्या समाजाची रचना साम्यवादाला अभिप्रेत आहे. मूठभर भांडवलदारांच्या हितांच्या पाठराखण करणाऱ्या भांडवलवादी शोषकवर्गाला तो विरोध करतो. शोषण विरहित समाजाचे उद्दिष्ट कम्युनिझम बाळगतो. अशा परिस्थितीत शोषित, पिडीत, वंचित आणि दडपल्या गेलेल्या वर्गांच्या बाबतीत साम्यवादी भूमिकाही महत्त्वाची ठरते. वरकड मूल्यांमुळे वर्ग उदयास येतो असे प्रतिपादन करणाऱ्या कम्युनिझमचे वरकड मूल्यामुळेच स्त्रीदास्य निर्माण झाले या ऐतिहासिक तथ्याबाबत काय आकलन आहे ? वर्ग विहिन समाजरचनेचे उद्दिष्ट बाळगलेल्या कम्युनिझम स्त्रीप्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी काही आराखडा मांडतो का ? हा उत्तर आधुनिक काळातील विचारविश्वातील सर्वांत जास्त चर्चा आणि औत्सुक्याचा विषय आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या अनुषंगाने स्त्रीमुक्ती संदर्भात चर्चा करण्यात आली आहे.

कम्युनिस्ट विचार आणि स्त्रीवाद यांचा सहसंबंध म्हणजे जागतिक चर्चाविश्वातील एक वाद-विवादांनी युक्त असा विषय आहे. कारण स्त्रीमुक्तीचा संघर्ष स्त्री-पुरूष समानतेसाठी आहे असे मानले तर हा विचार एक उदारमतवादी विचार आहे असे वाटते. त्यामुळे कम्युनिझमशी याचा काही संबंध नाही असे म्हणण्यास वाव आहे. परंतु याच चर्चाविश्वातील वादाची दुसरी बाजू विद्युत भागवत अतिशय मार्मिक शब्दात व्यक्त करतात. त्या म्हणतात, दडपणूक आणि शोषण यातून स्त्रियांची मुक्ती व्हायची तर ते मानवी मुक्तीचा भाग म्हणूनच होणार आणि हे सगळे व्हायचे तर सामाजिक क्रांतीला पर्याय नाही.[२] कोणत्याही वर्गाची दडपणूक आणि शोषणातून मुक्ती केवळ मानवतावादी विचारांनी होणे अशक्य आहे. प्रबोधनात्मक परिणामातून मानवतावादी दृष्टीकोनाच्या प्रचार-प्रसारातून फार तर शोषणाचे जोखड ढिले होऊ शकते. परंतु ते झुगारण्यासाठी क्रांतीकारक मार्गाचाच अवलंब करावा लागतो. म्हणून स्त्रीवाद आणि साम्यवाद यांच्यात एकजूट ही निसर्गभावी आहे.

मार्क्स म्हणतो की, मानव उत्पादनाच्या नव्या पध्दती जेव्हा शोधून काढतो व वापरात आणतो, तेव्हा सामाजिक संघटनेचे जुने प्रकार पराभूत होतात.[३] पिळला जाणारा वर्ग सत्ताधारी वर्गाच्या शोषणाच्या माध्यमांना ओळखतो तेव्हा तो त्याविरूध्द लढा उभारतो. मार्क्स याठिकाणी सत्ताधारी वर्गाच्या शोषक सामाजिक संघटनेच्या संदर्भात वरील वाक्य उध्दृत करतो. परंतु स्त्रीदास्याच्या उगमाच्या संबंधानेही मार्क्सचे हे विधान लागू पडते. उत्पादन पध्दतीच्या बदलामध्येच स्त्रीदास्याची बीजे आढळतात. प्राचीन मानवसमाजामध्ये शेतीकर्म स्त्रिया करायच्या तर पशुपालन पुरूष करीत असायचे. जोपर्यंत शेती उत्पादन आणि विभाजन स्त्रियांकडे होते तोपर्यंत त्यांचे मानवी समाजातील सर्वोच्च स्थान कायम होते. परंतु नांगराच्या शोधामुळे परिस्थिती बदलली. नैऋतांनी वनमहिषी व वनगाय माणसाळवल्यानंतर हातांनी बी फेकून शेती करण्याऐवजी रेडे बैलांच्या औतांनी मोठ्या प्रमाणावर सुरू केली. शेतीची मशागत नांगराच्या साह्याने रेडेबैलांनी होऊ लागताच शेती स्त्रियांकडून पुरूषांकडे गेली.[४] अशारितीने उत्पादन पध्दतीमध्ये बदल होताच शेतीतील स्त्रियांची मक्तेदारी संपुष्टात आली. परंतु कृषिमाया स्त्रियांच्या हाती असल्याने

त्यांना अवनतावस्था वगैरे प्राप्त झाली नाही, परंतु उत्पादन आणि विभाजनाच्या कार्यामुळे त्यांना जे सर्वोच्च स्थान प्राप्त होते. त्या स्थानास मात्र धक्का बसला.

मार्क्सवादी दृष्टीकोनानुसार समाजातील वर्गविभागणी आणि नव्या वर्गांचा उदय जीवनाला आवश्यक असलेल्या वस्तुंचे उत्पादन करण्यासाठी ज्या उत्पादनशक्ती वापरल्या जातात त्यांच्या विकासाच्या अवस्थेवर अवलंबून असतो.[५] तंत्रज्ञानातील बदलामुळे आणि वैज्ञानिक शोधांमुळे उत्पादन यंत्रांचा शोध लागला. त्यामुळे समाजात दोन वर्ग उदयास आले. एक भांडवलदारांचा आणि दुसरा कामगारांचा. मार्क्सचे हेच तत्व स्त्रियांचा शोषित वर्ग म्हणून उदयास येण्याला लागू पडते. मार्क्सवादी प्रवाह समाजात वरकड उत्पादन होऊ लागल्यामुळे स्त्रीदास्य उदयास आल्याचे प्रतिपादन करतो. स्त्रियांच्या कनिष्ठ स्थानाची नोंद घेतांना फ्रेडरीक एंगल्सने खाजगी संपत्ती या संस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाटयाला दास्यत्व येते अशी मीमांसा केली. खाजगी संपत्तीच्या उदयामुळे स्त्रियांची दासता निर्माण झाली. बूर्ज्वा कुटुंबात स्त्रियांना आपल्या स्वामीची चाकरी करावी लागते. पतिव्रत्य पाळावे लागते व कुटुंबाच्या संपत्तीचा वारसा चालवून त्यात सतत भर घालत राहतील अशा वारसदारांची पैदास करावी लागते, असे एंगल्सचे प्रतिपादन होते.[६] खाजगी संपतीच्या उदयामुळे स्त्री पराधीन झाली. आपल्या स्वामीच्या आश्रयाने ती जगू लागली. विवाहसंस्थेद्वारे स्त्रीच्या लैंगिकतेवर बंधने घालण्यात आली आणि केवळ खाजगी संपत्तीस औरस वारस देणारी एक माध्यम म्हणून स्त्रीचे स्थान उरले. भारतात सिंधुकालीन समाज गाळपेर पध्दतीची शेती करून उत्पादन घेत होता. परंतु आर्य आक्रमकांनी शेती तंत्रही बदलून टाकले. पशूपालक आर्यांच्या झंझावती रथांच्या भरीव चाकांखाली सिंधुवक्र संस्कृती तुडवली गेली. त्यांनी नदीमातृक व इंद्रवक्त्र असे मिश्र शेतीतंत्र विकसित केले.[७] आर्यांनी शेतीचे नवे तंत्र विकसित केल्यामुळे शेती उत्पादन वाढण्यास मोठी मदत झाली. शेती उत्पादनातील वाढीमुळेच खाजगी संपत्तीचा उदय झाला. त्यामुळे स्त्रीदास्य निर्माण झाले. अशा रितीने पशूपालक आर्यांच्या आगमनातून आर्थिक आणि सामाजिक स्थित्यंतर घडून आले. आर्यांची समाजव्यवस्था ही पुरूषसत्ताक चातुर्वण्यावर आधारीत होती. अशा या चातुर्वण्याधिष्ठीत समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान पूर्णपणे अवनत झाले. या समाजाचा कर्ण दासी झालेल्या द्रौपदीला कायदा सांगतो की,

"त्रयः किल इमे ह्यू अधना भवन्ति,
दासः पुत्रश् च अस्वतंत्रा च नारी।"[८]

(मराठी अर्थ- या समाजात तीन अधन असतात, दास, पुत्र व जात्याच अस्वतंत्र असलेली स्त्री)

स्त्रीदास्यत्व अशारितीने अवतीर्ण झाले. त्याला मुख्य कारण वरकड उत्पन्न असले तरी त्याआधारे जी नवीन समाज संरचना उभारली गेली, त्यामुळे स्त्रीदास्यत्व हे कायमस्वरूपी स्त्रियांच्या वाटयाला आले. त्यात कुटुंबसंस्था या घटकाने मुलतः प्रभाव टाकला आहे. म्हणून एंगल्सने नमूद केले आहे की, श्रमाची विभागणी झाली ती मूल जन्माला घालण्याच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रिया आणि पुरूषांमध्ये जो फरक होता तेथे. म्हणजे एक पति-पत्नी विवाहाच्या माध्यमातून स्त्री नावाच्या लिंगाची पुरूष नावाच्या लिंगाने केलेली दडपणूक हीच पहिली वर्गीय दडपणूक त्यास वाटते.[९] म्हणून कुटुंबसंस्था आणि विवाहसंस्था सारख्या सामाजिक संस्थांनी स्त्रीदास्य दीर्घकालीक केले. कुटुंबात असलेले स्त्रीचे स्थान आणि विवाहपध्दतीत तिची असलेली भूमिका लक्षात घेतली की वरील विधानास पुष्टी मिळते. म्हणूनच एंगल्सला कुटुंबसंस्था एका लिंगाने दुसऱ्या लिंगावर लादलेले दुय्यमत्व वाटते.

भांडवलदारी व्यवस्थेने स्त्रियांच्या दुहेरी शोषणात भरच टाकली आहे. भांडवलदारी व्यवस्था कुटुंब व्यवस्था टिकविण्यासाठीही कायम प्रयत्नरत असते. एकीकडे स्त्रियांना घरकामामध्ये बंदिस्त केले जाते तर दुसरीकडे तिला उत्पादन क्षेत्रात संधी दिली जात नाही. शिवाय भांडवलशाहीत स्त्रियांना औद्योगिक जगतात महत्त्वाच्या पदांपासून, कुशल, तांत्रिक कामांपासून दूर ठेवले जाते. स्त्रियांना कारखान्यातून मिळणारे कामही दुय्यम दर्जाचे असते. तसेच स्त्रियांना मजूरीही कमी दिली जाते. म्हणून एंगल्सने भूमिका घेतली की, जोपर्यंत स्त्रिया सामाजिक उत्पादक कामांपासून वगळल्या जातील आणि घरकामाशी बांधल्या जातील तोपर्यंत स्त्रियांचे स्वातंत्र्य आणि पुरूषांबरोबरची समानता या दोन गोष्टी प्राप्त करणे अशक्य आहे. स्त्रीमुक्ती प्रत्यक्षात आणावयाची असेल तर स्त्रियांना सामाजिक उत्पादनाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर उतरवावे लागेल. तसेच त्यांची घरकामाच्या अलिखित बिगारी-करारातून मुक्तता करावी लागेल. परंतू स्त्रियांची घरकामातून मुक्तता भांडवलशाही व्यवस्थेत होऊ शकत नाही. अमेरिकन इतिहासकार एली झारेट्स्की या मार्क्सवादी इतिहासकार भांडवलशाहीचे एक वैशिष्ट्य नमूद करतात, भांडवलशाही एकीकडे घराबाहेर मोलमजुरी म्हणजे नोकऱ्या निर्माण करते आणि त्या पुरूषांकरिता राखून ठेवते, तर दुसरीकडे मोलमजूरी करिता आवश्यक असणाऱ्या कामगारांच्या पुनरूत्पादनासाठी स्त्रियांनी घरीच राबले पाहिजे अशी व्यवस्था करते.[१०] भांडवलशाही गृहकामाचे श्रममूल्य अमान्य करते. शिवाय त्यामुळे ती पुरूषीवर्चस्वाखाली येते त्यामुळे तिचे दास्यत्व अधिक घट्टपणे रूजते. भांडवलशाहीत स्त्री अशारीतीने [illegible] दबते. एकीकडे ती कौटुंबिक अवस्थेत पुरूषीसत्तेखाली दबते तर दुसऱ्या बाजुने ती भांडवलशाहीत आवश्यक

Vidyawardhini Sabha's ... Science Senior College DHULE

असणाऱ्या कामगारांच्या पुनरूत्पादनासाठी ती एक माध्यम बनते. त्यामुळे पुरूषसत्ताक कुटुंबव्यवस्था आणि भांडवलशाहीशक्ती या घटकांना पूरक ठरतात.

मारिया रोझा डालाकोस्टा या इटालियन मार्क्सवादी स्त्रीवादी लेखिकेने घरकामाविषयी महत्त्वपूर्ण तात्वीक विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, घरकाम हे उत्पादक श्रम आहेत म्हणून त्याला मोबदला मिळाला पाहिजे.[११] म्हणून स्त्रियांनी घराबाहेर कष्टकरी, कामकरी वर्ग म्हणून राबू नये त्याऐवजी आपल्या घरकाम या उत्पादक श्रमाचा मोबदला तिने मिळवायला हवा असे ती सुचविते. बाहेर काम आणि घरकाम यामुळे ती प्रत्यक्षात दुहेरी दिवसाचे काम करते. पोटभरण्याकरिता बाहेर मोलमजूरी करणे आणि घरी पुरूष स्त्रीकडून व्यक्तिगत सेवा करवून घेतात. त्यामुळे तिचे दुहेरी शोषण अधोरेखित होते. म्हणून घरकामाकरीता मजुरीची मागणी करून आणि श्रमाच्या बाजारपेठेत सहभाग नाकारून स्त्रिया भांडवलविरोधी संघर्षाचे नेतृत्व करू शकतात. असे डालाकोस्टा यांना वाटते.

शुलामिथ फायरस्टोन यांनी भौतिक वादी विश्लेषणाचा आधार घेऊन मार्क्सवाद आणि स्त्रीवाद यांची सांगड घातली आहे. लैंगिकतेचे द्वंद्व हे एक मुलभूत ऐतिहासिक द्वंद्व आहे असे त्या म्हणतात. मानववंशाच्या पुनरूत्पादनाकरीता स्त्रिया श्रम करतात. ते श्रम म्हणजेच कुटुंबाचा भौतिक पाया होय.[१२] फायरस्टोन यांनी मार्क्सच्या द्वंद्वात्मक भौतिकवादी सिध्दांताचा संबंध लैंगिक वर्चस्वाशी जोडला आहे. यातूनच एका लिंगाची सत्ता अस्तित्वात येते. फायरस्टोन यांचे हे विश्लेषण वेगळे आणि महत्वपूर्ण आहे. लैंगिक विषमता तर स्त्रीराज्यातही होती. जेथे पुरूष फक्त प्रजोत्पादनास निमित्त म्हणून होता. अपत्यास मातृनाम प्राप्त होत असे. कुलेही मातृनाम असत. आणि वारसाही मातृवंशक ठरू लागला होता. परंतू म्हणून पुरूष हा कधी त्या समाजाचा शोषित वर्ग नव्हता. उलटपक्षी समाजजीवनाच्या संचालनात त्याचेही योगदान महत्वपूर्ण होते. कॉ. शरद पाटील म्हणतात, स्त्री-पुरूष लैंगिक विषमता दूर करण्यासाठी समितीमध्ये पुरूषांचा समावेश करण्यात येऊ लागला. सभा आणि समिती यांच्यातील सामाजिक-राजकीय जीवनाच्या संचालनाच्या महत्त्वपूर्ण संस्था होत्या. स्त्रीराज्यात समितीमध्ये पुरूषांचा समावेश करण्याच्या क्रांतीतून पुरूषांचेही समाज आणि राजकीय जीवनात समायोजन करून त्यात समता आणण्याचे कार्य स्त्रीसत्ताकतेमध्ये झाले. यावरून स्त्रीराज्यांत स्त्रीपुरूष समानता अस्तित्वात होती असे आपणांस म्हणता येऊ शकते. तसेच या समाजात वरकड मूल्याच्या अभावी शासक-शासित असे संबंध निर्माण झाले नव्हते. याउलट पुरूषसत्ताक राज्यांच्या स्थापनेनंतर स्त्रीला बंदिस्त करून, तिची दडपणूक करून, स्त्रीच्या शोषणावर नवसमाज रचून स्त्रीवर सूड उगवण्याचे कार्यच पुरूषसत्तेने केले. उत्पादनपध्दतीवर नियंत्रण आणि उत्पादनावर मालकी हक्क प्रस्थापित करून पुरूषसत्तेने स्त्रीसत्तेला अवनत केले.

भांडवलशाहीने स्त्रियांचे दैन्य आणखीनच वाढविल्याने स्त्रीमुक्तीसाठी भांडवलशाही विरोधातील लढयात स्त्रियांनी सामील झाले पाहीजे असे मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांना वाटते. कम्युनिस्ट जाहीरनाम्यात म्हटल्याप्रमाणे उत्पादनपध्दती व मालकी हक्काची पध्दती इतिहासक्रमाने उदय पावतात व अस्तास जातात याचे आकलन श्रमिकांनी करणे आवश्क आहे. म्हणून भांडवलदारीला पुरक ठरणाऱ्या कुटुंबसंस्थेसारख्या घटकाच्या स्वरूपात आमुलाग्र बदल करणे मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांना अगत्याचे वाटते. त्यासाठी ते घरकाम आणि त्याचा भांडवलाशी असलेल्या संबंधाचे विश्लेषण करू लागले. परंतू स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नावर बात्या वाइनबॉम या मार्क्सवादी विदुषीने कम्युनिस्टांच्या गृहीतकावर टीका केली. कम्युनिस्ट असे मानतात की, साम्यवादी व्यवस्था निर्माण झाल्यावर स्त्रियांची शोषणातून आपोआप सुटका होईल. म्हणून स्त्रीमुक्ती ही वेगळी आघाडी त्यांना वाटत नाही. त्यामुळे स्त्रीमुक्तीच्या बाबतीत प्रतिकांती झाली आहे असे वॉईनबॉम यांना वाटते. त्या पुढे म्हणतात, .. स्त्रीमुक्ती व समाजवाद यांच्या कौतुहलपूर्ण प्रणयाराधनेतील सर्वांत मुलभूत वस्तुस्थिती ही आहे की, स्त्रीमुक्ती पुढे ढकलली जात राहाते.[१३] म्हणजे स्त्रीमुक्तीसाठी आपण क्रांतीपर्यंत थांबले पाहिजे, वाट पाहिली पाहिजे असे म्हणने होय. म्हणून ही भूमिका वॉईनबॉम यांना प्रतिक्रांतीकारक वाटते. जी स्त्रीमुक्तीच्या विरोधातच कार्य करते. त्याचवेळी मार्क्सवादी दृष्टीकोनाचे विश्लेषण आणि विवेचन करताना एमिल बर्न्स म्हणतात, प्रत्येक स्त्री क्रांती प्रस्थापित सत्ताधारीवर्गाचे उच्चाटन करून सत्तेवर येणाऱ्या एका वर्गाचीच क्राती नसते, तर प्रस्थापित सताधारीवर्गाकडून दडपल्या गेलेल्या व खुंटित झालेल्या सर्व वर्गाची क्रांती असते.[१४] क्रांती जर सर्व शोषित वर्गाची असते तर स्त्रीदास्य ही वेगळी समस्या मानून क्रांतीकार्यात त्याचे अलगत्व निर्माण करण्यापेक्षा क्रांतीच्या यशस्वीतेसाठी सर्व शोषित वर्गाची एकजूट आवश्यक ठरते.

एकेठिकाणी एंगल्स असे म्हणतो, जगासंबंधीचा भौतिकवादी दृष्टिकोन म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून, हातचे काहीही राखून न ठेवता निसर्ग जसा आहे तसा तो मानणे होय. जगाच्या संचालनाची एक नैसर्गिक दिशा निश्चित स्वरूपात अस्तित्वात आहे. मानवी जगातली कोणतीही गोष्ट असेल ती विकासक्रमामध्ये उदयास येईल, निर्माण होईल आणि अस्तासही जाईल. त्यामुळे जगाचे रहाटगाडगे चालवण्याचा नियम निसर्गनियम आहे. त्यात कोणतीही एखाद्या वर्गाला

DHULE

90

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Oct. To Dec. 2017 Issue-20, Vol-05 | 0191

टाळून देऊ शकत नाही. असे होत असल्याने ते स्त्रियांचे शोषणाचा विरोधी आहे असे मार्क्सवाद्यांना वाटते.

संदर्भ :-

१. मार्क्स कार्ल/ फ्रेडरिक एंगल्स, कम्युनिस्ट जाहिरनामा, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, चौथी आवृत्ती, २०१०, पृ.२२

२. भागवत विद्युत, स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड पब्लिकेशन्स, मुंबई, २००८, पृ.३

३. बर्न्स एमिल, सरला कारखानीस (अनु.), मार्क्सवाद म्हणजे काय ? लोक वाङ्मयगृह मुंबई, तेरावी आवृत्ती, २०१४, पृ. १२

४. पाटील शरद, जातिव्यवस्थाविकासातील ऐतिहासिक टप्पे, सत्यशोधक मार्क्सवादी, जुलै १९८२, पृ. २४

५. बर्न्स एमिल, उपरोक्त, पृ.८

६. हाईमन हायडी, विद्युत भागवत (अनु.), मार्क्सवादी आणि स्त्रीवादी चळवळ यांचा बिघडलेला संसार, सत्यशोधक मार्क्सवादी, ऑगस्ट १९८७, पृ.२१

७. पाटील शरद, जातिव्यवस्थाविकासातील ऐतिहासिक टप्पे, सत्यशोधक मार्क्सवादी, जुलै १९८२, पृ. २५

८. पाटील शरद, शेतकरी संघटनेची स्त्रीमुक्ती भूमिका : स्त्रियांचा प्रश्न, सत्यशोधक मार्क्सवाद, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर १९८६, पृ.२२

९. भागवत विद्युत, उपरोक्त, पृ. ४३

१०. उपरोक्त ६, पृ. २१

११. उपरोक्त ६, पृ. २४

१२. उपरोक्त ६, पृ. २१

१३. पाटील शरद, स्त्रीमुक्ती व समाजवादी मुक्ती, सत्यशोधक मार्क्सवादी, जानेवारी १९८३, पृ.५

१४. उपरोक्त ३, पृ. ३०

□□□

21

माहितीचा अधिकार अधिनियम — २००५ ची अंमलबजावणी : संक्षिप्त अभ्यास

प्रा. दिलीप गोविंद पाटील

डॉ. भिमराव अजयकुमार आनाजे
प्राचार्य
को. ए.सो. लक्ष्मी मालिनी महिला महाविद्यालय
पेझारी, अलिबाग, जिल्हा. रायगड

सारांश

'माहितीचा अधिकार अधिनियम —२००५ ची अंमलबजावणी : संक्षिप्त अभ्यास' या शिर्षकांतर्गत माहितीच्या अधिकाराचा अभ्यास केला असून त्यातील काही कलमांचा या शोध निबंधामध्ये संक्षिप्त आढावा घेतलेला आहे. सदर शोधनिबंधात केंद्र आणि राज्य शासनाच्या प्राधिकरणाने या कायद्यांतर्गत माहितीचे प्रसारण आणि ती माहिती सार्वजनिक होण्याच्या दृष्टीकोनातून काही मार्गदर्शक पोटकलमांचा समावेश केलेला आहे. आणि प्रत्येक सार्वजनिक प्राधिकरणाने हा कायदा अमलात आल्यापासून काही कालावधी ठरवून दिलेला आला आहे आणि त्यानुसार काम करायचे आहे. याचाही अभ्यास या लेखात केलेला आहे. या कायद्या अंतर्गत माहिती देतांना सार्वजनिक प्राधिकरणाकडून योग्य रीतीने ती माहिती दिली जावी यासाठी माहितीचे सुयोग्य पद्धतीने जतन व संरक्षण आणि वितरण या बाबी सुव्यवस्थितपणे होण्यासाठीच या कायद्यातील कलम चार आणि त्यामध्ये काही पोटकलम दिलेले. प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी संशोधकाने माहितीच्या प्राथमिक आणि द्वितीय स्रोताचा आधार घेतला आहे. त्यामध्ये संशोधकाला विविध प्राधिकरणांमध्ये निरीक्षणातून प्राप्त झालेली माहिती

Senior College DHULE

ISSN 0971-6955

आमची श्रीवाणी

ऑक्टोबर २०१६ – जानेवारी २०१७

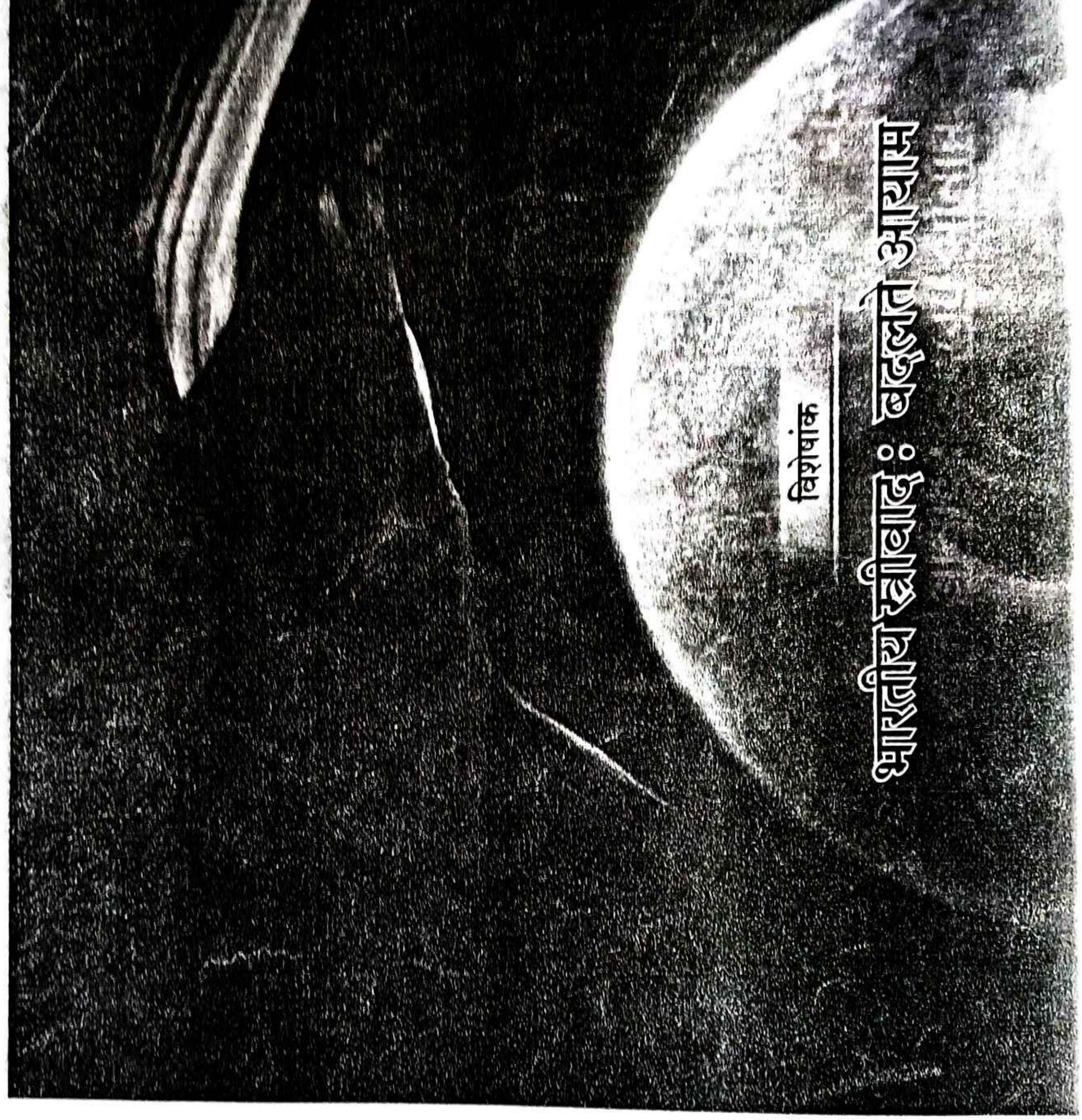

भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम

विशेषांक

2016-17 RKA.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

fर

:था   य संपर्क
ठी प्रगत अध्ययन संस्था
धुळे   /२४ ००२.
४, २   ६२.

जन

ठी प्रगत अध्ययन संस्था,
धुळे - ४२४ ००२.

: ₹ ३००/- (३ अंक)
: ₹ ५००/- (६ अंक)
: ₹ १८०/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृ.क्र.
*	**संपादकीय**	१
१.	**भारतीय भूमीतील स्त्रीवाद** / - पुष्पाताई भावे	३
२.	**भारतीयत्व आणि भारतीय स्त्रीवाद** / - यशवंत मनोहर	९
३.	**स्त्रीसत्ता : भ्रामक वास्तव** / - विलास सोनवणे	१५
४.	**महात्मा फुले विचारधारा आणि विवाहसंस्था** /- सुप्रिया गायकवाड, दिलीप चव्हाण	२०
५.	**महात्मा गांधी यांचा स्त्रीप्रश्नविषयक विचार** /- अरुणा दुभाषी	२७
६.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती** - राजीव आरके	३७
७.	**भारतीय स्त्रीवाद स्वरूप व आव्हाने** / - वंदना भागवत	४७
८.	**जागतिकीकरण आणि स्त्रियांपुढील आव्हानं** / - गीताली वि. मं.	५५
९.	**परिवर्तनाच्या चळवळी आणि स्त्रियांपुढील पेच** / - लता प्रतिभा मधुकर	६८
१०.	**भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम** / - संजयकुमार कांबळे	८६
११.	**बहुजन स्त्रियांचे प्रश्न आणि स्त्रीवाद** / - संध्या नरे -पवार	१०५
१२.	**अब्राह्मणी स्त्रीवाद : स्त्रीदास्याचे प्रारूप** / - प्रतिमा परदेशी	११४
१३.	**भटक्या विमुक्त स्त्रियांचे प्रश्न आणि स्त्रीवाद** /- नारायण भोसले	१२६
१४.	**आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न आणि स्त्रीवाद** / - विनोद कुमरे	१३१
१५.	**Gender Inequality and Economic Development Regional Comparison in india** - Medha Tapiawala	१३७
१६.	**Slave-Brides, Witchcraft and Poverty : Implications, Experiences, Emotions** - Sandipkumar Yadav	१४१

विशेषांक

भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती

- राजीव आरके

आधुनिक कालखंडात जगामध्ये ज्यांनी ज्यांनी मानवमुक्तीचे लढे उभारले आणि यशस्वीपणे चालवले त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या मानवमुक्तीच्या लढ्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. किंबहुना त्यांनी उभ्या केलेल्या मानवमुक्तीच्या लढ्याची दखल घेतल्याशिवाय जागतिक मानवमुक्तीच्या लढ्याचा इतिहास लिहिताच येणार नाही, हे निर्विवाद ! मानवमुक्ती हीच बाबासाहेबांच्या जीवनाची इतिकर्तव्यता होती असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. बाबासाहेबांचा मुक्तीचा विचार हा सर्वंकष स्वरूपाचा होता. कोणत्याही प्रकारच्या भेदांच्या पलीकडे जाणारा होता. नैसर्गिक भेदांशिवाय व त्याच्या मर्यादांशिवाय कोणतेही भेद व मर्यादा बाबासाहेबांना मान्य नव्हत्या. लिंग, वर्ण, वंश, जात व धर्म या आधारांवर कोणत्याही प्रकारचे भेद मानवांमध्ये असता कामा नये असेच त्यांचे एकंदर ठाम मत होते. कोणीही व्यक्ती केवळ लिंग, वर्ण, वंश आणि धर्म या आधारांवर परस्परांवर बंधने लादू शकत नाही. परस्परांमध्ये विघ्न परिस्थितीचे निर्माण करू शकत नाही व परस्परांच्या मुक्तीचा, स्वातंत्र्याचा संकोच करू शकत नाही असे त्यांना वाटे. कारण बाबासाहेब मानवी स्वातंत्र्याचे भोक्ते होते. सर्वंकष गुलामगिरीच्या, पारतंत्र्याचे विरोधक होते.

बाबासाहेबांच्या चळवळीला केवळ भारताच्या संदर्भातच नव्हे तर जगाच्या संदर्भातही आत्यंतिक महत्त्व आहे. परंतु त्यांच्या चळवळीचा विचार केवळ भारताच्या, दलितांच्याच संदर्भाने केला गेल्यामुळे वा केला जात असल्यामुळे त्यांच्या एकंदर सर्व आयामांकडे दुर्लक्ष झाले असेच म्हणावे लागते. कारण त्यांच्याकडे केवळ दलितोद्धारक, दलितांचे मुक्तिदाते याच कोनातून पाहण्यात आले. सर्वंकष मानवमुक्तीदाते असे क्वचितच त्यांच्याकडे पाहिले गेले वा पाहिले जाते. परंतु असे पाहिले गेल्यामुळे वा पाहिले जात असल्यामुळे मानवमुक्तीदायी चळवळीला / विचाराला कुठेतरी न्यूनता प्राप्त होते याची जाणीव मात्र ठेवली जात नाही. भारतात स्त्रीमुक्तीचा विचार हा आधुनिक विचार असून त्याचा उदय एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतारंभी झाल्याचे दिसून येते. पाश्चात्य स्त्रीमुक्ती विचारांच्या तुलनेत भारतीय स्त्रीमुक्ती विचारांचा विचार केला असता एक ठळक फरक लक्षात येतो तो म्हणजे भारतीय स्त्रीमुक्तीचा विचार हा पुरुषप्रणित विचार असून पाश्चात्यांप्रमाणे तो केवळ स्त्रीप्रणित नाही. परिणामत: भारतीय स्त्रीमुक्ती विचारांची पायाभरणी ही निखळ 'स्त्री' या आधारावर न करता ती पुरुषप्रणित वा स्त्रीमुक्तिवादी पुरुष या पायावर करावी लागते आणि हेच भारतीय स्त्रीमुक्ती विचारांचे वेगळेपण ठरते. भारतात आधुनिकार्थाने स्त्रीमुक्तीचा विचार ज्यांनी प्रतिपादन केला त्यात राजा राममोहन रॉय, लोकहितवादी, जोतिराव फुले, आण्णासाहेब कर्वे, परियार रामास्वामी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्यांना 'आधुनिक मनू', 'दलितोद्धारक', 'मानवमुक्तीचे प्रणेते', 'भारतीय परिवर्तनवादी चळवळीचे अध्वर्यु', 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' अशा विविध नामाभिधानांनी ओळखले जाते ते एका अर्थाने न्यून असेच वाटते. कारण त्यात डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रीउद्धारविषयक कार्यात्मक विचारांचा समावेश अथवा विचार सोयीने वगळला गेल्याचे वा जात असल्याचे दिसून येते, हा डॉ. आंबेडकरांवर एक प्रकारे अन्यायच केल्यासारखे आहे असे कटाक्षाने वाटते. डॉ. आंबेडकरांवर हा अन्याय केवळ पुरुष विचारकांकडून, विविध मानवमुक्तीदायी चळवळींकडून होतो असे नव्हे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

UGC Journal list No. 64768

'Naxalite (Maoist) Movement in 21st Century: Causes and Solutions'

Volume 7
Special Issue- 9, November 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi
Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Dr. Devendra G. Vispute
Dept Of Defence & Strategic-Studies

Dr. Kailas G. Borse
Director of Physical Education

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

	Name	Title of the Paper	
	English		
1	Singh Dr. Abhay Kumar	The Naxal Problem: Issues, Challenges & Diagnostic Approach	९
2	Gosavi D. M.	Naxalite Movement in the21st Century: Problems & Solutions	१८
3	Wagh Dr. L. P.	The Naxal Problem Understanding Issues, Challenges & Alternative Approaches	२१
4	Kamble, Dr. Surendra	The Issues & State Policy on the Naxal Threats in Contemporary India	२५
5	Verma Avneeshkumar	Socio - Economic Solution to Naxal Violence	२८
6	kulkarni, Sneha	Role of Women in Maoist War in India - Naxalite & Anti Naxalite Spectrum	३२
7	Satish Nikam	Naxalism : Its Perception and Solutions	३६
8	Sunil Kumar	Naxalism - A Major Security Challenge for Indias Security	४१
	Hindi		
9	पाटील एस. आर.	नक्सलवाद से भारत की आन्तरिक सुरक्षा पर प्रभाव	४३
10	देशमुख, प्रा. आबासाहेब एम.	भारतमे नक्सलवाद की ऐतिहासिकता और समस्या समाधान	५०
11	खत्री डॉ. संतोष एस.	नक्सलवाद: राजनैतिक मानसिकता	५३
12	सिह, अरविंद कुमार, सिह, डॉ. अभयकुमार	नक्सलवाद: समस्या, साजिश एवं समाधान	५६
	Marathi		
13	तोडकर डॉ. बी. डी.	नक्सलवादी चळवळ : कारणे आणि उपाययोजना	५९
14	नेरकर आर. बी.	नक्सलवादी चळवळी : प्रशासनासमोरील प्रश्नचिन्ह	६३
15	पाटील डॉ. के. बी.	नक्षलवादाचा वाढता प्रभाव आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	६८
16	चक्र किरण	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसमोरील समस्या : नक्षलवाद	७१
17	राऊत, प्रा. रमेश	भारतातील नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील सं.रा.सं.चे कार्य	७४
18	पाटील प्रमोद आर.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	७७
19	धर्माधिकारी डॉ कविता जे.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ: उपाययोजना	८०
20	मोरे प्रवीण बी.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर परिणाम करणारा घटक: नक्षलवाद	८३
21	पाटील एन. झेड.	नक्षलवाद: भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील आव्हान	८७
22	गडदे आनंदा बी.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	९२
23	मेंघे राहुल पी.	भारताच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान नक्षलवाद्यांचे	९५
24	कुळकर्णी डॉ. शरद एम.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	९८
25	राजपूत सुनिल एच.	२१व्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	१०१
26	घन आनंद एल.	भारताची अंतर्गत सुरक्षा आणि नक्षलवादी चळवळ	१०४
27	देसले डॉ. मधुकर ए.	नक्षलवादी चळवळ - कारणे, परिणाम आणि उपाययोजनांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	१०७
28	नागरगोजे के. एम.	महाराष्ट्र राज्यातील अंतर्गत सुरक्षेत नक्षलवादाचा प्रभाव	११०
29	जाधव, प्राचार्य डॉ. विजय वाय.	नक्षलवाद्यांची बंडखोरी बंडखोरी व त्यावरील उपाययोजना	११२
30	गावित गिरीश जे.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला धोका - नक्षलवाद	११५
31	निकुंभ डॉ. जी. एच. / धाधने उपेंद्र जे.	केंद्रीय राखीव दलाचे नक्षलवाद विरोधातील योगदान	११८
32	माळी दिनेश डी.	नक्षलवादाचा भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर प्रभाव	१२३
33	गायकवाड डॉ. अभिषेक	नक्षलवादी चळवळ: आव्हाने व उपाययोजना	१२६
34	गायकवाड डॉ. सुजाता	२१व्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ - कारणे व सामाजिक, राजकीय व प्रशासनिक परिणाम : उपाययोजना	१३१
35	पाटील प्रा. गुलाब एम.	नक्षलवाद - भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील एक आव्हान	१३५

Scanned with CamScanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

१२ . नक्सलवादः राजनैतिक मानसिकता

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले
ईमेल: khatrisir@rediffmail.com मो. नं. ९४२०६६२०६८

प्रस्तावना:

भारत की राष्ट्रीय एकता के सामने अनेक समस्याएं हैं, जैसे क्षेत्रवाद, भाषावाद, जातीयवाद, जात, आंतक्वाद उसीप्रकार नक्सलवाद भी एक समस्या है। परंतू यह समस्या अन्य समस्याओं से भिन्न है क्योंकी यह समस्या अन्य समस्याओं के निपटारा न होने के कारण उत्पन्न हुई है। नक्सलवाद यह समस्या देश के आंतरिक सुरक्षा के लिए एक बडा खतरा है, यह एक सच है परंतु यह न दिखाई देने वाली समस्या राजनैतिक क्यों पनप रही है ओर निरंतर एक भयावह रूप ले रही है यह एक चिंता का विषय है। इस समस्या के पिछे के कारणों व उपयों का शोध लगाना प्रस्तुत शोध आलेख का हेतू है। प्रस्तूत शोध आलेख के लिए निम्न गृहितों को निर्धारित कर शोध आलेख को दिशा दी गई है।

उद्देश:

१. नक्सलवाद की समस्या राजनैतिक मानसिकता है।
२. नक्सलवादीयों की विकास विरोधी मानसिकता है।

नक्सलवाद की शुरूआत:

नक्सलवाद की शुरूआत पं. बंगाल के छोटे से गांव नक्सलबाड़ी से हुई। १९६७ में भाकप के चारू मुजुमदार और कानू सान्याल ने एक सशस्त्र आंदोलन नक्सलबाड़ी से शुरू किया जिसका आज विशाल स्वरूप नक्सलवाद है। मुजुमदार और सान्याल का मानना था कि मजदूर, किसानों की दुर्दशा के लिए सरकारी नीतियां और लोकतांत्रिक व्यवस्था जिम्मेदार है। इसी कारणवश मुजुमदार तेलंगाना आंदोलन से प्रस्थापीत व्यवस्था से बागी हुए ओर उन्हें १९६२ में जेल जाना पड़ा जहां उनकी मुलाकात सान्याल से हुई ओर एक नक्स विचारधारा का जनम हुआ। आज भारत में पं. बंगाल, आंद्रप्रदेश, छत्तीसगढ, उडीसा, झारखंड, बिहार, महाराष्ट्र मध्यप्रदेश आदि राज्यों में फेला हुआ हे। यह वंचितों, दमितों, शोषितों, मजदूरों, किसानों के अधिकारों के लिए शुरू हुआ लेकिन आंतक के साये में यह भटकर सैकड़ो बेगनाहों को जान ले चुका है। वास्तविक रूप में देखा जाए तो यह प्रस्थापितों के सोच के खिलाफ एक वैचारिक हिंसक आंदोलन के रूप में इसीकी शुरूआत हुई।

सत्तासीन स्थापित नेताओं की राजनैतिक मानसिकता:

नक्सलबाड़ी से शूरू हुए नक्सलवाद ने आज जन विद्रोही विचारधारा की जगह सशस्त्र गृहयुध्द का रूप ले लिया है। यह हमारी सामुहिक नाकामी है तथा विशेष रूप से सत्तासीन स्थापित नेताओं की राजनैतिक मानसिकता देन है, जो की किसी तरह से अपनी कुर्सी को बचाए रखना चाहतें थे ओर हें। अपनी कुर्सी को बचाए रखने के लिए नक्सलीयों, माफिया सरगनाओं, स्थानिय गुडों, तस्करों, हत्यार गिरोहों तक से मदद लेना उनके लिए कोई बड़ी बात नहीं है। इसका उत्तम उदहारण झारखंड में माफियाओं का सत्ता से संबंध का है। राजनैतिक मानसिकता ही थी जिसके कारण भारतीय जवानों ने ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार, बांगलादेश के स्वतंत्रता संग्राम और कारगिल में अपना जोहर दिखाया परंतु अपने ही घर में नक्सलियों का प्रभाव कम नहीं कर पा रहे। इसके पिछे राजनैतिक मानसिकता ही है कि राजनैतिक दल और नेताओं के सामने वोट के आगे नक्सलवाद उचार करने में असमर्थ बनाता है तथा निष्पक्ष एंव् कर्तव्यदक्ष अधिकारीयों को निर्णय न लेने में मजबूर किया जाता है। जिसका पूरा लाभ निक्सली लेतें है।

नक्सलवाद की मानसिकता:

नक्सलवाद से लढ़ने के लिए पिछले एक दशक में ५ हजार करोड़ खर्च हो चूके हैं। फिर भी इनकी वारदातें खत्म नहीं हुई हैं, इसी दौरान इन्होंने तकरीबन दस हजार वारदातों को अंजाम दिया है। नक्सली विचारधारा के लोग गरीब, शोषित, दमित, किसान, आदिवासीयों को उनका अधिकार दिलाने के नाम पर उनसे

Vidyavardhini Sabha's Arts Comm. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

हिंसा व हत्याएं कराने के लिए उकसातें रहतें हैं। प्रारंभिक दौर में नक्सली विचारधार से जुड़ने वाले किसान, मजदुर शोषित तथा जिन्होंने तेलंगाना में नक्सली आंदोलन की शुरूआत की थी तथा स्थापित संपत्तीधीशों के खिलाफ खडे थे। परंतू १९९० के दशक के उपरांत इस आंदोलन में अपराधिक मानसिकता तथा निरंकूश सत्ता प्राप्त करने वाली विकृत विचारधारा के लोगों का प्रवेश होता गया। और वर्तमान में नक्सलवाद ऐसी मानसिकता का नाम है जो आपराधिक मनोवृत्ती वाले लोगों का गिरोह है जो आम लोगों की हत्याएं करते हैं, उन्हें हथियार उठाने के लिए मजबूर करतें है तथा स्थापित सत्ता एंव् सरकार विकास के खिलाफ है ऐसी सोच को बढावा देती है। वास्तविकता यह है कि नक्सली खुद विकास के खिलाफ हैं तथा यूँ कहें कि उनकी विकास विरोधी मानसिकता है तो गलत नहीं होगा। क्योंकि अगर शोषितों, गरीबों, किसानों तक विकास पहुँचता है तो इसका सबसे अधिक नुकसान प्रस्थापितों से अधिक नक्सली नेताओं को होगा, जो नक्सल विचारधारा को लेकर आपराधिक फौज बनाते हैं, इस फोज के निचले स्तर के कार्यकर्ता तो लढते रहते हैं परंतू बड़े नेता शहरों में रहकर, छिपकर अपनी अय्याशियां करतें हैं। तथा इन नेताओं की सांठगांठ स्थापित उन राजनैतिक, सरकारी श्रेष्ठीजनों से भी होती है जिनें अपनी सत्ता बनाएं रखनी है।

मानवधिकार तथा राजनैतिक लाभ में फँसे फैसले:

भारत में नक्सलवादीयों को पाकिस्तान, चीन, बंगलादेश आदि देशों से हथियार, पैसे आदि मिलते हैं। जिसकी बदौलत नक्सली देश के विभिन्न राज्यों में अपनी वारदातों को बखुबी अंजाम देतें हैं, ऐसा कर वे दुश्मन देशों को ही लाभ पहुँचातें हैं। नक्सलीओं को दोहरा बल एंव् आत्मविश्वास तब मिलता है जब हमारे देश के ही तथाकथित मानवधिकार बुध्दिजीवियों तथा मिडिया का एक वर्ग समर्थन देता है, महाश्वेता देवी, अरूंधति रॉय जैसी लेखिकाओं को भी जब नक्सलीओं से हमदर्दी सरकार के फैसले को बाधित करता है जब सरकारें नक्सलीयों के खिलाफ कठोर फैसले लेती हैं। मानवाधिकार के रक्षकों तथा सरकारों की नींद तब नहीं खुलती जब बिहार के जहानाबाद में २००५ में जेल तोड़कर अपने सैकड़ों साथियों को नक्सली इस तरह छुडाकर गए जैस कोई खेल चल रहा हो। इस हमले में ३८ जवनों को नक्सलीओं ने मार गिराया या फिर सीआरपीएफ के एक जवान का पेट चीरकर बम रखा गया था (झारखंड हत्याकांड), इसी कारण साल दर साल सैकड़ों पुलीसकर्मी और निर्दोष नागरीक मारे जाते हैं सिर्फ आपराधिक नक्सली मानसिकता के कारण तथा मानवधिकार के नाम पर तथा राजनैतिक लाभ हेतू ऐसे संगठनों के पक्ष में खड़े रहने वालों के कारण। राजनैतिक लाभ के कारण इनकी वारदातों की जाँच करवाई जाती है मगर उसका दायरा सिमीत होता है तथा रिपोर्ट को ठंडे बस्ते में डाले दिया जाता है। जिन राज्यों में नक्सलवाद का प्रभाव है वहाँ के नेता यह मानतें हैं कि वहाँ कि जनता को वोट हमें मिले, हालांकी वहाँ कि जनता छिपे तरिके से या यूँ कहें की डर और खोफ के कारण बैलेट में नहीं बुलेट में विश्वस रखतें हं, ऐसे में नक्सली मानसिकता राजनैतिक मानसिकता पर हावी हो जाती है, जिससे नक्सलवाद की समस्या का निपटारा होने में समस्या आती है। ऐसे हालातों में राजनैतिक लाभ के लिए उन नक्सलीयों को भी राजनेता अपना कहतें हैं जिनका दिनधरम आंतक फैलना है और प्रस्थापितों के खिलाफ हिंसक विद्रोह करना है। ऐसी मानसिकता से निपटने के लिए भूतपूर्व प्रधानमंत्री इंदिरा गांधीने जो रास्ता १९६८ में अपनाया था वही रास्ता अपनाने की जरूरत है, वह रास्ता है गोली का जवाब गोली और यही रास्ता १९९२ में आंध्रप्रदेश में एन. जनार्दन रेड्डीने अपनाया था। जिसप्रकार अच्छा आंतकवाद और बुरा आंतकवाद नहीं हो सकता उसी तरह अच्छा नक्सलवाद और बुरा नक्सलवाद नहीं हो सकता। नक्सलवाद, नक्सलवाद है जो सिर्फ हिंसा जनता है और उससे सख्ती से ही निपटना पड़ेगा।

राजनेताओं को दोहरी मानसिकता:

७ फरवरी २०१० आंतरिक सुरक्षा पर मुख्यमंत्रीयों के सम्मेलन में तत्कालीन प्रधानमंत्री मनमोहनसिंग कहतें हं, 'नक्सलवाद आंतरिक सुरक्षा के लिए सबसे बड़ा खतरा है।' वहीं दुसरी ओर ४ अप्रैल २०१० को तत्कालीन गृहमंत्री पी. चिदंबरम माओवाद विरोधी अभियान में सेना को शामिल किए जाने की मांग को ठुकरा देते हैं और माओवादीयों से वार्ता का प्रस्ताव रखतें हैं। सत्तापक्ष में बैठे राजनेताओं की इसी दोहरी मानसिकता का फायदा नक्सली उठातें हैं और ६ अप्रैल २०१० को नक्सली छत्तीसगढ़ में अपनी वारदात को अंजाम देते हुए ७४

...abha's Arts, C...
DHULE

Scanned with CamScanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

जवानों को मौत के घाट उतारते हैं। २०१४ में बलराम टंडन जब छत्तीसगढ़ के राज्यपाल नामित हुए तब उन्होंने कहा था कि नक्सली समस्या का हल बातचीत के जरीए ही संभव है और उसके लिए जरूरी है की माओवादियों को वर्ता के लिए तैयार किया जाए। वहीं छत्तीसगढ़ के मुख्यमंत्री रमनसिंह तथा उनकी सरकार बातचीत के लिए बहुत इच्छुक नहीं थी तथा केंद्रीय गृहमंत्री राजनाथसिंह भी माओवादियों से बातचीत के पक्षधर नहीं थे वे पूरी ताकत से नक्सल समस्या से निपटने के पक्ष में थे। राजनेताओं की इसी दोहरी मानसिकता के कारण आज ४० वर्षों में नक्सल समस्या का समाधान नहीं निकला है। जब कोई बड़ी नक्सली हिंसात्मक वारदात होती है तो राजनेता नक्सलीओं से सख्ती से निपटने तथा बातचीत न करने का पूरजोर तरीके से ऐलान करतें हैं, परंतू उसेके उपरांत अलग-अलग अवसरों पर अपनी राजनैतिक रोटी सेकत हुए नक्सलीओं से चर्चा करने तथा उन्हें मुख्यधारा में शामिल होने को कहतें हैं तथा उनसे बातचीत की इच्छा जतातें हैं। इसी दोहरी मानसिकताने ही नक्सल समस्या का समाधान निकालने की बजाए अधिक उलझा दिया है।

निष्कर्ष:

१. राजनैतिक विद्रोह के रूप में शूरू हुई नक्सल समस्याने आज अपराधिक स्वरूप ले लिया है।

२. नक्सल समस्या को राजनैतिक मानसिकता ने बढ़ावा दिया है।

३. विकास के मुद्दे पर शुरू हुआ नक्सल आंदोलन आज विकास से अधिक विकास विरोधी मानसिकता को बढ़ाव देता है।

४. नक्सलवादी आंदोलन में आज आपराधिक लोगों का प्रवेश अधिकाधिक है।

५. नक्सलवाद प्रस्थापितों से सत्ता हथियाकर अपनी सत्ता प्रस्थापित करना चाहता है।

६. नक्सली नेताओं की राजनेताओं से छुपी सांठगांठ को नकारा नहीं जा सकता।

उपाय:

१. सरकार तथा सरकार में बैठे राजनेताओं को दोहरी मानसिकता छोड़कर कठोर निर्णय लेने होंगें।

२. जो नक्सली मुख्यधारा में नहीं आना चाहतें हैं, उनसे आंतकी समझकर निपटना होगा।

३. नक्सलवाद भी एक प्रकार का आंतकवाद हे, इस विचारधारा से ही नक्सलीओं से लढ़ा जाना चाहिए।

४. नक्सल प्रभावीत क्षेत्रों में विकास को तीव्र करना होगा अपितु इस क्षेत्र में रहने वालों के हितों को ध्यान में रखकर नीती को निर्धारीत करना जरूरी है।

५. नक्सल प्रभावीत क्षेत्रों का अधिक विकास ही नक्सलवाद की जड़ों को खोखला कर सकता है, इस तरफ नीतिगत तरीके से निर्णय लेने जरूरी हैं।

संदर्भ:

१. http://hindi.new१८.com, update on June १०, २०१६. ४:३४pm
२. http://hindi.webdunia.com/current-affairs/ नक्सलवाद-आंदोलन-या-संगठित-गिरोह
३. http://www.pravakta.com/discussion-naxalite-what-do-you-think-about/
४. http://www.cgkhabar.com/naxal-in-chhattisgarh-and-peace-talk
५. http://books.google.co.in

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले
ईमेल: khatrisir@rediffmail.com
मो. नं. ९४२०६६१०६८

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE
Scanned with CamScanner

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

UGC Approved Journal
ज्ञान–विज्ञान विमुक्तये
UGC
No. 64768

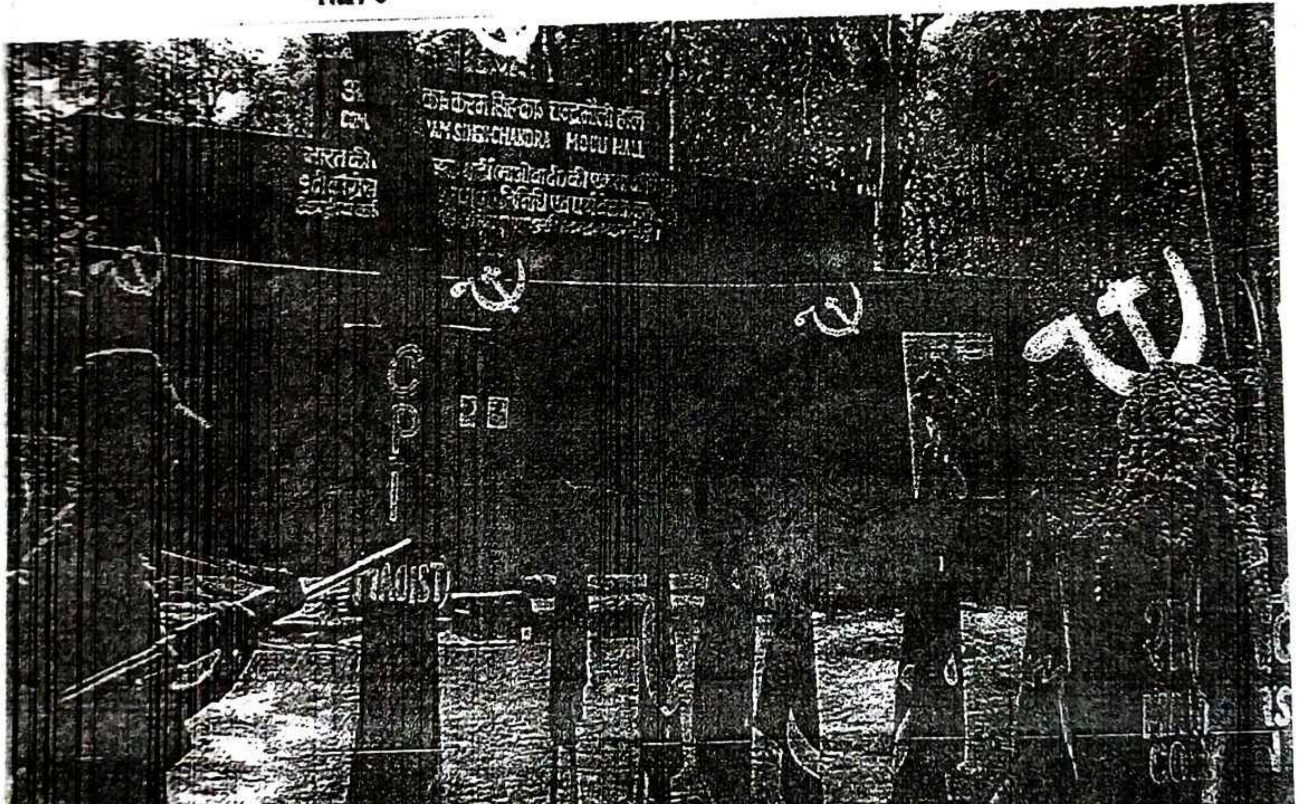

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

Index

	Name	Title of the Paper	
	English		
1	Singh Dr. Abhay Kumar	The Naxal Problem: Issues, Challenges & Disgnostic Approach	१
2	Gosavi D. M.	Naxalite Movement in the21st Century: Problems & Solutions	१८
3	Wagh Dr. L. P.	The Naxal Problem Understanding Issues, Challenges & Alternative Approaches	२२
4	Kamble, Dr. Surendra	The Issues & State Policy on the Naxal Threats in Contemporary India	२५
5	Verma Avneeshkumar	Socio - Economic Solution to Naxal Violence	२८
6	kulkarni, Sneha	Role of Women in Maoist War in India - Naxalite & Anti Naxalite Spectrum	३१
7	Satish Nikam	Naxalism : Its Perception and Solutions	३६
8	Sunil Kumar	Naxalism - A Major Security Challenge for Indias Security	४१
	Hindi		
9	पाटील एस. आर.	नक्सलवाद से भारत की आन्तरिक सुरक्षा पर प्रभाव	४३
10	देशमुख, प्रा. आबासाहेब एम.	भारतमे नक्षलवाद की ऐतिहासिकता और समस्या समाधान	५०
11	खत्री डॉ. संतोष एस.	नक्सलवाद: राजनैतिक मानसिकता	५३
12	सिंह, अरविंद कुमार, सिंह, डॉ. अभयकुमार	नक्सलवाद: समस्या, साजिश एवं समाधान	५६
	Marathi		
13	तोडकर डॉ. बी. डी.	नक्सलवादी चळवळ : कारणे आणि उपाययोजना	५९
14	नेरकर आर. बी.	नक्सलवादी चळवळी : प्रशासनासमोरील प्रश्नचिन्ह	६३
15	पाटील डॉ. के. बी.	नक्षलवादाचा वाढता प्रभाव आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	६८
16	चक्रे किरण	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसमोरील समस्या : नक्षलवाद	७१
17	राऊत, प्रा. रमेश	भारतातील नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील सं.रा.सं.चे कार्य	७४
18	पाटील प्रमोद आर.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	७७
19	धर्माधिकारी डॉ कविता जे.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ: उपाययोजना	८०
20	मोरे प्रवीण बी.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर परिणाम करणारा घटक: नक्षलवाद	८३
21	पाटील एन. झेड.	नक्षलवाद: भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील आव्हान	८७
22	गहदरे आनंदा बी.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	९२
23	मेघे राहुल पी.	भारताच्या सार्वभौमत्त्वाला आव्हान नक्षलवाद्यांचे	९५
24	कुळकर्णी डॉ. शरद एम.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	९८
25	राजपुत सुनिल एच.	२१व्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	१०१
26	घन आनंद एल.	भारताची अंतर्गत सुरक्षा आणि नक्षलवादी चळवळ	१०४
27	देसले डॉ. मधुकर ए.	नक्षलवादी चळवळ - कारणे, परिणाम आणि उपाययोजनांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	१०७
28	नागमोते के. एम.	महाराष्ट्र राज्यातील अंतर्गत सुरक्षेत नक्षलवादाचा प्रभाव	११०
29	जाधव, प्राचार्य डॉ. विजय वाय.	नक्षलवाद्यांची बंडखोरी बंडखोरी व त्यावरील उपाययोजना	११२
30	गावित गिरीश जे.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला धोका - नक्षलवाद	११५
31	निकुंभ डॉ. जी. एच. / धगधगे उपेंद्र जे.	केंद्रीय राखीव दलाचे नक्षलवाद विरोधातील योगदान	११८
32	माळी दिनेश डी.	नक्षलवादाचा भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर प्रभाव	१२३
33	गायकवाड डॉ. अभिषेक	नक्षलवादी चळवळ: आव्हाने व उपाययोजना	१२६
34	गायकवाड डॉ. सुजाता	२१व्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ - कारणे व सामाजिक, राजकीय व प्रशासनिक परिणाम : उपाययोजना	१३१
35	पाटील प्रा. गुलाब एस.	नक्षलवाद - भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील एक आव्हान	१३५

...s Arts, Com. DHULE College

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

8. Naxalism : It's Perception and Solutions

Satish Nikam
V.W.S. College, Dhule
9890866099, 7588319230
satishnikam111@gmail.com

Introduction:

Naxalism is the most burning issue regarding to our internal security. No doubt that Naxalism and Terrorism puts Indian security in endangering. Most noticeable thing is that the Indian Government still seeking the ways to solve the adversity of Naxalite movement. This article is little addition in to the my previous one that is Naxalism- It's time to provide better services. This is the little extended form of my above mentioned article.

Though Naxalism and terrorism is the ferocious challenges against India's Security, But Naxalism is the redeemable thing. Because every scholar and expert suggested some unanimous solutions and near about all were agreed on the one thing that Naxalism is the resolvable thing. Though Naxalism and Terrorism is emerges as a National calamity. But the way of their solutions must be different. Because both are different things. That could not be put in to the same pan. Proper understanding of the problem is the precondition of their solution.

Terrorism is the criminal activity against the state with having the object to create impact and terror.[1] So we can say that terrorism is the political concept with the base of religious fundamentalist things. Terrorist haves the main object to subvert the government. So they always involve in criminal activities to make government unstable. Second thing is that their groups always busy in the business of to spoil the communal harmony. Terrorist groups or organizations use the criminal acts to gain their political demands.

Tribal - Peasants Revolt:

On the other hand we found the origin of Naxalism in tribal-peasants revolt against land lords. 'The first clash took place between peasants and landed interest on May, 22, 1967. When a landlord attempted to forcibly evict a poor tenants from his land and defiance of a court order.[2] This is the basic reason that started tribal retaliations. State police wanted to quell this retaliations by force. Therefore tribal retaliations turned in to a armed movement against state. This movement ideologically furnished by the leaders such as Charu Majumdar, Kanu Sanyal. This movement started from a small village of Darjiling District of West Bengal named Naxalbari. So this armed retaliations which turns in to armed movement called as a Naxalite movement later. Its ideology is known as Naxalism. So we can say that the Naxalism raised on the background of some social and economical elements.

In the history, we found some cogent examples of tribal resistance. And the reason of their resistance was belongs to the land. Whenever any power or ruler tried to occupy their land they opposed intensively. Many Indian ruling dynasties have faced strong tribal resistance. Even in the modern times British colonial power faced tremendous tribal revolts.

When British colonial power went to occupy tribe's land forcefully or interfering in the tribal territory forcefully, Tribes raised armed struggles against them. Even the mighty British colonial power fails to crush tribal resistance entirely. Comrade Sharad Patil stated that, *'Tribal's are always opposed mortally when any power tried to occupy their lands'.* So we have to must notice that resistance is the tribal's natural instinct. It means that armed resistance becomes natural attribute of the tribal's in India, when land interest comes in. So we have to search different ways to solve such problems.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

Huge Challenge before India's Internal Security:

'Over 12000 people including security force personnel have been killed by Naxals in the past 20 years.'[3] It proves that Naxalism creates huge challenge where India's internal security is concern. The report of Institute of conflict management shows that, in the recent years the violent incident of Naxalists decremented.[4]

Year	incidents	No. of victims
2001	1208	564
2005	1594	669
2010	2213	1005
2011	1760	611
2012	1415	415
2013	678	237
2014	567	305
2015	178	90

Though, above mentioned report looks like little satisfactory, But the matter of concern is that the Naxalism is spreading in the large Geographical area. So Naxalism should be stopped before Naxalism changed in to a giant form. We can think on following points -

1. Government must have to give assurance about the lands to tribes and peasants.
2. S.E.Z., Land Acquisition Act and other Government policies which occupies their lands creates threat among them. It makes uncertainty in their life. Therefore that causes to create incline towards such things. So Government has to verify such policies.
3. Fund should be spends on Education. Health and basic reforms in tribal dominant area.
4. Corruption should be uprooted for proper implementations of the Government policies.
5. Spread the overall range of social justice through out the country.

References

1. Sinha Dr. Surendra, Chaudhari Mamta, *Terrorism- Regionalism and national integration,* Pointer Publication, Jaipur, 2010, Page-3
2. Dasgupta Biplab, *The Naxalite Movement,* Allied Publishers, New Delhi, 1975, page – 1
3. www.indianexpress.com
4. Chakre Kiran, Naxalism, R.P. Meghe, Raghuwanshi M.J. (Edt.) *Problems and Challenges of Indians International Security Souvenir,* Bahujan Sahitya Prasar Kendra, Nagpur 2016, Page 34

...ia's Arts, Com. ...
DHULE

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Approved Journal
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
No. 64768

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

	Name	Title of the Paper	
	English		
1	Singh Dr. Abhay Kumar	The Naxal Problem: Issues, Challenges & Diagnostic Approach	१
2	Gosavi D. M.	Naxalite Movement in the21st Century: Problems & Solutions	१८
3	Wagh Dr. L. P.	The Naxal Problem Understanding Issues, Challenges & Alternative Approaches	२१
4	Kamble, Dr. Surendra	The Issues & State Policy on the Naxal Threats in Contemporary India	२५
5	Verma Avneeshkumar	Socio - Economic Solution to Naxal Violence	२८
6	kulkarni, Sneha	Role of Women in Maoist War in India - Naxalite & Anti Naxalite Spectrum	३२
7	Satish Nikam	Naxalism : Its Perception and Solutions	३६
8	Sunil Kumar	Naxalism - A Major Security Challenge for Indias Security	४१
	Hindi		
9	पाटील एस. आर.	नक्सलवाद से भारत को आन्तरिक सुरक्षा पर प्रभाव	४३
10	देशमुख, प्रा. आबासाहेब एम.	भारतमे नक्षलवाद की ऐतिहासिकता ओर समस्या समाधान	५०
11	खत्री डॉ. संतोष एस.	नक्सलवाद: राजनैतिक मानसिकता	५३
12	सिंह, अरविंद कुमार, सिंह, डॉ. अभयकुमार	नक्सलवाद: समस्या, साजिश एवं समाधान	५६
	Marathi		
13	तोडकर डॉ. बी. डी.	नक्सलवादी चळवळ : कारणे आणि उपाययोजना	५९
14	नेरकर आर. बी.	नक्सलवादी चळवळी : प्रशासनासमोरील प्रश्नचिन्ह	६३
15	पाटील डॉ. के. बी.	नक्षलवादाचा वाढता प्रभाव आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	६८
16	चक्रे किरण	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसमोरील समस्या : नक्षलवाद	७१
17	राऊत, प्रा. रमेश	भारतातील नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील सं.रा.सं.चे कार्य	७४
18	पाटील प्रमोद आर.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	७७
19	धर्माधिकारी डॉ कविता जे.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ: उपाययोजना	८०
20	मोरे प्रवीण बी.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर परिणाम करणारा घटक: नक्षलवाद	८३
21	पाटील एन. झेड.	नक्षलवाद: भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील आव्हान	८७
22	गडदरे आनंदा बी.	नक्षलवादी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा	९२
23	मेघे राहुल पी.	भारताच्या सार्वभौमत्त्वाला आव्हान नक्षलवाद्यांचे	९५
24	कुळकर्णी डॉ. शरद एम.	एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	९८
25	राजपुत सुनिल एच.	२१व्या शतकातील नक्षलवादाचे आव्हान व उपाययोजना	१०१
26	घन आनंद एल.	भारताची अंतर्गत सुरक्षा आणि नक्षलवादी चळवळ	१०४
27	देसले डॉ. मधुकर ए.	नक्षलवादी चळवळ - कारणे, परिणाम आणि उपाययोजनांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	१०७
28	नागरगोजे के. एम.	महाराष्ट्र राज्यातील अंतर्गत सुरक्षेत नक्षलवादाचा प्रभाव	११०
29	जाधव, प्राचार्य डॉ. विजय वाय.	नक्षलवाद्यांची बंडखोरी बंडखोरी व त्यावरील उपाययोजना	११२
30	गावित गिरीश जे.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला धोका - नक्षलवाद	११५
31	निकुंभ डॉ. जी. एच. / धगधगे उपेंद्र जे.	केंद्रीय राखीव दलाचे नक्षलवाद विरोधातील योगदान	११८
32	माळी दिनेश डी.	नक्षलवादाचा भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर प्रभाव	१२३
33	गायकवाड डॉ. अभिषेक	नक्षलवादी चळवळ: आव्हाने व उपाययोजना	१२६
34	गायकवाड डॉ. सुजाता	२१व्या शतकातील नक्षलवादी चळवळ - कारणे व सामाजिक, राजकीय व प्रशासनिक परिणाम : उपाययोजना	१३१
35	पाटील प्रा. गुलाब एस.	नक्षलवाद भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील एक आव्हान	१३५

DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

३४. एकविसाव्या शतकातील नक्षलवादी चळवळी कारणे व सामाजिक,राजकीय व प्रशासकीय परिणाम : उपाययोजना

डॉ. सुजाता एस. गायकवाड

नक्षलबारी या लहानशा गावात जमीनवाद्यांच्या विरोधात आदीवासींनी सन १९६७ मध्ये बंड पुकारलेले होते. या नक्षलबारी गावाचे नाव नक्षलवादी चळवळीने घेतले.एखाद्या वणव्याप्रमाणे ही चळवळ देशाच्या विविध भागांमध्ये पसरली. नवीन जग आणि नवीन समाजरचनेचा ध्यास घेतलेल्या देशांमधील अनेक बुध्दीमान विद्यार्थ्यांना या चळवळीने आकर्षित केले.अशा विद्यार्थ्यांनी आपली घरे, महाविद्यालये सोडली व अन्याय,शोषणाविरूध्दच्या या चळवळीत सामील झाले.आदीवासी , कामगार , शेतकरी, कामकरी यांना न्याय मिळवून देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे अन्यायाप्रती एकत्रित या असे आवाहनच नक्षलवादी चळवळीचे नेते करू लागले.

नक्षलबारीतील 'संथाल' या आदीवासींनी तिरकामठयांच्या बळावर 'कुल्काची जमीन' ताब्यात घेउन तिची मशागत करून आपला हक्क त्यावर प्रस्थापित केला.आपल्या गोदामामध्ये भाताचा साठा करून ठेवलेल्या सावकार व ठेकेदाऱ्यांच्या विरोधात निर्दशने आयोजित केली जाउ लागली. तांदुळाचा साठा हस्तगत करून तो रास्त भावात सर्वसामान्यांना विकणे व धनदांडग्या सावकारांना, जमीनदारांना धडा शिकविणे हे कृतीदर्शक कार्य करण्यास नक्षलवाद्यांनी सुरूवात केली. या चळवळीला हिंसक रूप प्राप्त होउ लागले होते. त्यामुळे बंगाल सरकारने ही चळवळ मोडून काढण्याचे आदेश पोलिसांना दिले. त्यावेळी ही चळवळ काही काळापुरती थांबली सुध्दा परंतु या चळवळींने अनेक नवनवीन संकल्पनांना जन्म दिला. 'जर कुठे क्रांती होत असेल तर क्रांतीकारक पक्षाची आवश्यकता आहे. ' या मावोच्या वचनानुसार जहालमतवाद्यानी २२ एप्रिल १९६९ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीची संघटनेची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना एकत्रित करून छुप्या लढयासाठी तयार करणे, सरंजामशाही नष्ट करणे ग्रामीण भागातील शक्तीच्या जोरावर शहरांवर कब्जा करणे आणि शेवटी सर्व देशाला स्वतंत्र करणे हे या संघटनेचे प्रमुख आणि मुख्य ध्येय होते.

उद्दिष्टे :

२. नक्षलवादी चळवळीचे सामाजिक परिणाम काय झाले याचा शोध घेणे.

३. राजकीय दृष्टया या चळवळीचा प्रभाव राजकीय नेते , कार्यकर्ते व सामान्य जनता यावर कसा निर्माण झाला हे जाणून घेणे

४. सरकारने या चळवळीचा बिमोड करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना केल्या हे जाणून घेणे.

गृहितके

१. आदीवासी जनतेला सर्वांकडूनच उपेक्षित वागणूक मिळाल्यामुळे व हक्कांची पायमल्ली झाल्यामुळे नक्षलवादी चळवळ निर्माण झाली.

२. आदीवासी जमाती वर जमीनदारांकडून अमानुष अत्याचार व त्यांचे शोषण करण्यात आले याकडे सरकारचे दुर्लक्ष झाले.

३. देशात अनेक ठिकाणी सामाजिक समता व सामाजिक न्यायाचा अभाव आहे असे दिसुन येते.

४. भूमिहीन आदीवासी शेतकऱ्यांची पिळवणूक /शोषण झाले.

१९६७ मध्ये पश्चिम बंगालच्या उत्तरेकडील जिल्हयात जलपैगुडी उपविभागात नक्षलबारी येथे एक स्वयंस्फूर्त किसान आंदोलन सुरू झाले.स्वातंत्र्यपूर्व काळातही बंगालमध्ये बटाईदारांना कुळांचे अधिकार आणि संरक्षण मिळवून देण्यासाठी सन १९४६ -१९४७ मध्ये 'तेभाग' हे आंदोलन झाले होते. कम्युनिस्ट चळवळीच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या या आंदोलनाने उग्र स्वरूप धारण केले होते.परंतु स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि त्यासोबत आलेल्या विभाजनातून बंगालमध्ये जातीय दंगली आणि राजकारण उसळले. त्यानंतरच्या राजकीय घडामोडी

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

लालगढ मुक्त झाल्याचे नक्षलवाद्यांनी जाहीर केले. त्यातच २२ जून २००९ रोजी केंद्रसरकारने भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष माओवादी या संघटनेवर बंदी घातली.[५]

बेकायदेशीर कारवाया प्रतिबंधक कायद्याखाली माओवादी संघटनेला दहशतवादी म्हणून जाहीर करण्यात आले. नंतर नक्षलवादी कारवाया व हिंसेत वाढ झाली. २००९ च्या वर्षात सर्वात जास्त हिंसक घटना घडल्या. २००९ मध्ये केंद्र सरकारकडून नक्षलवादी विरोधी मोहिम सुरू केल्याचे प्रसारमाध्यमातुन जाहीर झाले.ऑपरेशन 'ग्रीन हंट' या नावाने नक्षलवाद्यांचा बिमोड करण्याची ही मोहिम राबविली गेली. तत्कालीन गृहमंत्री पी.चिदंबरम यांनी ही मोहिम म्हणजे प्रसारमाध्यमांचा शोध आहे असे स्पष्ट केले. प्रत्यक्षात महाराष्ट्रात व छत्तीसगड मध्ये या मोहिमेला सुरूवात देखील झाली होती. कोब्रा हे विशेष सुरक्षा कमांडो पथक महाराष्ट्राच्या गडचिरोली भागात दाखल झाले होते.[६] या सर्व घटनाक्रमांतुन नक्षलवाद्यांची समस्या गंभीर बनल्याचे स्पष्ट होते . सरकारच्या आक्रमक मोहिमेमुळे नक्षलवाद्यांनी देखील आपली धोरणे बदलण्यास सुरूवात केली आहे.

नक्षलवाद्यांच्या या लढयाला अन्याय,अत्याचार व शोषणाविरूध्दचा सशस्त्र लढा असे रूप मिळाले.त्यातून जुलमी जमीनदार,निष्क्रिय राज्यकर्ते,भ्रष्ट शासकीय अधिकारी व पोलिस अशा लोकांच्या हत्या या जहाल गटाकडून केल्या जाउ लागल्या व दहशतीचे नवे दालन या चळवळीने प्रस्थापित केले. भारतासारख्या विशाल देशाच्या एका कोपऱ्यात एका ग्रामीण भागात, वरवर पाहता अनपेक्षित आणि राष्ट्रीय प्रवाहापासून अलिप्त असे , हे 'माओवाद्यांच्या नेतृत्वाखालील किसान आंदोलन' जसे प्रक्षोभक होते. तसेच भारतीय कम्युनिस्टांची व एकुणच लोकशाही मार्गाचे अनुसरण करणाऱ्या व मधूनमधून गरीबांच्या आर्थिक प्रश्नांवरून आंदोलन करणाऱ्या पक्षांचीही झोप उडवणारे ठरले. १९६२ साली झालेल्या भारत-चीन युध्दाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात मोठी फुट पडली. त्यातून भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (सी.पी.आय्.) आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष मार्क्सवादी (सी.पी.आय्.एम.) असे दोन गट उदयाला आले. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे मवाळ धोरण पक्षातीलच एका मोठया गटाला मान्य नव्हते. आंध्रप्रदेशामधील पक्ष अधिवेशनात त्याचा पुढे स्फोट झाला. पक्षनेतृत्वाने जहाल गटाचे म्हणणे फेटाळले. त्याचा परिणाम ज्योती बसू, रणदिवे वगैरेंनी पक्ष सोडून मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष या नावाचा अधिक कडवा पक्ष काढला. या नव्या पक्षाने १९६७ च्या निवडणुकीत भाग घेतला तेव्हा "क्रांतीचा मार्ग टाकून संसदीय मार्ग स्वीकारलात काय?" असा प्रश्न या पक्षातील तरूण विचारू लागले. " बांगला काँग्रेस " या काँग्रेसमधील फुटीर गटाशी हातमिळवणी करून हा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष सत्तेवर देखील आला. तेव्हा "आता कुठे गेली तुमची क्रांतीवरील निष्ठा ?" असा रास्त प्रश्न विचारत चारू मुजुमदार,कानू संन्याल, विनोद मिश्रा, महादेव मुखर्जी वगैरेंनी पक्ष सोडला व माओवादी (लेनिनवादी) पक्षाची घोषणा केली.

सर्वच शोषित वर्गाचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यापर्यंत त्याच्या कार्यक्षेत्राचे क्षितिज विस्तृत होत गेले. शोषित वर्गांच्या प्रश्नांवर त्यांच्या सामाजिक संदर्भामध्ये नक्षलवादी चळवळीने प्रवेश केला व ही चळवळ केवळ बंगालपुरती मर्यादित न राहता इतर राज्यांतही पसरली. बिहार , आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र , मध्यप्रदेश, ओरिसा, उत्तरप्रदेश , पंजाब इत्यादी राज्यांतही या आंदोलनाचा विस्तार झाला. त्यातून पुढे काही स्थित्यंतरे झाली. इ.स.१९६७ पासून भारताच्या राजकीय- सामाजिक क्षेत्रात नक्षलवाद हा शब्द प्रचलित झाला. अल्पकाळातच नक्षलवादी आंदोलन भारतात अनेक प्रदेशांत पसरले. माओवादी साम्यवाद्यांचा हा जहाल क्रांतीकारक गट अखिल भारतीय स्वरूपाचा नसला तरी त्याचे अस्तित्व , हालचाली , कारवाया त्याचे एक राजकीय सामाजिक तत्वज्ञान या सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या तर हे आंदोलन नगण्यच तर नाहीच, एक नवे आव्हान म्हणून या लढयाला महत्व प्राप्त झाले.

निष्कर्ष

नक्षलवादी चळवळ निर्माण होण्यामागील कारणांमध्ये पुढीलप्रमाणे प्रमुख कारणे आढळून आली

१. नक्षलवाद्यांनी आपली भुमिका मांडल्या प्रमाणे आदीवासी भागातील जनता व त्याकडे होणारे सरकारचे दुर्लक्ष.

DHULE

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

UGC Approved Journal No. 64768

Volume 7 (Special Issue 09) November 2017 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

UGC Journal list No. 64768

'Naxalite (Maoist) Movement in 21st Century: Causes and Solutions'

Volume 7

Special Issue- 9, November 2017

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Dr. Devendra G. Vispute
Dept Of Defence & Strategic-Studies

Dr. Kailas G. Borse
Director of Physical Education

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Arts, Com. & ... DHULE ... Vidyavardhi ...

104

36	विसपुते डॉ. देवेंद्र जी.	नक्षलवादाच्या प्रसाराला ाोकरशाहीदेखील मोठ्या प्रमाणात जबाबदार *	१३८
37	पाटील डी. के.	भारतातील ाक्षवादावरील उपाय	१४३
38	ढाके डॉ. एस.पी.	नक्षलवादी चळवळ व भारताची अंतर्गत सुरक्षा	१४६
39	मराठे मृणालिनी शामराव	नक्षलवादी चळवळ - भारताची अंतर्गत सुरक्षा	१५०
40	रामकिशन सखाराम आवाड	लिट्टे आणि नक्षलवाद यांची युती व त्याचा भारताच्या सुरक्षेवर होत असलेल्या	१५४
41	खंडारे - गोवंडे विद्या	नक्षलवाद व भारतीय समाज	१५८
42	राठोड डॉ. दत्तराव उत्तमराव	भारतातील नक्षलवादी चळवळचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	१६२
43	नेरकर डॉ. संदीप बी.	भारतातील नक्षलवादी चळवळ	१६४
44	चव्हाण जी. पी.	नक्षलवादी चळवळीच्या विस्ताराची कारणे व उपाय- चिकित्सक अभ्यास	१६७
45	जोशी डॉ. सुहास जी.		१७०
46	नरवाडे बालाजी एम.	नक्षलवादी चळवळ व भारताची अंतर्गत सुरक्षितता	१७२
47	डॉ. एस. ए. सोनवणे	आदिवासींचे हक्क प्रदान करणे गरजेचे	१७४
48	काळे रमेश, प्रा. पाटील राहुल डी.	२१व्या शतकातील ाक्षलवादाची आव्हाो : कारणे आणि उपाययोजना	१८
49	पाटील नितीन जी.	नक्षलवाद - एकविसाव्या शतकातील कारणे व समाधान	१८१

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

३६. नक्षलवादाच्या प्रसाराला नोकरशाहीदेखील मोठ्या प्रमाणात जबाबदार

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, (MA., BJ., MCJ., SET)
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास
विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

उद्देश :

१. नक्षलवादाच्या प्रसारातील नोकरशाहीच्या जबाबदारीचे अध्ययन करणे.

२. नक्षलवाद वाढीस लागण्यात पोलीस, महसूल व वनखात्याच्या कार्यपध्दतीचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य:

१. भ्रष्ट व अकार्यक्षम नोकरशाहीमुळे नक्षलवादाच्या प्रसाराला आणखीनच चालना मिळाली.

२. पोलीस, महसूल व वनखात्याच्या संवेदनाहीन कार्यपध्दतीमुळेही नक्षलवाद वाढीस लागला.

प्रस्तावना :

भारत गेल्या पन्नास वर्षांपासून नक्षलवाद सुरु आहे. आज ही चळवळ अधिक संघटीत, आक्रमक व हिंसाचारी झालेली दिसते. साधारणपणे सावकार, जमिनदार व ठेकेदार यांच्या शोषण व पिळवणुकीमुळे नक्षलवादी चळवळ निर्माण झाली - वाढली असे मानले जाते. आदिवासींच्या या संघर्षामागे अनेक आर्थिक, सामाजिक व राजकीय कारणे असली तरी देशातील नोकरशाही - विषेशत: पोलीस खाते, महसूल खाते आणि वनखात्याच्या कर्मचाऱ्यांची संवेदनाहीन कार्यपध्दतीही नक्षलवादाच्या प्रसारामागील एक महत्त्वाचे कारण आहे.

संघर्ष क्षेत्रात वाढ :

राजकीय व आर्थिक प्रश्न आणि प्रशासनाचा नाकर्तेपणा यामुळे नक्षलवाद्यांचा हिंसाचार लवकर थांबेल, असे चित्र अद्यापतरी दिसत नाही. माओवाद्यांविरुद्ध सैन्याचा उपयोग करणार नाही, असे केंद्र सरकारने स्पष्ट केले असले, तरी अर्धसैनिक दलांना त्यांच्याविरुद्धच्या संघर्षात उतरविण्यात येत आहे. अर्थातच राज्य सरकार व माओवादी या दोहांमध्ये चर्चा सुरु होणे, हा एक सोयीस्कर मार्ग आहे, परंतु त्यासाठी माओवाद्यांनी शस्त्रे खाली ठेवणे गरजेचे आहे. त्यांचे योग्य ते पुनर्वसन होणेही गरजेचे आहे. परंतु आजमितीस सरकार किंवा माओवादी यापैकी कोणही चर्चेच्या पटावर आलेले नाही, दुसरीकडे संघर्षाच्या क्षेत्रात वाढ मात्र होते आहे. नक्षलवादी चळवळीचा प्रारंभ होऊन पन्नासपेक्षा जास्त वर्ष होत आलेली आहेत. डोंगराळ प्रदेश व घनदाट आरण्याचे क्षेत्र याच्या पलीकडे या चळवळीच्या प्रभावाचा परिघ वाढला असून देशाचा किमान ४० टक्के भूभाग प्रभावित होत आहे. शहरी भागाकडे वर्चस्व वाढविण्याचे माओवाद्यांचे आहेत.

आदिवासींना गुन्हेगारासारखी वागणूक:

साधारणपणे वन उपजे गोळा करणे, बांबू,लाकूड व कोळसा विकणे, शिकार करणे आणि स्थलांतरीत पध्दतीची शेती करणे यावरच बहुसंख्य आदिवासींची उपजिविका चालते. या आदिवासींचा प्रामुख्याने वनखाते, पोलिस व महसूल या तीन शासकीय विभागांशीच संबंध येतो. नक्षलवादग्रस्त भागात पोलिस व अर्धसैनिक दल तैनात असतात. शेतीसाठी आदिवासी वनजमिनींवर अतिक्रमण करतात. त्यामुळे सरकारी यंत्रणेचा पहिला पवित्रा त्यांना हुसकावून लावण्याचा असतो. डिंक, अंजनचा पाला, लाकडाच्या मोळ्या व बांबू विकण्यासाठी ते गावांमध्ये येतात व वनखात्याच्या जाळ्यात अडकतात.त्यांना गुन्हेगारासारखी वागणूक देऊन प्रताडीत केले जाते.

त्यामुळेच संघर्ष करण्याकडे व हक्क मिळविण्यासाठी हिंसाचाराकडे वळण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. योजना आयोगाच्या तज्ज्ञ गटाने एप्रिल २००८ मध्ये "... भूमिहीन, अल्पभूधारक आणि आदिवासींचे भक्कम पाठबळ असलेली ही राजकीय चळवळ असल्याचे मान्य केले होते. सामाजिक न्याय, समता, संरक्षण आणि स्थानिक विकास यासाठी ते लढा देत आहेत."[१] माओवादी चळवळ ही मूलत: राजकीय चळवळ मानली जात असली, तरी तिच्या मुळाशी मुख्य कारण हे आर्थिक व मागासलेपणा हेच आहे. कायद्याची अंमलबजावणी करताना आदिवासींवर नेहमीच जाचक पध्दतीने केली जाते, - अशी अनेक उदाहरणे आहेत. "कन्याकुमारी

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

जिल्ह्यात वनखात्याच्या लोकांनी आदिवासींना मारझोड केल्याची तक्रार फेब्रुवारी २०१६ मध्ये National Commission for Schedule Tribe कडे करण्यात आली."[२] बहुसंख्य आदिवासींच्या समोर जगणे हा मुख्य प्रश्न असल्याने त्यासाठी आपल्याकडून कायद्याची पायमल्ली होत असल्याची जाणीवही त्यांना नसते. दुसरीकडे उपजिविकेसाठी जंगलाखेरीज दुसरा कोणतातही पर्याय त्यांच्यासमोर नसतो.

२५ वर्षांपूर्वी १९९२ मध्ये उत्तर तामिळनाडूमधील धरमपुरी जिल्ह्यातील वछाथी या आदिवासी क्षेत्रात पोलिस व महसूल खात्याच्या कर्मचाऱ्यांनी आदिवासींवर अत्याचार केले. त्यांच्या घराचा विध्वंस केला, खाद्यान्न खराब केले. अमानुष मारहाण करीत १८ स्त्रियांवर बलात्कार केले. या प्रकरणाची चौकशी होऊन १९९६ मध्ये २४४ कर्मचाऱ्यांवरील आरोप सिध्द होऊन त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा फर्मावण्यात आली. मद्रास उच्च न्यायालयाने ७५ महिलांसह १०५ खेडुतांविरुध्दचे आरोपपत्र फेटाळून लावित त्यांना ३ कोटी २५ लाखांची नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश दिले.[३]

अनेकवेळा सुरक्षा दलाचे जवान मानवी हक्कांचे उल्लंघन करताना दिसतात. वेळप्रसंगी ते सुडभावनेनेही वागतात. 'नक्षलवादाविरुध्द कारवाई करतांना आदिवासी महिलांचे शारीरिक शोषण हे सुरक्षा दलाचे एक हत्यारच बनल्याचा आरोप साम्यवादी नेत्या वृंदा कारत यांनी केला आहे. छत्तीसगढच्या बस्तर क्षेत्रातील २०१६ मधील अशा अत्याचारांची राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाने दखल घेतली. आदिवासींवर अशा प्रकारचे अत्याचार होऊ नयेत, यासाठी विशिष्ट यंत्रणा स्थापित करण्याचे आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने छत्तीसगढ सरकारला दिले.'[४]

"एटापल्ली तालुक्यातील अतिदुर्गम पुन्नूर गावात २६ मार्चला केंद्रीय राखीव पोलीस दलाच्या ६० जवानांनी धुमाकूळ घातला. नक्षलवाद्यांना गावकरी सहकार्य करीत असल्याचा पोलिसांचा आरोप होता. यावेळी त्यांनी काही लोकांना मारहाण केली व नक्षलवाद्यांचे समर्थक असल्याच्या आरोपावरुन १३ जणांना अटक केली. असे प्रकार नेहमी होत असल्याचे गावकऱ्यांनी पत्रकारांना सांगितले."[५] अर्थातच नक्षलवाद्यांविरुध्द कारवाईसाठी सुरक्षा दल सरकारच्या आदेशान्वये संबंधित क्षेत्रात आलेले असतात. मात्र कारवाई करताना त्यांच्याकडून कायद्याचे उल्लंघन होणे किंवा अमानवीय व्यवहार करणे अपेक्षित नाही.

पोलिसांकडून नक्षलवादी कैद्यांशी अमानवीय व्यवहार झाल्याच्या अनेक घटना देशात झालेल्या आहेत. असंख्य Custodial Deaths झालेले आहेत. नक्षलवादाचा प्रणेता चारु मुजूमदार हाच याचे उत्तम उदाहरण आहे. नक्षलवादी चळवळ चिरडण्यासाठी पोलिसांनी ही अमानुष पावले उचलली. १९७० नंतर बंगाल, उत्तर प्रदेश, बिहार व ओरिसा या राज्यांमध्ये अशी अनेक उदाहरणे प्रकाशात आलेली आहेत. "हजारीबाग जेलमध्ये १६ नक्षलवादी कैदी मारले गेले. १९७१ च्या ऑगस्ट महिन्यात आसनसोल तुरुंगात तर नोव्हेंबरमध्ये अलीपूर तुरुंगातही असंख्य कैदी मारले गेले, अनेकांना मोठ्या प्रमाणात शारीरिक यातना देण्यात आल्या."[६] अटकेतील किंवा संशयित नक्षलवाद्यांना अमानुषपणे वागविण्यात येते. याचीही असंख्य उदाहरणे आहेत. "लिबरेशनचे संपादक सरोज दत्ता यांचा पोलीस कोठडीत संशयास्पद मृत्यू झाला. अटकेत असलेल्या चारु मुजूमदार यांचाही पोलीस कस्टडीत २८ जुलै १९७२ यादिवशी मृत्यू झाला. चळवळीचा अधारस्तंभ मारला गेल्याने ती थंडावली."[७]

ऑगस्ट २०११ मध्ये झारखंड पोलिस व अर्धसैनिक दलांनी सरांदा जंगलात 'ऑपरेशन ॲनाकोंडा' ही नक्षलवादविरोधी मोहिम राबविली. "सुरक्षा दलाने आदिवासींचे अन्नधान्य खाल्ले व उभी शेती उध्वस्त केली. त्यांनी त्यांच्या कोंबड्या, बकऱ्या व मेंढ्याही फस्त केल्या. घरे उध्वस्त केली. आदिवासींची पारंपरीक शस्त्रे व शेतीची उपकरणे जप्त करुन ती नक्षलवाद्यांची आहेत, असे भासविले." कलकत्ता येथील मानवी हक्क समितीकडे या आदिवासींनी तक्रार केली. एनएचआरसीने एक शोध गट पाठवून या प्रकरणाची चौकशी केली व त्यांना यात सत्यता आढळली."[८] सरकारी कर्मचाऱ्यांना आदिवासींची मोजकी असणारी संपदा आणि संसाधने ओरबडण्यात भूषण वाटते, कारण जंगलात त्यांची दाद - फिर्याद घेणारा कोणीही नसतो. शासकीय यंत्रणा वाजवीपेक्षा अधिक कठोरतेने वागते, असा संशोधकाचा व्यक्तिगत अनुभवही आहे.[९]

Com. & Sc.
DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

शासकिय यंत्रणेची अनास्था, अकार्यक्षमता व संवेदनाहिनता याबरोबरच अनेक प्रसंगी त्यांच्याकडून होणारे शोषण, पिळवणूक व अत्याचार यामुळेही आदिवासी बऱ्याच प्रमाणात नक्षलवादाकडे वळले. याच संकल्पनेच्या आधारे प्रख्यात मराठी नाटककार अनिल बर्वे यांनी 'थँक यू मि. ग्लाड' हे नाटक लिहिले - जे रंगभूमि व रेडियोवर प्रचंड गाजले. त्यात वीरभुषण पटनाईक हा डॉक्टर नक्षलवादाकडे वळल्याचे दार्खविले असून जेलर ग्लाड त्याचा प्रचंड छळ करताना रेखाटलेले आहे. हे नाटक ओरिसातील डॉ. नागभुषण पटनाईक यांच्यावर आधारलेले होते.

बऱ्याचवेळा सुरक्षा दलांना बदनाम करण्यासाठीही त्यांच्याकडून अत्याचार झाल्याचे खोटे आरोप करण्यात येतात. परंतु सुरक्षा दलांसाठी लढताना माओवाद्यांच्या होणाऱ्या अमानुष कृत्यांचा निषेध तथाकथित बुध्दिवादी करताना दिसत नाहीत. माओवाद्यांकडून मारले जाणारे सुरक्षा सैनिकही अत्यंत खालच्या स्तरावरुन आलेले असतात व त्यांनाही मानवी हक्क असले पाहिजेत.

आदिवासी अद्याप दारिद्र्याच्या विळख्यात :

राज्यकर्त्यांच्या नाकर्तेपणामुळे ९१.११ % आदिवासी बांधव अद्याप दारिद्र्याच्या विळख्यातच आहेत, असे आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने केलेल्या सर्वेक्षणात आढळले आहे. अर्थसंकल्पात मंजूर झालेला निधी आदिवासींसाठी खर्च होत नाही. ४०% आदिवासी कुटुंबांना शासनाच्या एकाही योजनेचा लाभ लाभ पोचला नसल्याचे सर्वेक्षणातून दिसून आले आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींची संख्या ९% (८५७,७००) आहे. त्यांचा विकास घडविण्याची जबाबदारी राज्यावर आहे. बहुसंख्य आदिवासी दारिद्र्यात जगत आहेत. ८३% आदिवासी भूमिहीन आहेत. शासनाच्या आदिवासी विकासाच्या अनेक योजना आहेत. परंतु, भ्रष्टाचारामुळे त्यांचे फायदे आदिवासींपर्यंत पोहचू शकत नाही.

अर्थसंकल्पातील ५ टक्केही रक्कम आदिवासींवर खर्च होत नाही. "१९९३-९४ मध्ये सुकथनकर समिती स्थापन करण्यात आली. १७ वर्षांनंतर अद्यापही शासनाने त्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद केलेली नाही. या १७ वर्षांमध्ये ८,२३९ कोटी रुपये अन्य कामांसाठी वळविण्यात आले. ही महाराष्ट्रातील परिस्थिती असून इतर राज्यांमध्ये यापेक्षा वेगळी स्थिती नाही. जुन्या अतिक्रमीत जमिनी आदिवासींच्या नावावर करण्याचा सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय आहे. शासन त्यांचा मालकी हक्क नाकारत आहे, "[१०] आदिवासींनी अतिक्रमण करु नये, यासाठी त्यांना उपजिविकेचे योग्य पर्याय देणे ही शेवटी सरकारचीच जबाबदारी आहे.

आर्थिक असमानता मुख्य कारण :

अनेक कारणांमुळे माओवाद वाढला असला, तरी सरकारी विकासकार्यात होणारा भेदभाव त्याला अधिक कारणीभूत आहे. उदा. "बिहारचे ६५% उत्पन्न आदिवासी क्षेत्रातून मिळते, पण त्यातील २५ टक्केही या लोकांच्या विकासावर खर्च केला जात नाही. एकप्रकारे ही लूटच आहे. त्यामुळे या पिळवणुकीला कंटाळून त्या लोकांनी शस्त्रे हातात घेतली आहेत."[११] देशातील खनिजसंपन्न क्षेत्र हे आदिवासींच्या रहिवास क्षेत्रातच आहे. दुसरीकडे असंख्य प्रकल्पांमुळे विस्थापित होणाऱ्या आदिवासींचे योग्य पुनर्वसन होत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

हे सर्व दूर्गम, घनदाट आरण्य असलेले परंतु प्रचंड नैसर्गिक संसाधने असलेले क्षेत्र आहे. भरपूर संपदा प्रसवूनही ते मागासलेले राहिलेले आहे. विविध समाजघटकांकडून नागावले गेलेले ते लोक आहेत. त्यांचे जीवनमान अत्यल्प आहे. अरोग्य, शिक्षण व अर्थिक अधिकार, शेती, रोजगार याबाबात ते दूर्लक्षित आहेत. देशाच्या मुख्य भूमिवर राहणाऱ्या लोकांना त्यांच्याविषयी फारशी माहिती नाही - किंबहुना अज्ञान आहे. देशाच्या इतर नागरिकांच्या तुलनेत सरकारने या लोकांकडे कमी लक्ष दिलेले आहे, ही वस्तुस्थिती नाकरता येणार नाही. त्यामुळेच त्यांच्यात अन्यायाविरुध्द भावना प्रज्वलित करणाऱ्या नक्षलवाद्यांची 'रॉबिनहुड' सारखी प्रतिमा निर्माण झाली नाही, ते नवलच!

तत्कालीन पंतप्रधान मनमोहनसिंह यांनी त्यांच्या भाषणात पुढील मुद्दे मान्य केले होते. देशातील अविकसित भागातच नक्षलवाद फुलला. त्यामुळे सरकारच्या विकासयोजनांच्या फायद्यांपासून हे क्षेत्र नाकारले जाऊ नये, अशीच कळवळीची अपेक्षा त्यांनी नोकरशाहीकडे व्यक्त केली होती. त्यांचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे होते -

१. देशातील अनेक क्षेत्र आजही अविकसित आहेत.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

२. सरकारच्या विकासकार्यक्रमांपासून ते वंचित आहेत,
३. या क्षेत्रातील लोकांना प्रामुख्याने गरीब आदिवासींना विकासाची फळे
समानतेच्या तत्त्वावरअद्याप चाखायला मिळालेली नाहीत,
४. अपारदर्शकता, भ्रष्टाचार आणि गळती यामुळे हे फायदे लोकांपर्यंत पोहचू शकलेले नाहीत,
५. त्यामुळे दारिद्र्य, अज्ञान व रोगराईचे अस्तित्त्व आहे."[१२]

- अशाच काहिशा भावना राजीव गांधी व अटलबिहारी वाजपेयी या पंतप्रधानांनीही व्यक्त केलेल्या आढळतात - आणि हीच नक्षलवादाच्या उगमाची तसेच प्रसाराची मुख्य कारणे आहेत, हे सर्वश्रूतच आहे.

ओरिसामधील मलकानगिरी एन्काऊन्टर २०१६ मध्ये देशभरातच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही गाजले होते. अशाने आदिवासींचा जनाधार सरकारी यंत्रणेला मिळेल काय? "आदिवासींचे पाचवीला पूजलेले दारिद्र्य, असमानता आणि पिळवणुकीचे प्राबल्य माओवाद्यांच्या पथ्यावर पडत आहे. त्यामुळे या पिढीत लोकांचा जनाधार माओवाद्यांकडे वळतो आहे. जोपर्यंत दारिद्र्य आहे - तोपर्यंत माओवाद्यांना बळ मिळत राहणार; म्हणून दूर्लक्षित आदिवासींची स्थिती सुधारणे आवश्यक असून त्यासाठी प्रभावी विकास यंत्रणा तातडीने राबविणे गरजेचे आहे. सुरक्षा दल आणि माओवाद्यांमधील संघर्ष हा गरीब आदिवासींच्या जीवनाशी खेळला जाणारा खेळ म्हणून रुपांतरीत व्हायला नको."[१३]

निष्कर्ष व उपाययोजना (Conclusion & Remedies) :

केवळ सावकार, जमिनदार व ठेकेदार यांच्या शोषण व पिळवणुकीमुळे नक्षलवाद वाढला किंवा पोसला गेला नसून सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या काही प्रमाणातील अन्याय व अत्याचाराचाही त्यात मोठा वाटा आहे. सरकारी काम करताना किंवा जंगलात वावरतांना आदिवासींना त्रास देण्याचा कोणताही हक्क सरकारी कर्मचाऱ्यांना नाही. याबरोबरच माओवाद्यांविरुध्द कारवाई करतानाही निशस्त्र व निष्पाप आदिवासींना त्याचा त्रास होणार नाही, याची काळजी त्यांनी घेणे गरजेचे आहे.

१. देशातील अविकसित जंगलग्रस्त व दूर्गम क्षेत्राचा विकास करण्याबरोबरच कमी होत जाणाऱ्या जगंलांचे संवर्धन करण्यासाठी सरकारने कृती कार्यक्रम हातात घ्यावा, कारण आदिवासींना त्यांच्याच परंपेनुसार रोजगार निर्मिती त्याव्दारे होईल.

२. कोणत्याही सरकारी योजना, प्रकल्प किंवा कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करतांना विशिष्ट अशी कार्यपध्दती निश्चित करावी. अशा कोणत्याही बाबींचा जाच आदिवासींना होणार नाही, याची पुरेपूर काळजी घेणे गरजेचे आहे.

३. गरीब आदिवासींना विकासाची फळे समानतेच्या तत्त्वावर मिळावीत. शासकीय परियोजना, खाजगी उद्योग किंवा ठेकेदारांकडून त्यांना कामाचा पुरेपूर व नियमानुसार मोबदला मिळावा. ४. सरकार व प्रशासनाने कारभार पारदर्शकतेने करावा, भ्रष्टाचार आणि गळती दूर करुन योजनांचे फायदे लोकांपर्यंत पोहचतील, याची पुरेशी काळजी घ्यावी. भ्रष्टाचारामुळे सरकारी योजनांचा योग्य तो लाभ आदिवासींना मिळत नाही. त्यामुळेच भरत झुनझुनवाला खेदाने म्हणतात की, एका हेलिकॉप्टरमधून जंगलात पैसा फेकून द्यावा - ज्यायोगे त्यातील काहीतरी रक्कम आदिवासींना मिळेल.

५. आदिवासींना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार या बाबी कटाक्षाने पुरवाव्यात. त्यांच्या योजनांवरील पैसा त्यांच्यासाठीच वापरावा.

- नोकरशाही बेबंदपणे वागली, तर आदिवासींच्या मनात समाज व सरकारविषयी वैरभाव निर्माण होतो व अनायसे माओवाद्यांना त्यांचे पाठिराखे मिळतील. साधारणपणे एकदशांश असणाऱ्या आदिवासी जनसमुदायाविषयी समाजानेही आपुलकीने वागावे, म्हणजे ते आपोआप राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात सामील होतील व अंतर्गत सुरक्षेचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निकालात निघेल.

Arts, Com. DHU

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

संदर्भ

१. **Ramana P.V.**, *A Critical Evaluation of the Union Govt.s Response to the Maoist Challenge*, Strategic Analysis, Vol-३३, issue - ५, September २००९, New Delhi, P. No. ७५२ - ५३

२. www.thehindu.com/news/national/tamil-nadu/atrocities-against-tribal-people-condemned/article८२५०७१३.ece, *Atrocities against tribal people condemned*

३. www.thehindu.com/news/national/tamil-nadu/ २५ *years of Vachathi: Symbol of standing up against state-sponsored violence.*

४. www.peoplesdemocracy.in/२०१७/०१२२_pd/BrindaKarat., ***When Rape Becomes a Weapon against Tribal Women,***

५. **गावकरी,** दि. ३१/०५/२०१०, *पुन्नूर गावतील आदिवासींवर पोलिसांचा अत्याचार,* नाशिक

६. **चतुर्वेदी प्रतिमा,** *नक्सलवाद : आतंक या आन्दोलन,* वायकिंग बुक्स, जयपूर, २०११, पृ. २६

७. **Dasgupta Biplab**., *The Naxlite Movement.,* Allied Publishers, Mumbai, १९७४. P.४२

८. www.roundtableindia.co.in/police-atrocities-on-adivasis-of-saranda-forest-a-fact-sheet&catid= १२२: atrocities & Itemid=१३८

९. *संशोधकाचे वडील वनखात्यात नोकरीला असल्याने त्याने बालपणापासून आदिवासी क्षेत्रात राहत असताना ही वस्तुस्थिती बघितलेली आहे.*

१०. **सकाळ,** दि. २२/५/२०११, *राज्यातील ९१ टक्के आदिवासी अजूनही दारिद्र्यातच,* नाशिक.

११. **गारे गोविंद,** *नक्षलवादी आणि आदिवासी,* सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००३ पृष्ठ- ४१

१२. **Mishra Raj Kumar,** *Operation Naxalism,* Yking Books, Jaipur, २०१०, P. २५-२६

१३. **Mainstream,** VOL- LV No - २२ New Delhi May २०, २०१७,www.mainstreamweekly.net/ article७१७३, Kamalakanta Roul, *Revolutionary Violence and the State in India's Democracy: A Study of Mass Encounter in Malkangiri,* २० May २०१७.

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

COSMOS IMPACT FACTOR 4.27?

Journal of Research and Development

UGC Approved Journal
UGC
No. 64768

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

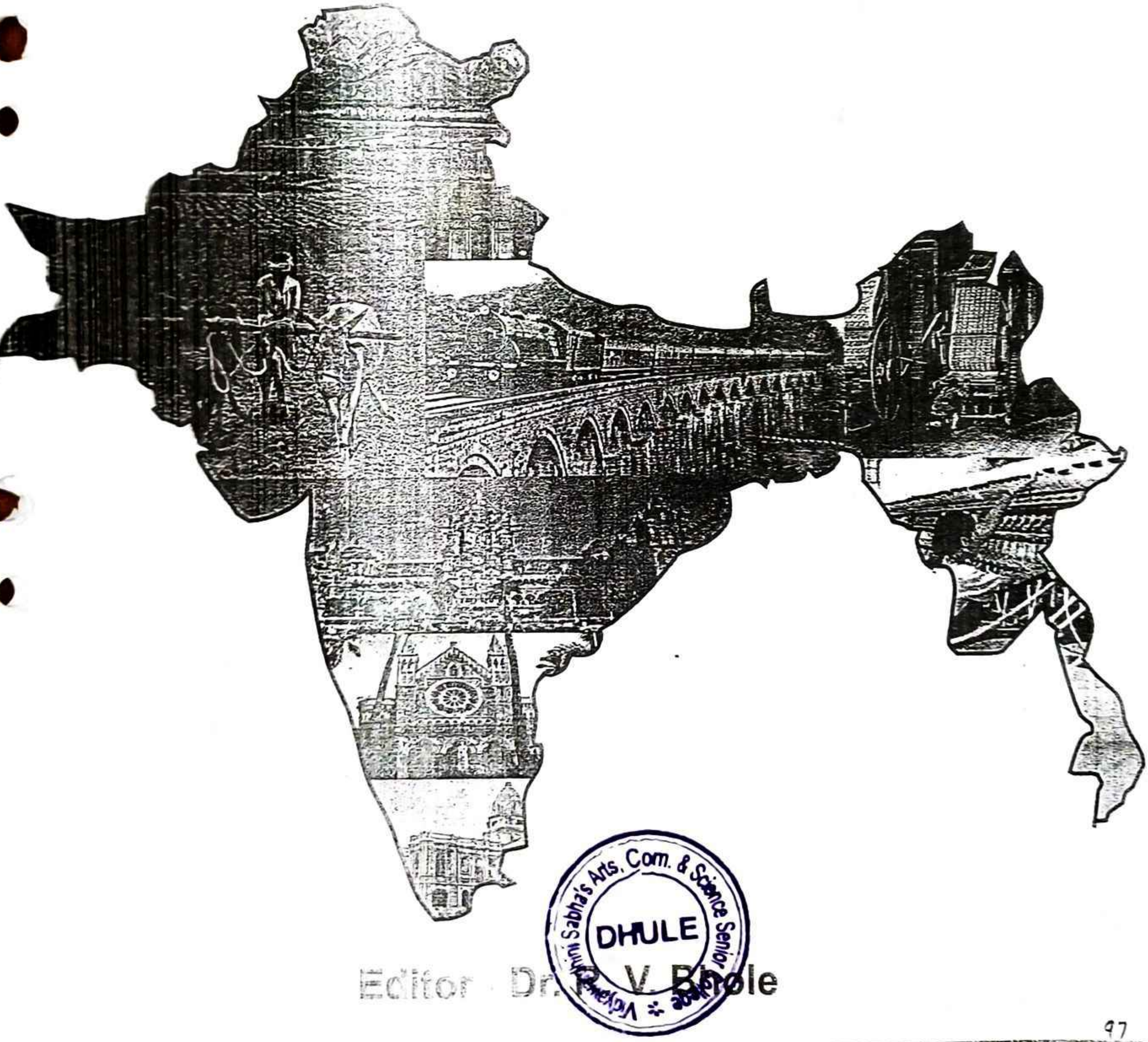

Sabha's Arts, Com. & Science Senior
DHULE

Editor Dr. R. V. Bhole

३३	डॉ. संतोष खत्री	ब्रिटिश राजवटीतील भारतीय प्रबोधन	१४१
३४	प्रा. सतीश निकम	कंपनी सरकारकालीन आंग्ल वृत्तपत्रे आणि त्यावरील निर्बंध	१४५
३५	डॉ. सुरेंद्र मोरे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतातील राजकीय व सामाजिक विकास	१४८
३६	प्रा. ए. एन. वळवी	ब्रिटिश सत्तेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडलेला प्रभाव	१५४
३७	प्रा. जी. एन. पाटील	ब्रिटिश सत्तेचा भारतातील समाजजीवनावर पडलेला प्रभाव	१५७
३८	डॉ. संजय पाटील	ब्रिटिश शासनाचे भारतीय आर्थिक स्थितीवरील परिणाम	१६०
३९	प्रा. दिनेश खंडारे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतातील राजकीय विकास	१६४
४०	प्रा. अरुण पाटील	भारतीय प्रबोधन आणि ब्रिटिश धोरणांची भूमिका : एक आढावा	१६७
४१	दूर्गेश खैरनार	ब्रिटिश राजवटीचा खान्देशातील कापड उद्योगावर पडणारा अनूकुल प्रभाव	१७१

Arts, Com. & Sc.
DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768, COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

कंपनी सरकारकालीन आंग्ल वृत्तपत्रे आणि त्यावरील निर्बंध

प्रा. सतीश निकम
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
Satishnikam111@gmail.com

'प्रिंट मिडीया' म्हणून आज ज्यास संबोधन आहे अशा वर्तमानपत्र किंवा जनसंवादाच्या माध्यमाची भारतात लोकप्रियता खूप मोठी आहे. रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स फॉर इंडिया (आर.एन.आय.) या संस्थेशी नोंदणी केलेल्या वर्तमानपत्र / नियतकालीकांची संख्या एक लाखापेक्षा अधिक आहे. इलेक्ट्रॉनिक मिडीया, चॅनेल्स तथा इंटरनेटच्या काळातही वर्तमानपत्र या माध्यमाची लोकप्रियता तसूभरही कमी झालेली नाही. उलट त्यांच्या संख्येत वाढच होत असल्याची दिसते. अशा या लोकप्रिय माध्यमाची पायाभरणी ब्रिटिशकालातच झालेली आहे. किंबहुना भारतात वृत्तपत्र-व्यवसायाची सुरवातच ब्रिटिशांनीच केली.

पत्रकारितेविषयी आधुनिक काळात अनेक विद्वानांनी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा सगळया व्याख्यांमधून पत्रकारिता हा एक 'Nobel Business' असल्याचे म्हटले आहे. उच्चतम मूल्याधारित असलेल्या या जनसंवादमाध्यमाचे लोकशाही देशांमध्ये तर खूपच महत्वपूर्ण स्थान आहे. वृत्तपत्र वा माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानण्यात येतो. उदा- जोसेफ पुलित्झर यांनी संदर्भात म्हटले आहे, Nothing less than the highest ideals, the most scrupulous anxiety to do right, the most accurate knowledge of the problems it has to meet and a sincere sense of social responsibility will save journalism. वृत्तपत्र या माध्यमाचे महत्व भारतीय लोकशाहीच्या दृढीकरण आणि सशक्तीकरणासाठी खुप मोलाचे आहे.

बातमी देणे हे वृत्तपत्राचे प्रमुख कार्य आहे. त्या अनुषंगाने हा व्यवसाय प्राचीन काळापासूनच वेगवेगळया स्वरूपात अस्तित्वात असलेला दिसतो. रोमन साम्राज्यात बातम्या देणारी पत्रके लावली जात. ज्यूलियस सीझरच्या कारकीर्दीत 'ॲक्टा डायरना' (Acta Diarna) म्हणजे प्रामुख्याने सरकारी घोषणा जाहीर करणारी पत्रके रोज रोममधील सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात येत असत. अनेक देशांमध्ये राजे, सरदार, मुत्सदी आपापल्या दूत, हेर किंवा सेवकामार्फत परप्रांतातील किंवा आपल्याच प्रांतातील बातम्या संकलीत करीत असत. एका मतानुसार चीनमध्ये सर्वांत पहिले वर्तमानपत्र सहाव्या शतकात निघाले आणि सुमारे १५०० वर्ष चालले. भारतात राजे-रजवाडे आपले आदेश घोषणा दवंडी देऊन जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवत असत. सम्राट अशोकाच्या काळात ठिकठिकाणच्या बातम्या निश्चित वेळेत पाठविण्याचा दंडक होता. मोगलांच्या काळात तर प्रत्येक जिल्ह्यात असा एक अधिकारी - 'वाकियानवीस' नेमला जात असे. जो वेगवेगळी वृत्ते, बातम्या सांडणीस्वार किंवा हरकाऱ्यांमार्फत पोहचवित असे. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीनेही मोगलांच्या या पध्दतीचे अनुकरण करून अशा वृत्त-लेखकांची नियुक्ती केली होती. प्रामुख्याने वृत्त संकलन किंवा बातमीदारांची नियुक्ती राजसत्तेमार्फत त्यास असणारा धोका कळावा म्हणून केली जात होती. परंतु आधुनिक पत्रकारितेचे स्वरूप त्यापेक्षा खूपच भिन्न होते.

भारतात पहिले वृत्तपत्र सुरू करण्याचा खटाटोप मूळ डच आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एक माजी अधिकारी असलेल्या विल्यम बोल्ट याने केला. १७६६ साली त्याने कलकत्त्याच्या कौन्सील हाऊसच्या बाहेर एक निवेदन लावले त्यात वृत्तपत्र सारख्या माध्यमाची गरज असल्याचे म्हटले. परंतू त्याचा मनोदय पूर्णत्वास जाऊ शकला नाही. पुढे २९ जानेवारी १७८० ला जेम्स ऑगस्टस् हिकी याने भारतातील पहिले वृत्तपत्र बेंगॉल गॅझेट (किंवा कलकत्ता जनरल ॲडव्हर्टायझर) सुरू केले. हिकीच्या या वृत्तपत्रावर असलेले ब्रीद आजही पत्रकारितेला आदर्श आणि प्रेरक असेच आहे. हिकीच्या वृत्तपत्राचे ब्रीद होते, "A weekly Political and Commercial Paper open to all Parties, but influenced by none." त्याच वर्षी नोव्हेंबर महिन्यात इंडिया गॅझेट नावाचे वृत्तपत्र सुरू झाले. यानंतर कलकत्ता, गॅझेट, बंगाल जनरल, ओरिएण्टल मॅगझीन, कलकत्ता एम्युझमेंट या नावाची वृत्तपत्रे प्रकाशीत होऊ लागली.

हिकी आपल्या पत्रातून गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज आणि कंपनीच्या इतर अधिकाऱ्यांवर टीका-टीप्पणी करीत असे. परिणामी हेस्टिंग्जने हिकीचे पत्र बाहेरगावी पाठविण्यावर बंदी घातली. लोकांच्या

Arts, Com. & Science Senior College 145 DHULE

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

खाजगी जीवनावर शितोंडे उडविणारा व वसाहतीतील शांतता धोक्यात आणणारा मजकूर पत्रात प्रसिध्द होत असल्यामुळे बंदी घालण्यात आली असल्याचे हुकुमात म्हटले. नंतर एका स्वाडिश मिशनरीने हिकी विरूध्द अब्रू नुकसानीचा दावा केल्यामुळे त्याला चार महिने तुरूंगात जावे लागले. पुढे हेस्टिंग्ज व न्यायाधीश सर एलिजा इम्पे यांच्यावर टीका केल्यामुळे एक वर्षाची शिक्षा झाली. दरम्यान त्याचा छापखानाहीं जप्त करण्यात आला होता. सरकारी रोषाला उत्तर देताना त्याने लिहिले की समाजात मुद्रण स्वातंत्र्य असणे आवश्यक असून प्रजाजनांना आपला विचार व मत मांडण्यास मोकळीक असली पाहिजे. या स्वातंत्र्यावर घाला घालणारे कोणतेही कृत्य जुलमी व घातक ठरेल. भारतातील पहिलयाच वृत्तपत्राच्या संपादकांची ही भूमिका भारतीय स्वातंत्र्य लढयात असलेल्या पुढाऱ्यांसाठी निश्चितच उपयुक्त होती. वृत्तपत्र स्वातंत्र्य जरी पूर्णपणे नसले तरी अनेक नियम-बंधनाच्या कचाटयातून निसटत वृत्तपत्रांनी स्वातंत्र्य लढयात जनसमूहाला दिग्दर्शित करण्याचे कार्य केले आहे. सुरवातीच्या काळातील वृत्तपत्रांची भाषा जर कंपनी सरकार वा अधिकाऱ्यांच्या विरोधात कठोर असली तर संपादकांना भारत सोडून हद्दपारही व्हावे लागत असे. सुरवातीस वृत्तपत्रांविषयी सरकारचे निश्चित धोरण नसल्याने गव्हर्नर जनरलच त्यासंबंधी हुकुम जारी करीत असे. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डफरीनने मे १८८६ मध्ये लिहिले की, “अशा प्रकारे वाचकांच्या मनात आपण एकंदरीत सर्व मानवजातीचे आणि विशेषत: भारताचे शत्रू आहोत, अशी भावना नि:संशय निर्माण होते.” भारतीय स्वातंत्र्यलढयात वृत्तपत्रांचे सामर्थ्य किती वाढले होते हे लॉर्ड डफरीनच्या विधानावरून आपणांस समजते.

वृत्तपत्रांचे सामर्थ्य लक्षात आल्याने सुरवातीपासूनच त्यावर निर्बंध घालण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. त्यात लॉर्ड वेलस्लीने मे १७९९ सालीच वृत्तपत्रांना वेसण घालणारे नियम लागू केलेत. त्यानुसार वृत्तपत्रावर मुद्रकाचे नाव असावे, संपादक आणि मालकाची संपूर्ण माहिती सरकारी सचिवांकडे जमा करणे, रविवारी वृत्तपत्र प्रकाशन बंद ठेवणे, प्रकाशनाच्या पूर्व सर्व साहित्य / माहिती सरकारकडे तपासणीसाठी जमा करणे इत्यादी वृत्तपत्रांची गळचेपी करण्याचा हा पहिला मोठा प्रयत्न होता. तरीही त्यानंतर वृत्तपत्रांची संख्या वाढतच गेली. वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी करण्याचा पक्षात प्रामुख्याने कंपनीचे अधिकारी असत. कारण वृत्तपत्रांतून टीकेचा रोख बहुत्वेकरून त्यांच्याकडे असे. १८१३ मध्ये आलेल्या लॉर्ड हेस्टिंग्जने आधीचे निर्बंध शिथिल केले. त्याच्याकाळात रविवारी वृत्तपत्र प्रसिध्द करता येऊ लागले. वृत्तपत्र प्रकाशन करण्यापूर्वीची तपासणी त्याने रद्द केली. परंतु त्यांच्यानंतर गव्हर्नर जनरलची सुत्रे तात्पुरत्या हाती आलेल्या जॉन ॲडमने पुन्हा कडक निर्बंध घातले. कंपनी सरकार, अधिकारी यांच्या विरोधात लिखाण करणाऱ्या वृत्तपत्रांवर कठोर शिक्षा करण्याचे फर्मान त्याने काढले. त्याप्रमाणे परवानाप्राप्त छापखाने ज्याची मान्यता रद्द केली असेल तसेच विनापरवाना असलेले छापखाने जप्त करणे आणि त्याची विल्हेवाट लावण्याचे अधिकार मॅजिस्ट्रेटला देण्यात आले. ॲडमने बंगाल इलाख्यात हे निर्बंध लागू केले. परंतु मुंबईच्या सुप्रीम कोर्टाने ते मुंबईत लागू करण्याची मागणी फेटाळून लावली.

पुढे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड ॲम्हर्स्ट यानेही वृत्तपत्रांबाबत अतिशय कडक धोरण अवलंबिले. त्याने कंपनीच्या कोणाही कर्मचाऱ्याला वर्तमानपत्रांशी संबंध ठेवण्यास मज्जाव केला. त्याच्या काळात बकींगहमचे लोकप्रिय पत्र ‘कलकत्ता जर्नल’ बंद पाडले. ‘कलकत्ता क्रॉनिकल’ वरही बंदी घातली. यानंतरचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिकचे वृत्तपत्रांसंबंधातील धोरण संमिश्र स्वरूपाचे होते. सन १८३० मध्ये एकटया बंगालात विविध भारतीय भाषांतील १६ तसेच इंग्रजीमधून ३३ वृत्तपत्रे प्रकाशित होत होती. तत्कालीन राजकीय परिस्थिती पाहता वृत्तपत्रांच्या क्षेत्रात ही फार मोठी मजल होती असे मानावयास हरकत नाही.

त्यानंतर गव्हर्नर जनरल पदाची सुत्रे चार्ल्स् मेटकाफ कडे आली. मेटकाफ यांना भारतीय वृत्तपत्रांचा मुक्तिदाता म्हणून संबोधले जाते. त्यांनी मेकॉले यांना भारतीय वृत्तपत्रांसंदर्भात नव्या कायद्याचा मसुदा तयार करण्याची कामगिरी सांगितली. त्यानुसार १५ सप्टेंबर १८३५ पासून वृत्तपत्रांच्या संदर्भात नव्या नियमांची अंमलबजावणी सुरू झाली. त्यानुसार वर्तमानपत्रासाठी असलेली परवाना पध्दती समाप्त करण्यात आली. अशा रितीने वृत्तपत्रांच्या स्वातंत्र्याचे युग मेटकाफच्या काळात अवतीर्ण झाले. मेटकाफने लागु केलेल्या अधिनियमांनुसार अंतर्गत राजद्रोही, आपत्तीजनक, सरकारच्या विरोधी जहाल लेख, सरकारविरोधी उत्तेजन देणारे लेख आणि अशा लेखकांवर प्रतिबंध

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & ... DHUL

घालून मग सरकारने मिंटोने घातलेले सर्व निर्बंध त्याने उठविले. कंपनीचे डायरेक्टर बोर्ड मेटकाफच्या या धोरणाचा विरोधात असूनही मेटकाफच्या सुधारणा कायद्यात रूपांतरीत झाल्या. वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा मेटकाफने केलेला कायदा पुढे २२ वर्षे म्हणजे १८५७ च्या उठावापर्यंत कायम होता. यावरून त्याने केलेल्या सुधारणांचे [illegible] मापता येते. १८५७ चा उठाव झाल्यानंतर हादरलेल्या सरकारने- गव्हर्नर जनरल ने १३ जुन १८५७ पासून 'मुस्कटदाबीचा कायदा' (Gagging Act) लागू केला. त्यानुसार वृत्तपत्रांच्या स्वातंत्र्यावर पुन्हा एकदा बंधने आणि निर्बंध घातल्या गेल्या. या कायद्याचा खरा रोख देशी वृत्तपत्रांविरुध्द असला तरी इंग्रजी वृत्तपत्रांवरही हा कायदा समान स्वरुपात लागू होता. अनेक उर्दु पत्रांनी उत्तरेत उठावाला चालना देण्याची कामगिरी चालविली होती. म्हणून लॉर्ड कॅनिंगने देशी वृत्तपत्रांवर निर्बंध घातले. तसेच इंग्रजी वृत्तपत्रांवरही निर्बंध लादून त्याने सरकार कोणताही धोका आता स्वीकारण्यास तयार नसल्याचे सिध्द केले.

अशारितीने १७८० सुरू झालेले वर्तमानपत्रांना कंपनी सरकारच्या राजवटीत चार्ल्स् मेटकाफच्या कारकिर्दीचा अपवाद वगळता जवळपास निर्बंधांचाच सामना करावा लागला आहे. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना तर सुरवातीपासूनच वर्तमानपत्र नको होते. परंतू कालौघात ते भारतात सुरू झालेच. तरीही त्यांनी वेळोवेळी वर्तमानपत्रांना विरोध केलेला दिसतो. विशेष म्हणजे सरकारी रोषाचा सामना सर्वाधिक करावा लागला. तो विदेशी संपादक किंवा व्यक्तींनाच. सन १८१६ पर्यंत सगळया वृत्तपतरांचे संपादक आणि संचालक हे विदेशीच होते. १८१६ मध्ये गंगाधर भट्टाचार्य या व्यक्तीने बेंगॉल गॅझेट नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. भारतीय व्यक्तीने सुरू केलेले हे पहिले वृत्तपत्र होय. तरं सन १८१८ मध्ये मार्शमन यांच्या संपादनाखाली श्रीरामपुर जि. हुगळी, बंगाल येथे पहिले भारतीय भाषेतील, बेंगॉलीतील वृत्तपत्र सुरू झाले.

संदर्भ ग्रंथ-

1. चंद्र बिपिन, डॉ. एम.व्ही. काळे (अनु.), इंडियाज, स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स, के.सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६.
2. जैन डॉ.रमेशकुमार, हिन्दी पत्रकारिता का आलोचनात्मक इतिहास, हंसा प्रकाशन, जयपूर १९८७
3. मेहता आलोक, भारत में पत्रकारिता, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली, २००६
4. लेले रा.के. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८४
5. Natarajan J. History of Indian Journalism, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi, 1997.
6. Gopal Madan, Freedom Movement and the Press, Criterion Publication, New Delhi, 1990.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

(41)

34 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstration Conference Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 4 , No - 5 | Special Issue - 1 | December 2017 | ISSN- 2347-9639

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, Amalner Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Editor / Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, Dhule

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Hon'ble Guest Editors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Sinnar)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

♦ Publishers ♦

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/ Aurangabad-F-985

Visit Us : www.vicharmanthanjournal.com E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years | Institutions : Rs. 1500/- For Five Years | For This Issue only Rs.250/-

विचारमंथन या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी [illegible] नी, धुळे-४२४ ००१. (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४० [illegible] ०,फोन : ० [illegible] ३९६६६.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

❊ अनुक्रमणिका ❊

- मध्यप्रदेश में स्वास्थ्य योजनाएँ एवं प्रशासनिक व्यवस्था ११
  - डॉ. एस. के. गोयल
- स्वयंसेवी संस्था के रूप में रेडक्रॉस (खण्डवा जिले के संदर्भ में) १५
  - डॉ. शकुन मिश्रा
- भारत में लोक प्रशासन एवं इसका इतिहास १७
  - डॉ. गौरव कुमार मिश्र
- लोक स्वास्थ्य एवं लोक प्रशासन १९
  - डॉ. जितेन्द्र पाटीदार
- सरकारी स्वास्थ्य सेवायें – जनजातीय क्षेत्रों के विशेष संदर्भ में २२
  - डॉ. अनुराधा सिंह
- लोक प्रशासन के क्षेत्र में बजट विकास कार्यो में सहयोग : एक अध्ययन २५
  - डॉ. मोहन लाल गढ़वाल
- सामाजिक स्वास्थ एवं मानसिक स्वास्थ के मध्य संबंध २७
  - मनीष महन्त
- सार्वजनिक स्वास्थ्य एंव् लोकप्रशासन २९
  - प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- जननिती एवं निती निर्धारण अभिकरण – एक अध्ययन ३१
  - प्रा. डॉ. विजय तुंटे
  - प्रा. छोटू एन. मावची
- ब्रिटीश प्रशासनाने खान्देशात घडवून आणलेल्या सामाजिक सुधारणांचा अभ्यास ३४
  - प्रा. डॉ. शुभदा गिरीष ठाकरे
  - प्रा. सुनिल एन. संदानशिव
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ३७
  - प्रा. डॉ. संदिप बी. नेरकर
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व त्यापुढील प्रमुख आव्हाने ४१
  - प्रा. डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ
- भारतीय प्रशासन आणि भारतातील समाजवाद ४४
  - डॉ. प्रा. पी. यु. नेरपगार
  - श्री. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे
- सामाजिक जागृती आणि सार्वजनिक आरोग्य ४६
  - प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
- आरोग्य रक्षक : वैद्यकिय अधिकारी म्हणजे वेठबिगार नव्हे ५०
  - डॉ. गायकवाड मिलींद धोंडीबा
- महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य प्रशासन : रचना व कार्य ५३
  - डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ५६
  - प्रा. आर. ए. वाघ
- आदिवासींच्या आरोग्य समस्या निर्मुलनात प्रशासनाची भूमिका ५९
  - प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूबजी गावीत
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ६१
  - प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील

Arts, Com. & S. DHULE Vidyavardhini

Scanned with CamScanner

सार्वजनिक स्वस्थ्य एंव् लोकप्रशासन

- प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
धुळे

प्रस्तावना

लोकप्रशासन की यह प्राथमिक जवाबदेही है कि, वह देश के सार्वजनिक स्वास्थ्य को बिघडने ना दे। तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य निरंतर सौहार्दपूर्ण बना रहे। सार्वजनिक स्वास्थ्य एंव लोकप्रशासन दोनो सिक्के के एक पहलू है। लोकप्रशासन तभी स्थिर एंव गतीशील होगा जब समाज एंव राष्ट्र का सार्वजनिक स्वास्थ्य ठिक होगा, तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य तभी ठीक होगा जब लोकप्रशासन अपनी गतीशीलता एंव जन तत्पर होगा। प्रस्तुत शोध निबंध में इसी पैलू को लेकर अध्ययन किया गया है। प्रस्तुत शोध निबंध में सार्वजनिक स्वास्थ्य, लोकप्रशासन तथा भारत के संबंध में दोनो कारकों का अध्ययन करने का उच्चीत प्रयास किया गया है। प्रस्तुत शोध निबंध के लिए निम्न उद्देश निश्चित किये गए हैं।

उद्देश - १) सार्वजनिक स्वास्थ्य का अर्थ समझना। २) लोकप्रशासन का अर्थ समझना। ३) सार्वजनिक स्वास्थ्य एंव लोकप्रशासन के संबंधों को जॉंचना। ४) सार्वजनिक स्वास्थ्य के संबंध में लोकप्रशासन की भूमिका का अध्ययन करना।

सार्वजनिक स्वास्थ्य

सार्वजनिक स्वास्थ्य के अंतर्गत देश एंव समाज के अंदर बीमारी की रोकथाम और उपचार करना है। स्वास्थ्य सेवा, चिकित्सा, नर्सिंग और स्वास्थ्य से सम्बंधित पेशेवरों द्वारा प्रदान करना। सार्वजनिक स्वास्थ्य पर स्वास्थ्य नीतियाँ, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक परिस्थितीयाँ प्रभाव डालतीं हैं। मात्र सार्वजनिक स्वास्थ्य का उद्देश है, जनता को स्वास्थ्य लाभ पहुँचाना तथा उस संबंध में विविध नीतियों का निर्माण करना। सार्वजनिक स्वास्थ्य के अंतर्गत शांतता, स्वास्थ्य दोनों आते है। सार्वजनिक स्वास्थ्य का संबंध लोकप्रशासन से जुडा हुआ है, लोकप्रशासन के माध्यम से लक्षित आबादी की स्वास्थ्य से संबंधित आवश्यकताओं को पूरा करने का प्रयास किया जाता है। अनेक देशों में सार्वजनिक स्वास्थ्य का नियोजन सरकारों, व्यापार संघों, चेरिटियों, धार्मिक या अन्य समन्वित निकायों के बीच अधइक केंद्रीय रूप से किया जाता है, ताकि लक्षित आबादी को नियोजित रूप से स्वास्थ्य सेवाएं उपलब्ध करायी जा सकें। सार्वजनिक स्वास्थ्य के अंतर्गत उचित आबादी के स्वास्थ्य की जरूरतों के लिए योजना बनाना, स्वास्थ्य और बिमारी के सामाजिक, व्यवहार और पर्यावरण निर्धारकों का आकलन करना, विकास और स्वास्थ्य सेवाओं और कार्यक्रमों को प्रभावी और कुशल दृष्टीकोण का कार्यान्वयन करना, उचित मूल्यांकन और उचित अनुसंधान विधियों का उपयोग कर जनसंख्या स्वास्थ्य सेवाओं और कार्यक्रमों में सुधार लाना आदि का समावेश होता है।

लोकप्रशासन

सामान्य तौर पर प्रशासन का वह भाग जो सामान्य जनता के लाभ के लिये होता है, तथा जनता के बीच जाकर उनकी समस्याओं का समाधान ढुँढने का निरंतर प्रयास करता है, वह लोकप्रशासन कहलाता है। लोकप्रशासन का संबंध सामान्य नीतियों एंव सार्वजनिक नीतियों से होता है। लोक प्रशासन दो शब्दों को मिलाकर बना है लोक एंव प्रशासन, लोकप्रशासन को समझने के लिए सर्वप्रथम हमें प्रशासन का अर्थ समझना पडेगा। प्रशासन में भी दो शब्दों का मिलन है, प्र और शासन। 'प्र' का अर्थ है उत्कृष्ट और 'शासन' का अर्थ है कार्यों का प्रबन्धन। अर्थात लोकप्रशासन का अर्थ है - लोगों के संबंध में कार्यों का उत्कृष्ट प्रबन्धन। व्हाईट के मतानुसार, लोकप्रशासन में वे गतिविधियाँ आती हैं, जिनका प्रयोजन सार्वजनिक नीति को पूरा करना अथवा क्रियान्वित करना होता है। इस संबंध में डिमॉक कहतें हैं, प्रशासन का संबंध सरकार 'क्या' और 'कैसे' से है। अर्थात क्या करना है और कैसे करना है कि, कला लोकप्रशासन के अधिकारीयों में होती है। सरकार की सार्वजनिक नीतियाँ क्या हैं? और उन्हें कैसे सफल बनाना है? इस संबंध में लोकप्रशासन निर्णय लेता है। पर्सीमेकीन के मतानुसार, लोकप्रशासन सरकार के कार्यों से संबंधित होता है, चाहे व केंद्र द्वारा सम्पादित हों अथवा स्थानीय निकाय द्वार सम्पादित हो।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में लोकप्रशासन की भूमिक अत्यंत जटिल एंव व्यापक हो गई है। लोकप्रशासन से जनता की अपेक्षाएं निरंतर बढती जा रहीं तथा लोककल्याणकारी योजनाओं के संबंध में जनजागृती से लोकप्रशासन की जवाबदेही निरंतर बढती जा रही है, जिस कारण से लोकप्रशासन को निम्न मूल्यों पर खरा उतरना वर्तमान परिस्थिती में अनिवार्य सा हो गया है।

१) लोक सेवकों को, जनप्रतिनिधियों को सरकार ने लिए हुए निर्णयों को ईमानदारीपूर्वक लागू करना। २) जनप्रतिनिधियों, मंत्रीयों को लोकसेवकों द्वारा निष्पक्ष एंव ईमानदारीपूर्वक परामर्श देना। ३) लोकसेवकों द्वारा अपने कार्यों का निष्पादन कानून के दायरे में रहकर समय पर करना। ४) सार्वजनिक राशी का सही, प्रभावी एंव दक्षतापूर्वक प्रयोग करना। ५) सरकार द्वारा लिए गए निर्णयों में पारदर्शकता के मूल्यों का समावेश करना। ६) लोकसेवक सभी कर्तव्यों को, उत्तरदायित्वों को निष्ठापूर्वक निभाएं। ७) लोकसेवकों द्वारा लिए गए निर्णय सार्वजनिक हित में हो। ८) लोकसेवा में नियुक्ति के संबंधी निर्णय योग्यता के आधार पर लिए जाने चाहिए। ९) लोक सेवा संगठनों में सहभागिता, पारदर्शिता एंव संचार व्याप्त होना चाहिए।

उपरोक्त मूल्यों के आधार पर लोकप्रशासन उत्तरदायी लोकप्रशासन की भूमिका निर्वाहीत कर पाएगा। सर्वाजनिक स्वास्थ्य के लिए उपरोक्त मूल्यों का निर्वाहन लोकप्रशासन में बैठे प्रत्येक व्यक्ती को करना पडेगा। तभी सार्वजनिक स्वास्थ्य को कायम रखा जा सकता है तथा

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

देश को विकास के मार्ग पर लाया जा सकता है।

सार्वजनिक स्वास्थ्य, लोकप्रशासन एंव भारत

दरसल सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा की बेहतरी के लिये महज नीति निर्माण ही काफी नहीं है, बल्कि उनको कार्यान्वीत करना, कहीं अधिक महत्त्वपूर्ण है। इसको मद्देनज़र रखते हुए मुदलियार समिती द्वारा वर्ष १९५९ में पहली बार सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रबंधन के लिए कर्मियों की जरूरत पर प्रकाश डाला गया था। लोकप्रशासन के अंतर्गत आने वाले कर्मियों के पास सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा कल्याण की समस्याओं से निपटने के लिए व्यापक और विस्तृत दृष्टीकोण होने की आवश्यकता बताई गयी थी। १९७३ में करतार सिंह समितीने अपनी सिफारशों में कहा था कि, भारत में संक्रामक रोग नियंत्रण, निगरानी प्रणाली, डेटा प्रबंधन, सामुदायिक स्वास्थ्य से संबंधित समस्याओं के संबंध में चिकित्सकों को कोई औपचारिक प्रशिक्षण प्राप्त नहीं है और न ही उन्हें ग्रामीण परिवेश तथा विभिन्न सामाजिक आयामों की कोई समझ है। ऐसे में ये सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली के लिये अनुपयुक्त है। यही हाल आदिवासी क्षेत्रों मे 'आशा' नामक योजना का है, जिसमें 'आशा' नामक स्वास्थ्य सेविका आदिवासीयों के घर-घर जाकर छोटे बच्चों के स्वास्थ्य की देखभाल तो करती है मगर वे प्रशिक्षित नहीं है। इसी लिए २०१७ की राष्ट्रीय स्वास्थ्य नीति के तहत स्वास्थ्य सेवाओं की गुणवत्ता के सुधार के लिये सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रबंधन कैडर की स्थापना पर बल दिया है।

भारत में सार्वजनिक स्वास्थ्य को लोकप्रशासन ने अधिक मजूबती से क्रियान्वयन किया है। इसके अनेक उदाहरण हमारे सामने हैं। भारत ने पोलियो उन्मूलन, प्रजनन-क्षमता में कमी तथा रोग नियंत्रण के मामलों मे उल्लेखनीय उपलब्धियां हासिल की है। लेकिन फिर भी स्वास्थ्य परिणामों की दृष्टी से, समान आय तथा विकास की समान अवस्थावाले अन्य राष्ट्रों के मुकाबले हमारी प्रगती धीमी है। अगर प्रति व्यक्ति आय बढती है, तो जीवन स्वास्थ्य की स्थिती बेहतर होनी चाहिए, मगर हमारे देश में रोग का बोझ तिगुना हो गया है। जिसके कारण भारत को कुल स्वरस्थ्य आय के मुकाबले व्यय का ७० प्रतिशत अधिक करना पडता है। अर्थात लोकप्रशासन सार्वजनिक स्वास्थ्य के क्षेत्र में विफल दिखाई पडता है।

भारतीय संविधान की सातवीं अनुसूची के अंतर्गत, स्वास्थ्य राज्य-सूची का विषय है। समवर्ती सूची के मदों के लिए केंद्र सरकार भी संयुक्तरूप से उत्तरदायी है। इस लिए दिल्ली में पर्यावरण स्वास्थ्य, प्रदुषण की समस्या, गोरखपूर का गैसकांड हो, या नंदुरबार का कुपोषण का मुद्दा, अस्पतालों में डॉक्टरों की कमी इन सभी के लिए जितना राज्य लोकप्रशासन उत्तरदायि है उतना ही केंद्र लोकप्रशासन भी।

भारत में सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवाओं का जाल सबसे बडे सार्वजनिक नेटवर्कों में से एक है, लेकिन क्षेत्रिय विषमता, उपलब्धता, और गुणवता का संकट अभी भी बना हुआ है। जिसका कारण लचर लोकप्रशासन तथा लोकप्रशासन में अनैतिक मूल्यों का बढना। इसीलिए बडी संख्या में लोग निजी क्षेत्र की सेवाओं का उपयोग कर रहें हैं।

उपरोक्त संकट को देखते हुए केंद्र सरकारने केंद्रीय बजट में स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय के लिए २०१५-१६ में संशोधित व्यय २०१४-१५ के स्तर पर ही रखा गया। चौथे वित्त आयोग की शिफारीशों के मद्देनज़र, राज्यों को असंबद्ध निधियों के तौर पर मिल रही राशि में से अधिक धन सामाजिक क्षेत्र पर व्यय करने के लिए प्रोत्साहित करने का अवसर बना हुआ है। भारत को 'दक्षिणी विश्व का दवा निर्माता' कहा जाता है क्योंकि यह विकसीत देशों को सस्ती, जीवनरक्षक जेनेरिक दवाएं उपलब्ध कराता है। इसी प्रकार, हमारी स्वास्थ्य प्रणाली में लोगों को अधिकतम परिणाम उपलब्ध कराने की क्षमता है, मात्र यह क्षमता तभी कारगर साबित होगी, जब लोकप्रशासन में उक्त दिए हुए मूल्यों का वास्तविक रूप में क्रियान्वयन होगा।

निष्कर्ष

१) सार्वजनिक स्वास्थ्य को बनाए रखना लोकप्रशासन अर्थात सरकारों की प्रथम जवाबदेही है।
२) सार्वजनिक स्वास्थ्य के लिए लोकप्रशासन के साथ निजी क्षेत्र को भी भागीदारी देनी होगी।
३) सार्वजनिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के लिए, तथा अधिक अत्याधुनिक सुविधाएं प्रदान करने हेतू आय व व्यय में संतुलन बनाए रखना होगा।
४) सार्वजनिक स्वास्थ्य के अंतर्गत प्रशिक्षीत कैडर का निर्माण आवश्यक है। इसलिए केंद्रीय व राज्य स्तर पर भर्ती किए गए लोग पेशेवर व प्रशिक्षित होने चाहिए जिससे सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली की समग्र दक्षता में वृद्धी होगी।
५) सार्वजनिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के लिए प्रशासन को जनता तक पहुँचना होगा।
६) सार्वजनिक स्वास्थ्य के क्षेत्र में अधिक से अधिक सुविधाएं देने के लिए निवेश को बढ़ावा देने की जरूरत है।
७) विनियमों के कार्यान्वियन हेतू जिम्मेदारी तथा क्षमता सार्वजनिक स्वास्थ्य अधिकारियों को सौंपी जाए।
८) स्वास्थ्य शिक्षा तथा व्यवहारगत परिवर्तन संचार संबंधी मौजूदा अभियानों का सुदृढीकरण किया जाना चाहिए।
९) असाध्य रोगों के मामले में रोगियों को अपनी देखभाल खुद करने और देखभाल करने वालों को शिक्षित किया जाए, ताकी परिणाम दीर्घकालीन एंव बेहतर हो सकें।

संदर्भ

1) Maheshwari S. R., Indian Administration, kitam Mahal, New Delhi, 2001
2) Naidu S. P. Public Administration Concept and Theories, New Age International Publications, Hyderabad, 1996
3) Arora Ramesh K., Indian Administration-Institutions and Issues, New Vishwa Pub. New Delhi, 1996
4) www.drishtias.com -artical/the Case for public health care
5) www.healthcarestudies.in
6) www.mygov.in >group issue
7) Http://cypresshealth.co >public health0

Com. & S. DHULE

Scanned with CamScanner

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4 No. : 5 Spacial Issue - 1 Dec.2017 ISSN No. :2347-9639

34 Years

UGC Approved Journal
UGC No.64299

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Public Health And Public Administration

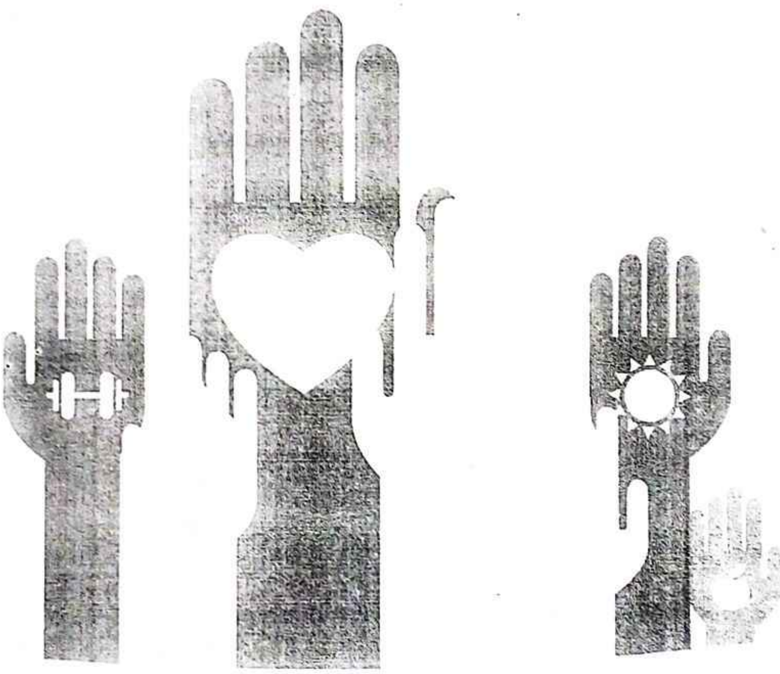

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

सार्वजनिक आरोग्य आणि लोक प्रशासन

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक – डॉ. प्रमोद पवार, डॉ. मनोहर पाटील

Arts, Com. & Science Senior College, DHULE

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय लोकप्रशासनाचा इतिहास

- डॉ. सुजाता गायकवाड
राज्यशास्त्र विभाग
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

१. संशोधन विषयाची ओळख

सामान्यत: 'प्रशासन' या शब्दाचा उपयोग एखाद्या कार्याची व्यवस्था करणे किंवा प्रबंध करणे या अर्थाने केला जातो. परंतु शास्त्रोक्त दृष्टीने विचार केल्यास एखाद्या विशिष्ट उद्दीष्टांच्या पूर्तीसाठी किंवा वांछित हेतू प्राप्त करून घेण्यासाठी जाणीवपूर्वक योजना तयार करून उपलब्ध साधनसामग्री व मनुष्यबळ यांचे उचित संघटन करून योग्य मार्गदर्शनाखाली जे सुसंघटित व सुव्यवस्थित कार्य केले जाते. त्या कार्यालाच 'प्रशासन' असे म्हटले जाते. 'प्रशासन' हा शब्द इंग्रजीतील शब्द 'Administer' चे मराठी भाषांतर आहे. 'Administer' हा इंग्रजी शब्द लॅटीन भाषेतील 'Ad' आणि 'Minister' या दोन शब्दांच्या एकत्रीकरणातून तयार झाला आहे. ज्याचा अर्थ 'सेवा देणे' असा होतो. सामान्यत: त्याचा वापर व्यवस्था करणे, प्रबंध करणे किंवा मार्गदर्शन करणे या अर्थाने केला जातो. एकत्रित येऊन केल्या गेलेल्या सांघिक स्वरूपाच्या कोणत्याही क्रियेत प्रशासन असते. जेव्हा काही व्यक्ती एका विशिष्ट उद्दिष्टाच्या पूर्तीसाठी एकत्र येतात, परस्पर सहकार्य करतात आणि कार्याची दिशा ठरवून त्या दिशेने सांघिक प्रयत्न करतात त्यांच्या या कृतीस 'प्रशासन' म्हणतात. प्रा. एल.डी व्हाईट यांच्यामते कोणतीही उदिष्ट्ये किंवा हेतू साध्य करण्यासाठी अनेक व्यक्तींचे मार्गदर्शन, समन्वय व नियंत्रण करणे यासच 'प्रशासनाची कला' म्हणतात. कॅनडाचे माजी पंतप्रधान ट्रडू म्हणतात, ''राज्य शयनकक्षाशिवाय व्यक्तिजीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात प्रवेश करू शकते.'' सांप्रत राज्याच्या भुमिकेचा अभ्यास केल्यास ट्रडू यांचे म्हणणे तंतोतंत बरोबर असल्याचे जाणवते.

२. संशोधन विषयाची निवड का केली?

''जर आमची सभ्यता अयशस्वी झाली तर ती प्रामुख्याने प्रशासनाचे अपयश असेल'' हे चार्ल्स बेअर्डचे मत सर्वमान्य होणारे नसले तरी बहुमताला मान्य होण्यासारखे निश्चित आहे. आधुनिक सभ्यता जर नष्ट पावली तर ती प्लेगमुळे किंवा दुष्काळामुळे नव्हे तर प्रशासकीय यंत्रणेतील बिघाडामुळे होईल हे विधान अतिशयोक्ती वाटण्याचे कारण नाही. माणसाच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत लोकप्रशासन आज मानवी जीवनाला व्यापून राहिले आहे. लोकप्रशासन केवळ मानवी सभ्यतेचा संरक्षकच नाही तर प्रगती - विकास व परिवर्तन यांची पूर्वअट म्हणूनही त्याच्याकडे पाहता येईल. आज प्रत्येक देशासमोर विषमता, गरीबी, बेकारी यासारखे गंभीर प्रश्न आहेत. या प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी खंबीर प्रशासन ही काळाची गरज आहे. लोकप्रशासन हा आधुनिक शासनव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू आहे. राज्य विकसनशील असो अथवा विकसित असो; लोकप्रशासन हा त्याचा कणा असतो. डिमॉक म्हणतो, ''वर्तमानकाळात लोकप्रशासन आमच्या जीवनात व्यापून राहिले आहे. ते आमच्या सभ्यतेचा मुलाधार ठरू पाहत आहे.'' आधुनिक काळात प्रशासनात मानवी तत्व अत्यंत मोलाचे ठरू पाहते आहे. कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील लोकप्रशासनावर अवलंबून असते व त्या देशातील लोकप्रशासन हे सक्षम आणि भ्रष्टाचारापासून मुक्त असण्यावरच त्या देशाचा विकास अवलंबून असतो. त्यामुळे भारत देशातील एक जबाबदार नागरिक असल्या कारणाने आपल्या भारतीय लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास कोणत्या शतकापासून सुरूवात झाली? आणि भारतीय लोकप्रशासनाचा इतिहास कसा होता? या प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठी सदर संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली.

३. संशोधन विषयासंदर्भातील प्रश्न

१. भारतीय लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास कोणत्या शतकापासून सुरूवात झाली?
२. भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासाचे स्वरूप काय होते?
३. भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासातील १९४० च्या पूर्वीच्या पारंपरिक स्वरूपाच्या लोकप्रशासनाचे वैशिष्ट काय होते?

४. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास कोणत्या शतकापासून सुरूवात झाली याचा शोध घेणे?
२. भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासाचे स्वरूप काय होते याचा शोध घेणे?
३. भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासातील १९४० च्या पूर्वीच्या पारंपारिक स्वरूपाच्या लोकप्रशासनचे वैशिष्ट काय होते याचा शोध घेणे?

५. गृहितके

१. भारतात इ.स पूर्व तिसऱ्या शतकातील कौटील्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात मांडलेल्या लोकप्रशासनाच्या विचारांपासुन लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास सुरूवात झाली.
२. एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून लोकप्रशासनाच्या सखोल व शास्त्रोक्त अध्ययनास सुरूवात झाली.

६. संशोधन पद्धती

कोणत्याही क्षेत्रात कोणत्याही विषयावर संशोधन करत असताना संशोधकाला आधी संशोधनाची पद्धत निश्चित करावी लागते. कोणत्याही संशोधनात संशोधनाच्या दोन पद्धती असतात. एक निगमनात्मक पद्धत तर दुसरी विगमनात्मक पद्धत असते. निगमनात्मक पद्धती म्हणजे सामान्य घटनांवरून विशेष नियम शोधून काढणे. तर विगमनात्मक पद्धती म्हणजे विशेष घटनांवरून सामान्य नियम शोधून काढणे. सदर संशोधनात संशोधकाने संशोधनाच्या विगमनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

सहा नियमांचा उल्लेख केला आहे. कि जे नियम आधुनिक लोकप्रशासकांना जनहित साधण्यासाठी उपयोगी आहेत असे वाटते. कन्फ्युशियसने सुचविलेले नियम असे - १) शासकाला आपल्या देशाची माहिती असावी आणि त्याने देशातील अशांतता व क्लेशदायक कारणांना दूर करण्याचे प्रयत्न करावेत. २) शासकाने निर्णय घेत असतांना सुवर्णमध्य गाठावा. नि:ष्पक्ष न्याय, नेमस्त व्यावहारिक व नैतिक दृष्टीने विचार करून निर्णय घ्यावेत. ३) प्रशासकाने पक्षपात व भेदभाव न करता सार्वजनिक हितासाठी कार्य करावे. ४) जनतेचा आर्थिक विकास घडवून आणणे हे शासनाचे कर्तव्य असावे. ५) प्रशासकाने राज्याच्या कार्यासाठी आपला संपूर्ण वेळ द्यावा.

वरील सर्व ध्येयांची प्राप्ती प्रशासक वर्गाच्या गुणवत्तेवर आणि प्रामाणिक, नि:स्वार्थी व योग्य प्रशासकावर अवलंबून असते.

महान चीनी तत्वज्ञ कन्फ्युशियसच्या शिकवणीतील प्रशासनाविषयीच्या विचारांची उपयुक्तता आजही कमी झालेली नाही. भारतात इ.स पूर्व तिसऱ्या शतकात कौटील्याने लिहिलेल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात बऱ्याच ठिकाणी लोकप्रशासनाविषयी चर्चा करण्यात आलेली आहे. अर्थशास्त्रात राज्यव्यवस्था व्यवस्थित चालवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अनेक प्रशासकीय प्रश्नांचा बारकाईने विचार करण्यात आला आहे.

सोळाव्या शतकातील अकबराच्या राज्यकारभाराविषयी लिहिलेले 'आइन-ए-अकबरी' हे पुस्तक देखील लोकप्रशासनाच्या काही बाबींवर प्रकाश टाकणारे आहे. जर्मन राज्यशास्त्रज्ञ मॅकिवलीच्या 'प्रिन्स' नावाच्या ग्रंथात सुद्धा प्रशासनाविषयीच्या बऱ्याच महत्त्वाच्या बाबींवर विचार करण्यात आला आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेच्या हॅमीलटन (Hamilton) ने फेडरेलीस्ट पेपर्स नं ७२ मध्ये लोकप्रशासनाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीस १८१२ मध्ये फ्रान्सच्या चार्लस वॉनेने Bounini लोकप्रशासनाची तत्वे ह्यावर एक प्रबंध लिहीला. अमेरिका आणि युरोपमधील बऱ्याच राज्यशास्त्रज्ञांच्या लिखाणातूनही लोकप्रशासन शास्त्राच्या विविध अंगांचा विकास होत गेला. परंतु प्रशासनावर स्वतंत्र ग्रंथ मात्र मोजकेच लिहीले गेले.

१८८७ मध्ये अमेरिकेच्या वुड्रो विल्सनने 'लोकप्रशासनाचा अभ्यास' हा निबंध लिहून लोकप्रशासन शास्त्राच्या विकासात अमूल्य भर टाकली. यानंतर मात्र लोकप्रशासन हे एक वेगळे व स्वतंत्र शाखा व अभ्यास विषय आहे. हे मान्य करण्यात येवू लागले आणि त्या दृष्टीकोनातून चार्लस बिअई, ब्राइसी इ. विचारवंतांनी सुद्धा लिखाण सुरू केले.

असे असले तरी खऱ्या अर्थाने लोकप्रशासनाचा सखोल, सुव्यवस्थित व शास्त्रोक्त अभ्यास विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून करण्यात येवू लागला. त्यानंतर मात्र प्रशासन एक कला म्हणून नव्हे तर एक शास्त्र म्हणून खूपच वेगाने विकसित होवू लागले. लोकप्रशासनाची विसाव्या शतकातील ही प्रगती प्रामुख्याने अमेरिका आणि युरोपमध्ये घडून आली. वुड्रो विल्सन, एल.डी. व्हाईट, विलोबी, हेन्री फेयॉल, टेलर, ल्यूथर ग्युलीक आणि उर्वीक इ. अनेक विचारवंतांनी प्रारंभी लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाला शास्त्रीय बैठक प्राप्त करून दिली. पुढील काळात या शास्त्रात अनेक नवीन विचारांची, नवीन तत्वांची भर पडत गेली. रॉबर्ट डॉल, हर्बट सायमन, पॉल ॲपलबी, चेस्टर बर्नाड या प्रभुतींनी सखोल चिंतनाने लोकप्रशासन शास्त्राच्या अभ्यासास अधिक खोली प्राप्त करून दिली. कालमानाचा विचार करता लोकप्रशासन शास्त्राच्या ह्या विकासाला (१) १९४० पूर्व व (२) १९४० नंतर अशा दोन कालखंडात विभाजन करता येवू शकते.

१९४० पूर्व पुरातन व १९४० नंतर आधुनिक व शास्त्रोक्त असे दोन दृष्टिकोन तयार झाले. १९४० च्या पूर्वीच्या पारंपरिक स्वरूपाच्या लोकप्रशासनाच्या पारंपारिक लोकप्रशासनाचे पहिले वैशिष्ट्ये धोरण ठरविणे व धोरणाची अंमलबजावणी करणे हे दोन्ही कार्य भिन्न मानले. धोरणांची अंमलबजावणी करणे हे कार्य प्रशासनाचे मानले. तर धोरण ठरविणे हे कार्य राजकारण्यांचे मानले.

दुसरे वैशिष्ट्य - कार्यकुशलता आणि मितव्ययीता या दोन गोष्टींना प्रशासन क्षेत्रात महत्वपूर्ण मानले गेले. ह्या दोन गोष्टींचा विचार करूनच त्या काळच्या लेखकांनी अनेक सिद्धांन्त मांडले.

९. तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन

भारतीय लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास कोणत्या शतकापासून सुरूवात झाली? भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासाचे स्वरूप काय होते? भारतीय लोकप्रशासनाच्या इतिहासातील १९४० च्या पूर्वीच्या पारंपरिक स्वरूपाच्या लोकप्रशासनाचे वैशिष्ट्य काय होते? या प्रश्नांची उत्तरे प्राप्त करण्यासाठी सदर विषयाची निवड करण्यात आली होती. एकंदरीतच आपणास उपलब्ध तथ्यांवरून अशी माहिती प्राप्त होते कि, लोकप्रशासनाची प्रक्रिया मानवी जीवनाच्या आरंभापासूनच अस्तित्वात आली. जेव्हापासून माणूस सांघिक जीवन जगू लागला. आणि सांघिक जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काही प्रशासकीय स्वरूपाच्या संस्था अस्तित्वात आल्या तेव्हापासून लोकप्रशासनाची सुरूवात झाली. भारतात इ.स पूर्व तिसऱ्या शतकात कौटिल्याने लिहिलेल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात बऱ्याच ठिकाणी लोकप्रशासनाविषयी चर्चा करण्यात आलेली आहे. अर्थशास्त्रात राज्यव्यवस्था व्यवस्थित चालवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अनेक प्रशासकीय प्रश्नांचा बारकाईने विचार करण्यात आला आहे. त्यावरून असे सिद्ध होते कि, भारतात इ.स पूर्व तिसऱ्या शतकातील कौटील्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात मांडलेल्या लोकप्रशासनाच्या विचारांपासुन लोकप्रशासनाच्या अध्ययनास सुरूवात झाली.

जुन्या काळी माणसाच्या गरजा मर्यादीत होत्या. त्या थोड्या, साध्या आणि सरळ होत्या. त्या गरजा भागविण्यासाठी माणूस स्वत: समर्थ होता. फारच थोडया गरजांसाठी आणि कार्यासाठी नागरिक राज्याची मदत घेत असत. समाजात व्यवस्था प्रस्थापित करणे आणि समाजाची सुरक्षा अबाधित राखणे या पुरतेच राज्याचे कार्य होते. या कार्यासाठी लागणारा पैसा कररूपाने नागरिकांकडून वसुल करणे आणि नागरिकांना न्याय देणे ही राज्याची आणखी कार्ये होती. या व्यतिरिक्त नागरिकांच्या राज्याकडून कोणत्याच अपेक्षा नव्हत्या. त्यावेळेस राज्य हे पोलिस राज्य होते. कायदा व सुव्यवस्था एवढीच त्याची जबाबदारी अपेक्षित होती. म्हणजेच राज्याची भुमिका मर्यादीत स्वरूपाची असल्यामुळे लोकप्रशासनाचे कार्यक्षेत्र देखील मर्यादीत स्वरूपाचे होते

Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development

UGC Approved Journal
UGC No. 64768

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

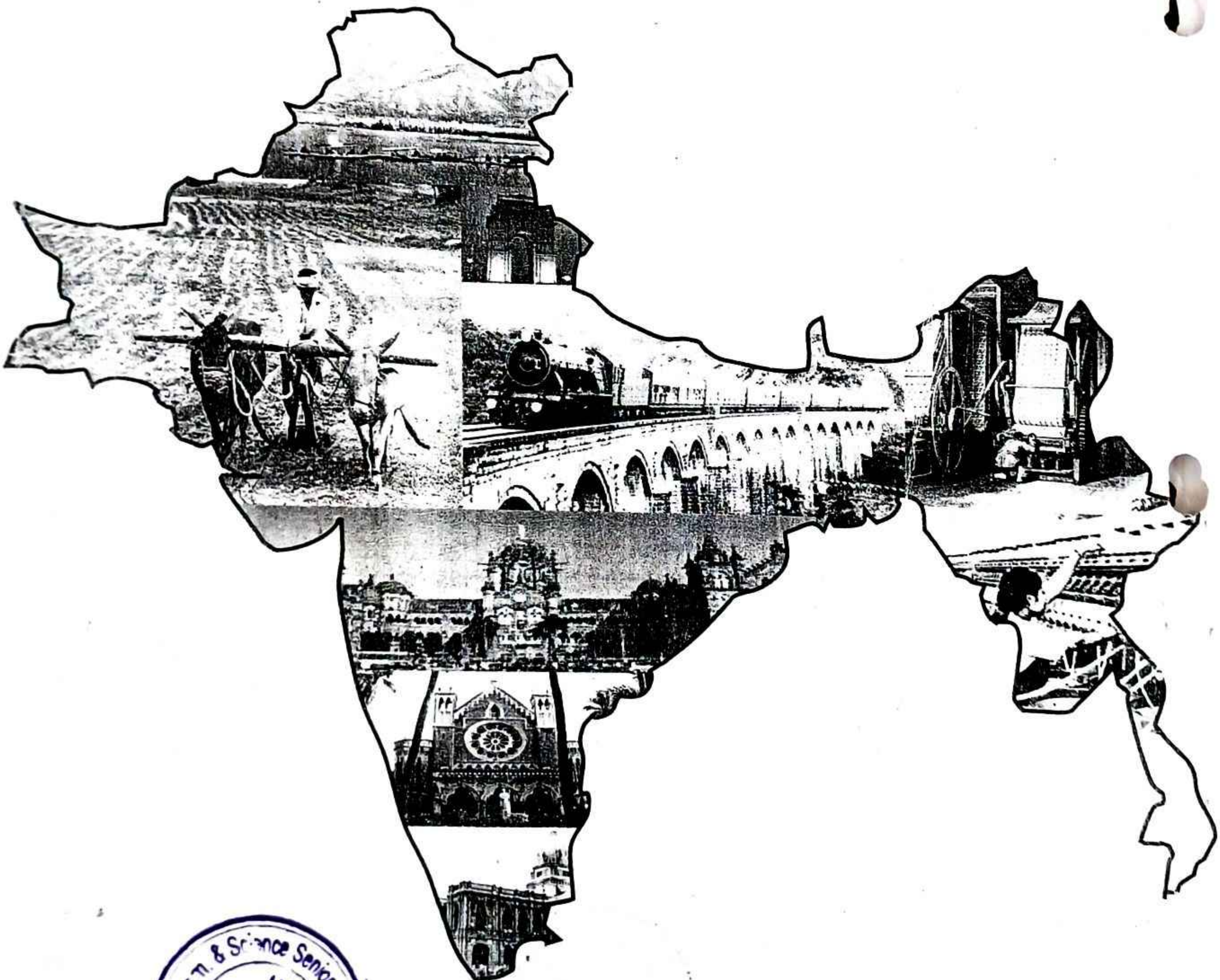

Editor - Dr. R. V. Bhole

Vol.09 (Special Issue 07) Jan 2018,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

अनुक्रमणिका

अनु क्र.	नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	प्रा. सौ. कविता सु. पाटील	ब्रिटिश सत्ताकाळातील घटनात्मक विकास	७
२	प्रा. डॉ. मनिषा जगदाळे	ब्रिटिशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण - एक अभ्यास	१२
३	डॉ. उत्तम पठारे	ब्रिटिश राजवट आणि तिचे भारतावरील परिणाम	१५
४	डॉ. संतोष कदम	ब्रिटिश काळातील सातारा शहराचा झालेला शैक्षणिक विकास	२३
५	डॉ. रघुनाथ चौधरी	ब्रिटिश सरकारने खान्देशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न	२७
६	डॉ. संजय बेंद्रे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतीय समाज	३१
७	प्रा. मुरलीधर गायकवाड	भारतातील ब्रिटिश कालीन दारिद्र्याची समस्या	३४
८	डॉ. एस. एल. म्हात्रे	कापड उद्योग आणि महाराष्ट्रातील आर्थिक विकास	३८
९	प्रा. अनिल निकम	इंग्रजांचे वृत्तपत्रासंबंधीचे धोरण	४१
१०	प्रा. शांता गडगे	ब्रिटिश प्रशासन व आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय	४३
११	प्रा. नवनाथ वाजगे	ब्रिटिश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन	४६
१२	डॉ. रघुराज कुरुमकर	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक - सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण	४९
१३	डॉ. विष्णू पडवाल	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग	५३
१४	डॉ. प्रशांत देशमुख	हैदराबाद संस्थान : निजाम आणि ब्रिटिशांचे संबंध	५६
१५	श्री. पोपट गायकवाड	ब्रिटिशांचे धोरण व आदिवासी समाज	६१
१६	प्रा. डी. आर. कोळी	ब्रिटिश धोरणांचा भारतावरील आर्थिक प्रभाव	६४
१७	सौ. सुनिता स. पाटील	ब्रिटिश राज्य व भारतीय शिक्षण	७२
१८	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था	७५
१९	डॉ. संजय गवळी	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रध्दा व प्रबोधन	७८
२०	डॉ. मंदा मोरे - थोरात	इंग्रज राजवटीतील भारतातील शिक्षण पध्दती : एक चिकित्सक अभ्यास	८२
२१	डॉ. नानाजी भामरे	ब्रिटिश सत्तेचे भारतातील आर्थिक धोरण	८६
२२	डॉ. पी. एस. सोनवणे	ब्रिटिश कायदे आणि भारतीय शिक्षण	८९
२३	प्रा. यशवंत गावित	भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ - एक दृष्टिक्षेप	९९
२४	प्रा. सुनिल पाटील	ब्रिटिश आमदानीत भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका : विशेष संदर्भ लो. टिळक आणि केसरी	१०२
२५	डॉ. विवेकानंद चव्हाण	प्रबोधन काळातील मराठी वृत्तपत्रे व ब्रिटिश शासन	१०५
२६	प्रा. बी. आय. परदेशी	ब्रिटिशकालीन भारतीय कृषि क्षेत्रातील परिवर्तन	१०९
२७	डॉ. सुजाता गावयकवाड	ब्रिटिश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	११४
२८	डॉ. सर्जेराव गोल्डे	ब्रिटिश कालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था	११९
२९	डॉ. खासेराव शिंदे-पाटील	माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे पुणे रेसिडंट ते डेक्कन कमिशनर म्हणून केलेले प्रशासकीय कामकाज	१२३
३०	डॉ. भारती लाडकर	ब्रिटिश काळाचा तत्कालीन स्त्री जीवनावरील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव	१२६
३१	डॉ. देवेंद्र विसपुते	ब्रिटिशांचे भारतातील दुरगामी संरक्षण धोरण	१३३
३२	प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावित	खान्देशातील ब्रिटिश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक आर्थिक दृष्टिक्षेप	१३८

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटीश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव/परिणाम

प्रा. डॉ. सुजाता गायकवाड
राज्यशास्त्र विभाग
विद्यावर्धिनी सभेचे कला,वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, साक्री रोड, धुळे

प्रास्ताविक :- प्रस्तुत शोधनिबंध हा ब्रिटीश सरकार सत्तेवर आल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था नेमकी कशी व कोणत्या टप्प्यावर होती, व या अर्थव्यवस्थेवर ब्रिटीश सरकारचा कसा प्रभाव पडला, आर्थिक धोरणावर व आर्थिकतेवर ब्रिटीश भांडवलदार वसाहतदारांकडुन कसा-कसा परिणाम जाणवत गेला. आर्थिक निकषावर विचार करता भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रजीसत्तेने आर्थिक शोषण करुन कशी खिळखिळी केली हे पाहणे हा ही प्रस्तुत शोधनिबंधाचा भाग आहे. ब्रिटीश कायद्यांचा सकारात्मक व नकारात्क दोन्ही बाजुने प्रभाव भारतीयांवर पडलेला दिसुन येतो. त्याचप्रमाणे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रात सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव ब्रिटीश कायद्यांचा पडलेला दिसून येतो.

उद्दिष्टये :-

१) भारतीय अर्थव्यवस्था ब्रिटीश राजवटीमुळे खिळखिळी बनली की सक्षम बनली हे पाहणे.

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेत काही नवीन सुधारणा घडुन आल्या की पुर्वीची परिस्थिती बदलण्यास ब्रिटीश सरकारचा हातभार लागला.

३) ब्रिटीश सरकारने आर्थिक बाबतीत काही सुधारणा व बदल करणेबाबत सुचविले त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला हे पाहणे.

४) इस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय अर्थव्यवस्थेला अधिक कराच्या मदतीने अधिकाधिक कमकुवत केले.

५) भारतीयांच्या सामाजिक, राजकीय, प्रशासकीय व इतर क्षेत्रात ब्रिटीश कायद्यांमुळे काही सकारात्मक व नकारात्मक बदल दिसुन आले ते पाहणे.

गृहितके :-

१) व्यापाराच्या निमित्ताने आलेल्या ब्रिटीशांनी भारतात सत्ता काबीज केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेला निकामी किंवा कमकुवत करण्याचेच धोरण ठेवले.

२) कच्चामाल भारतातुन स्वदेशात निर्यात करुन पक्का माल तयार झाल्यावर तो पुन्हा हिंदुस्थानातच अधिक कर लावुन विकण्याची किमया इंग्रजांनी केल्यामुळे देश आर्थिक दृष्टया इंग्रजी सत्तेकडुन होणाऱ्या शोषणाचा बळी ठरला.

३) भारतातील लघुउद्योग, कुटीरोद्योग ब्रिटीश सरकारने वापरलेल्या धोरणाने नष्ट झाले.

४) ब्रिटीश वसाहतवादाचा मुख्य उद्देश व्यापार व अन्य मार्गाने आर्थिक शोषण करणे हाच होता, या काळात प्रशासनाच्या क्षेत्रात सकारात्मक नवीन व्यवस्था आणण्याचा इंग्रजांनी प्रयत्न केला .

५) ब्रिटीश कायद्यांमुळे भारतात काही सामाजिक, राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रात व इतर क्षेत्रात भारतीयात सुधारणा होऊन भारतीयांच्या स्थितीत सुधारणा झाली.

संशोधन पध्दत :- विश्लेषणात्मक व विगमनात्मक पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

संशोधनाची मांडणी :- भारतीय अर्थव्यवस्थेबाबत ब्रिटीश धोरणाचा सरकारचा प्रभाव / परिणाम कसा झाला हे पाहत असतांना सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव कसा झाला हा विविध क्षेत्रावर पडलेल्या प्रभावावरुन दिसुन येतो. भारतीय अर्थव्यवस्था कमकुवत किंवा खिळखिळी होण्यामागे ब्रिटीश कायदे धोरणाचा कारणीभुत असलेला भाग दिसतो. ब्रिटीश कायद्यांचा आर्थिक क्षेत्रातील प्रभाव १७६५ पासून १९४७ पर्यंत भारतातील इंग्रजी साम्राज्याचा इतिहास म्हणजे वसाहतवाद्यांनी आर्थिक बाबतीत केलेल्या शोषणाशी कसा निगडीत आहे. या संपुर्ण कालखंडाच्या बाजुचा विचार केल्यास इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणावर मद्रास महसुल बोर्डाचा अहवाल मांडत असतांना जॉन सुलीवनने मोठी आर्थिक टिप्पणी केली आहे. "आमचे आर्थिक धोरण एखाद्या स्पंजाप्रमाणे कार्य करते हा स्पंज भारतातील गंगेत बुडविला जातो व थेम्स नदीत पिळुन मोकळा केला जातो." भारताच्या आर्थिक शोषणाची ही पध्दत ज्यावेळी सुरु झाली त्यावेळी ब्रिटीशांनी भांडवली युगात नुकताच प्रवेश केला होता. अर्थात भारताचे

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

इंग्लडमध्ये नेण्यास प्रारंभ केला असा हा खाजगी व्यापार जवळजवळ २५ वर्ष भारताच्या लुटीचे एक साधन बनला होता तिसरा प्रकार म्हणजे कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी बंगालच्या आत व बंगालच्या बाहेर स्थानिक राजे व जमिनदारांकडुन भेट बक्षीसी व लाचेच्या स्वरुपात संपत्ती मिळवुन आपल्या देशात नेण्यास सुरुवात केली.

ब्रिटीश वसाहत वादाच्या या टप्प्यात मुख्य उद्देश व्यापार व अन्य मार्गाने आर्थिक शोषण करणे हाच होता या काळात प्रशासनाच्या क्षेत्रात कोणतीही नवीव्यवस्था आणण्याचा इंग्रजांनी प्रयत्न केला नाही.

ब) औद्योगिक भांडवलका समोर वसाहतदाराची लुट -

१८१३ ते १८५८

१९ व्या शतकच्या सुरुवातीपर्यंत भारतातुन प्राप्त झालेले भांडवल व देशात नवीन यंत्राचा लागलेल्या शोधाने मिळुन औद्योगिक क्रांतीला जन्म दिला. यंत्राच्या सहाय्याने कारखान्यात मोठया प्रमाणात उत्पादन करुन इंग्लडच्या भांडवलवादाचे स्वरुप बदलले. इंग्लडंच्या भांडवलवादावर औद्योगिक भांडवलाचे वर्चस्व निर्माण झाले इंग्लंडच्या उद्योगपतींची गरज व्यापारी वर्गापेक्षा वेगळी होती त्यांच्यासाठी गुंतवणूकीचे महत्व जेधुन माल विकुन किंवा कर वसुल करुन संपत्ती मिळविली जाईल अशा स्वरुपाचे नव्हते. त्यांना आता बाजारपेठ व कच्चा माल पाहिजे होता. या बदलाचा प्रभाव भारतीय वसाहतवादावर पडला या टप्प्यात व्यापाराच्या एकाधिकारशाहीची जागा मुक्त व्यापाराच्या धोरणाने घेतली या टप्प्यात भारताच्या हस्तोद्योगाला पध्दतशीरपणे नष्ट करण्यात आले. औद्योगिक भांडवलाच्या धोरणानुसार भारतीय हस्तोद्योगाला पहिले विदेशी व नंतर भारताच्या बाजारपेठेतुन हाकलुन लावण्याचे ठरले हे धोरण विशेषत: वस्त्रोद्योगाच्या बाबतीत घडुन आले यासाठी आयात व निर्यात शुल्काच्या दरांना अत्यंत भेदभावपुर्ण पध्दतीने लागु करण्यात आले भारतात होणाऱ्या सुती कापडावर आयात कर ३ ते ५ टक्के होता. परंतु भारतातुन जाणाऱ्या कापडावर निर्यात कर १० % होता भारतातुन निर्यात होणाऱ्या लोकरी कापडावर ३०% कर होता. परंतु येणाऱ्या लोकरी कापडावर २% कर होता. त्यामुळे भारताच्या सुती कापडाच्या निर्यातीत मोठी घट झाली. मात्र याच काळात सुती कापडाची आयात २० वर्षात वाढुन ५१ पटीपेक्षा जास्त झाली.

जे धोरण कापड उद्योगांसाठी होते तेच अन्य उद्योगांच्या बाबतीत वापरले गेले याच धोरणाने भारताच्या कापड, भांडी, कागद, लोह , काच उद्योगांसही नष्ट करुन कारागिरांना उघडयावर आणले याकाळात कच्च्यामालाची निर्यात मोठया प्रमाणावर होऊ लागली. त्याचबरोबर अन्नधान्याची निर्यातीतही अभुतपुर्ववाढ झाली यामुळे भारतात जीवनाश्यक वस्तुंचापुरवठा व दुष्काळाची परिस्थिती निर्माण झाली इ. १८०० ते १८५० या काळात ७ दुष्काळ पडले व त्यात १५ लाख लोक उपासमारीने मृत्युमुखी पडले.

भारताच्या आर्थिक शोषणाच्या नव्यारुपाने ब्रिटीश शासनाला अनेक अडचणी व नवीनगरजा निर्माण झाल्या तयार मालाला देशाच्या अंतर्गत भागात पोहचविणे व तेथुन अन्नधान्याला बंदरापर्यंत आणण्याच्या आवश्यकतेमुळे दळणवळणाच्या साधनांचा विकास व रस्त्यांच्या सुरक्षिततेला प्राधान्य देणे इंग्रजांना भाग पडले औद्योगिक भांडवलदारांनी भारतातील खेडयांच्या स्वयंपुर्ण अर्थव्यवस्थेला नष्ट करुन टाकले खेडयात ब्रिटीश मालासमवेतच ब्रिटीश शासन व कायदे पोहचविणे आवश्यक बनले प्रशासनाच्या वाढत्या गरजेमुळे व्यापारीसंस्थेला इंग्रजी लिहिता वाचता येणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता भासु लागली ही गरज भागविण्यासाठी त्यांना शैक्षणिक धोरणे राबविणे आवश्यक बनले.

१८५८ नंतरच्या कालखंड १८५० च्या दशकातील घटनांनी ब्रिटीश वसाहतवादाच्या आपल्या धोरणावर पुर्नविचार करुन त्यात आवश्यक ते संशोधन करणे भाग पडले अशा घटनात १८५७ च्या उठावाने एक विशिष्ट स्थान आहे या उठावाने भारताच्या वसाहतवादी शोषणामुळे जनतेत तीव्र असंतोष आहे व धोरणे जुन्या पध्दतीने राबविण्यात आली व १८५७ सारख्या घटनेची पुर्नरावृत्ती होऊ शकते असे इंग्रजांना कळुन चुकले या दशकाचे दुसरे वैशिष्टये असे कि या काळात इंग्लडमध्ये भांडवलाचा अतिरेक झाला होता या अनावश्यक भांडवलाची इंग्लंडमध्येच गुंतवणूक करण्याचा परिणाम नफ्याच्या दरात घट होण्यात झाला शेवटी या अतिरिक्त भांडवलाची देशाच्या बाहेर निर्यात करुन सुरक्षित ठिकाणी त्याची गुंतवणुक व त्यावर नफा मिळविणे आवश्यक बनले होते.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

१८५८) यांच्या काळात केली गेली व विकासाचे प्रगतीचे नवयुग सुरु झाले.

खाजगी शिक्षणसंस्थांना सरकारने अनुदानाची आर्थिक मदत करावी ही सुचना १८५४ च्या वुडच्या खलिप्याद्वारे मांडण्यात आली होती. मुलकी सेवेत भारतीयांना सर्वप्रथम सामावून घेणारा. लॉर्ड बेंटिंक यांने भारतीयांना इंग्रजीमाध्यमातुन शिक्षण घ्यावे याबाबत निर्णय घेतला. न्यायालयीन कामकाजात प्रादेशिक भाषेला महत्वाचे स्थान देण्यात यावे ही घोषणा करुन तसा कायदा देखील लॉर्ड बेंटिकने केला. आधुनिक पाश्चात्य शिक्षण आणण्याचे काम लॉर्ड बेंटिकने केले.

याशिवाय ब्रिटीशांनी अनेक सुधारणा व्यापाराच्या निमित्ताने का होईना केल्या त्यात शिक्षण विषयक वुडसचा खलिता पहिला लोहमार्ग मुंबई ते ठाणे (१८५४) व पहिली टेलिग्राफ लाईन कोलकत्ता ते आग्रा (१८५३) आधुनिक पोस्ट पध्दती (१८५४) ग्रॅन्ड ट्रंक रोडची दुरुस्ती अनेक पुल व बंदरांचा विकास ब्रिटीशांनी केलेला आहे.

काही बाबतीत ब्रिटीश कायदे भारतीयांना उपकारक ठरलेले दिसुन येतात. तर काही बाबतीत दादर मुंबई ३१ जुलै -२००१ भारतीयांचा सकारात्मक बदल झालेला आहे असेच मुल्यमापनात म्हणावे लागेल.

संदर्भ :- १) इतिहास आधुनिक जगाचा प्रा. अमोल पाटील, युनिक अकॅडमी पुणे पब्लीकेशन व्हीजन एन्टरप्राईजेस, पुणे

२) विसाव्या शतकातील जग डॉ. धनंजय आचार्य श्री. साईनाथ प्रकाश नागपुर प्रथमाावृत्ती १७ ऑगस्ट २००७

३) अर्वाचीन जग, मे ओतुरकर भ.दि. व प्रा.च.रा.पोतनीस गो.हु. महाजन, प्रकाशक डॉ. गं.श्री. कोशे, अ.वि. गृहप्रकाशन आवृत्ती १९५६
मुद्रक सदाशिव पेठ पुणे.

४) आधुनिक जगाचा इतिहास - प्रा. गफुर शेख प्रितम पब्लीकेशन जळगांव प्रथमावृत्ती जुन - २०१८.

५) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग राज्यसेवा मुख्य परिक्षा श्रीमती. शोभादेवी क्षीरसागर, के.सागर पब्लीकेशन, पुणे पुर्नआवृत्ती २००२

६) संपुर्ण मार्गदर्शक-MPSC पुर्व परिक्षा, डॉ. आनंद पाटील सुधारीत १५ वी आवृत्ती, प्रकाशन स्टडी सर्कल

प्रा. डॉ. सुजाता गायकवाड
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साक्री रोड, धुळे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

December 2017, Special Issue

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

Arts's & Commerce College, Taharabad Tal. Baglan, Dist. Nashik (M.S.)

Dept. Of Political Science

And

Savitribai Phule Pune University,

A special Issue Published on the Occasion of State Level One Day Seminar

Changing Dimension of India's Foreign Policy : An Evalution

Editors

Prof.B.S.Mahale Dr. M. L .Sali

Pg No. 20-23

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

|| Index ||

01) Changing Nature of India's foreign Policy
Dr. Vijay Khare || 09

02) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे बदलते स्वरूप
प्राचार्य डॉ. एम.एल.साळी, ताहाराबाद, जि. नाशिक || 13

03) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा
प्राचार्य डॉ. व्ही . वाय. जाधव, थाळनेर ||16

04) भारताच्या परराष्ट्र धोरण आक्रमक वळण
प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, धुळे. || 20

05) Changing Dimension of India's Foreign Policy Towards ......
Dr. Laxman Popatrao Wagh, Jalgaon || 24

06) भारत बांग्लादेश संबंधाचे बदलते पैलू
प्रा. डॉ. के. बी. पाटील, शिरपूर जि. धुळे || 31

07) ''भारताच्या बदलत्या परराष्ट्रीय धोरणाची उद्दिष्टे''
Dr. B. D. Todkar, Ahmednagar. || 35

08) 'भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे बहुउददेशीय पैलू'
प्रा. भागवत एस महाले, ताहाराबाद, जि. नाशिक || 41

09) भारत:पाक संबंधाचे बदलते पैलू
प्रा. संजय ए.मराठे, नांदगाव || 45

10) ''भारत—चीन संबंधाचे बदलते पैलू''
प्रा.एस.एस.कावळे, प्रा.डॉ. व्ही.डी.कापडी, नाशिक || 49

11) भारत—भूतान संबंध बदलते पैलू
प्रा.भोये सुरेश मुरलीधर, सुरगाणा || 53

12) ''भारत पाकिस्तान संबंध व शस्त्रास्त्र स्पर्धा''
प्रा. एस. आर. पाटील, प्रा. डॉ. एन. झेड पाटील || 55

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

गोष्ट स्पष्ट होते की भारतात नेतृत्वात बदल झाला अथवा एक पक्ष जावून दुसरा पक्ष अधिकारावर आला तरी परराष्ट्र धोरणाच्या मुळ आधारभूत स्वरुपात कोणताच बदल झालेला नाही. मात्र जगाच्या बदलत्या राजकारणाच्या अनुभवामुळे भारताने आपले परराष्ट्र धोरण दिवसेंदिवस अधिकाधिक वास्तववादी बनवले आहे.

संदर्भ

१. मॉर्गेथाउ हंस, पॉलिटीक्स अमंग नेशन्स, पृ. २४,९३.
२. सुब्रहमन्यम के.,सेफगार्ड दि रीपब्लिक पृ.७०.
३. बंडोपाध्याय जे, दि मेकिंग ऑफ इंडियाज फॉरेन पॉलिसी, पृ.१४.
४. कृष्नराव के व्ही, प्रीपेर अँड पेरीश, लान्सर.पृ.२८५.
५. शेटये शं त्र्यं राजकिय सिध्दांत विश्लेषण, पृ.२३६.
६. पेडल फोर्ड आणि लिंकन, इंटरनॅशनल पॉलिटीक्स, पृ.१९३.

❑❑❑

04

भारताच्या परराष्ट्र धोरण आक्रमक वळण !

Aggressive Turn to India's Foreign Policy!.

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते,
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

****

उद्देश :

१. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी व त्यांच्यापूर्वीच्या सरकारांच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

२. नरेंद्र मोदी सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रासंगिकता तपासणे.

गृहितकृत्य :

१. पं. नरेंद्र मोदी यांचे परराष्ट्र धोरण पूर्वीच्या सरकारांपेक्षा अधिक आक्रमक व राष्ट्रहित जोपासणारे आहे.

२. भाजपा सरकारचे हे परराष्ट्र धोरणच भारताच्या जागतिक राजकारणातील बदलत्या स्थानासाठी उपयुक्त आहे.

प्रस्तावना :

भारताने स्वातंत्र्यापासूनच स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाचा आंगिकार केलेला आहे. त्यात काही चांगल्या, तर काही राष्ट्रहिताला मारक अशा बाबी होत्या. गेल्या पासष्ट वर्षात या परराष्ट्र धोरणाची मूलतत्त्वे फारशी बदलली नाहीत. मे २०१४ ला सत्तेवर आलेल्या पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही आमूलाग्र बदल घडविले असून ते नजिकच्या काळात देशाचे भवितव्य घडवतील. प्रारंभीच्या काळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रहितकडे पूर्णपणे दूर्लक्ष करण्यात आलेले होते. भारताचे धोरण कधी सोव्हिएत रशिया समर्थक होते, तर कधी अमेरिकेला पाठिंबा देणारे होते. कधी भारताने अलिप्ततेच्या धोरणावरच भर दिला. पाकिस्तानने मात्र सुरवातीपासून पाश्चिमात्य देशांशी जवळचे संबंध ठेवले आणि नंतर चीनशी मैत्री करुन भारतावर वर्चस्व मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

अर्थातच भारतासारख्या नवस्वतंत्र देशाने स्वतःचे असे स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारणे, ही स्पृहनीय बाब असली, तरी

वारंवार पाश्चिमात्य देशांवर टिका केल्याने त्यांनी भारताशी अंतर ठेवले. त्यांमुळेच भारताच्या सुरवातीच्या प्रगतीसाठी रशियाच्या जवळ जाणे भारताला क्रमप्राप्त ठरले. रशियानेही भारताच्या औद्योगिक, कृषि व संरक्षण क्षेत्रात भारताला मोठ्या प्रमाणात मदत केली. अलिप्ततेच्या धोरणाचा गाजावाजा करणाऱ्या भारताला चीन युध्दाच्यावेळी अमेरिकेची आळवणी करणे भाग पडले. साम्यवादाविरुध्द कोणत्याही संघर्षात उतरण्याची तयारी असणाऱ्या अमेरिकने त्यावेळी भारताला मदतही केली. दुसरीकडे सो. रशियाने मात्र चीनविरुध्द मदत करताना हात आखडता ठेवला. पाश्चात्यांशी अंतर ठेऊन वागल्यानेविविध क्षेत्रात स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्यासाठी भारताला खूप झटावे लागले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी मात्र देशाच्या सर्वंकष हिताला प्राधान्य देणारे, आक्रमक, वास्तववादी परराष्ट्र धोरण अंगिकारले आहे. त्यामुळे जागतिक राजकारणात भारताला अधिक महत्त्वपूर्ण स्थान लाभण्यास मदत होईल.

परराष्ट्र धोरणाचे सिंहावलोकन :

स्वातंत्र्यानंतर पंतप्रधान पं. नेहरु यांनी परराष्ट्र खाते स्वत:कडे ठेवले होते. त्यांनी आदर्शवादी आणि काहीशा स्वप्नाळू पध्दतीने या धोरणाला आकार दिला. फरीद झकेरीया यांनी त्यांच्या 'दी पोस्ट अमेरिकेन वर्ल्ड' या पुस्तकात पं. नेहरु यांच्या परराष्ट्र धोरणावर टिका करताना नमूद केले आहे की, "Nehru rooted Indias foreign polcy in abstract ideas rether than a strategic conception of national interests."१ पं. नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी करताना अमूर्त किंवा कल्पित बाबींना महत्त्व देतांना राष्ट्रीय हिताकडे अक्षम्य असे दूर्लक्ष्य केले. वास्तविकतेऐवजी त्यांनी नैतिकतेवर भर दिला. यामुळे भारताच्या राष्ट्रशक्तीचे आवश्यक तसे संवर्धन होऊ शकले नाही.

भारताने पाश्चिमात्य लष्करी गटांना विरोध केला. याउलट पाकिस्तान सेन्टो व सिएटोमध्ये सामील झाला. वसाहतवाद्यांवर टिका केल्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या प्रारंभीक उभारणीत त्यांनी मदत केली नाही. अमेरिका किंवा सोव्हिएत संघराज्याच्या गटात न शिरता अलिप्तेच्या धोरणाचा पुरस्कार केला. परराष्ट्र संबंधांकडे त्यांनी आदर्शवादी दृष्टिकोनातून पाहिले. स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण, अलिप्ततावाद व तिसऱ्या जगाचे ऐक्य आणि संयुक्त राष्ट्र संघटना अधिक शक्तीशाली करणे यावर त्यांनी भर दिला. लष्करी शक्तीची उपेक्षा करणे आणि शांततामय सहअस्तित्त्व याबद्दल स्वा. सावरकरांनी त्यांच्यावर कडाडून टिका केली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पंतप्रधान पंडीत नेहरु यांच्या परराष्ट्र धोरणावर त्यांनी प्रारंभीपासून टिका केलेली आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणामुळे "१५ ऑगस्ट १९४७ ला आमचा देश स्वतंत्र झाला. चारच वर्षांत आमचे मित्र परागंदा झालेले आहेत!"२ चीनच्या भावी धोरणाचा त्यांना अंदाज आलेला होता. १९४९ मध्ये भारताने चीनला मान्यता देण्याऐवजी तिबेटला पाठिंबा द्यावा - त्यामुळे संभाव्य चीन - भारत सीमा संघर्ष टळेल, असे सुचविले होते. ज्या पंचशिलाच्या आधारावर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया रचला होता, त्याच्या आधारावर देशाचे हित सांभाळता येणार नाही, असा त्यांचा समज होता.

"माओचा पंचशिलावर कोणताही विश्वास नाही. राजकारणात पंचशिलाला कोणतेही स्थान नाही!"३ अलिप्त राष्ट्र चळवळीचे धोरण भारतासारख्या नवस्वतंत्र देशाला फायदेशीर नाही - त्यामुळे राष्ट्रहित जपले जाणार नाही, याची सार्थ जाणीव त्यांना होती. अलिप्ततेच्या धोरणाने देशाच्या राष्ट्रशक्तीत मोठी भर घालता येणार नाही, याची हे त्यांना जाणवले होते. अलिप्ततेचे धोरण सोडून द्यावे, असे आवाहनही त्यांनी पं. नेहरु यांना केले होते. भारताने एकतर अमेरिका किंवा रशियाच्या गटात दाखल व्हावे. अमेरिकेकडून भारताला अनेक क्षेत्रात साह्य मिळेल. भारत सरकारच्या धोरणामुळे भारत बलशाली होण्यात अपयश आले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेत कायम सदस्य म्हणून जागा का मिळविण्यासाठी पंतप्रधान नेहरुंनी जोरकस प्रयत्न केले नाहीत, यावर त्यांनी टिका केली.

इंदिरा गांधी याच्या काळात वास्तववादाचे वळण:

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाचे वळण दिले असले, तरी बलाढ्य पाश्चिमात्य देशांशी त्यांनी फारशी जवळीक न साधता रशियन गटाशीसोबत सख्य केले. परंतु त्यांनी स्वयंपूर्णतेसाठी बरेच प्रयत्न केले. १९७१ च्या बांगलादेश युध्दाला सामोरे जातांना त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा कस लागलेला दिसतो. यावेळी त्यांनी जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण देशांचा दौरा करुन पाकिस्तान पूर्व पाकिस्तानात करीत असलेल्या अमानुष अत्याचाराची माहिती दिली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे करताना त्या अमेरिका व चीनच्या सामरीक हालचालींना पध्दतशीरपणे सामोरे गेल्या. त्यानंतर राजीव गांधी यांच्या काळात भारताच्या धोरणात फारसा बदल झाला नाही. मात्र भारताची प्रतिमा बदलविण्यासाठी त्यांनी Festival of India चा उपयोग केला. नरसिंहराव सरकारच्या काळात १९९१ नंतर इंद्रकुमार गुजराल यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला 'लूक ईस्ट' धोरणान्वये एक सकारात्मक दिशा दिली. पुढे वाजपेयी सरकारने अमेरिकेशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भारताचे धोरण पूर्णांशाने बदलविण्यात त्यांना यश आले नाही.

मनमोहनसिंह सरकारच्या परराष्ट्र धोरणावर आर्थिक

विचारांचे प्राबल्यः

मनमोहनसिंह सरकारच्या परराष्ट्र धोरणावर आर्थिक विचारांचे प्राबल्य होते. परंतु भारताची 'सॉफ्ट स्टेट' प्रतिमा त्यात बदलली नाही. त्यामुळे सातत्याने दहशतवादाच्या धोक्याचा सामना भारताला करावा लागला. अर्थातच जोपर्यंत पाकिस्तान भारतातील दहशतवादाला चालना देत राहिल, तोपर्यंत पाकिस्तानचा दौरा करणे त्यांनी टाळले. अनेक देशांशी व्दीपक्षीय संबंध सुधरविण्याचा मात्र त्यांनी जोरकस प्रयत्न केला. २००५ मध्ये त्यांनी एक विशेष समिती स्थापन करुन वाणिज्य, अर्थ व परराष्ट्र मंत्रालयात समन्वय साधण्यास सुरुवात केली.

एकविसाव्या शतकातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणासंबंधातील पंचसूत्री त्यांनी जाहीर केली. तिच्यात - "भारताच्या विकासाला पूरक आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती निर्माण करणे, बड्या राष्ट्रांबरोबर स्थिर आणि दीर्घकालीन सहकार्य प्रस्थापित करणे, जागतिक आर्थिक विकासात भारताचा सहभाग वाढविणे, विभागीय सहकार्य वाढविण्यासाठी क्षेत्रीय संघटनांचे सबलीकरण करणे, लोकशाही मूल्यांवर आधारीत भारताच्या आर्थिक हितसंबंधांची जोपासना करणे."४ यामुळे अनेक राष्ट्रांशी भारताचे संबंध सुधारले असले, तरी पाकिस्तान व चीनच्या आक्रमक धोरणाला प्रतिशह देण्यात न आल्याने भारतापुढील अनेक समस्या तशाच राहिल्या.

मोदी सरकारची अमेरिकेशी सलगीः

श्री. मोदी यांनी सत्तेवर येताच अमेरिकेशी सलगी करण्यास सुरुवात केली. ज्या अमेरिकेने त्यांना गुजराथचे मुख्यमंत्री असताना मार्च २००५ मध्ये व्हिसा नाकारला होता - त्या अमेरिकन ओबामा आणि ट्रम्प या दोहोंशी त्यांनी घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित केले. ते पाचवेळा अमेरिकेत जाऊन आले, इतकेच नव्हे तर २६ जानेवारी २०१५ च्या प्रजासत्ताक दिनी बराक ओबामा यांनी प्रजासत्ताक दिनाचे प्रमुख पाहुणे म्हणून आतिथ्यही स्वीकारले. "The nature of our relations with US has been altered in the last few years. Our policies have become convergent in many ways. Improved relations with US has given India more room for manoeuvre regionally and internationally. Strategically, we are being pulled towards US. This means that our relations with US allies have become better too, as, for example, with Japan, South Korea and Australia."५आज चीनविरुध्दच्या समरनीतीमध्ये अमेरिका भारताला मुख्य भागीधारक समजतो आहे. भारताचा पारंपरीक मित्र रशियाचा अवनतीपात झाला, अलिप्त राष्ट्र चळवळीची प्रासंगिकता कमी झाली आणि चीनची शक्ती झपाट्याने वाढली. त्यामुळे भारताला अमेरिकेच्या जवळ जाणे क्रमप्राप्त होते.

दुसरीकडे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची गरज, क्षेपणास्त्र तंत्रज्ञान नियंत्रण करार (MTCR) संघटनेतील प्रवेशाची अपरिहार्यता आणि सुरक्षा परिषदेतील कायम सदस्यत्त्वासाठीचे प्रयत्न या कारणांमुळे अमेरिकेशी सख्य साधणे मोदी सरकारसाठी आवश्यक होते. "Rather, just being a balancing force globally, Modi has etched out an assertive role for India that seeks to make it a leading power. This is evident in Modi's global outreach to clinch India the coveted membership of Missile Technology Control Regime(MTCR), Nuclear Suppliers group(NSG), although China played spoiler in the latter case."६ भारताच्या भावी प्रगतीसाठी या बाबी अत्यावश्यक होत्या.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या परराष्ट्र धोरणात प्रारंभीपासून अमेरिका आणि जपान या दोन राष्ट्रांना अत्याधिक महत्त्व दिल्याचे लक्षात येते. "From resolving the prickly issue of civil nuclear energy cooperation to significantly upgrading defence cooperation, and in arriving at a common understanding on a range of international issues, Indo-US relations seem to have reached an extraordinarily good place."७ ईशान्य आशियाई देश आणि जपानमध्ये बौध्द धर्माचे प्राबल्य आहे व भारताचे या देशांशी प्राचीन काळापासून सांस्कृतिक संबंध आहेत. भारताच्या सशस्त्र स्वातंत्र्य चळवळीत जपानने महत्त्वपूर्ण मदत केलेली आहे. याचा फायदा घेत मोदी यांनी या देशांशी अधिक जवळीक साधण्याचे प्रयत्न केले. जपानचे पंतप्रधान शिंझो ॲबे यांच्याशी तर त्यांचे गुजंरातचे मुख्यमंत्री असतानापासून संबंध निर्माण झालेले होते.

"पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे परराष्ट्र धोरण समकालीन जागतिक परिस्थितीनुसार बदलते आहे. शेजारी देशांना आपल्याकडे खेचून पाकिस्तानला दक्षिण आशियात एकटे पाडणे तसेच चीनचा प्रभाव कमी करण्याचे प्रयत्न त्यात समाविष्ट आहेत. त्यांचे परराष्ट्र धोरणातील खंबीरपणामुळे चीनलाही नमते घ्यावे लागत आहे. हे धोरण Pro-active (पूर्वक्रियात्मक) आहे. यात आक्रमक कृतीशिलतेला प्राधान्य असून मार खाण्याचे धोरण आता रद्दबादल झाले आहे. ते कधी नव्हते, तेवढे आक्रमक बनले असून राष्ट्रीय हित व राष्ट्रीय सुरक्षा तसेच देशाचे सार्वभौमत्त्व याकडे अधिक लक्ष पुरविले जात आहे. आपल्या देशाचा फायदा बघून आपण अमेरिकेकडे वळलो आहोत व चीनला

दाबण्यासाठी सरकारने लक्ष केंद्रीत केलेले दिसते आहे!"८ असे मत डॉ. अभयकुमार सिंह यांनी व्यक्त केले आहे.

परराष्ट्र धोरणाचे अभ्यासक नरेंद्र दीक्षित यांनी त्यापुढे जाऊन नमूद केले की - "अलिप्ततेचे धोरण व पंचशील या मूलभूत तत्त्वांना मोदी यांनी शांतपणे फारकत दिली. या त्या गाजलेल्या तत्त्वांमुळे देशाच्या सार्वभौमत्त्वाची छाप आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात पडावी, असे काहीही झालेले नाही. भारताच्या मैत्रीचा झोक आता रशियाकडून अमेरिकेकडे वळला असून 'आंतरराष्ट्रीय राजकारणात कोणीही कायमचा मित्र किंवा शत्रू नसतो - असतात ते देशाचे हितसंबंध,' या आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील मूलतत्त्वानुसार हा बदल झालेला आहे. भारताच्या हितसंबंधांना मोदी सरकारने सर्वाधिक प्राधान्य दिलेले स्पष्टपणे दिसून येते आहे."९

"सैन्याच्या आधुनिकीकरणाचा वेग त्यांनी वाढविला आहे. त्याचबरोबर भावी काळात कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे प्रभावी अर्थव्यवस्थेशी निगडीत असेल, हे जाणून अर्थव्यवस्थेला बळ देणारे निर्णय घेतले आहेत. देशाची अर्थव्यवस्था केवळ आयात, निर्यात, व्यापार किंवा कर्ज यावर आधारीत नसेल - तर उत्पादन किती प्रमाणात होते आहे आणि त्यातून रोजगार निर्मिती किती मोठ्या प्रमाणात होते आहे यावर ते अवलंबून आहे. चीनच्या दादागिरीला त्यांनी बऱ्यापैकी पायबंद घातला असून पाकिस्तानलाही वेळोवेळी सडेतोड उत्तर दिले आहे."१०

एक समर्थ देश घडविणे हा भाजपाचा प्रारंभीपासूनचा मुख्य अजेंडा होता. "बीजेपी सरकारने पहिल्यांदा सत्तेवर आल्यानंतर भारताच्या मूलभूत परराष्ट्र धोरणात मोठे फेरबदल केले नाहीत, त्यांनी मे १९९८ मध्ये ताबडतोब आण्विक शस्त्रास्त्रांची चाचणी मात्र घेतली. याबद्दल अनेक प्रवाद आहेत. अनेकांच्या मते ही बीजेपीची संरक्षण व परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्ट्ये गाठण्याची घाई होय. पक्षाची आण्विक महत्त्वाकांक्षा धाडसाने पूर्ण करीत जागतिक व्यवस्थेत प्रतिष्ठा आणि मानाचा दर्जा मिळविण्यासाठीचा हा प्रयत्न होता."११ परंतु बहुमताअभावी श्री. वाजपेयी यांना त्यांच्या धोरणाची अंमलबजावणी करता आली नाही.

☐ चीन व पाकिस्तानविरुध्द खंबीर धोरण - म्यान्मार, काश्मीर, डोकलाम व बलुचिस्तान ही त्याची उदाहरणे होत.

☐ पाकिस्तानच्या भारताशी असणाऱ्या वैरत्त्वाच्यामुळे सार्क महत्त्वहीन बनत चालल्याने ब्रिक्सवर भर,

☐ चीन व पाकच्या भारतावरील प्रादेशिक दाव्यांना जुमानले नाही,

☐ चीन - पाक युतीला (ग्वादर) चाप लावण्यासाठी इराणमधील चाबहार प्रकल्पाला दिलेली गती,

☐ अंतराळ क्षेत्रातील प्रगतीची फळे शेजारी देशांना देण्यासाठी इस्त्रोच्या माध्यमातून उपग्रह सोडला,

☐ चीनच्या नाकावर टिच्चून जपानजवळ सागरी सराव,

☐ दक्षिण चीन समुद्रात शक्तीप्रदर्शनासाठी त्या क्षेत्रात व्हिएतनामला मदत व खनिज तेल उत्खनन,

☐ Soft State ही भारताची छवी बदलण्यासाठी प्रयत्न - एक आतूर, कठोर व प्रचंड उध्वरण क्षमतेचा देश ही प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न,

☐ नरसिंहराव सरकारमधील परराष्ट्रमंत्री इंद्रकुमार गुजराल यांच्या १९९२ च्या Look - East ला Act - East हे आक्रमक रुप दिले.

☐ Neighborhood First पाकिस्तान सोडून उर्वरीत सर्व शेजारी देशांशी चांगल्या संबंधांसाठी प्रयत्न

☐ Cooperate with Pacific Islands फिजी व इतर देशांशी सहकार्य वाढविण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले.

निष्कर्ष :

आज भारताने सहा - सात दशकांनंतर अमेरिकेशी जवळीक साधण्यास सुरुवात केली आहे. तोपर्यंत भारताचा घातकी शेजारी असलेला चीन बराच शक्तीशाली झाला आहे. भारत सुरक्षा परिषदेत स्थान मिळविण्यासाठी झगडतो आहे, आण्विक पुरवठा गट (NSG) मध्ये प्रवेश मिळविला. अर्थात इराणसारख्या देशांशी संबंध स्थापित करुन आपले धोरण एकांगी होणार नाही, याची काळजी त्यांनी घेतली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पाकिस्तान व चीनविरुध्द सडेतोड असे संरक्षण व परराष्ट्र धोरण राबविले. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताचे भक्कम अर्थव्यस्था असलेला देश, असे चित्र उभे करण्यासाठी देशात आर्थिक सुधारणा राबविल्या. सुमारे ३३ परदेश दौऱ्यांमधून ५० देशांना भेट देऊन व्दीपक्षीय संबंध वाढीस लावले. मोदी सरकारच्या परराष्ट्र धोरणात पुढील प्रमुख बाबी अपेक्षित आहेत -

☐ हिंदी महासागर क्षेत्रात भारताचे वर्चस्व टिकविणे व वाढवून पाक - चीन युतीला शह देणे.

☐ अफगाणिस्तान, मध्य आशियन देश, म्यान्मार, बांगलादेश, नेपाळ व श्रीलंका यांच्याशी सहकार्य वाढविणे.

☐ चीन आक्रमक धोरणामुळे साशंकित झालेल्या ईशान्य आशियन अधिक देशांशी जवळीक साधणे.

☐ शेजारी देशांशी धनिष्ठता टिकविण्यासाठी पाकच्या असहकाराला पायबंद घालून सार्कचा मृत्यू होऊ न देणे

☐ मध्यपूर्वेकडे मात्र पुरेसे लक्ष नाही, ते वाढविणे (कदाचित इस्राएलशी वाढती धनिष्ठता, हे त्यामागचे कारण असावे.)

☐ ज्या देशांशी भारताने अद्याप संबंध प्रस्थापित केलेले नाहीत, अशा स्पेन, पोर्तुगाल व लॅटिन अमेरिकन देशांशी संबंध स्थापित करणे.

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad / F-985

Volume - 4 No. : 5 Spacial Issue - 1 Dec.2017 ISSN No. :2347-9639

34 Years

UGC Approved Journal No.64299

IIJIF Impact Factor 2.283

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Public Health And Public Administration

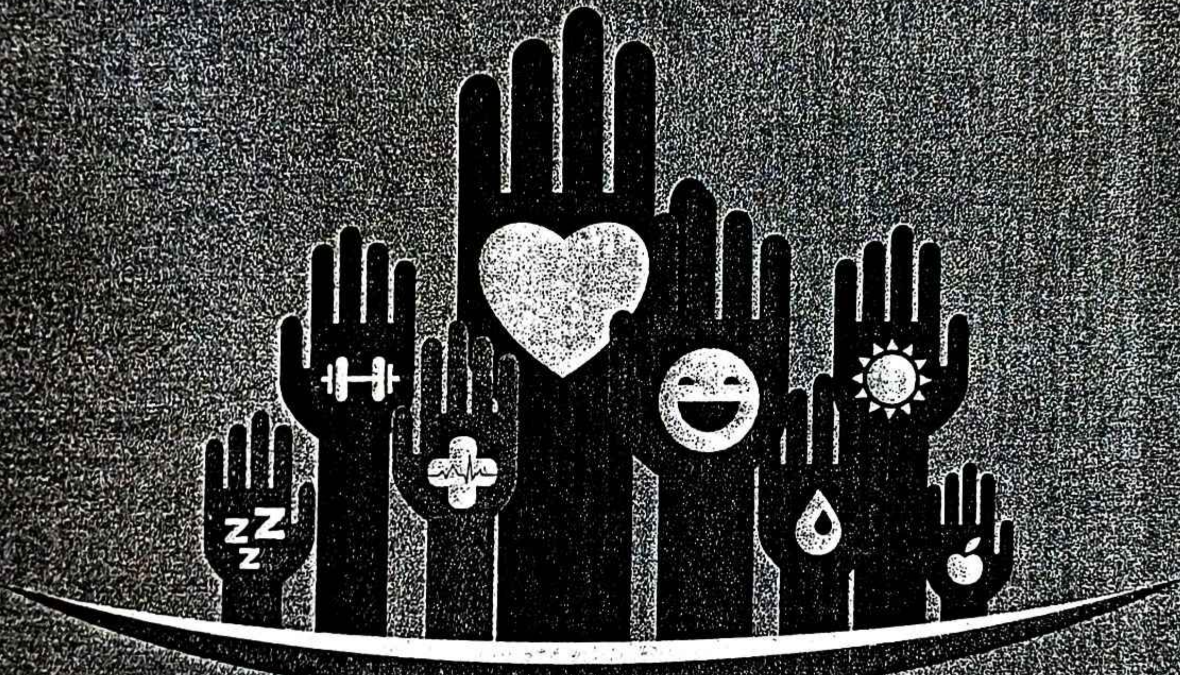

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

सार्वजनिक आरोग्य आणि लोक प्रशासन

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक – डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

- केंद्र सरकारने राबविलेल्या उपक्रमात महाराष्ट्राचे योगदान ६
  - प्रा. डॉ. प्रसन्न सुरेश देशमुख
- उदारीकरणाचा लोकप्रशासनावर पडलेला प्रभाव ६६
  - प्रो. डॉ. दत्तात्रय मुकूंद टेकाडे
  - सुनिल मच्छिंद्र राजपूत
- भारतीय लोकप्रशासनाचा इतिहास ६८
  - डॉ. सुजाता गायकवाड
- आदिवासी आरोग्य आणि काळजी ७२
  - अमोल सुदाम देवरे
- सामाजिक स्वास्थ्य व मानसिक स्वास्थ्य यांचे संबंध ७५
  - नितीन गुलाबराव पाटील
- महाराष्ट्रातील आरोग्य सुविधांचा प्रादेशिक आढावा (विशेष संदर्भ: मराठवाडा) ....
  - प्रा. डॉ. अनिल दत्तू देशमुख
- स्वच्छ भारत आणि स्वस्थ भारत ७९
  - प्रा. डॉ. प्रकाश नामदेव पाटील
- भारतातील लोकप्रशासनाचा उदय व विकास ८१
  - प्रा. दिनेश साहेबराव खंडारे
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ८३
  - प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार
- छत्रपती शिवाजी महाराज आणि सामाजिक आरोग्य ८६
  - प्रा. सतीश निकम
- सातवाहन हाल राजाचे लोकप्रशासन आणि लोकस्वास्थ्य ८९
  - प्रा. बाळासाहेब गणपाटील
- जनतेचे आरोग्य आणि शासनाच्या योजना/कार्यक्रम ९२
  - डॉ. अभिषेक गायकवाड
- जन आरोग्य योजना आणि प्रशासन ९
  - प्रा. संदिप एन. खताळ
- शासकीय खर्च आणि सार्वजनिक आरोग्य १००
  - प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे
- आदिवासीचे आरोग्य आणि प्रशासन १०
  - प्रा. रमेश पावरा
- भारतीय प्रशासन व्यवस्थेचा इतिहास १०४
  - प्रा. डॉ. संभाजी आत्माराम सोनवणे

Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

ar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-4 No-5 Special Issue-1 December 2017

ासकीय खर्च आणि सार्वजनिक आरोग्य

- प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्हे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

देशाची लोकसंख्या ही त्या देशाची संपत्ती समजली जाते. मात्र फक्त संख्यात्मक लोकसंख्या अधिक असून उपयोग नाही, तर त्या लोकसंख्येमध्ये गुणात्मक दर्जा चांगला असावा लागतो. त्याचबरोबर त्यांचे आरोग्य देखील उत्तम असले पाहिजे. उत्तम आरोग्य हे आर्थिक विकासाचे साधन नव्हे तर आर्थिक विकासाचे साध्य आहे. म्हणून त्या देशाची लोकसंख्या ही खऱ्या अर्थाने संपत्ती असते. राष्ट्र आर्थिकदृष्ट्या संपन्न करावयाचे असल्यास आरोग्याची काळजी घ्यावी लागेल. यासाठी शासन स्तरावर अधिकाधिक खर्च करावा लागेल. तरच समृद्ध निरोगी देश घडेल. जैरड डायमंड असे म्हणतो की, 'राष्ट्राचा इतिहास त्यांची शस्त्रक्षमता, आरोग्य व उत्पादक तंत्रज्ञान यांनी घडतो.' हे अगदी खरे आहे. आरोग्य देखील राष्ट्राचा इतिहास ठरविते. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये जगात शस्त्रांनी जेवढी माणसं मेली, त्याहून अधिक १९५७ मध्ये इन्फ्लुएझाच्या साथीत मेली. महाराष्ट्रात आज दरवर्षी जवळपास ८० हजार बालमृत्यू होतात. राज्याच्या दीड कोटी मुलांपैकी ३५% म्हणजे ५० लाख मुले कुपोषित आहेत. ती उदयाची खुरटी, रोगी जनता होईल. त्यातून उद्याचा महाराष्ट्र कसा घडणार? म्हणून आर्थिक विकासासाठी महाराष्ट्राचीच नव्हे तर भारताची प्रमुख शक्ती माणसे आहेत. या लोकसंख्येचा देशाला फायदा मिळवायचा असल्यास देशातील माणसे निरोगी **हवीत.**

अभ्यास विषयाची निवड

प्रस्तुत विषय राष्ट्राची संपत्ती समजल्या जाणाऱ्या लोकसंख्या व यांच्या आरोग्य सुविधांवर होणारा सार्वजनिक खर्च या घटकाशी निगडीत आहे. भारत लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. मात्र ही लोकसंख्या संपत्ती होण्यासाठी फक्त संख्यात्मक वाढ महत्त्वाची नसते तर त्या लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा, आरोग्य, आयुर्मान, बालमृत्यूचे प्रमाण इ. गोष्टी महत्त्वपूर्ण ठरतात. आजही महाराष्ट्रात बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. कुपोषणाचे प्रमाण अधिक तर सरासरी आयुर्मान कमीच आहे. म्हणून महाराष्ट्रातील आरोग्यावरील खर्चाचे प्रमाण अभ्यासण्यासाठी, आयुर्मान वाढविण्यासाठी, कुपोषण कमी करण्यासाठी, बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासन स्तरावर होत असलेले प्रयत्न, त्यातील त्रुटी व त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड केलेली आहे.

उद्दिष्टे

१) महाराष्ट्रातील जनतेच्या आरोग्यावर होणाऱ्या शासकीय खर्चाचा अभ्यास करणे.

२) महाराष्ट्रातील आरोग्य विषयक सार्वजनिक सोई-सुविधांचा अभ्यास करणे.

३) महाराष्ट्रातील आरोग्य व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१) आरोग्य विषयक सोई-सुविधांवर शासकीय खर्चात वाढ होत आहे.

२) महाराष्ट्रातील आरोग्य व्यवस्थेची रचना योग्य आहे.

३) आरोग्यावरील शासकीय खर्च इतर राज्याच्या तुलनेत कमी आहे.

४) महाराष्ट्रातील डॉक्टरांची संख्या अपुरी आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन हे समग्र महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्या आरोग्याविषयी खर्चाशी संबंधित असुन महाराष्ट्रातील बालमृत्यूचे प्रमाण, कुपोषणाचे प्रमाण, माता मृत्युचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व महाराष्ट्रातील लोकसंख्या महाराष्ट्राची खरी संपत्ती होण्यासाठी शासकीय स्तरावर म्हणजे शासनाने सुरू केलेल्या विविध आरोग्य विषयक योजना व त्यावर होणारा खर्च इ. बाबींचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात केला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध हा पुर्णपणे दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित आहे. सदर माहिती ही विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इ. मध्ये आलेल्या सांख्यकीय माहितीवर आधारित आहे.

विषय विस्तार

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यापासून महाराष्ट्रात लोकसंख्यावाढीचा वेग अधिक होता. शिवाय लोकांना आरोग्य विषयक जाणीव जागृती कमी होती. मात्र जसजसा महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास होऊ लागला तशी लोकांमध्ये आरोग्य विषयक जागृती झाली व आज महाराष्ट्रातील जनता घरगुती उपचार करण्याऐवजी डॉक्टरकडे जात आहे. शिवाय आरोग्यावरील शासकीय खर्चात देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. आज महाराष्ट्रात सर्वाधिक मेडिकल कॉलेज व आयुर्वेदिक व होमिओपॅथिक कॉलेजेस आहेत. जास्तीत जास्त शहरीकरणात खाजगी सेवांचा आणि सरकारी सेवांचा बराच विस्तार झालेला आहे. काही दुर्गम भाग सोडला तर आरोग्य सेवा सर्वत्र पोहोचलेल्या आहेत. यामुळे कुपोषण, बालमृत्यू, विविध संसर्गजन्य आजार याचे प्रमाण खुपच कमी झालेले दिसते.

मार्च १९५० मध्ये भारत सरकारने नियोजन मंडळाची स्थापना केली. देशातील साधन सामग्रीचा कौशल्याने वापर करून लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा करणे, देशाची उत्पादन क्षमता वाढविणे तसेच समाजाच्या सेवेसाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे नियोजन मंडळाचे मुख्य ध्येय होते. राष्ट्रीय विकासात आरोग्याचे महत्त्व अनन्य

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College DHULE

साधारण आहे. त्यामुळे नियोजन मंडळाने पंचवार्षिक योजनेत विविध आरोग्य कार्यक्रम समाविष्ठ करण्यासाठी एक स्वतंत्र विभाग स्थापन केला असून केंद्र व राज्य सरकारच्या नियोजनात सुसंवाद राखण्यासाठी १९६५ मध्ये केंद्रिय आरोग्य मंत्रालयाने नियोजन ब्युरोची खास स्थापना केली असून नियोजनाच्या सुलभतेसाठी आरोग्य विभागाचे सात उपविभाग केले आहेत. त्यामध्ये १) पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता २) संसर्गजन्य रोगाचे नियंत्रण ३) वैद्यकीय शिक्षण, प्रशिक्षण आणि संशोधन ४) इस्पितळे, दवाखाने आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्र यासारख्या सेवा ५) सार्वजनिक आरोग्य सेवा ६) कुटुंब नियोजन ७) परंपरागत उपचार पद्धती इ. या सर्व उपविभागांना पंचवार्षिक नियोजनामध्ये योग्य ते महत्त्व देण्यात आल्याचे दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्याचा योजनानिहाय सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्च (कोटी रू.)

अ.क्र.	पंचवार्षिक योजना कालावधी	एकुण खर्च	आरोग्यावरील खर्च	एकुण खर्चांशी आरोग्य खर्चांचं प्रतिशत प्रमाण	प्रतिशत वृध्दीदर
1	सहावी योजना (1980-85)	6175	156.42	2.53	-
2	सातवी योजना (1985-90)	10500	364.00	3.47	132.71
3	आठवी योजना (1992-97)	18520	434.41	2.34	19.34
4	नववी योजना (1997-2002)	45125	700.00	1.55	61.14

सार्वजनिक आरोग्य सेवेतील विविध बाबींवर होणारा खर्च

महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवेवर विविध बाबींवर होणारा खर्च वरील तक्त्यामध्ये दर्शविलेला आहे. त्यावरून असे दिसून आले की, आरोग्यसेवेच्या एकूण खर्चापैकी सरासरी (७५.३७) प्रतिशत खर्च वेतनावर होत असल्याचे दिसून आले तर विविध रूग्णालयातील औषधांवर होणारा सरासरी खर्च (१२.१२) प्रतिशत आहे. औषधांवरील सर्वाधिक खर्च (१९.५६) प्रतिशत जिल्हा रूग्णालयातील औषधांवर होता. यावरून असे दिसून आले की, औषधांवरील अत्यल्प खर्च सर्वसामान्य जनतेला सार्वजनिक आरोग्य सुविधांपासून दूर ठेवण्यास कारणीभूत ठरत आहे. इतर बाबींवर होणाऱ्या खर्चाचे सरासरी प्रतिशत प्रमाण (११.१६) प्रतिशत असल्याचे आढळले तर अन्न व वस्त्रावरील सरासरी खर्च हा अत्यल्प होता.

महाराष्ट्रातील आरोग्य व्यवस्था

महाराष्ट्रातील आरोग्य व्यवस्थेची रचना त्रिस्तरीय स्वरूपाची आहे. ती पुढीलप्रमाणे -

१) **उपकेंद्र** – साधारणपणे जेथे लोकसंख्या तीन हजार ते पाच हजार आहे अशा ठिकाणी उपकेंद्र असते. या उपकेंद्रावर एका महिला कार्यकर्तीची नेमणुक करण्यात येते. यांना साहाय्यक परिचारिका 'दायी' म्हटल्या जाते. त्याचबरोबर एक पुरूष व एक महिला आरोग्य साहाय्यक नेमली जाते. प्रत्येकी सहा उपकेंद्रासाठी एक पुरूष आरोग्य पर्यवेक्षक नेमला जातो.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र – सहा उपकेंद्रासाठी एक रेफरल युनिट म्हणून प्राथमिक आरोग्य केंद्र काम करते. ३० हजार लोकसंख्यामागे व दुर्गम डोंगराळ भागात हजार लोकसंख्यामागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र असते प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रात एक आरोग्य अधिकारी व त्याच्या सहाय्यासाठी १४ निमवैद्यकीय व इतर कर्मचारी असतात.

२) **द्वितीयस्तर** – या स्तरावर जिल्हा रूग्णालय, उपजिल्हा रूग्णालय व तालुक्याच्या ठिकाणी असलेले सामुदायिक आरोग्य केंद्र यांचा समावेश होतो. जिल्हा रूग्णालय हे प्राथमिक व द्वितीय स्तर यामध्ये दुवा म्हणून कार्य करतात.

समुदायिक आरोग्य केंद्र – तालुक्याच्या ठिकाणी ही समुदाय आरोग्य केंद्र असतात. येथून मुलभूत आरोग्य सेवा उपलब्ध असतात. येथे किमान चार तज्ज्ञ डॉक्टर असतात. येथून पेशंट वैद्यकिय महाविद्यालयात पाठवले जाऊ शकतो.

३) **तृतीयस्तर** – या स्तरावर विशेषीकृत सेवा पुरविल्या जातात येथे हृदयरोग, मेंदूरोग या प्रकाराच्या विशेष सेवा उपलब्ध असतात. अशा प्रकारे महाराष्ट्रात आरोग्य व्यवस्थेची रचना आपणाला पाहावयास मिळते.

याशिवाय महाराष्ट्र सरकारने सर्वसामान्य व गरीब जनतेसाठी विशेष अशा योजना देखील राबविल्या आहेत. त्यामध्ये विशेषत्वाने ज्याची नावे घेतल्या जाते त्या योजना म्हणजे जीवनदायी आरोग्य योजना, जननी बाळ (शिशू) योजना, राष्ट्रीय कर्करोग, मधुमेह, हृदयरोग व पक्षाघात निवारण इ. अशा योजना आहेत. तसेच अनेक कमी किंमतीत वैद्यकीय सेवा गोळ्या औषधी पुरविली जातात. असे असले तरी महाराष्ट्रात होणाऱ्या आरोग्यावरील खर्च वाढीचा दर इतर राज्याच्या तुलनेत कमी असल्याचे खालील आकडेवारीवरून लक्षात येते.

निवडक राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य खर्च वाढीचा दर

राज्य	19981-1991	1991-2001	1981-2001
भारत	9.8	12.26	10.41
आंध्रप्रदेश	11.48	12.18	9.97
आसाम	11.09	7.56	8.51
बिहार	10.03	4.00	8.59
गुजरात	11.24	11.61	10.41
हारयाणा	6.53	12.79	8.18
कर्नाटक	14.73	10.48	12.43
केरळ	9.59	13.42	11.65
मध्यप्रदेश	7.68	10.95	8.85
महाराष्ट्र	9.46	11.98	8.52
ओरिसा	8.65	10.36	9.17
पंजाब	12.53	14.29	12.14
राजस्थान	6.23	11.33	7.7
तामिळनाडू	9.12	11.15	11.4
उत्तरप्रदेश	13.26	6.9	9.42
पश्चिम बंगाल	9.08	14.96	11.13

वरील आकडेवारीवरून लक्षात येते की, १९८१-९१ मध्ये जो आरोग्यावर खर्च केला जात होता त्यामध्ये उत्तरोत्तर घट्ट झालेली आहे, ही घट आरोग्यात झालेली सुधारणा याचे द्योतक असले तरी इतर राज्याच्या तुलनेत आपण खुपच मागे आहोत हे लक्षात येते. आजच्या स्थितीला देशाचा विचार केला तरी आपल्या शेजारी असलेला थायलंड आपल्यापेक्षा पुढे आहे. थायलंड जीडीपीच्या ३.३% रक्कम शासकीय आरोग्य सेवांवर खर्च करतो. आपण फक्त १.४७ खर्च करतो. भारतात

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-4 No-5 Special Issue-1 December 2017

आजही ७८% रूग्णसेवा खाजगी आहे तर थायलंडमध्ये हे प्रमाण ३६% आहे. याचाच अर्थ आपणाला शासकीय स्तरावर हा खर्च आणखी वाढविणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्र हे देशातील सर्वाधिक दरडोई उत्पन्न असलेल्या राज्यापैकी एक आहे. परंतु सध्या आरोग्य सेवेसाठी हे राज्य एकूण उत्पन्नाच्या फक्त ०.५०% रक्कम खर्च करते. महाराष्ट्र सरकार आरोग्य सेवेसाठी दरडोई फक्त दीडपट ते दुप्पट प्रमाणात खर्च करत आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्र सरकारने सध्याच्या आरोग्य सेवेवरील दरडोई खर्च वाढवून पुढील पाच वर्षात किमान ३००० रू. करायला हवा. आरोग्य सेवेवरील शासनाच्या तुटपुंज्या तरतुदीमुळे लोकांना स्वत:ला खिशातुन मोठया प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. महाराष्ट्रात दरवर्षी ३० लाख लोक आरोग्य सेवेवरील खर्चामुळे दारिद्रय रेषेखाली ढकलले जात असून त्याचे प्रमाण झपाटयाने आणखी वाढतच जाईल.

सरकारला खरोखरच लोकांना दर्जेदार सेवा द्यायची असेल तर सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेतील डॉक्टर, तज्ज्ञ डॉक्टर यांची रिक्त पदे त्वरित भरावी. आज घडीला राज्यातील ग्रामीण रूग्णालयात शल्यचिकित्सकांची २०२ पदे मंजुर असून फक्त ९९ पदे भरलेली आहेत. फिजिशियन्सची १५३ पदापैकी फक्त ४३ पदे भरलेली आहे. स्त्रीरोग तज्ज्ञांची २४४ पदापैकी फक्त १८३ पदे भरलेली आहे. एकूणच राज्यात सर्व ग्रामीण रूग्णालयामध्ये सर्व प्रकारच्या तज्ज्ञांची एकूण ८८२ पैकी ३६१ (४३%) पदे रिक्त आहेत. याबरोबरच डॉक्टर वेळेवर न येणे, औषधाचा तुटवडा अशा अनेक समस्या आहेत. या दूर केल्या तर निश्चितच देशातील जनतेला दर्जेदार सेवा मिळू शकेल.

निष्कर्ष

वरील अभ्यासावरून असा निष्कर्ष निघतो की, महाराष्ट्रामध्ये आरोग्य सेवांवर केला जाणारा खर्च हा अत्यंत कमी आहे. याचा परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होतो. पर्यायाने कार्यक्षमता कमी, उत्पादकता कमी, उत्पन्न कमी होते, याचा विपरीत परिणाम राज्याच्या विकासावर व दरडोई उत्पन्नावर होतो.

शिफारशी/उपाय

१) आरोग्य सेवावर जीडीपीच्या ३% खर्च करावा यात १/३ भार केंद्राने तर २/३ राज्य सरकारने उचलावा.
२) आरोग्य सेवांवरचा खर्च शासनाप्रमाणेच समाजाने देखील उचलावा यासाठी सहभागी सामुहिक विमा योजनांचा विस्तार करावा.
३) हॉस्पीटलमधील रिक्त पदे लवकरात लवकर भरावी.
४) ग्रामीण भागात आरोग्य केंद्राची संख्या वाढवावी.
५) वैद्यकीय खर्च कमी करण्यासाठी शासनाने अनुदान द्यावे.
६) दवाखान्यामध्ये अद्यावत उपकरणे उपलब्ध करून इमारती देखील चांगल्या बांधाव्यात.
७) आरोग्य साक्षरता व्यापक करावी.
८) रोग निर्माण करणाऱ्या कारणांचे उच्चाटन करावे इ.

सारांश

देशाबरोबरच राज्याच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण असणारा एक घटक म्हणजे निरोगी जनता होय. उत्तम आरोग्य देशाच्या प्रगतीस पोषक असते. सार्वजनिक आरोग्य सेवांकरिता जेवढी अधिक गुंतवणुक होईल तेवढी लोकांच्या आरोग्याच्या गुणात्मकतेत वाढ होऊन उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ घडून येईल. याकरिता सामाजिक सेवांच्या गुंतवणुकीवरील विशेषत: सार्वजनिक खर्चात वाढ होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ

1) Indian Economy- V.K. Puri & S.K. Misra, 35th Edition.
2) Indian Econony - Ruddar Datta & K.P.M Sundharam.
3) अर्थसंवाद, जुलै-सप्टेंबर २०१७
4) http://www.arogyavidya.net
5) http://esakalglobal.com
6) http://www.loksatta.com
7) Shodhganga.inflibnet.in

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

• महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका •

International Innovative Journal Impact Factor ((IIJIF) 2.283

UGC Approved Journal No.64299

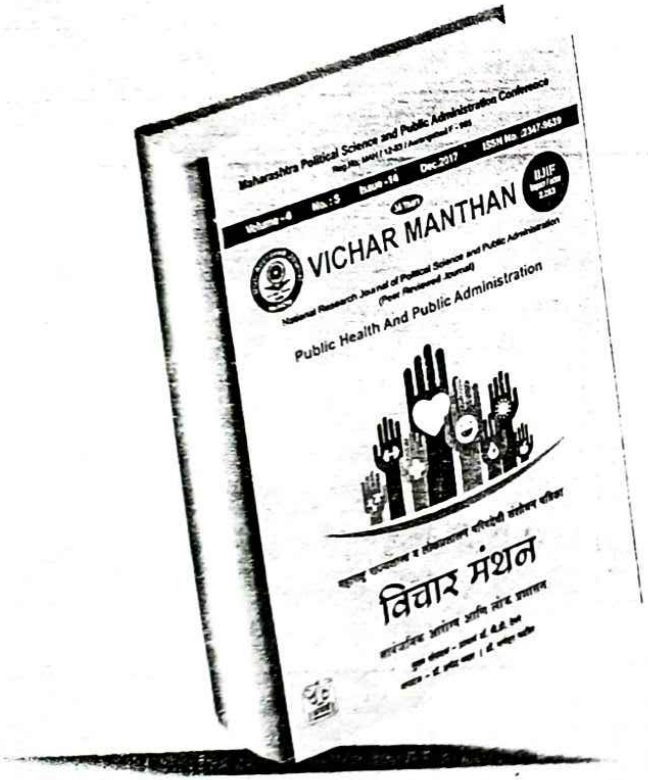

अथर्व पब्लिकेशन्स्

ISBN 2347-

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4 No. : 5 Spacial Issue - 1 Dec.2017 ISSN No. :2347-9639

34 Years

UGC Approved Journal No.64299

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Public Health And Public Administration

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

…जनिक आरोग्य आणि लोक प्रशासन

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

❊ अनुक्रमणिका ❊

- मध्यप्रदेश में स्वास्थ्य योजनाऐं एवं प्रशासनिक व्यवस्था ११
  - डॉ. एस. के. गोयल
- स्वयंसेवी संस्था के रूप में रेडक्रॉस (खण्डवा जिले के संदर्भ में) १५
  - डॉ. शकुन मिश्रा
- भारत में लोक प्रशासन एवं इसका इतिहास १७
  - डॉ. गौरव कुमार मिश्र
- लोक स्वास्थ्य एवं लोक प्रशासन १९
  - डॉ. जितेन्द्र पाटीदार
- सरकारी स्वास्थ्य सेवायें – जनजातीय क्षेत्रों के विशेष संदर्भ में २२
  - डॉ. अनुराधा सिंह
- लोक प्रशासन के क्षेत्र में बजट विकास कार्यो में सहयोग : एक अध्ययन २५
  - डॉ. मोहन लाल गढ़वाल
- सामाजिक स्वास्थ एवं मानसिक स्वास्थ के मध्य संबंध २७
  - मनीष महन्त
- सार्वजनिक स्वस्थ्य एंव् लोकप्रशासन २९
  - प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- जननिती एवं निती निर्धारण अभिकरण – एक अध्ययन ३१
  - प्रा. डॉ. विजय तुंटे
  - प्रा. छोटू एन. मावची
- ब्रिटीश प्रशासनाने खान्देशात घडवून आणलेल्या सामाजिक सुधारणांचा अभ्यास ३४
  - प्रा. डॉ. शुभदा गिरीष ठाकरे
  - प्रा. सुनिल एन. संदानशिव
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ३७
  - प्रा. डॉ. संदिप बी. नेरकर
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व त्यापुढील प्रमुख आव्हाने ४१
  - प्रा. डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ
- भारतीय प्रशासन आणि भारतातील समाजवाद ४४
  - डॉ. प्रा. पी. यु. नेरपगार
  - श्री. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे
- सामाजिक जागृती आणि सार्वजनिक आरोग्य ४६
  - प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
- आरोग्य रक्षक : वैद्यकिय अधिकारी म्हणजे वेठबिगार नव्हे ५०
  - डॉ. गायकवाड मिलींद धोंडीबा
- महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य प्रशासन : रचना व कार्य ५३
  - डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ५६
  - प्रा. आर. ए. वाघ
- आदिवासींच्या आरोग्य समस्या निर्मुलनात प्रशासनाची भूमिका ५९
  - प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूबजी गावीत
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ६१
  - प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील

Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

आदिवासींच्या आरोग्य समस्या निर्मूलनात प्रशासनाची भूमिका

- प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूबजी गार्वा
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय
धुळे

लोकशाही, राष्ट्रीय ऐक्य आणि आर्थिक विकासाच्या बांधिलकीबरोबर येथील भारतीय समाजासाठी आवश्यक अशा प्रशासकीय संस्था स्थापन करून त्यांची मूळे भारतीय समाजात लोकशाहीवर आधारीत प्रशासनभिमुख राज्यांची संरचना निर्माण करून ती टिकवण्याचे भारतीय लोकशाहीचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आदिवासी लोकांचे समृद्ध सामाजिक व सांस्कृतिक संचित जतन केले पाहिजे हा आदिवासींना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्याचा सरकारी धोरणांचा गाभा होता. आदिवासींकडे पाहण्याचा सरकारचा दृष्टीकोन ठरवण्यावर जवाहरलाल नेहरूंचा प्रभाव होता. पंडीत नेहरू म्हणतात, ‘आदिवासींच्या मनात विश्वास उत्पन्न करणे, आपण भारतीय आहोत, असे त्यांना वाटायला लावणे आणि खरोखरच त्यांना देशाचा एक भाग बनवून त्यांना मानाचे स्थान देणे हे आदिवासी प्रदेशांचा विचार करता आपल्यापुढील आव्हान आहे.’ आदिवासींची अस्मिता टिकवणे व त्यांना मुख्य लोकप्रवाहात मिसळून घेणे या दोन परस्परविरोधी वाटणाऱ्या गोष्टी एकत्र कशा साधावयाच्या ही एक समस्या होती. आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक प्रगती घडवण्याचे अनेक मार्ग नेहरूंनी सुचवले. विशेषत: दळणवळणाची साधने, आधुनिक वैद्यकीय सुविधा, शेती व शिक्षण या बाबतीत त्यांची प्रगती घडून येणे आवश्यक होते. आणि आदिवासी भागातील प्रशासन अवजड असू नये. आदिवासींच्या स्वत:च्या सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थामधून त्यांचे प्रशासन व प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असे सर्वसमावेशक धोरणाचे सुत्र अंमलात आणले होते. परंतू आजच्या 'Make in India' च्या प्रवाहात प्रवाहातील आदिवासी आहेत का? असा प्रश्न आदिवासींच्या समस्या बघितल्या तर उपस्थित होतो.

आदिवासींच्या समस्येचे मूळ त्यांच्या दारिद्र्यात आणि उपासमारीत आहे. बेरोजगारीमुळे उद्योगधंदा नाही, पैसा नाही, उत्पादनक्षमता नाही. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक अन्नधान्य वितरण व्यवस्थेचा लाभ तरी कसा घ्यायचा? त्यात पुरेसे अन्न आणि शुद्ध पाणीपुरवठा होत नसल्याने ते केव्हाही रोगाला बळी पडलेले दिसतात, त्यात त्यांच्यावर संस्कृती, परंपरा आणि अंधश्रद्धा जबरदस्त पगडा असल्याने आदिवासी समस्याग्रस्त बनला आहे.

सन १९७४ मध्ये बालकांसाठी राष्ट्रीय धोरण तयार करण्यात आले. त्या अंतर्गत १९७५ मध्ये महाराष्ट्रात एकात्मिक बाल विकास योजना सुरू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत सकस आहार, आरोग्य तपासणी, लसीकरण, पूर्व प्राथमिक शाळा, मातांचे आरोग्य, पोषक आहार अशा अनेक योजना सुरू केल्या. या योजनेअंतर्गत खूप पैसे खर्च झाले परंतु आदिवासींच्या आरोग्याचे प्रश्न अजून सुटलेले नाही. धुळे जिल्हा परिषदेच्या आरोग्य विभागामार्फत काही वर्षांपूर्वी करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणानुसार धडगांव व अक्कलकुवा तालुक्यात ७६३ कुपोषित बालके आढळून आली होती. अक्कलकुवा तालुक्यात १८७ खेडी व ३२५ पाड्यामध्ये तर धडगांव तालुक्यातील १२८ खेडी व २६२ पाड्यामध्ये जाऊन सर्वेक्षण केले होते. त्यात त्यांना नात्यातील विवाहपद्धती आणि अन्य कारणांमुळे आदिवासींमध्ये आढळणाऱ्या रक्तक्षयाच्या विकाराने ग्रस्त असलेल्या सुमारे १५०० गरोदर महिला आढळून आल्या आहेत. रक्तक्षयाच्या वाढत्या प्रमाणामुळे आदिवासी पावरा जमात नष्ट होण्याची भीती ज्येष्ठ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी व्यक्त केली होती. नातेवाईकांमध्ये विवाहसंबंध जुळल्याने होणाऱ्या अपत्याला रक्तक्षय होतो.

इंग्रजीत 'Malnutrition starts in the womb & ends in the tomb' असे वाक्य आहे. म्हणजेच कुपोषण हे आईच्या गर्भात असतांना चालू होते व थडग्यात किंवा चितेवर संपते. आज कुपोषणावर मात करण्यासाठी Integrated approach ची गरज आहे. ही जबाबदारी सरकारची नसून ती सर्व सामाजिक घटकांची आहे. कारण कुपोषण ही समस्या वैद्यकीय उपचाराबरोबर सामाजिक सुधारणांची आवश्यकता आहे.

वैद्यकीय शास्त्रानुसार प्रत्येक वयोगटाचे एक विशिष्ट वजन हवे. हे आदर्श वजन म्हणजे एकच एक संख्या नसून विशिष्ट वजनांचा पल्ला असतो. उदा. एक वर्षाच्या मुलाचे आदर्श वजन नऊ किलो हवे. परंतु साडेसात ते साडेनऊ किलो हा सर्वसाधारण वजनाचा पल्ला होय. या वजनाच्या अलीकडे म्हणजे कमी वजन असलेली मुले कुपोषितग्रस्त समजली जातात. कुपोषणाची कारणे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- **नैसर्गिक कारणे** – अवर्षण, स्थानिक रोजगार उपलब्ध नसणे, रोजगारासाठी स्थलांतर, पाणीटंचाई व दूषित पाणीपुरवठा, साथीचे रोग.
- **सामाजिक कारणे** – पोषक व चौरस आहाराचा अभाव, किशोरवयीन मुलींचे कुपोषण, किशोरवयात रक्तक्षय (Anemia), बालविवाह, बालवयात बाळंतपण, आरोग्यशिक्षणाचा अभाव, वैयक्तिक स्वच्छता, गरोदरपणात कमी आहार, दोन अपत्यांमधील कमी अंतर तसेच दोनपेक्षा अधिक अपत्ये, कमी वजनाच्या बालकांचा जन्म
- **प्रशासकीय कारणे** – विभागामध्ये समन्वयाचा अभाव, केलेल्या कामाची वरिष्ठांकडून, समाजाकडून प्रशंसा न होणे, कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणाचा अभाव, साधन सामग्रीची कमतरता.

केवळ कुपोषणच नव्हे तर आदिवासींच्या अनेक आरोग्यविषयक समस्या वरील कारणांमुळे उद्‌भवतात पण केवळ तात्पुरत्या स्वरूपात केवळ वैद्यकीय उपचार न करता याबरोबर आदिवासी समाजात सुधारणा होणे आवश्यक आहे. आजही आदिवासी जमातीत काही आरोग्यविषयक समस्या उद्‌भवल्यानंतर सर्वप्रथम गावातील भगत यास

बोलावले जाते. त्यामागे अंधश्रद्धा ही भावना कारणीभूत ठरते. आदिवासी भागातील कुपोषण दूर करण्यासाठी सर्वात आधी भर दिला गेला पाहिजे तो स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वावलंबनावर. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे.

आदिवासी भागातील काही अपवाद वगळता प्राथमिक आरोग्य केंद्र 'प्राथमिक असुविधा केंद्रे' म्हणून ओळखली जातील अशी दुरावस्था या प्राथमिक केंद्राची झालेली आहे. कारण या आरोग्य केंद्रात अपुरा कर्मचारीवर्ग, अपुरा औषधपुरवठा, अपुरे साहित्य, घाणीचे साम्राज्य असे या आरोग्यकेंद्राचे स्वरूप आहे.

काही आरोग्य केंद्रात नवजात बालकांची लांबी मोजण्याचे साधन उपलब्ध नाही. ही बाब आश्चर्यकारक व तेवढीच गंभीर आहे. मूळात आदिवासींची वस्तीस्थानाची भौगोलिक वैशिष्ट्ये आणि त्यांना भेडसावणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या याबाबतचा निर्णय मुंबईत किंवा वातानुकूलित कार्यालयात बसून घेतल्यास याच स्वरूपाचे परिणाम समोर येतील. त्याकरीता वस्तीस्थानाजवळ जाऊन तेथील विविध समस्यांचा अभ्यास केल्यास निश्चित उपाययोजना करता येऊ शकतात.

कुपोषणावर मात करण्यासाठी जी सरकारी यंत्रणा काम करीत आहे. त्याचा कणा म्हणजे अंगणवाडी सेविका. पण मुळातच आज अंगणवाडी सेविकेकडे समाजचं काय, प्रशासन देखील दुर्लक्ष करत आहेत. महाराष्ट्रात अंगणवाडी सेविकांचा मानधनाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना कित्येक दिवस आंदोलन, मोर्चे काढून सरकारदरबारी संघर्ष करावा लागत आहे. घरोघरी जाऊन गरोदर माता व ० ते ६ वर्षाची बालके यांची यादी बनवणे, त्यांची उंची, वजन, आहार याची नोंद ठेवणे. कुपोषित बालक, मातांना आहार व आरोग्य शिक्षण देणे, शिवाय अंगणवाडीत येणाऱ्या बालकांना दुपारचे पौष्टिक अन्न तयार करून वाढणे अशी असंख्य कामे या सेविकांना करावी लागतात. म्हणजेच १० वी १२ वी झालेल्या स्त्रीकडून, स्वत:ची कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळून दिवसाला १० ते १२ तास काम करण्याची अपेक्षा ठेवतो. त्यांच्याकडून आपण किती अपेक्षा ठेवायची याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

बालकांच्या व स्त्रियांच्या पोषणावर सर्वांत जास्त आघात करणारी गोष्ट जर आज कुठली असेल तर ती म्हणजे घरातल्या कर्त्या पुरूषाचा व्यसनीपणा आणि हे व्यसन म्हणजे दारू! घरात रोज येणाऱ्या पैशातील निम्म्यापेक्षा जास्त पैसा जर दारूमध्ये वाया जात असेल तर त्या कुटुंबाचे पोषण होणार तरी कसे? यासाठी गरज आहे ती संपूर्ण दारूबंदीची. आदिवासींमध्ये महूच्या फुलापासून तयार केली जाणाऱ्या दारूचे सेवन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. म्हणूनच व्यसन निर्मूलन होणे आवश्यक आहे.

आदिवासी स्त्रियांचे आरोग्य हा एक महत्त्वाचा विषय आहे. पुरेशा आहाराची कमतरता यामुळे अनेक रोग आदिवासी स्त्रियांमध्ये बळावतात. आदिवासी स्त्रियांमध्ये लोहाच्या कमतरतेचे प्रमाण ७० टक्के आहे. जननक्षम वयातील स्त्रिया व लहान मूले यांच्यात हे प्रमाण त्याहून अधिक आहे. गरोदरपणी ही कमतरता स्त्रिया व बालकांना त्रासदायक ठरू शकते. आदिवासी गरोदर स्त्रियांमध्ये रातआंधळेपणाही २० ते २५ टक्के दिसते. रातआंधळेपणाचा प्रादुर्भाव म्हणजे अ जीवनसत्वाचा अभाव, त्यामुळे आदिवासी भागात असा समज रूढ झाला आहे की, रातआंधळेपणा ही गरोदरपणातील स्वाभाविक बाब आहे. रोजच्या जेवणात पालेभाज्यांचा अभाव असल्याने पुरेशी जीवनसत्वे त्यांना मिळत नाही. परिणामी याचा परिणाम गरोदरपणात बालकांच्या प्रकृतीवर होतो.

प्रसुतिपूर्व व प्रसूतीनंतर देखील स्त्रियांची काळजी घ्यावयाची असते, याबद्दल आदिवासींना ज्ञान नसते. दारिद्र्यरेषेखाली जीवन व्यतीत करणारी अशी पुष्कळशी आदिवासी कुटुंबे आहेत, की ज्यांना वेळेवर देखील जेवायला मिळत नाही तर त्यांच्याकडून समतोल आहाराची अपेक्षा कशी करावी? लहान बालकांची प्रकृती जर चांगली राहिली तर काही अंशी आदिवासी स्त्रीचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल. माता व बालक या दोघांच्या आरोग्याची काळजी घेणे, बालमृत्यू टाळण्यासाठी आवश्यक आहे. आदिवासींमध्ये बालकाची काळजी त्यांचा संस्कृतीच्या साच्यात बसेल अशा प्रकारे घेतली जाते. हा साचा न मोडता शास्त्रोक्त पद्धतीची आदिवासींना जर ओळख करून दिली तर निश्चितच लहान मुलांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल व आदिवासी भागातील बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यास मदत होईल.

अनुवंशिकतेमुळे आलेल्या रक्तातील लोहाच्या कमतरतेचे प्रमाण आदिवासीत २० टक्के आढळते. सतत होणाऱ्या बाळंतपणामुळे, पोटातील जंतांमुळे व आनुवंशिक कारणांमुळे वाढतो. अशक्तपणाचे प्रमाण कमी झाले तर आदिवासी स्त्रियांची शारीरिक क्षमता व रोग प्रतिकारशक्ती वाढेल व त्याचबरोबर नवजात बालकांची रोगप्रतिकारशक्ती व शारीरिक क्षमता वाढेल व पर्यायाने कुपोषणामुळे होणारे बालमृत्यू आदिवासी भागात टाळण्यास मदत होईल. पण केवळ प्रशासनावर अवलंबून न राहता समाजातील सर्व घटकांनी आदिवासी समाजातील शिक्षित व सक्षम झालेल्या लोकांनी यात प्राधान्याने पुढाकार घेऊन समृद्ध व आरोग्यसंपन्न आदिवासी घडवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण आपणही समाजाचे घटक आहेत. माझे अस्तित्व समाजावर अवलंबून आहे. त्यामुळे मला माझ्या बांधवांसाठी, माझ्या समाजासाठी आणि गरीब जनतेसाठी योगदान केलेच पाहिजे, अशी भुमिका स्विकारण्याची गरज आहे. आपण स्वत: काही करायचे नाही. समाजाबद्दल कसलीच सहानुभूती नाही. आपल्या समाजाप्रती कर्तव्य बाळगायचे नाही आणि फक्त सरकारकडून अपेक्षा ठेवणे ही भूमिका बदलली पाहिजे.

भविष्यातील एक सशक्त, स्वावलंबी आणि सर्वत्र क्षेत्रात प्रगती करणारा एक नवा आदिवासी समाज उभा करण्याचे ऐतिहासिक काम समाजातील घटकांनी स्वीकारले पाहिजे.

संदर्भ

१) गारे गोविंद, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन पुणे-२०१३
२) धाराशिवकार मुकुंद, समर्थ धुळे जिल्हा
३) वर्मा आर.सी, भारतीय जमाती, प्रकाशन विभाग, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, २००३
४) गावीत पुष्पा, आदिवासी संस्कृती भाषा आणि साहित्य, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगांव, २०१४
५) गारे गोविंद, सातपुड्यातील भिल्ल, कॉन्टीनेन्टल – पुणे
६) चंद्र बिपिन, स्वातंत्र्योत्तर भारत, के.सागर प्रकाशन, पुणे.

ISSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR

50

१९६६-२०१६

Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) PIN 443204

Printing

Special Issue

December 2017

Agricultural Development in India

Chief Editor:

IMPACT FACTOR 4.002 iijif

www.vidyawarta.com

14) सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय कृषि श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध व प्रवृत्ती : संदर्भ ... || 50
डॉ. धीरज सु. कदम, नागपूर (महाराष्ट्रा)

15) कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने व संधी || 57
डॉ. सुरेश दगडू पाटील, जळगाव (महाराष्ट्रा)

16) शेतकऱ्यांची आत्महत्या — एक ज्वलंत समस्या || 61
डॉ.वसंत दादारावजी पाटील, मु. पो. कुष्टा बु., (महाराष्ट्रा)

17) शाश्वत कृषी विकास || 65
प्रा.शेळके सी.एस. चौसाळा - डॉ. मुळे पी.एम., शिरूर (का.), (महाराष्ट्रा)

18) आर्थिक सुधारणांचा भारतीय शेतीवरील परिणाम || 67
डॉ. विकास विनायकराव सुकाळे, नांदेड, (महाराष्ट्रा)

19) महाराष्ट्रातील करार शेती || 71
डॉ.ढास.डी.के, नेकनूर, बीड, (महाराष्ट्रा)

20) भारतीय कृषी आणि ग्रामीण विकास || 73
डॉ. मुकुंद रामदास दातीर, अचलपूर शहर, (महाराष्ट्रा)

21) 21 व्या शतकातील भारतीय शेती समोरील आव्हाने || 76
प्रा. अंकुश लक्ष्मण गावीत, विसरवाडी - डॉ. विशाल करपे, विसरवाडी, (महाराष्ट्रा)

22) जलसिंचन आणि महाराष्ट्रातील कृषीचा विकास || 78
प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे, धुळे, (महाराष्ट्रा)

23) अन्नसुरक्षितता आणि शेती क्षेत्रातील समस्यांचा आढावा || 81
डॉ.सुनिल अण्णा गोरडे, कन्नड, (महाराष्ट्रा)

24) चिरंतन किंवा शाश्वत कृषी विकास || 84
प्रा.डॉ. आप्पासाहेब माणिकराव पवार, राजगुरूनगर, (महाराष्ट्रा)

25) भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: कारणे व उपाय || 86
प्रा. डॉ. कागदे बालासाहेब बापुराव, अंबाजोगाई, (महाराष्ट्रा)

26) भारतीय शेती आणि स्वामीनाथन आयोग || 88
जयवंत भदाणे, देवळा, (महाराष्ट्रा)

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

कि.ग्रॅ. दर हेक्टरी उत्पादन करतात त्यामानाने भारतात फक्त ३,७२१ कि.ग्रॅ. दर हेक्टरी तांदळाचे उत्पादन झालेले दिसून येते. त्याच प्रमाणे गहू हे भारतातील तृण धान्यांमधील दुसरे महत्त्वाचे पिक आहे. गव्हाचे भारतातील उत्पादन दर हेक्टरी ३,१७७ कि. ग्रॅ. एवढे आहे. तर चीन, फ्रान्स या देशात दर हेक्टरी अनुक्रमे ४,९८७, ७,५९९ कि.ग्रॅ. एवढे जास्त आहे.

सारांश :

वरील प्रकारच्या समस्या भारतीय शेतीपुढे आहेत. तसेच यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. अलीकडच्या काळात पिक विमा, किसान विकास पत्र, शेतकऱ्यांना दिले जाणारे अनुदान, ग्रामीण भागात बँका व वित्तीय संस्थांची स्थापना, अर्थसंकल्पात शेती व ग्रामीण विकासाला महत्त्व, नवीन तंत्रज्ञानांचा स्विकार, गट शेती, समुह शेती, मत्स्यशेती, कुकूटपालन यांचा विकास होत आहे. या विविध कारणामुळे शेतीचा अल्प प्रमाणात विकास होत असला तरी शेती व शेतकऱ्यांचा शास्वत विकासासाठी स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशींचा स्विकार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा मकरंद अनासपुरेंच्या शब्दात भविष्यात एका अन्नाच्या दाण्यासाठी हा देश गहाण ठेवण्याची वेळ देशावर येणार आहे.

संदर्भ :

१. प्रा. अविनाश डोळस (२०१७) , भारताच्या शेती समस्यांचे जानकार, शेतकरी मासिक
२. श्री. अविनाश पावडे (२०१७), कृषी अर्थव्यवस्थेचा अर्थशास्त्री, शेतकरी मासिक
३. प्रा. गौतम थोरात, प्रा. मधुकर देसले (२०१६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मृतीग्रंथ, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर
४. www. wikipedia. com भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
५. First post Report about Maharashtra २०१७ महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
६. निती आयोग १६ डिसेंबर २०१५ संशोधनपर निबंध, शेतीची उत्पादकता.

22

जलसिंचन आणि महाराष्ट्रातील कृषीचा विकास

प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

पाणी तिथे वस्ती असं आतापर्यंतचा इतिहास सांगतो. आतापर्यंत माणसाने पाण्याचा स्त्रोत बघुनच वस्ती केली, शहरे वसवली. आधुनिक जगात हे चित्र बदलले. माणसाकडे तंत्रज्ञान आले, त्यामुळे नदीचे पाणी अडवून मोठा जलसाठा करण्याचे ते दुरपर्यंत पोचविण्याचे किंवा भूजलाचा उपसा करण्याचे तंत्र आपल्याला अवगत झाले. आजची शहरे कारखान्यालगत वसतात आणि पाणी पुरवठयाची सोय करतात, यामुळे नदी-नाल्याची, पावसाच्या थेंबाची किंमत आपल्या दृष्टीने कमी झाली. स्त्रोताची पर्वा न करता आपण पाण्याचा वारेमाप वापर करू लागलो. पर्यायाने परिस्थिती बिकट झाली. त्यात महाराष्ट्राच्या भविष्याचा विचार करतांना पाणी या मुलभूत स्त्रोताकडे अत्यंत काळजीपूर्वक बघण्याची गरज निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्राच्या भूमीवर पडणाऱ्या पावसाच्या प्रत्येक थेंबाला आपण आपल्या प्रगतीशी जोडायची आवश्यकता आहे, आणि म्हणूनच जलसिंचनासारखा विषय ऐरणीवर आला आहे.

अभ्यास विषय निवडः

प्रस्तुत विषय हा महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जाणाऱ्या कृषीशी निगडीत असून, महाराष्ट्रातील कृषीची उत्पादकता इतर राज्याच्या तुलनेत कमी आहे. तसेच देशातील इतर राज्यांपैकी सर्वात कमी जलसिंचन महाराष्ट्रात आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पादन कमी-उत्पन्न कमी पर्यायाने शेतकरी कर्जबाजारी झाला. या कृषी प्रधान देशात कृषीचे उत्पादन वाढावे, शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढावे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबाव्यात म्हणून जलसिंचनासारख्या उपाय योजना सरकारने आणल्या आहेत. याचा वापर शेतकऱ्यांनी करावा व शासन स्तरावर राहिलेल्या त्रुटी कमीत कमी व्हाव्या यावर उपाय व सुचना करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड केलेली आहे.

उद्दिष्टे:

१. महाराष्ट्रातील जलसिंचन पध्दतीचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील जलसिंचनात वाढ झाली की नाही हे अभ्यासणे.

Vidyavardhini's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

३. जलसिंचनामुळे कृषी उत्पादनात झालेली वाढ अभ्यासणे.
४. जलसिंचनाच्या समस्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके-

१. महाराष्ट्रात पावसाचे प्रमाण चांगले आहे.
२. महाराष्ट्रात जलसिंचनाचे प्रमाण कमी आहे.
३. महाराष्ट्रात कृषीची दर हेक्टरी उत्पादकता कमी आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती-

प्रस्तुत संशोधन हे समग्र महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राशी निगडीत आहे. यामध्ये महाराष्ट्र जलसिंचनाचे प्रमाण व जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी येणारा खर्च आणि जलसिंचनामुळे शेतकऱ्याच्या उत्पादनात वाढ होते किंवा नाही इ. बाबीचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात केला जाणार आहे.

अभ्यासाची पध्दती-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा अवलंब केला आहे. या सामग्रीमध्ये विविध पुस्तके व ग्रंथ, विषयाशी संबंधित नियतकालिके, मासिके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर केला आहे.

विषय विस्तार-

महाराष्ट्रात मागील दोन तीन शतकापूर्वीपासून सिंचन परंपरा चालत आलेली आहे. गेल्या शतकाच्या मध्यापासून पाण्याची मागणी विविध क्षेत्राकडून वाढत आहे. ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी केलेले प्रयत्न तसेच मानवी समुहाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासात पाण्याचे महत्व अधोरेखीत झालेले आहे. पर्यावरण संवर्धन, पाणी प्रदूषण निर्मूलन याबाबत झालेली जाणीव यातुन जलसंपत्ती विकास व वापर याकडे सर्वांचे लक्ष वेधले गेले आहे. आता आपण थोडक्यात जलसिंचनाचा इतिहास पाहू.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सिंचन पध्दती-

पारतंत्र्याच्या काळात गेल्या शतकाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दशकात ५ धरणे बांधून त्याचे पाणी पश्चिमेकडे वळवून टाटा कंपनी मार्फत वीज निर्मिती केली, या पाण्यावर कोंकणात मोठया प्रमाणात सिंचन होत आहे. तसेच भंडारदरा, चकणापुर, दारणा, भाटघर, खडकवासला यासारखी मोठी दगडी धरणे बांधुन ते पाणी पूर्वीकडील अवर्षण प्रणव क्षेत्रात पुरविण्याच्या योजनाही तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी राबविल्या होत्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेला प्रगती-

सिंचनाचे सर्वत्र वितरण व्हावे या हेतुने प्रथम मध्यम व नंतर लघु प्रकल्पांना प्राधान्य देऊन बरेच प्रकल्प पूर्ण केले. यामुळे जलसंपत्तीचा समन्यायी पध्दतीने वापर होऊ लागला. मोठया प्रकल्पावर बारमाही पिक पध्दती तर मध्यम व लघु प्रकल्पावर हंगामी पिक पध्दती असून सिंचन व्यवस्थापन पूर्णपणे शासन यंत्रणेमार्फत होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी सिंचन क्षम केवळ २.७४ ल. हेक्टर होती. ती पुढे वाढत गेली. मोठया प्रकल्पाद्वा २४.५७ द.ल. मध्यम प्रकल्पाद्वारे ७.४० द.ल. लघु प्रकल्पाद्वा ११.३५ द.ल. अशी एकूण ४३.२० द.ल. हेक्टर एवढी सिंचन क्षमता २००७-०८ पर्यंत निर्माण झाली. महाराष्ट्रात मात्र आजही सिंचनाचे प्रमाण फक्त १८% एवढेच आहे.

महाराष्ट्रात जलसिंचनाचे पुढील प्रकार प्रचलित आहेत.

(१) विहीर जलसिंचन- महाराष्ट्रात भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या १९९५ च्या आकडेवारीनुसार ११ लाख ४३ हजार विहीरी आहे. (२) तलाव जलसिंचन- महाराष्ट्रात तलाव जलसिंचनाचे प्रमाण १५% आहे. (३) सध्या महाराष्ट्रात पाझर तलावांची संख्या सुमारे १४०० आहे. तर १८०० पाझर तलावाची कामे चालु आहे. (४) उपसा जलसिंचन- महाराष्ट्रात एकुण जलसिंचन क्षेत्रापैकी ८८% क्षेत्र हे उपसा जलसिंचनाचे आहे. (५) ालवे- महाराष्ट्रात जलसिंचन प्रकारात विहिरीच्या खालोखाल कालव्याद्वारे सुमारे २३ क्षेत्र अंमलात आणले जाते, मोठया व त्यांच्या उपनद्यांच्या क्षेत्रात पाटबंधारे बांधुन कालव्याद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो. पाटबंधारे योजनेमध्ये मोठी, मध्यम आणि लघुपाटबंधारे असे उपप्रकार पाडले आहे.

जलसिंचन आयोगाच्या चितळे समितीच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रात भूपृष्ठजल व भूजलासह वापरासाठी सरासरी १३९२२७ दलघमी एवढे पाणी उपलब्ध आहे. २०३० साली राज्याची सिंचनाच्या व इतर पाण्याची एकूण गरज केवळ ९७६६८ दलघमी एवढी असणार आहे. म्हणजेच २०३० साली सुमारे ४१५५९ दलघमी एवढे पाणी महाराष्ट्रात शिल्लक राहणार आहे. महाराष्ट्रात पावसाच्या पाण्याचे प्रमाण चांगले आहे ते पुढील तक्त्याच्या आधारे लक्षात येते.

राज्यातील विविध भागात पडणाऱ्या पावसाची आकडेवारी

विभागाचे नाव	वार्षिक सरासरी पर्जन्य (मिली)	विविध कालावधित पडणाऱ्या पावसाचा तपशिल			
		जुन-सप्टे.	ऑक्टो-डिसें.	जाने-फेब्रु.	मार्च-मे
कोकण	3161	94%	4%	1%	1%
पश्चिम महाराष्ट्र	1000	84%	11%	1%	4%
मराठवाडा	826	85%	10%	1%	4%
विदर्भ	1106	88%	7%	2%	3%

वरील तक्यावरून लक्षात येते की, महाराष्ट्रात बाराही महिने पाऊस पडतो. मात्र सर्वाधिक पाऊस जुन ते सप्टेंबर या कालावधीत पडतो. पावसाची सरासरी सर्व भागात चांगली आहे. त्याला अपवाद मराठवाडयाचा आहे, म्हणून जलसिंचनाची सर्वाधिक गरज मराठवाडयात आहे, असे असले तरी याच विभागात जलसिंचनाचे प्रमाण कमी आहे.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Co... College DHULE

महाराष्ट्रात ज्या ज्या भागात जलसिंचन झाले त्या भागात कृषीचे दरहेक्टरी उत्पादन वाढलेले आहे. महाराष्ट्रातील सिंचनाचे नियोजन व सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रातील जलसिंचन नियोजन आणि शेती विकास

वर्षे	सिंचनाची साधने विहीरी व कुपनलिका	इतर साधने धरणे, तलाव व पाटबंधारे प्रकल्प	एकुण सिंचना खालील क्षेत्र (हेक्टर)	पिकाखलील एकूण क्षेत्र (हेक्टर)	पिकाखालील क्षेत्राशी सिंचना क्षेत्राचे प्रमाण (%)
1960-61	595	477	1220	18823	6.48
1970-71	768	579	1570	18737	8.38
1980-81	1055	780	2415	19642	12.30
1990-91	1662	999	3319	21859	15.18
1995-96	1870	1010	3550	21504	16.51
2000-01	2262	987	3852	21619	17.82
2003-04	1914	1030	3636	22190	16.39
2013-14	2151	1160	4037	22655	17.90

वरील आकडेवारीवरून लक्षात येते की, १९६०-६१ पासुन ते आजपर्यंत जलसिंचनाच्या प्रमाणात अत्यल्प वाढ झाली आहे. एकुण महाराष्ट्राच्या इतर क्षेत्रामध्ये जशी प्रगती झाली त्या तुलनेत कृषी व विशेषतः जलसिंचनाच्या प्रमाणात खुपच कमी वाढ झालेली आहे. महाराष्ट्रामध्ये जलसिंचनावर मोठ्या प्रमाणात खर्च झाला. मोठमोठे प्रकल्प हाती घेतले. मात्र राजकीय उदासिनता आणि भ्रष्टाचारामुळे ते अपुर्ण राहिले. पर्यायाने महाराष्ट्राच्या जलसिंचनात वाढ झाली नाही. कोणत्याही क्षेत्रात जेवढा झाला नसेल तेवढा मोठा भ्रष्टाचार या जलसिंचन विभागात झालेला आहे. तो अगदी शिपायापासून अधिकारी आणि मंत्र्यांपर्यंत सर्वच यामध्ये बरबटलेले आहे. अपूर्ण प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी मोठा निधी लागणार आहे तो पुढील तक्त्यात दर्शविला आहे.

जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी लागणारा आवश्यक निधी-

प्रकल्प प्रकार	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ	कोकण जलसिंचन विकास महामंडळ	तापी जलसिंचन विकास महामंडळ	गोदावरी मराठवाडा विकास महामंडळ	विदर्भ जलसिंचन विकास महामंडळ	एकूण कोटी (रू.)
मोठे (संख्या)	19	04	10	16	24	73
मध्यम (संख्या)	33	11	25	16	51	136
लघु (संख्या)	265	81	98	207	191	842
एकूण (संख्या)	317	96	133	239	266	1059
निर्माण होणारी क्षमता (ल.हे.)	10.85	2.92	5.63	5.61	9.96	34.17
आवश्यक निधी	11610	4728	5885	5640	11493	39356

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट हाते की, महाराष्ट्रात जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागणार आहे. महाराष्ट्रात सर्वाधिक जलसिंचन निधी हा विदर्भ जलसिंचन विकास महामंडळाला लागणार आहे, तर सर्वांत कमी निधी गोदावरी मराठवाडा विकास महामंडळाला लागणार आहे. आणि म्हणून महाराष्ट्र सरकारने नवीन प्रकल्प न राबवता अपूर्ण सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यावर भर दिलेला आहे ही स्वागतार्ह बाब आहे.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत संशोधनातुन असा निष्कर्ष निघतो की, भारतामध्ये सर्वांत कमी जलसिंचन महाराष्ट्रात झालेले आहे. तसेच महाराष्ट्रात अपूर्ण जलसिंचनाचे प्रमाण अधिक आहे. त्याचा खर्च दुप्पटीपेक्षाही वाढलेला आहे. जलसिंचन वाढल्याशिवाय महाराष्ट्रातील कृषीचे उत्पादन वाढणर नाही व पर्यायाने शेतकज्यांच्या उत्पादनात वाढ होणार नाही. जलसिंचनासारख्या महत्वाच्या घटकाला भ्रष्टाचाराने पोखरले आहे. शिवाय राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव दिसतो. एकुनच महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राचे उत्पादन वाढविण्यासाठी जलसिंचनाशिवाय पर्याय नाही. पावसाचा प्रत्येक थेंब जमिनीत जिरवला गेला पाहिजे.

शिफारशी:

(1) उपलब्ध पाण्याचे नियोजन करावे. (2) पाणी वापराचे प्राधान्यक्रम ठरवावे. (3) कॅनॉल व धरणांची दुरूस्ती लवकर करावी. (4) रखडलेले प्रकल्प पूर्ण करावे. (5) ठिबक सिंचन पध्दतीचा वापर बंधनकारक करावा. (5) जनतेचे प्रबोधन करणे. (6) जलसिंचनाविषयी जाणीव जागृती करावी. (7) सिंचनावरील अनुदानात भरीव वाढ करावी.

सारांश-

महाराष्ट्राच्या भविष्याचा विचार करता पाणी या स्त्रोताकडे काळजीपूर्वक बघण्याची आवश्यकता आहे. महाराष्ट्राच्या भूमीवर पडणाऱ्या पावसाच्या प्रत्येक थेंबाला आपल्या प्रगतीशी जोडायची आवश्यकता आहे. म्हणून पाण्याचा जपुन वापर करायचा असेल, नियोजन बध्द वापर करायचा असेल तर जलसिंचनाशिवाय पर्याय नाही. शेवटी पाणी हे जीवन आहे.

संदर्भ-

1. महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग
2. अर्थवाद- ऑक्टो-डिसें. 2014, जानेवारी-मार्च 2017
3. स्पर्धा परीक्षा (स्टडी सर्कल) मे 2017
4. http://www.pudhari.news
5. http://m.dailyhunt.in
6. http://hindi.indiawaterportal.org

Vidyavardhini ... Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4 No. : 5 Spacial Issue - 1 Dec.2017 ISSN No. :2347-9639

UGC Approved Journal

34 Years

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Public Health And Public Administration

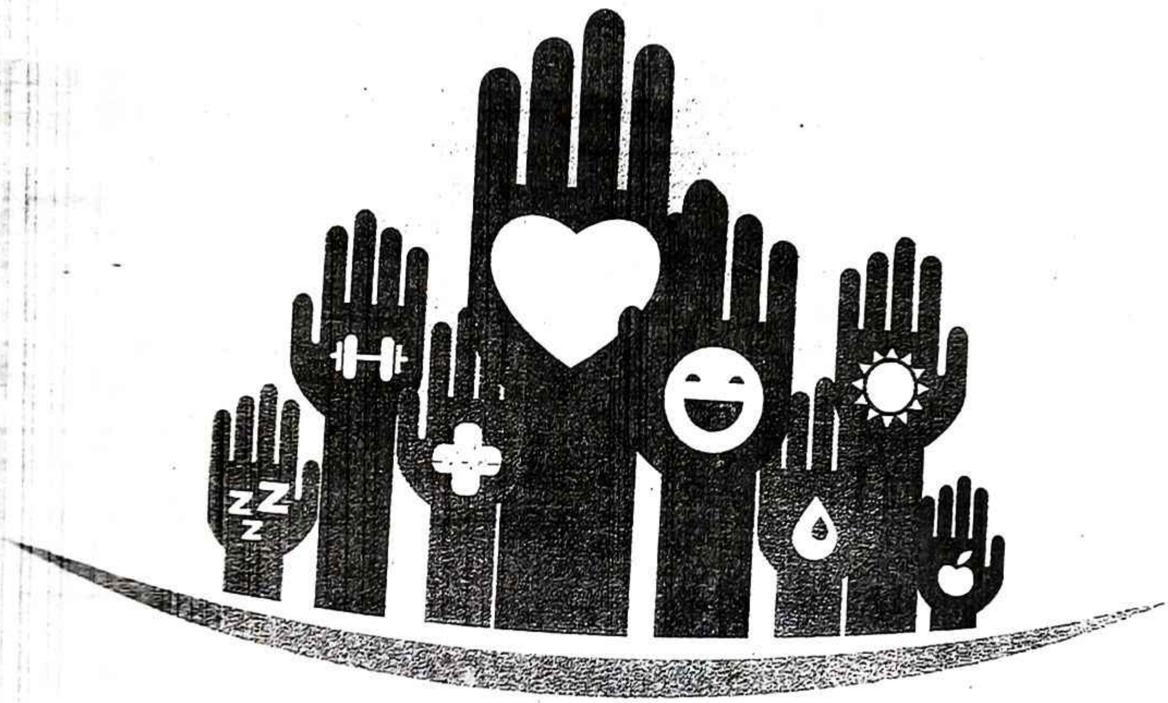

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

सार्वजनिक आरोग्य आणि लोक प्रशासन

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक - डॉ. प्रमोद पवार / डॉ. मनोहर पाटील

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

- केंद्र सरकारने राबविलेल्या उपक्रमात महाराष्ट्राचे योगदान ६०
  - प्रा. डॉ. प्रसन्न सुरेश देशमुख
- उदारीकरणाचा लोकप्रशासनावर पडलेला प्रभाव ६६
  - प्रो. डॉ. दत्तात्रय मुकूंद टेकाडे
  - सुनिल मच्छिंद्र राजपूत
- भारतीय लोकप्रशासनाचा इतिहास ६८
  - डॉ. सुजाता गायकवाड
- आदिवासी आरोग्य आणि काळजी ७२
  - अमोल सुदाम देवरे
- सामाजिक स्वास्थ्य व मानसिक स्वास्थ्य यांचे संबंध ७५
  - नितीन गुलाबराव पाटील
- महाराष्ट्रातील आरोग्य सुविधांचा प्रादेशिक आढावा (विशेष संदर्भ: मराठवाडा) ७६
  - प्रा. डॉ. अनिल दत्तू देशमुख
- स्वच्छ भारत आणि स्वस्थ भारत .... [illegible]
  - प्रा. डॉ. प्रकाश नामदेव पाटील
- भारतातील लोकप्रशासनाचा उदय व विकास ८१
  - प्रा. दिनेश साहेबराव खंडारे
- भारतातील लोकप्रशासनाचा इतिहास ८३
  - प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार
- छत्रपती शिवाजी महाराज आणि सामाजिक आरोग्य ८६
  - प्रा. सतीश निकम
- सातवाहन हाल राजाचे लोकप्रशासन आणि लोकस्वास्थ्य ८९
  - प्रा. बाळासाहेब गणपाटील
- जनतेचे आरोग्य आणि शासनाच्या योजना/कार्यक्रम ९२
  - डॉ. अभिषेक गायकवाड
- जन आरोग्य योजना आणि प्रशासन ९८
  - प्रा. संदिप एन. खताळ
- शासकीय खर्च आणि सार्वजनिक आरोग्य .... १[illegible]
  - प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे
- आदिवासीचे आरोग्य आणि प्रशासन १०३
  - प्रा. रमेश पावरा
- भारतीय प्रशासन व्यवस्थेचा इतिहास १०६
  - प्रा. डॉ. संभाजी आत्माराम सोनवणे

Sabha's Arts, Com. & ... DHULE

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि सामाजिक आरोग्य

- प्रा. सतीश निकम
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय
धुळे

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव जरी घेतले तरी संबंध शरीरातून चैतन्याची एक लहर निर्माण होते. शिवरायांचे नाव म्हणजे चैतन्याचा एक महास्रोत आहे. कुणबी असो वा माळी, तेली असो वा साळी, मराठा असो वा महार, जातीने कोणीही असला तरी छत्रपती शिवरायांच्या नावाने प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर तेज निर्माण होते. डोळ्यात राष्ट्रीय भावनेचे आंदोलन निर्माण होते. जगात फार कमी महापुरूषांच्या वाट्याला ही बाब आली आहे. मग प्रश्न पडतो हे असे का व्हावे? का बहुजन समाजातील प्रत्येक जातीच्या व्यक्तीच्या रक्तात शिवराय प्रेरणेचा महास्रोत बनून धावतात? का शिवरायांच्या नावाने मुस्लिम धर्मीयांनाही सुरक्षित वाटते? याचे कारण आहे छत्रपती शिवरायांनी आपल्या स्वराज्यात निर्माण केलेले सामाजिक आरोग्य होय. कोणतेही राज्य बलवान केव्हा म्हणावे? तर ज्या राज्यात सामाजिक पर्यावरण उत्तम असते ते राज्य बलवान होय. म्हणून छत्रपती शिवरायांचे राज्य हे निर्विवाद सर्वोपरि बलवान राज्य होते.

छत्रपती शिवरायांच्या चरित्राचा अभ्यास कितीही वेळा केला, वाचला किंवा ऐकला तरी प्रत्येक वेळा एक नवीन प्रेरणा आपणांस मिळत असते. छत्रपती शिवरायांच्या जीवनातील स्वराज्याची संकल्पना, तोरणा काबीज, अफझलखान वध, शहिस्तेखानावरील छापा, सुरत लूट, आग्र्याहून सुटका, राज्याभिषेक या घटना प्रत्येकाच्या डोळ्यासमोर आल्या. त्यातून त्यांचे शौर्य तर प्रकट होतेच पण अशा प्रसंगातून त्यांची दूरदृष्टी, अखंड सावधानता, समयसूचकता, मुत्सद्देगिरी, चातुर्य, नम्रता आदी अनेक गुणांचे दर्शन घडते. छत्रपती शिवरायांना जनमानसांत अढळ स्थान प्राप्त होण्याचे कारण फक्त त्यांचे असामान्य पराक्रम नाहीत तर स्वराज्य निर्मितीसाठी त्यांनी उपयोगात आणलेली नीती आणि त्यांनी निर्माण केलेली प्रशासन व्यवस्था आहे. छत्रपती शिवाजींनी प्रशासन व्यवस्था निर्माण करताना त्यातील प्रत्येक बाबींचा बारकाईने विचार केलेला आहे. स्वराज्य निर्मितीत त्यांनी अठरापगड जातींना सोबत घेतले आणि प्रशासनातही कोणा एका विशिष्ट जातीची मक्तेदारी निर्माण होऊ न देता सर्वच जातींना सामावून घेतले. त्यामुळे शिवस्वराज्य हे प्रत्येकाचे होते. ही जाणीव तत्कालीन रयतेच्या रोमारोमात भिनली होती. म्हणूनच आजही शिवस्मृती चिरकाल ठरली आहे.

अठरापगड जातींना सोबत घेऊन छत्रपती शिवरायांनी उभारलेल्या स्वराज्यात शिवरायांनी सामाजिक आरोग्य उत्तमरित्या राखले होते. तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती अतिशय बिकट होती. शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला पारावार उरला नव्हता. समाज जाती-जातींमध्ये दुभंगलेला होता. श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या भावनेने ग्रासलेल्या समाजजीवनात सार्वत्रिक विषमता पराकोटीला पोहोचलेली होती. परकीय सत्तांनी धार्मिक उन्माद माजविलेला होता. युरोपियन सत्तांना भारतात मोकळे रान मिळालेले होते. अस्पृश्यांची अवस्था तर फारच बिकट होती. जिथे सत्ता-संपत्ती शिक्षणापासून शूद्रांना वंचित केले गेले, तिथे अतिशूद्र वा अस्पृश्यांची परिस्थिती किती भीषण असेल याची कल्पना सहज करता येते. परंपरागत जमीनदारी मिळालेल्या तथाकथित सरदारांनी संबंध रयतेची लूट चालविलेली होती. अशा अतिशय बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढत उपरोक्त सर्व समस्यांवर तोडगा काढत छत्रपती शिवरायांनी खऱ्या अर्थाने स्वराज्याची निर्मिती केली. हे स्वराज्य सर्वांचे होते - ते शेतकऱ्यांचे होते, ते अधिकाऱ्यांचे होते, ते उच्चवर्णीयांचे होते, ते अस्पृश्यांचेही होते, ते हिंदूंचे होते, ते मुस्लिमांचेही होते. छत्रपती शिवरायांनी सामाजिक भेदाभेद दूर सारत एक आरोग्यदायी स्वराज्याची निर्मिती केली होती.

छत्रपती शिवरायांची स्वराज्यनिर्मिती तसे पाहता अनेक दृष्टीने क्रांतीकारक होती. परकीय दुष्टचक्रापासून छत्रपतींनी स्वराज्याचे रक्षण तर केलेच, परंतु तत्कालीन धर्मव्यवस्थेने घालून दिलेली मिथकेही त्यांनी उद्ध्वस्त केलीत. 'त्यांनी आरमार उभारून सिंधूबंदी मोडली. ब्राह्मणी धर्माने शूद्रातिशूद्र ठरविलेल्या जातींच्या लोकांना प्रतिष्ठा दिली. त्यांना कसण्यास जमिनी दिल्या. त्यांच्या हातात शस्त्रे दिली.'[१] छत्रपती शिवरायांच्या कार्याचे हे सर्वांत मोठेपण आहे. म्हणूनच अवघ्या शिवरायांच्या नावानेच प्रत्येकाच्या मनात क्रांतीचे स्फूलिंग निर्माण होते. शिवरायांचे हे कार्य कोणत्याही सामाजिक वा धार्मिक क्रांतीपेक्षा कमी नाही. छत्रपती शिवरायांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे प्रशासन निर्माण करतांना प्रत्येकाला त्यात सामावून घेतले. वंश-जातीच्या आधारे निर्माण केलेल्या श्रेष्ठत्वाचे मिथक मोडून काढून प्रत्येकास आपल्या योग्यतेनुसार आणि गुणवत्तेनुसार संधी दिली.

छत्रपती शिवरायांच्या प्रशासनाचा कणा अष्टप्रधान मंडळ होते. राजकीय क्रांतीसाठी सांस्कृतिक माध्यम किती महत्त्वाचे असते हे छत्रपती शिवरायांनी अष्टप्रधान मंडळातील मंत्र्यांच्या नावात केलेल्या बदलावरून लक्षात येते. राज्यकारभारात फारसी भाषेचा प्रभाव होता तो काढून त्याचे मराठीकरण शिवरायांनी केले. त्यांच्या अष्टप्रधान मंडळातील मंत्र्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत. तर कंसामध्ये त्याची पूर्वी प्रचलीत फारसी नावे आहेत. मुख्य प्रधान (पेशवा), अमात्य (मुजुमदार), मंत्री (वाकियानवीस), सचिव (सुरनीस), सुमंत (डबीर), सेनापती (सर ए-नौबत), दानाध्यक्ष (सदर वा मुहतसीब), न्यायाधीश (काजी), अष्टप्रधान मंडळातील सेनापती या पदावर मराठा जातीतील व्यक्तीची नेमणूक झाली. इतर सर्व मंत्री हे ब्राह्मण जातीतून नेमले होते. छत्रपती शिवरायांचे अष्टप्रधान मंडळाचे वेगळेपण केवळ हे नाही तर छत्रपतींनी निर्माण केलेला जो नवा दंडक होता त्यात आहे. तो म्हणजे अष्टप्रधानांपैकी फक्त दानाध्यक्ष आणि न्यायाधिश सोडून इतर सर्वांना युद्ध मोहिमेवर जावे लागत असे. आतापर्यंत लढणे हे फक्त क्षत्रियाचेच कर्तव्यकर्म

असते. या परंपरेला तिलांजली देत ब्राह्मण मंत्र्यांना देखील क्षत्रियकर्म करणे शिवरायांनी शक्य केले.

छत्रपती शिवरायांनी आपल्या स्वराज्यात खऱ्या अर्थाने गोरगरीब रयतेला स्वतंत्र केले. डॉ. जयसिंगराव पवार म्हणतात, 'रयत म्हणजे सामान्य शेतकरी वर्ग. हा शिवकालीन समाजाचा कणा होता. म्हणून शिवरायांनी आपल्या गोरगरीब रयतेचे स्वातंत्र्य आणि त्यांचे कल्याण हेच आपल्या कारभाराचे सूत्र मानले.' तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये परंपरागत वतनदार मंडळींचा फार मोठा प्रभाव होता. परकीय राजवट असली तरी पाटील-कुलकर्णी अथवा देशमुख-देशपांडे वगैरे वतनदार अधिकाऱ्यांना कोणतीही तोशीस पडत नसे. दमन आणि शोषण जे व्हायचे ते फक्त रयतेचे. म्हणून छत्रपती शिवरायांनी अशा मुजोर वतनदारांना वठणीवर आणून त्यांच्या कचाट्यातून रयतेची मुक्तता केली. डॉ. पवार संदर्भ उद्धृत करतात – 'गावचा गाव, रयतेची रयत कारकुनाने कमावीर पाहून रयतेपासून वसूल पिकाचे पिकावर घ्यावा, मुलखात जमीदार, देशमुख व देसाई यांचे जप्तीखाली कैदेत रयत नाही.[२] छत्रपती शिवरायांनी वेळोवेळी आपल्या अधिकाऱ्यांना आणि लष्कराला केलेल्या हुकुमांवरून त्यांची आपल्या रयतेविषयी असलेली तळमळ लक्षात येते. शेतकरी हा भारतीय समाज आणि अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे हे लक्षात घेऊनच शिवरायांनी त्यांची दुष्टचक्रातून मुक्तता केली. सरदेसाई म्हणतात, 'He mercilessly confiscated the landed vatans of previous regimes and allowed no middlemen as landholders between the cultivators and the Government.[३]

छत्रपती शिवरायांचे स्वराज्य विशिष्ट धर्माच्या चौकटीत बसविण्यासाठी खटाटोप करताना अनेकांनी इतिहासाचा विपर्यास केला आहे. परंतु त्यांचे स्वराज्य हे निश्चितच धर्मातीत होते. छत्रपती शिवरायांचे कार्य स्वधर्म रक्षणाचे असले तरी परधर्म द्वेषाला त्यांच्या ठिकाणी बिलकूल थारा नव्हता. स्वराज्याच्या उभारणीत जसे सर्व जातींना सहभागी करून घेतले तसा वाटा छत्रपती शिवरायांच्या मुस्लिम मावळ्यांचाही राहिला आहे. शिवरायांचा एक कट्टर विरोधक खाफीखान म्हणतो, "शिवाजीने असा सक्त नियम केला होता की, लष्करी मोहिमांच्या वेळी सैनिकांनी मशिदीस अथवा कुराणास त्रास देऊ नये. जर एखादी कुराणाची प्रत त्याच्या हाती सापडली तर तो मोठ्या पूज्य भावनेने ती आपल्या हाताखालच्या मुसलमान नोकरांच्या स्वाधीन करीत असे.'[४] शिवाजी महाराजांचा संत तुकाराम महाराजांच्या प्रती जेवढा पूज्यभाव होता तेवढाच तो केळशीच्या बाबा याकूत या मुस्लिम संतासाठीही होता. आपल्या मुस्लिम प्रजा व सैन्यासाठी मशिदीची उभारणी करणारे छत्रपती शिवाजींसारखा राजा इतिहासात सापडणे कठीण आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या निष्ठावंत मुस्लिम मावळ्यांची यादी तर बरीच मोठी आहे. सरनोबत, आरमारप्रमुख, तोफखानाप्रमुख अशा प्रमुख लष्करी पदांवर मुस्लिम सैनिक तर होतेच परंतु अंगरक्षक आणि वकील अशा अतिशय महत्त्वाच्या पदांवरही मुस्लिम व्यक्ती होत्या. चंद्रशेखर शिखरे म्हणतात, "सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे या मुस्लिम मावळ्यांपैकी कोणीही फितूर झाल्याची अथवा शत्रूला मदत केल्याची कोठेही नोंद नाही." यावरून स्वराज्यातील धार्मिक-सामाजिक पर्यावरण शुद्धतेची कल्पना येते.

पुरंदरच्या तहानंतर छत्रपती शिवरायांनी बादशहाच्या भेटीस जाण्याचे मान्य केल्यानंतर बादशहाने शिवरायांना एक पत्र पाठविले होते. या संदर्भात घोरपडे पु.ग. सहस्त्रबुद्धेंचा संदर्भ उद्धृत करतात. 'बादशहाने एक पत्र धाडलं होतं. त्याच्या मायन्यात छत्रपतींना 'मुसलमानी धर्मरक्षक शिवाजीराजे' असं संबोधलं आहे.'[५] शिवाजी महाराजांच्या परधर्म सहिष्णूतेची ही एक मोठी पावती आहे. छत्रपती शिवरायांच्या आदेशाने बांधलेली स्वराज्याचा शत्रू अफजल खानाची कबर असो की रायगडावरील मस्जिद असो; अशी त्यांच्या परधर्मसहिष्णूतेची अनेक उदाहरणे आपणांस शिवचरित्रात सापडतात.

राज्याचे स्वतंत्र अंग म्हणून गणल्या गेलेल्या आरमाराची निर्मिती छत्रपती शिवरायांनी केली. विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, पद्मदूर्ग, सिंधुदुर्ग अशा दुर्गम जलदुर्गांची उभारणी त्यांनी केली. हिंदू धर्मशास्त्रानुसार समुद्रपर्यटन पाप मानले जात होते. तो एक मोठा धार्मिक गुन्हा समजला जात होता. परंतु अशा या अनाठायी समजुतीपायी आपल्या मुलूखाला धोका उत्पन्न झाला आहे. तसेच आपल्याच संस्कृतीवर सागरी सत्ता आक्रमण होऊ लागले आहे हे पाहून वरील तथाकथित धर्माज्ञा छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मोडली आणि एका बलाढ्य आरमाराची निर्मिती केली. स्वराज्यरक्षण आणि विस्ताराच्या कार्यात आरमाराची मोठी भूमिका होती. चुकीच्या धर्म समजुतीने सामाजिक-सांस्कृतिक आरोग्य धोक्यात आले असता, शिवरायांनी त्याचे उल्लंघन करून सामाजिक आरोग्य वर्धिष्णू होण्यासाठी वाट मोकळी करून दिली, असेच म्हणावे लागते.

छत्रपती शिवरायांच्या उदयावेळची सामाजिक परिस्थिती फारच भीषण होती. समाजाची जातींच्या आधारे कप्पेबंद विभागणी झालेली होती. जातीव्यवस्थेची चौकट केवळ अनुल्लंघनीय होती. जातीबाह्य कर्म करणाऱ्याला धर्मव्यवस्थेनुसार मृत्यूदंड देण्याइतपत सनातन्यांना मुभा होती. त्यामुळे शेतकरी आणि कनिष्ठ जातींची मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक-सामाजिक पिळवणूक होत असे. अशा या दारूण व्यवस्थेला सुरूंग लावण्याचे महान कार्य छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले.

अस्पृश्य म्हणून गणल्या गेलेल्या महार जातीला तलवार चालविण्याची संधी स्वराज्यात होती. म्हणून स्वराज्यासाठी ब्राह्मणांच्या खांद्याला खांदा लावून महार लढत होते. वाई परगण्यातील नागेवाडीची पाटीलकी शिवरायांनी नागनाक महाराला दिली होती. अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या महार, मांग, रामोशी यांना बालेकिल्ल्यात प्रवेश असून शिवकाली अनेक किल्लेदार महार होते. त्यांच्या हेरखात्यात बव्हंशी रामोशी लोक होते.[६] आरमारातही महारांना सामावून घेतले. रामोशी, भिल्ल व इतर रानटी समाजातील लोकांना तटबंदीच्या रक्षणासाठी नेमले.[७] धर्मव्यवस्थेने सर्वार्थाने वंचित ठेवलेल्या जाती-जमातींना स्वराज्यनिर्मितीच्या सुत्रात शिवरायांनी बांधले. त्यांचे हे महान कार्य निश्चितच काळाच्या कितीतरी पुढे होते. असे परिवर्तन, अशी क्रांती घडविणारा राजा विरळाच!

एवढेच नाही तर शिवरायांनी जातीप्रभूत्वाच्या राजकारणाचा स्वराज्यासाठी अतिशय कौशल्यपूर्वक वापर केला. मराठा, ब्राह्मण आणि प्रभू महाराष्ट्रातील या तीन मुख्य जातींना एकाच दर्जाचे काम देऊन त्यांच्या पारंपरिक बाबींचे समाधान केले. मराठा, ब्राह्मण आणि प्रभू एकमेकांस अनुकूल नसतानाही महाराजांनी त्यांच्यातील मतभेद

Arts, Com. & ... DHULE

आणि वैद्य यांचा विचार करून स्वराज्याच्या हितासाठी त्यांच्यातील उत्तम कर्तृत्वांचा उपयोग करून घेतला.[८] अशा रितीने शिवाजी महाराजांनी मुसलमानांसहीत महाराष्ट्रातील अठरापगड जातींना सोबत घेऊन स्वराज्य निर्माण केले. स्वराज्याचा पाया त्यांनी निर्माण केलेल्या सर्वोत्तम सामाजिक अभियांत्रिकीवर आधारलेला होता. डॉ. जयसिंगराव एका शिवकालीन शाहिराला उद्धृत करतात.

शिवाजीच्या राज्यात
मायी पिते सर्व जीवा।
नाही भेदभाव।

या उक्तीप्रमाणे महाराजांनी निर्माण केलेल्या स्वराज्यात आणि प्रशासन व्यवस्थेत सर्व जातीप्रती समान भाव राखत स्वराज्यात उत्तम सामाजिक सलोखा निर्माण केले होते.

संदर्भ

१) शिखरे चंद्रशेखर, प्रतिइतिहास, जिजाई प्रकाशन, पुणे पृ. ४०
२) पवार डॉ. जयसिंगराव, शिवचरित्रापासून आम्ही काय शिकावे?, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व), मुंबई २००५, पृ. ९
३) Sardesai G.S. New History of the Marathas, Vol.I, Phoenix Publications, Bombay, 1971, Page 281
४) पवार डॉ. जयसिंगराव, पूर्वोक्त, पृ. ४
५) घोरपडे आनंद, शिवछत्रपती समज-अपसमज, जिजाई प्रकाशन, पुणे-२०१७ पृ. ३७
६) कित्ता, पृ. ३८
७) सेन डॉ. एस.एन., डॉ. सदाशिव शिवदे (अनु.), मराठयांची लष्करी व्यवस्था, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११, पृ. ७५
८) कित्ता पृ. ७१

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

34 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstration Conference Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 4 , No - 5 Special Issue - 1 December 2017 ISSN- 2347-9639

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, Amalner Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Editor / Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, Dhule

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Hon'ble Guest Editiors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Sinnar)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

♦ Publishers ♦

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

Visit Us : www.vicharmanthanjournal.com E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years Institutions : Rs. 1500/- For Five Years For This Issue only Rs.250/-

विचारमंथन या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं. [illegible] देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१. (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : [illegible] फोन : ०२५७-२२३९६६६.

DHULE

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-4 No-5 Special Issue-1 December 2017

सातवाहन हाल राजाचे लोकप्रशासन आणि लोकस्वास्थ्य

– प्रा. बाळासाहेब गणपाटील
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय
धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

इ.स. पू. २३० ते इ.स. २३० अशा एकूण ४६० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडात सातवाहन राजांनी भारतीय इतिहासात प्रत्येक क्षेत्रात आपले एक वेगळेच असे वैशिष्ट्य कायम केले आहे. राजकारण, धर्म, अर्थ या प्रमाणे प्रशासनाच्या क्षेत्रातही सातवाहन कालखंडात कोठेही कमतरता भासत नाही. सातवाहनांच्या अंमलाखाली जो प्रदेश होता त्या संपूर्ण राज्यांची प्रशासनाच्या दृष्टीने ग्रामपातळी ते केंद्रपातळीपर्यंत विभागवार रचना केलेली आढळते. त्यांच्या शिलालेखातून व ताम्रपटातून त्यांच्या प्रशासनाची आखणी लक्षात येते.[१]

प्राचीन मराठी भाषा व महाराष्ट्राची ओळख सातासमुद्रापार नेण्याचे खरे श्रेय सातवाहन राजाला द्यावे लागेल. कारण अनेक टोळ्यांना एकत्र करून त्यांचे राज्य स्थापन करण्याबरोबर महाराष्ट्राचे नागरीकरण करण्याचा बहुमान यांनाच द्यावा लागेल. कारण 'जवळजवळ ३० तटबंदी असलेली नगरे त्यांच्या राज्यात होती' असे प्लीनी हा पाश्चात्त्य इतिहासकार म्हणतो. त्यापैकी काही नावे – पैठण, तगर (तेर), जुन्नर, भोगवर्धन (भोकरधन), नेवासा, नाशिक, कऱ्हाड, संगमनेर, शिरवळ, धेनुकाटक, कोल्हापूर, कौंडिण्यपूर, तर सोपारा, कल्याण, चौल, डहाणू, वसई, जयगड, ठाणे, महाड, गोरेगाव, म्हसळे, देवगड इ. बंदरांचा उल्लेख करावा लागेल.[२]

गृहितके

१) महाराष्ट्रातील तत्कालीन विविध लेणी, घाट, ताम्रपट
२) महाराष्ट्रातील विविध नद्यांची खोरी
३) जैन, बौद्ध, वैदिक, धार्मिक तसेच लौकिक साहित्य.
४) तत्कालीन शिलालेख, नाणी व अवशेष, स्मारके.

हाल साम्राज्यांतर्गत विभागीय प्रशासन

हाल सातवाहनकालीन भौगोलिक उल्लेख शिलालेखापेक्षा ताम्रपटात प्रामुख्याने आढळतात. मुण्डवंशी आदित्यराजाचा मल्हारा ताम्रपट यादृष्टीने महत्त्वाचा आहे.[३] यावरून आपणास प्रदेशाची रचना कशी होती हे लक्षात येते.

१) राज्यातील सर्वांत मोठ्या प्रदेशाला 'जनपद' अशी संज्ञा होती. जनपद अनेक राष्ट्रांमध्ये विभागलेले असे, म्हणजे जनपदाच्या मोठ्या विभागास 'राष्ट्र' असे संबोधले जाई. येथे तत्कालीन 'राष्ट्र' या शब्दाचा अर्थ व आजचा 'राष्ट्र' या शब्दाचा अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे.
२) जनपदानंतर 'राष्ट्र' हा विभाग येतो. या प्रदेशाच्या अधिकाऱ्यास 'राष्ट्रिक' असे म्हटले जाई. प्रशासनाच्या दृष्टीने हा विभाग महत्त्वाचा असे. भौगोलिकदृष्ट्या 'राष्ट्रा'चा आकार मोठा असल्यास त्या प्रदेशावर 'महाराष्ट्रिक' किंवा 'महारठिक' हा अधिकारी नेमला जाई. या महारठींना स्वतःच्या प्रदेशाच्या हद्दीत स्वतःच्या नावे नाणी पाडण्याचाही अधिकार होता. महारठीप्रमाणे 'महाभोज' हेही अधिकारी होते. जहागिरदार, सरंजामदारासारखे त्यांचे कार्य असे. (गोपराष्ट्र)
३) 'राष्ट्र' या भूविभागानंतरचा लहान भूविभाग म्हणजे आहार होय. 'आहार' हा अनेक जिल्ह्यांचा भूविभाग असावा. आजच्या मराठवाडा, विदर्भसारखे ते विभागीय नाव होते. उदा. गुजरातमधील कापुरहार, कोकणातील मामलाहार, मालकाहार या विभागात मावळ प्रदेशाचा समावेश होत होता.
४) विषय अथवा देश हा भूविभाग आहार नंतर येतो. विषय म्हणजे आजचा जिल्हा होय. सामान्यतः नदीच्या नावावरून त्या प्रदेशाला नाव पडत असे. नदीच्या नावाच्या शेवटी कट, कड असे शब्द लावून नावे बनविली जात. उदा. बेणाकट, करहाकट. आज जशी गंगापूर, गंगावाडी, गंगाखेड इ. आहेत तशी.
५) विषयापेक्षा लहान भागाला 'पथक' असे म्हटले जाई. किंवा राजांच्या नावावरून 'नगर', 'पुरी' वसवित असत. उदा. 'नवनगर' जे पुलुमाविने वसविले. विजयपुरी जे विजय सातकर्णीने बसविले.[३] पथक हा भूविभाग आजच्या तालुक्यासारखा असावा.
६) प्रशासनाच्या दृष्टीने शेवटचा स्तर म्हणजे 'ग्राम' म्हणजेच गाव होय. ग्रामनामाच्या शेवटी ग्राम, पद लावले जाई. उदा. पिसाजीपद्रक, शल्मलीपद्र.

अशा प्रकारे 'ग्राम' ते जनपद अशी भूविभागाची रचना प्रशासनाच्या सोयीसाठी होती. प्रत्येक विभागाचा एकमेकांशी सुसंवाद राहावा व केंद्रीय नियंत्रण ग्रामपातळीपर्यंत असावे असा यामागे उद्देश होता. राजा हा केंद्रीय सत्तेचा प्रमुख होता.

राजाचे स्थान

राजा हा सर्व यंत्रणेचा प्रमुख होता. राजाची सत्ता सामान्यतः अनियंत्रित असली तरी राजावर जनमताचा व धर्माचा अंकुश होता. धर्मशास्त्रानुसार राज्याचा कारभार चाले.

राजाचे पद हे वंशपरंपरेने चाले. जो वारस कर्तबगार, पराक्रमी असेल त्याच्या हातात सत्तेची सूत्रे येत असत.

राजाची कर्तव्ये

आपले राज्य हे शक्यतो जास्तीत जास्त प्रजेच्या कल्याणाकरिता आहे ही जाणीव राजाला ठेवणे आवश्यक होते. त्या दृष्टीने राजाची

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-4 No-5 Special Issue-1 December 2017

आजार झाल्याचा उल्लेख उपलब्ध साहित्यात मिळत नाही.

सामाजिक स्वास्थ्य

राजा हाल याच्या काळात समाज सामान्यत: सुखी आहे. शेतकरी, व्याध यांचेही जीवन सुखी दिसून येते. तर व्यापारी, श्रीमंत व्यक्तींचे जीवन तर नक्कीच सुखी असणार. यात दुमत असल्याचे कारण नाही. कारण करांचा बोजा, युद्धे, अस्थिर राजकीय परिस्थिती यांचा कोठेही उल्लेख नाही. सामाजिक स्वास्थ्याकरिता वरील गोष्टींचा मोठा प्रभाव असतो. करांमुळे समाजातील सर्वच घटकांना त्रास कसा होतो, हे आजच्या काळात आपण अनुभवतो आहे. तो त्याकाळी अजिबात नव्हता. सातवाहन वंशाची सत्ता घेवून अनेक वर्षे झाल्यामुळे युद्धही नव्हते व राज्यकारभारावर पकड असल्याने हाल राजाच्या काळात राजकीय अस्थिरता नव्हती. त्या काळात रोम राज्याशी त्याचे व्यापारी संबंध असल्याने येथील अनेक कुटीरोद्योग, कापूस, ताग व मसाल्याचे पदार्थ निर्यात केले जात. त्यामुळे परकीय चलन भरपूर प्रमाणात मिळत असे. तसेच त्याच्या राज्यात कोणावरही अन्याय होत नसे. गुन्हेगारास झाडावर लटकावून फाशी देणे, सुळी देणे अशी कडक शिक्षा असे.[६] एकंदरीत राजा हाल याचे न्यायी राज्य असल्याने सामाजिक स्वास्थ्य चांगले होते.

आहार

माणसाच्या स्वास्थ्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे आहार-विहार होय. माणसाला जर योग्य पोषक आहार मिळाला नाही तर त्याचे आरोग्य बिघडते. परंतू हाल राजाच्या राज्यात विपूल नैसर्गिक साधन संपत्ती असल्याने त्याची जनता कधीही कुपोषण, भूकबळी किंवा कोणत्याही रोगांचे बळी पडल्याचे उल्लेख नाहीत.

हाल राजाचे राज्य साधारणपणे उष्ण कटिबंध प्रदेशातील असल्याने आहारही साधा दिसून येतो. साळी, गहू, तूर, यव, सातू या धान्यांचा तर घृत, तैल, गुड, लवण या द्रव्यांचा उल्लेख होतो. तसेच बोर, काकडी (नवसे), चिबूड (वाळूक), आंबे, जांभूळ या फळांचा आहारात अंतर्भाव होई.[७] व्याघ, पारधी, शिकारी यांच्या उल्लेखावरून मांसाहार रूढ होता.

विशेष प्रसंगी स्त्री-पुरूष मद्यपानही करीत होते. आजच्या सारखा अतिरेक कोठेही आढळत नाही.

मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य

राजा हालाच्या 'गाथासत्तसई'वरून त्याच्या प्रजेचे मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य उत्तम दर्जाचे होते हे सिद्ध होते.

तत्कालीन समाजात शेतकरी, आदिवासी, भिल्ल तसेच बारा बलुतेदार (लहान व्यवसाय) यांचे वर्णन आलेले असून या समाजात कलह, वैमनस्य, अस्थिरता, भयग्रस्त अवस्था किंचितही दिसत नाही. त्यांच्या गरजाही फारच कमी असल्याने तसेच धार्मिक स्वातंत्र्य असल्याने प्रत्येक प्रजाजनाचे मानसिक स्वास्थ्य निरोगी होते.

शारीरिक स्वास्थ्याचा विचार करता हाल राजाची प्रजाही कष्टाळू असल्याने सर्व प्रकारची शेतीची कामे करीत. त्यामुळे सुदृढ प्रकृतीचे लोक होते. शारीरिक स्वास्थ्यासाठी हरिद्रा, जंबूकषाय, सुगंधी तेल, नेत्रांजन, अठिता, करंजतेल इ. गोष्टींचा उपयोग करीत असून त्यामुळे शारीरिक स्वास्थ्याबाबत ते जागरूक असल्याचे 'गाथासत्तसई'तील वर्णनावरून वाटते.

निष्कर्ष

सातवाहन राजा हाल याचे कर्तृत्व, जनतेप्रती असणारा जिव्हाळा, आदरभावना, न्यायी आचरण, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ज्या प्रजेवर राज्य करतो त्यांना आपला राज्यकारभार समजावा म्हणून जनतेच्या प्राकृत भाषेतच राज्यकारभार करीत असे. अनेक प्राकृत कवींना राजाश्रय दिला. व्यापाराला चालना दिली. पाश्चात्य देशाशी व्यापारी संबंध त्यामुळे त्याच्या राज्यात सधनता निर्माण झाली. लोकस्वास्थ्य चांगले राहावे म्हणून अनेक चांगल्या गोष्टी केल्या.

जनतेच्या प्रतिभाशक्तीला आव्हान करून बोलीभाषेतून काव्य करण्यास प्रवृत्त केले. १ कोटी गाथेमधून ७०० गाथांचा 'गाहासत्तसई' हा भारतीय साहित्याला दिपस्तंभ असणारा ग्रंथ निर्माण केला. एकंदरीत राजा हाल याचे प्रशासन हे जनतेला सुयोग्य व पुरक असल्याने व्यापारउदिम नगरांच्या विकासाबरोबर लोकांचे स्वास्थ्य हे निरोगी, उत्तम दर्जाचे होते यात कोणतीही शंका नाही.

संदर्भ

१) संपादक, स.आ.जोगळेकर, गाहासत्तसई, प्रसाद प्रकाशन, पुणे-१९५९
२) डॉ.रा.श्री. मोरवंचीकर, सातवाहनकालीन महाराष्ट्र, १९९३
३) डी.बी. किस्कळकर, प्राचीन महाराष्ट्र व संस्कृती, पुणे-१८६२
४) वा.वि.मिराशी, सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रम यांचा इतिहास व कोरीव लेख, नागार्जून कोंडा, क्र.३
५) आपस्तंब धर्मसूत्र- मुंबई संस्कृत माला.
६) संपादक, अ. मंगळुरकर, गाहासत्तसई, देशमुख प्रकाशन, पुणे-१९५८
७) संपादक, अ. मंगळुरकर, गाहासत्तसई, देशमुख प्रकाशन, पुणे-१९५८

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Volume - 5 | Issue - 6 | December - 2017

RESEARCH DIRECTION UGC APPROVED

International Recognition Interdisciplinary Research Journal

Impact Factor 5.1723(UIF)

ISSN 2321-5488

(49)

A HISTORICAL STUDY ON ECONOMICS ORGANIZATION IN ANCIENT INDIA

Pandurang Rajaram Pawar

Pandurang Rajaram Pawar

Department of economics, JJT University, Churella Jhunjhunu.

मुख्याध्यापक,
विद्यावर्धिनी सभेचे,
माध्यमिक विद्यालय, साक्रीरोड, धुळे

ABSTRACT:- The present research related to economics organization in ancient India. In this research first chapter is introduction which is the vital part of the study. In introduction we included the back ground of the economic in ancient India.

Editor - In - Chief - S.P. Rajguru

DHULE

RESEARCH DIRECTIONS

ISSN: 2321-5488
IMPACT FACTOR : 5.1723(UIF)
VOLUME - 5 | ISSUE - 6 | DECEMBER - 2017

A HISTORICAL STUDY ON ECONOMICS ORGANIZATION IN ANCIENT INDIA

Pandurang Rajaram Pawar[1] & Dr- Dilip Bhika Patil[1]
[1]Department of economics, JJT University, Churella Jhunjhunu.

ABSTRACT:-

The present research related to economics organization in ancient India. In this research first chapter is introduction which is the vital part of the study. In introduction we included the back ground of the economic in ancient India.

KEYWORDS: *economics organization in ancient India, vital part.*

INTRODUCTION :

Economics thought in ancient, Economy of India under Company rule, Trade, The fall of the Rupee, British East India Company rule, the nonappearance of industrialization throughout the frontier period, Agriculture and industry, economy of India, Employment, and objectives of the present study, scope of the study, limitations of the study, significance and importance of the research study and research methodology of the present study.

Economics thought-Economics, study of how human beings allocate scarce resources to produce various Commodities and how those commodities are distributed for consumption among the people in society. The field of economics has undergone a remarkable expansion in the 20th cent. As the world economy has grown increasingly large and complex. Today, economists are employed in large numbers in private industry, government, and higher. Many subjects, such as political science and sociology, which were once regarded as part of the study of economics, have today become separate disciplines, although the study of any one generally implies a working knowledge of the others.

Ancient and Medieval Periods-The first attempts to analyze economic problems appear in the writings of the ancient Greeks. Plato recognized the economic basis of social life and in his Republic organized a model society on the basis of a careful division of labor. Aristotle, too, attributed great importance to economic security as the basis for social and political health and saw the owner of a middle-sized plot of land as the ideal citizen. Roman writers such as Cicero, Vergil, and Varro gave significant advice about the economics of agriculture. The medieval period was marked by the disruption of the flourishing commerce of the ancient world, and its economic life was dominated by feudalism.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

VOLUME - 5 | ISSUE - 6 | DECEMBER - 2017

Objectives of the study

The main objectives of the study is following-

1. To know the Economics Organization of India
2. To know the status of ancient economics and trade in India
3. To know the development and growth of economics in India
4. To know the status of economy in ancient India
5. To know the differences between ancient and modern Indian economy rate

Scope of the study- In this Research on the **A Historical study on economic organization in ancient India** of sustainability, we have taken a focused on ancient economics organization. For our purposes, organization involves some concern for intergenerational equity or fairness in the long-term decision-making of a whole society; some recognition of the role of finite Environmental resources in long-term and some recognizable, if perhaps Unconventional, use of economic concepts such as instantaneous utility, cost, or intertemporal welfare.

Importance and significance of the study-In this Research on the A Historical study on economic organization in ancient India is important because it helps society understand what is going on financially and socially. We can help from making the same mistakes we have made in the past if we understand our system in Economics, we can better understand how to manage our money and help society stay or become stable. Through this study we include the ancient economics sources in India and got more information and source of economic growth, it's helped for further growth of economics.

Review literature

Alfaro ET, al. (2005) look at the observational part of diverse clarifications for the absence of streams of capital from rich to poor nations, the "Lucas Conundrum." The hypothetical clarifications incorporate yielding's in essentials crosswise over nations and capital business sector defects. They demonstrate that amid 1970-2000 low institutional quality is the main clarification. Case in point, enhancing Peru's institutional quality to Australia's level infers a quadrupling of outside speculation. Late studies underscore the part of organizations for accomplishing more elevated amounts of pay, yet stay quiet on the particular components. Alfaro and Hammel (2007) study the connection between value market liberalization and imports of capital merchandise; they inspect one channel through which global money related reconciliation can advance development. Controlling for different strategies and basics, stock exchange liberalizations are connected with a noteworthy increment in the offer of imports of apparatus and supplies. They theorize that, this can be credited to the results of money related reconciliation, which permits access to remote capital, and give proof reliable this channel. Their results propose that expanded access to global capital permits nations to appreciate the profits epitomized in capital products. Debelle and Galati (2007) analyzes scenes of current record alteration in modern nations in the course of recent years. They observe that, it is regularly connected with a sizable development stoppage and vast swapping scale devaluation. There is no detectable change in the way of capital streams only preceding an alteration. (Appleyard, Dennis R. (2006) subsequently, changes may be reacting to the determination of local lopsided characteristics as opposed to being an exogenous occasion. They demonstrate that worldwide advancements set off the modification, perhaps by setting off the loosening up of the household uneven characters. The vast majority of the ex post modification of the monetary record was in private segment streams, essentially by remote financial specialists.

Physical Environment Affecting Economic System

Man is the result of the situations he exists in. his everyday life, living conditions and propensities are resolved all in all by topographical variables. Physical situations of a nation not just furnish groundwork for the improvement of a country's investment, lawful, political and ministerial organizations; however they additionally figure out the standards of individuals and mould the whole philosophical and mental composition of man. In the accompanying pages our deliberations are to examine the components constituting physical

structure of India, as portrayed in the antiquated sources throughout the time of our study Man is the result of the situations he exists in. his everyday life, living conditions and propensities are resolved all in all by topographical variables. Physical situations of a nation not just furnish groundwork for the improvement of a country's investment, lawful, political and ministerial organizations; however they additionally figure out the standards of individuals and mould the whole philosophical and mental composition of man. In the accompanying pages our deliberations are to examine the components constituting physical structure of India, as portrayed in the antiquated sources throughout the time of our study.

As per Herodotus, the father of history, India was the more distant part of the possessed planet towards the climbing sun. (Smita Joshi 2001) Eratosthenes and different journalists have portrayed the as a rhomboid, or unequal quadrilateral, fit as a fiddle, with the east and south in the geology of Ptolemy, the accurate state of India is totally mutilated, and its generally striking characteristic, the intense plot framed by the gathering of the two banks of the landmass at cape attractiveness modified to a solitary coast-line, running just about straight from the mouth of the Indus to the mouth of the Ganges. After a study of the sizes of India given the established journalists Cunningham concludes: Indians, even at that early date in their history, Bose, Sugata; Jalal, Ayesha (2003), had an exact learning of the from and degree of their local area. Stream Indus was regarded as the western limit of India, out numerous scholars don't give the Indus as the Western border of India, yet incorporate with it four satrapies, the Gedrosi, Arachotae, Aril and Paroamissadae, making the waterway copes its most remote point of confinement. In the west, south and the red ocean and the persiam bay was called. (Broadberry 2007) Erythraean Ocean, Ptolemy augments the western boundary of India to Hindukush and includes modern Afghanistan, Baluchistan and Kandahar within India.

Trade, Commerce And Profit

Despite the fact that the elegant society of the Mughal leaders of the Indian subcontinent is the most extraordinary, a cosmopolitan viewpoint was not new to India; a few sources point to a flourishing arrangement of universal exchange that connected the ports of Southern India with those of Ancient Rome. The narratives of the Greek Periplus uncover that Indian fares incorporated a mixed bag of flavors, aromatics, quality materials (muslins and cottons), ivory, superb iron and pearls. Considered things of extravagance in those days, these were popular.

Around the four sciences, as set out by Kautilya, Varta, which is identified with farming, cows rearing and exchange, plays a significant role. Practically, all the interpreters have deciphered the expression "Vanijya" as exchange. Frequently a scholar of commerce feels hassled by such interpretation, as consistent with him, the term 'Vanijya', today, speaks to the English term exchange. It won't be out of spot to say the distinction between the advanced terns, exchange and trade. Exchange is viewed as an extension of trade and is called process of purchasing and offering products and administrations. "Trade" holds a more extensive importance incorporating exchange and also its helpers, for example banks, insurance agencies and method of transport and conveyances. Clearly, a definite significance of the term 'Vanijya', as shows up in old works represents an issue. As per a study, there happens a term "Krayima" which implies and incorporates buy and offer of things and the gathering of investment in kind or grain-dent. This term may, to a degree, be called as an equivalent word to advanced term 'exchange'. Notwithstanding, we discover a piece of information to grasp the way of the term Vanijya. At a place,bhagvata Purana incorporates agribusiness, dairy cattle insurance, cash giving and "Vanijya" in Varta,1 while in the Devi-Purana, the term Karnanta (i.e. assembling) is incorporated in Varta set up of 'Vanijya'(Thomas : Commerce, Its Theory and Practice., p.109.)From this reference, in spite of the fact that of later times, we might infer that in Varta either the term Vanijya or the term Karmanta was incorporated. Subsequently, the term Vanijya may should incorporate exchange and in addition industry. At the same time nothing real might be set out without any cement confirm. Comparative is the situation with the incorporation of auxiliaries to exchange. It shows up from the utilization of the term Vanijya at different places that the old essayists had no attention in that capacity. Subsequently, we can, without enough light in this circle, not precisely demarcate the notion vanijya and thusly, are not in a position to reject the interpretation of the term Vanijya as exchange, despite the fact that not at translation.

Sarvajanik Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

In current times, a business house ordinarily starts to be by the Stronghold of either (an) a limited business, (b) an organization or (c) a constrained. No exceptional strategy is indispensible on account of the first two classes, yet in the foundation of a constrained organization, the legitimate methodologies included are respectably more complicated.3 A business entity is of later cause and we have almost no to say if it has its similarity in the past in the event that we think seriously about the lawful viewpoints included in it. Never the-less, we find sufficient specify of sole-enterprise, association and different sorts of blends occupied with exchange and trade.

An exclusive business is carried on by a sole merchant, who regularly furnishes all the capital needed, however this may be supplemented by advances from companions or financiers. As per Lewis Haney, "The singular proprietorship manifestation of business conglomeration is a conglomeration at the head of which stands a distinct, as one, who is mindful, who controls its operation, and who alone runs the danger of failure". Such type of business conglomeration has been the most famous structure all through the ages, as the methodology of its foundation and disintegration is simple, and the business is carried on only in the investment and on the danger of the individual owing the business. Thus, it is in no path shocking to discover many references demonstrating the presence of sole-proprietorship conglomerations in old India.

Labour Condition And Social Security

Labour Condition And Social Security -Consistent with cutting edge economists, 'any effort of brain or form embraced party or wholly with a perspective to some great other than the delight determined straightforwardly from the work, is labour. Subsequently, in the expressions of Marshall, by labour id implied the investment work of man, if with hand or the head'. But when we discuss "labour" in antiquated India, we not just examine "labour" strictly in up to date financial sense additionally in the social and accepted angles joined to the old laborers by the contemporary social order, as their status in social order was administered less by budgetary and lawful regulations and progressively by the social conventions and standard standards. Robb, Peter (2004)

Different Kinds Of Labour- During the time of our study a few sorts of labour were in vogue. There were laborers who worked under impulse. Additionally, there were laborers who served in agrarian, streamlined, down home and different fields of exercises. The arrangement of subjection was likewise a whole lot in practice.

Labour Under Compulsion- We runs across the expression "visit" in the contemporary written works. A few creators have deciphered the term as 'free labor' But such interpretation is not worthy to us. as per Kautilya, sweepers; preservers; the individuals who weigh thing (dharaka); the individuals who oversee the work of measuring grains (Mapaka), whose who regulate the supply of products to the storage facility((dapaka); the individuals who supply items (dayaka) and so forth ; slaves labours were called Visit. These specialists were utilized by the Superintendent of the Store-house in association with state utilized these persons without installment, when it explicitly give procurements to guards, slaves and labours in extent the measure of work done by them. Thus, the interpretation of vista as 'constrained labour', showing up in a few studies, appears to be normal and fitting. Oldenburg, Philip (2007) Throughout British period the arrangement of labour under impulse, if complimentary or paid, was known as Begari. To a degree, the framework is still pervasive in provincial ranges in the manifestation of "Sramadana" a labour assessment collected by village Panchayats for the execution of open developments for village welfare. Manu set out that mechanics and artisans, Sudras too who subsist by manual labour, were created to work for the ruler one day in every month. However, he is noiseless over the inquiry of installment to such laborers for that day. It is simple for us to presume that this labour was a lord of charge paid in labour to the state. Sudras were the most exceedingly terrible sufferers of the arrangement of compelled labour.

CONCLUSSION

India is a nation of respectable authentic vestige with a long and effective history of exchange. For the specialist, this makes it an advantageous environment in which to study the improvement of business

DHULE

associations. The examination in this research proposes that Ancient India had numerous diverse types of business association including the sreni. Besides, the sreni could be dated from a period much more established than numerous would expect for the improvement of the corporate structure – from no less than 800 B.c. furthermore maybe much prior. This originates before, by hundreds of years, the soonest Roman proto-enterprises. Further, the sreni was likewise in proceeding furthermore stretching utilization until 1000 A.d. furthermore was used for some various types of purposes counting business, civil, social and religious exercises. The sreni was unmistakably one of the most paramount establishments of Ancient India. When we analyze the subtle elements of its structuring, influence and regulation we discover that its improvement relates well to more cutting edge hypotheses about the advancement of the corporate structure. Specifically, the sreni developed as exchange stretched and as the supply of the observing approaches required for its advancement emerged. Besides, when the peculiarities of the sreni are contrasted with those of more current Anglo-American organizations we discover a critical measure of closeness. The parts of the sreni confronted numerous comparable concerns to those we confront today and they discovered very comparable methods for tending to those concerns. In any case, when we look at sreni improvement all the more nearly we discover various intriguing results. The sreni developed the speediest in the state structure where there was a halfway level of centralization and extensive respect to the sreni in dealing with its interior undertakings. In spite of the fact that exchange developed under different structures as well, it was the moderately less brought together Gupta Empire that saw the best advances in exchange. Obviously, different components additionally affected the advancement of exchange Ancient India; however these results are fascinating in any case. Additionally, the advancement of the sreni gives some more feed to the wrangle about meeting or way reliance in corporate legislation. General the capability of the sreni to survive and create in a foreseeable manner through such a variety of hundreds of years and such varying situations in Ancient India verifies its flexibility what's more versatility. In addition, the Ancient Indian sreni strengths we to overhaul our originations of at the point when organizations created to a much prior time period. Surely, much might be learned about the partnership from the Ancient India.

REFERENCES

1. Bose, Sugata; Jalal, Ayesha (2003), Modern South Asia: History, Culture, Political Economy, London and New York: Routledge, 2nd edition. Pp. xiii, 304, ISBN

2.Cuenca-Esteban, Javier (2007), "India's contribution to the British balance of payments, 1757–1812", Explorations in Economic History 44 (1): 154–

3. Collins, William J. (1999), "Labor Mobility, Market Integration, and Wage Convergence in Late 19th Century India", Explorations in Economic History 36: 246–

4. Farnie, DA (1979), The English Cotton Industry and the World Market, 1815–1896, Oxford, UK: Oxford University Press. Pp. 414, ISBN 0-19-822478-8

5. Habib, Irfan (2007), Indian Economy 1858–1914, Aligarh: Aligarh Historians Society and New Delhi: Tulika Books. Pp. xii, 249 ISBN 81-89487-12-4

6. Harnetty, Peter (1991), "'Deindustrialization' Revisited: The [[handloom weaver]s of the Central Provinces of India, c. 1800–1947", Modern Asian Studies 25 (3): 455–

7. Oldenburg, Philip (2007) Oldenburg, Philip (2007), ""India: Movement for Freedom"", Encarta Encyclopedia Unknown parameter.

8. Peers, Douglas M. (2006), India under Colonial Rule 1700–1885, Harlow and London: Pearson Longmans.

9. Robb, Peter (2004), A History of India (Palgrave Essential Histories), Houndmills, Hampshire: Palgrave Macmillan. Pp. xiv, 344, ISBN 0-333-69129-6

10. Roy, Tirthankar (2002), "Economic History and Modern India: Redefining the Link", The Journal of Economic Perspectives 16 (3): 109–130, doi:10.1257/089533002760278749

11. Stein, Burton (2001), A History of India, New Delhi and Oxford: Oxford University Press. Pp. xiv, 432, ISBN 0-19-565446-3

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE